

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

Prilozi, 38, 1-372 , Sarajevo, 2009.

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan,
Ann Arbor, USA

Amir Duranović (sekretar), Filozofski fakultet, Sarajevo

Mustafa Imamović, Pravni fakultet, Sarajevo

Tomislav Išek, Sarajevo

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Esad Kurtović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Zdenko Radelić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim prilogima odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku
Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo.

SADRŽAJ

Riječ redakcije.....7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Holm Sundhaussen, *Od mita regije do "države na silu":
Metamorfoze u Bosni i Hercegovini* 11
2. Salmedin Mesihović, *Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija*..... 31
3. Esad Kurtović, *Bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača i
Svetodmitarski dohodak 1396. i 1397. godine* 41
4. Fahd Kasumović, *O terminu taksit: nesklad izvora i literature*..... 61
5. Amila Kasumović, *Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890-1914:
Case study za njemačke erarne kolonije*..... 81
6. Adnan Velagić, *Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih
četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata* 121
7. Nusret Kujraković, *Osvitanje – prvo udruženje muslimanki
u Bosni i Hercegovini*..... 145
8. Husnija Kamberović, *Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana
u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina* 165
9. Adin Ljuca, *Češki gulaš o bosanskom loncu. Refleksije Bosne u češkoj
akademskoj sredini (1992-2008)* 193

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Hana Younis, *Zapisnik o predaji Turske državne blagajne u Sarajevu
po okupaciji Austro – Ugarske* 215

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Tomislav Išek, *Mjesto i uloga egzogenih i endogenih faktora u procesima nacionalne samoidentifikacije u BiH tokom posljednjih stotinu godina* **225**
2. Muhamed Filipović, *O vrstama i političkim razlozima revizije u historiografiji* **231**

PRIKAZI

1. Jacques Le Goff, *Čovek srednjeg veka*. Beograd: Clio, 2007, 400 (Adis Zilić)..... **245**
2. Ante Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre*. Zagreb: HAZU, 2008, 434 (Elmedina Kapidžija)..... **248**
3. Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009, 266 (Elmedina Kapidžija)..... **251**
4. Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*. Београд: Историјски институт, Посебна издања, Књига 56, 2008, 469 (Nedim Rabić) **254**
5. Hans Magenschab, *Josef II. Österreichs Weg in die Moderne*, Wien: 2006, 287 (Boro Bronza)..... **258**
6. Ivan Parvev, *Land in Sicht. Südosteuropa in den deutschen politischen Zeitschriften des 18. Jahrhunderts*, Mainz: 2008, 229 (Boro Bronza)..... **263**
7. *Historija Osmanske države i civilizacije II*. priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, IRCICA-Istanbul, 2008, 653 (Hana Younis) **267**
8. Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegovina*. Wien-Köln-Weimar: Verlag Böhlau 2008, 789 (Hatidža Čar-Drnda) **271**
9. Balta Ivan, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*. Zagreb: HKD “Napredak” – Zagreb, 2009, 444 (Tomislav Išek) **275**
10. Salih Jaliman (et al.), *Kazniona: knjiga o zeničkom zatvoru*, Zenica: Vrijeme, 2008, 155 (Enes S. Omerović)..... **277**
11. Sabina Ferhadbegović, *Serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918-1929*. Munchen: 2008 (Aldina Krečo) **280**
12. Husnija Kamberović, *Mehemed Spaho (1883-1939): Politička biografija*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009, 280 (Amir Duranović) **283**

13. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Inventari i građa.* Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008, 371 (Husnija Kamberović)..... **286**
14. Midhat Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima.* Sarajevo: 2009, 408 (Mina Kujović)**288**
15. Otto Skorzeny, *Tajni memoari: Hitlerov najopasniji komandos.* Zagreb: Zagrebačka naklada, 2006, 327 (Sanja Gladanac)..... **290**
16. Sanja Petrović Todosijević, *Za bezimene: Djelatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947.-1954.* Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, 213 (Senada Jusić) **293**
17. *Kulturna politika Jugoslavije: 1945-1952: zbornik dokumenata.* Knj. 1-2, priredili: Branka Doknić, Milić F. Petrović, Ivan Hofman. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009,(613; 558) (Muhamed Nametak)..... **295**
18. Živojin Pavlović. *Ispljuvak pun krvi.* Beograd: Službeni glasnik - Biblioteka Otpori i zabrane, 2008, 140 (Aida Ličina)..... **298**
19. Omer Behmen, *Na dnu dna – Život i djelo.* Sarajevo: Mladi muslimani, 2006, 734 (Adnan Jahić)..... **300**
20. Davor Marjan, *Slom Titove Armije, JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008, 518 (Edin Omerčić) **302**
21. Osman Brka, *SDA - ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka.* Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2007, 680 (Sabina Veladžić)..... **307**
22. Edina Bećirević, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni.* Sarajevo: Buybook, 2009, 303 (Saladin Kovačević)..... **311**
23. Ulf Brunnbauer, *"Die sozialistische Lebensweise." Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944-1989).* Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2007, 768 (Iva Lučić) **315**
24. Nijaz Duraković, *Međunarodni odnosi.* Sarajevo: Fakultet političkih nauka & Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2009, 339 (Enis Omerović)..... **321**
25. *Časopis za suvremenu povijest*, 40, br.1, 2008, 1990-1991. Prijelomne godine hrvatske povijesti: Počeci Domovinskog rata, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 307 (Edin Omerčić) **324**
26. *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske.* br. 1, Banjaluka: 2009, 581 (Mina Kujović) **328**
27. *Zbornik radova Identitet Istre - ishodišta i perspektive* ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni, Institut društvenih znanosti

Ivo Pilar, Biblioteka ZBORNICI, knjiga 26, Zagreb 2006, 582 (Mirza Jabandžić)	329
28. <i>Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova.</i> Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 297 (Sabina Veladžić i Edin Radušić)	335
29. <i>Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma na prostoru bivše Jugoslavije</i> – <i>Zbornik radova</i> , Novi Sad: 2008 (Šeila Galijašević).....	337
30. “ <i>Istorijsko ne staljinizmu</i> ”: <i>Zbornik radova.</i> Okrugli sto Istorijsko ne staljinizmu, Sarajevo, 28. juni 2008. godine, Sarajevo: Savez društava “Josip Broz Tito” u BiH, 2008, 306 (Dženita Sarač).....	342
31. Međunarodna konferencija <i>Identitet Bosne i Hercegovine kroz</i> <i>historiju</i> – Sarajevo, 25 - 26. septembar 2009. godine (Amir Duranović)	346

RAZGOVORI

1. Amila Kasumović, <i>Crtice iz života prof. dr. Ibrahima Karabegovića</i> (<i>biografija i bibliografija</i>)	351
<i>Indeks autora</i>	369
<i>Upute saradnicima</i>	371

RIJEČ REDAKCIJE

Ovaj broj časopisa *Prilozi* izlazi u godini kada Institut za istoriju obilježava 50 godina rada. Od 1965, kada se pojavio prvi broj, do sada je izlazio dosta redovno, osim u ratnom razdoblju 1992-1995. kada je izašao samo jedan broj, te kratko poratno vrijeme, kada nisu postojali nikakvi uvjeti za objavljivanje časopisa. Ali, nakon stabiliziranja stanja, danas možemo reći kako časopis *Prilozi*, redovito izlazi te da okuplja veliki broj saradnika i to ne samo iz svih krajeva Bosne i Hercegovine nego i iz drugih zemalja.

U ovom broju zadržali smo dosadašnju strukturu časopisa. U rubrici *Članci i rasprave* objavljujemo na početku članak berlinskog profesora Holma Sundhaussena o problemima različitog percipiranja identiteta u Bosni i Hercegovini tokom povijesti. Sundhaussen raspravlja o odnosu regionalnog, nacionalnog i državnog identiteta na primjeru Bosne i Hercegovine, zaključujući kako multinacionalne regije, kakva je Bosna i Hercegovina bila tokom povijesti, nisu prošlost, nego da im je nužna podrška nadregionalnih identiteta kako bi dobile novu šansu putem transnacionalnih integracionih procesa u Evropi.

U ovom broju objavljujemo zatim nekoliko članaka iz starije bosanskohercegovačke historije (članke o hajdučiji na tlu rimskih ilirskih provincija i o bosanskome vojvodi Sandalju Hraniću Kosači i Svetodmitarskom dohotku s kraja 14. stoljeća), jednu raspravu o terminu taksit tokom osmanske vladavine, te o njemačkim erarnim kolonijama u Bosni i Hercegovini na prijelazu 19. i 20. stoljeća. Dva članka govore o bosanskohercegovačkoj historiji između dva svjetska rata (o problemima agrarne reforme i djelovanju komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata i o Udruženju muslimanki pod nazivom "Osvitanje"), dok se dvije rasprave bave problemima poslijeratne historije (o stavu političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana, te rasprava o slici Bosne i Hercegovine u češkoj akademskoj sredini koncem 20. i početkom 21. stoljeća.

U rubrici *Historijska građa* Hana Younis donosi jedan zapisnik o predaji osmanske Državne blagajne u Sarajevu nakon okupacije 1878, dok u rubrici *Izlaganja* sa naučnih skupova objavljujemo jedno saopćenje Tomislava Iška o procesima nacio-

nalne samoidentifikacije u BiH u posljednjem stoljeću, te esej akademika Muhameda Filipovića o vrstama i političkim razlozima revizije u historiografiji.

U rubrici *Prikazi* objavljujemo 31 prikaz knjiga, časopisa i konferencija, a na kraju objavljujemo razgovor sa prof. dr. Ibrahimom Karabegovićem, dugogodišnjim direktorom Instituta za istoriju, odajući mu na taj način zahvalnost za doprinos razvoju našega Instituta ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK 94 (497.6) "19"
342.1 (497.6) "19"
Izvorni znanstveni rad

OD MITA REGIJE DO "DRŽAVE NA SILU": METAMORFOZE U BOSNI I HERCEGOVINI^{1*}

Holm Sundhaussen
Free University, Berlin

Abstrakt: U okviru rasprava o lokalnom, regionalnom, nacionalnom i državnom identitetu autor na primjeru Bosne i Hercegovine prati transformacije i ukazuje na različite percepcije identiteta tokom historije, te na kraju zaključuje kako multikulturalnost i regionalizam nisu neophodno osuđeni na propast već dobijaju nove perspektive i šanse putem transnacionalnih integracionih procesa u Evropi.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, identitet, regionalizam.

Abstract: In the context of debates about local, regional, national, or state identity, the author uses the example of Bosnia and Herzegovina to follow its transformations, identify different perceptions of its identity in the course of history; the author finally concludes that multi-culturality and regionalism are not inevitably doomed to fail; instead, they can gain new perspectives and chances through the transnational integration processes that happen in Europe.

Key words: Bosnia and Herzegovina, identity, regionalism.

^{1*} Članak "Vom Mythos Region zum Staat wider Willen: Metamorphosen in Bosnien-Herzegowina", in: *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Hg. von Ph. Ther und H. Sundhaussen, Marburg: 2003, s. 215-232. prvobitno je objavljen u Zborniku *Regionalni pokreti i regionalizmi u evropskim međuprostorima od sredine 19. stoljeća*, što su ga priredili Philipp Ther i Holm Sundhaussen u saradnji sa Imke Kruse.

Od proljeća 1992. Bosna i Hercegovina je međunarodno priznata država, jedna od najmlađih u višenacionalnoj Evropi. Nijedna od domaćih nacionalnih grupa ne čini apsolutnu većinu. Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine Muslimani su predstavljali najjaču grupu sa 43,7% od ukupno 4,5 miliona stanovnika Bosne i Hercegovine, a slijedili su ih Srbi sa 31,3%, te Hrvati sa 17,3%. Ostatak se dijelio na različite manjine.² Bosna i Hercegovina je svoju samostalnost platila intenzivnim etničkim čišćenjima tokom troipogodišnjeg rata (proljeće 1992–jesen 1995), koji je okončan Dejtonskim sporazumom. Posebnost ove države leži u tome

1. što ima neobično kompliciranu strukturu kao "federacija" sa dva "entiteta" (bošnjačko – hrvatska federacija – "federacija unutar federacije" – s jedne, i Republika Srpska, s druge strane, pri čemu je Federacija ugrožena od diobe unutar sebe same),
2. što Bosna i Hercegovina kao cjelovita država ne živi svoju punu državnost i što se Dejtonski sporazum sve više pokazuje kao prepreka za realizaciju države³,
3. što se država nalazi pod međunarodnim protektoratom i
4. što ovakvu državu niko nije htio.

Bosna i Hercegovina je država "na silu". Tokom Referenduma krajem februara i početkom marta 1992. godine se, doduše, značajna većina stanovništva izjasnila za nezavisnost tadašnje jugoslavenske republike⁴, ali se taj rezultat izrodio iz posebnih okolnosti: raspada druge Jugoslavije kao posljedice Miloševićeva razaranja unutarjugoslavenske ravnoteže raspodjele moći, kao i osamostaljenja Slovenije i Hrvatske.⁵ Samo nekoliko godina ranije bi glasanje bilo sasvim drugačije. U jednoj repre-

² Uporedi Srđan Bogosavljević: Bosna i Hercegovina u ogledalu statistike, u: *Bosna i Hercegovina između rata i mira*, Beograd, 1992, 31-47, ovdje 31.

³ Emanuelle Chaveneau-Lebrun: La ligne-frontière inter-entites: Nouvelle frontière, nouveau pays?, u: *Balkanologie* 5 (2001), 1-2, 79-91.

⁴ Samo 63% osoba koje imaju pravo glasa je, doduše, učestvovalo na Referendumu, ali je 99,4% njih glasalo za nezavisnost. Pojednostiti u: Maria-Janine Calic: *Der Krieg in Bosnien-Herzegowina. Ursachen – Konfliktstrukturen – Internationale Lösungsversuche*, Frankfurt am Mein: 1995, 42.

⁵ Literatura o raspadu Jugoslavije gotovo da više nije pregledna. Za najvažnije primjerke argumentacije i interpretacije, koji su razvijeni radi objašnjenja raspada države uporedi Heiko Hänsel: *Der Zerfall des sozialistischen Jugoslawien. Erklärungsmodelle und Forschungspositionen*, magistarski rad na FU Berlin 2002.

zentativnoj anketi u svim republikama bivše Jugoslavije još se na jesen 1990. godine 61% ispitanika izjasnilo protiv teze da svaka nacija mora imati svoju vlastitu nacionalnu državu.⁶ Naročito je u Bosni i Hercegovini bio široko prihvaćen koncept višenacionalne države. Otprilike 80% ispitanika je procjenjivalo etničke odnose u svojoj domovini kao pozitivne. Nasuprot tome je samo njih 10% smatralo to isto u slučaju cijele Jugoslavije.⁷ To znači da su stanovnici Bosne i Hercegovine etničke veze u svojoj republici ocjenjivali drugačijim i značajno pozitivnijim od veza u Jugoslavenskoj federaciji, te pozitivnijim nego što su stanovnici drugih dijelova Jugoslavije ocjenjivali međuetničke veze u svojim vlastitim republikama. Da li je ova procjena, koja je odstupala od drugih, bila izraz prihvaćene multikulturalnosti? Ili se zasnivala na svjesnom ili nesvjesnom strahu pred postavljanjem pitanja statusa quo? Sigurno je to da velika većina stanovništva Bosne i Hercegovine u to vrijeme nije vjerovala da će u njihovoj republici izbiti rat sa etničkim čišćenjem.

Sa promjenama političke karte stanovništvo Bosne i Hercegovine je nakupilo bolna iskustva.⁸ U toku 20. stojeća ova je regija pet puta (najmanje pet puta) promijenila svoj politički status. Početkom stoljeća Bosna je bila još pod osmanskom vlašću, da bi već nakon Berlinskog kongresa njome upravljala Austro-Ugarska. Dvojnna monarhija ju je anektirala 1908. godine, no nije bila dodijeljena nijednoj polovini, već je imala poseban status. Deset godina kasnije Bosna i Hercegovina je ušla u prvu jugoslavensku državu. Godine 1929. izgubila je karakter upravne jedinice, a 1939, povodom uspostavljanja Hrvatske banovine, teritorijalno amputirana. Nakon napada fašista na Jugoslaviju u aprilu 1941. godine regija je potpuno pripojena takozvanoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj, koja se isto tako nije mogla realizirati kao ni bosanskohercegovačka država od 1992. Sa krajem Drugog svjetskog rata status Bosne i Hercegovine promijenio se po četvrti put u manje od četiri decenije. Od tada je sačinjavala jednu od šest republika jugoslavenske federacije, koja je do 60-ih godina uglavnom postojala samo na papiru. Tek od kraja 60-ih, a konačno sa Jugoslavenskim ustavom iz 1974. republike su uspjele ostvariti veliki porast samouprave. Postizanje suvereniteta 1992. je predstavljalo petu (i za sada posljednju) promjenu, ukoliko se zanemare rigorozni novi poredak u državi kao posljedica rata i Dejtonskog sporazuma, kao i osnivanje dva "entiteta" unutar republike.⁹ Put je, dakle, vodio od

⁶ Laslo Sekelj, *Yugoslavia: the Process of Desintegration*, New York: 1992, 277.

⁷ Calic (vidi f. 3), 57.

⁸ *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps, 1815-1945*, priir. Anite L.P.Burdett, Neuchâtel: 1995.

⁹ Pregled vidi: Srećko M. Džaja: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918-1991). Unter besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*, München: 2002, 159-261.

statusa provincije (prvo Osmanskog carstva, zatim Austro-Ugarske) preko raspada kao cjelovite regije u prvoj Jugoslaviji, amputacije iz 1939, pripajanja ustaškoj državi tokom Drugog svjetskog rata i ponovnog uspostavljanja Bosne i Hercegovine u obliku savezne republike u drugoj Jugoslaviji, do državnog suvereniteta. Ovo posljednje je moglo biti kruna duge borbe za održanje Bosne i Hercegovine. Umjesto toga nagovijestilo je njen kraj. Trijumf i propast prelazili su jedno u drugo i obratno, i uvjetovali se međusobno.

Historija Bosne u 20. stoljeću ukazuje na posebnosti ne samo iz političko-administrativne perspektive, nego i iz perspektive stvaranja nacije. Kada se 70-ih godina proširilo saznanje o bosanskomuslimanskoj naciji, svugdje je izazvalo zbuñjenost: ne samo u inostranstvu već i u tadašnjoj Jugoslaviji. Da li je time jedna religijska zajednica deklarirana nacijom? Ili se radilo o umjetnom potezu radi uravnoteženja međunacionalnih, srpsko-hrvatskih veza u Jugoslaviji? I ko je pripadao muslimanskoj naciji: samo bosanskohercegovački muslimani i njihova rodbina u drugim dijelovima Jugoslavije ili i drugi muslimani? Okolnost da su na srpsko-hrvatskom/hrvatsko-srpskom u to vrijeme još realno postojećem jeziku Muslimani kao nacija pisani sa veliko "M", a muslimani u religijskom smislu sa malo "m", povećavala je zbuñjenost. Zašto nije postojala bosanska nacija, iako bi to po "logici" unutrašnjeg sastava Jugoslavije (svaka republika sa vlastitom titularnom nacijom) odgovaralo, i iako su sve veće grupe stanovništva Republike Bosne i Hercegovine – muslimani, pravoslavci i katolici – imali zajednički teritorij, govorili istim jezikom i bili u bliskom srodstvu jedni s drugima kao Južni Slaveni? U najmanju ruku je među intelektualcima (naročito unutar Muslimana) vladalo mišljenje, do 70-ih godina, da su stanovnici Republike na putu ka jednoj zajedničkoj naciji. "Bosanski Srbi, Muslimani i Hrvati posjeduju sve atribute jedne jedinstvene nacije, zajednički teritorij, svijest, jezik, običaje, psihologiju, prošlost; milioni ljudi bi se rado izjasnili kao pripadnici bosanske nacije; muslimani Bosne i Hercegovine se u nacionalnom smislu ne osjećaju kao Muslimani, nego kao Bosanci [...]".¹⁰

¹⁰ Salim Ćerić, "Dva prigovora i jedan odgovor", u: *Odjek* 22 (1969), 7, 9 prema Ksenija Cvetković-Senader: *Sprachpolitik im sozialistischen Jugoslawien von 1945 bis 1974*: Serbokroatisch, magistarski rad na FU Berlin: 2001, 166. Ćerić, bosansko-muslimanski jezičar, time je sažeo mišljenja svojih kritičara; on sam je zastupao stajalište da ti "milioni" uopće ne postoje. "Bosnu i Hercegovinu i njene ljude dobro poznajem, posjetio sam najmanje hiljadu od njenih 5869 mjesta, sa njihovim stanovnicima njegujem kontakte kao odrastao čovjek već preko 30 godina i svugdje sam primijetio jasne razlike između njena tri naroda [...] Posjetite bilo koje srpsko, muslimansko ili hrvatsko selo u Bosni i Hercegovini [...] tada ćete vidjeti razlike među njima; u svijesti – u dubini duše naći ćete skriveno historijsko nepovjerenje naspram druge dvije skupine [...]".

Zašto je onda pozivanje na jednu religijsku zajednicu postalo kriterij za stvaranje nacije kod (jednog dijela) stanovništva? Da je teoretski moglo biti i drugačije pokazuje slučaj Albanaca, koji se sastoje od iste tri religijske zajednice kao i stanovnici Bosne (ali u drugačijoj raspodjeli); pa ipak, oni sebe smatraju jednom nacijom.¹¹ Zašto su u Bosni muslimanskoj naciji pripadale i osobe koje su bile ravnodušne ili imale odbijajući stav prema islamu? I zbog čega je priznavanje ove nacije uslijedilo upravo u vremenu kada je proces sekularizacije već bio poodmakao?

Nakon Makedonaca bosanski muslimani su bili drugi narod (ukoliko se zanemari poseban slučaj Crnogoraca)¹² koji je tek u okviru socijalističke Jugoslavije priznat kao nacija. Kako objasniti ovo "zakašnjenje" naspram Makedonaca? Za razliku od Makedonije, koja je kao država ili provincija od antike nestala sa geografske karte, te se tek početkom 20. stoljeća vratila u obliku "pitanja",¹³ Bosna je kao kneževina i kraljevina u kasnom srednjem vijeku, a i kao osmanska provincija, zadržavala tokom stoljeća manje ili više izražen teritorijalni identitet, koji je prekinut tek u međuratnom periodu. Za razliku od stanovništva Bosne i Hercegovine, koje je u osnovi stoljećima bilo heterogeno (samo) iz religijske perspektive, stanovništvo imaginarnog Makedonije je (do podjele na tri dijela tokom balkanskih ratova 1912/13) bilo heterogeno ne samo u religijskom nego i u jezičkom i etničkom pogledu. Pa ipak su Makedonci slavenskog porijekla u Jugoslaviji priznati kao nacija već krajem Drugog svjetskog rata, dok je priznavanje muslimana kao nacije uslijedilo tek 60-ih godina. Da li su podjela Makedonije na tri dijela i s tim povezane promjene etničkog sastava stanovništva bile preduvjet za stvaranje takve makedonske nacije? I da li je stvaranje muslimanske nacije bio korak sprečavanja diobe Bosne i Hercegovine i buduće etno-nacionalne segregacije?

Makedonsko stvaranje nacije slijedilo je za podjelom regije na tri dijela – grčki, srpski/jugoslavenski i bugarski dio – u razmaku od dobre tri decenije, dok se stvaranje muslimanske nacije odvijalo dobre dvije decenije prije faktičke podjele Bosne i Hercegovine na dva, tendencijalno na tri dijela. U oba slučaja je razvoj multietnič-

¹¹ Otprilike 70% stanovništva Albanije su muslimani, 20% pravoslavci i 10% katolici.

¹² Crnogorci su sa vlastitom republikom unutar Jugoslavije priznati kao nacija nakon Drugog svjetskog rata. Društvo je ipak još uvijek podijeljeno: jedan dio se osjeća kao Crnogorci (u smislu nacije), drugi kao Srbi.

¹³ Uporedi, između ostalog, Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden: 1979; Stefan Troebst: *Makedonische Antworten auf die "Makedonische Frage"*. Nationalismus, Republikgründung und nation-building in Vardar-Makedonien 1944-1992, u: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*, prir. Georg Brunner i Hans Lemberg, Baden-Baden-München: 1994, 203-221.

kog regionalizma zakazao zbog nacionalnih težnji za prisvajanjem. U oba slučaja se jedan veliki dio navedenog stanovništva nije dao integrirati u konkurirajuće nacionalne pokrete i ostajao kao nacionalno neodređena grupa, kao ostatak. Zadržavanje te nacionalne indiferentnosti, te distance naspram konkurirajućih nacionalnih pokreta u susjedstvu bilo je neizvjesno i stalno u opasnosti, budući da se nije uklapalo u dominantne kalupe u vrijeme formiranja nacija i nacionalnih država. Grupa stanovnika bez nacionalne pripadnosti bila je zbunjujuća i nepoželjna, kao i grupa stanovnika bez države. Ljudi bez nacije su važili (i važe) kao relikti prošlosti, zaostali, elementi nereda i otpora. "Bijela mrlja" na nacionalnoj karti privukla je susjedne nacionalne pokrete takoreći magičnom snagom. Mnogo činjenica govori u prilog tome da su se obje domaće grupe, Muslimani u Bosni i preci današnjih Makedonaca, mogli oduprijeti vrtlogu susjednih nacija (Bugara, Grka i Srba u makedonskom, te Srba i Hrvata u bosanskom slučaju) samo putem stvaranja vlastite nacije (uz nedobrovoljno odricanje od regionalizma).

Šta je regionalizam? Govoriti o regionalizmu ima smisla ako postoji identitet vezan za regiju, kao i osobe koje čuvaju taj identitet i njime se žele razlikovati od stanovnika drugih regija ili područja. Pod regijom se ovdje podrazumijeva dio jedne države ili područje podijeljeno između dvije ili više susjednih država: podržavni teritorij ili teritorij u graničnom području više država *sa vlastitim profilom*. Regionalni identitet je zasnovan na jednakostima (stvarnim ili konstruiranim), koje razlikuju dotični teritorij i njegove stanovnike od okoline (*pri čemu ta različitost nije identična sa ekskluzivnošću*). Uglavnom se tu radi o zajedničkim karakteristikama kojima se pripisuje duga tradicija: npr. historija sa političkim, kulturalnim i/ili etničkim specifičnostima. Dalje, interesantne su samo one regije u čije specifičnosti se ubrajaju multietnički i/ili multireligijski sastav stanovništva. Bosna je, kao i imaginarna Makedonija (do balkanskih ratova 1912/13), spadala u mnoštvo regija u Evropi, koje ispunjavaju ovaj kriterij.

U moderno doba regionalni identitet je jedan od četiri najčešća i najvažnija identiteta koji se odnose na prostor. On se uklapa u druge identitete sve dok ne postoji konkurencija koja se međusobno isključuje. Lokalni, regionalni, državni i nacionalno-prostorni identitet se pod tim uvjetom mogu stopiti u jedan višestruki identitet (transdržavni, npr. evropski identitet kao mogući peti sloj ću ovdje izuzeti iz promatranja). Pod nacionalno-prostornim identitetom podrazumijevam identificiranje sa jednim teritorijem, koji se od strane jedne nacije smatra vlastitim prostorom. Budući da se ovaj prostor ne mora poklapati sa jednom državom potrebno je i smisleno praviti razlike između državnog i nacionalno-prostornog identiteta od slučaja do slučaja. Sve dok nijedna povezanost sa određenim prostorom ne isključuje druge, postoje veze bez konflikata (uključujuće) po principu "i-i". Lokalni identitet je umetnut

u regionalni, regionalni u državni, državni u nacionalno-teritorijalni identitet. Značaj ova četiri identiteta i njihov međusobni omjer nisu statični; mijenjali su se više puta tokom historije. U modernim društvima je lokalni identitet izgubio na značaju (čak ni komunitarizam nije do sada uspio vratiti izgubljeni značaj), dok je značaj državnog i/ili nacionalnog identiteta porastao u omjeru naspram drugih. Regionalni identitet, koji se nalazi između ova dva pola, podložan je kolebanju. Jedinstven trend u slučaju regionalnog identiteta nije prepoznatljiv. Gubljenje značaja regije je u nedavnoj prošlosti bilo vremenski ograničeno i stoji nasuprot dobijanju na značaju u sadašnjosti (pri čemu u obje faze postoje mnogobrojna odstupanja). Veze između identiteta koji se odnose na prostor, a koje su se odvijale bez napetosti, bivaju pod pritiskom kada se jedan prostor, na kojem je stvoren identitet nađe u suprotnosti sa drugim prostorom, jednim ili više njih; kada se veze po principu "i-i" preobrazu u "ili-ili" princip. To se dešava kada npr. jedan regionalni identitet zapadne u (očigledno nerješiv) konflikt sa državnim ili nacionalnim identitetom, tj. kada se emocionalna vezanost naspram jedne regije čini nespojivom sa lojalnošću naspram države ili nacije. Ova napetost može imati više uzročnika, kao npr. kada centralna vlada zapostavi regiju u privrednom, infrastrukturnom ili kulturološkom smislu, ili kada ta ista vlada pokuša ukloniti posebnosti te regije u korist unitarističkog ili centralističkog koncepta. Ili kada dođe do sudaranja različitih, međusobno isključujućih nacionalnih prostornih konceptata, tj. nacionalno različito konotiranih regionalizama. U svim ovim slučajevima raste pritisak na individue i djelimične grupe te regije da se odluče. Intenzitet pritiska varira i ovisi o mnogim faktorima (koji se ovdje ne mogu ispitivati u detalje). Međutim, najkasnije kada ti konflikti prijeđu u nasilje ne mogu ni individue ni grupe izmaći pritisku da se odluče (isključujući izuzetke). Oni se moraju, usprkos svojim dotadašnjim opredjeljenjima, odlučiti za jednu ili drugu stranu: za regiju i time protiv države ili za državu i time protiv regije, a tako i protiv nacije, itd.

Ovo će biti ukratko konkretizirano na primjeru Bosne i Hercegovine. Pri tome će se voditi pitanjem da li je Bosna i Hercegovina prije nego što je postala međunarodno priznata država bila regija u navedenom smislu ili samo jedna upravna jedinica nastala na političkim proračunima, jedna vrsta tampon-zone između hrvatskih i srpskih aspiracija. Na ovo pitanje se ne može odgovoriti jednosmisleno. Ustvrdio sam ranije da je regionalizam preduvjetovan regionalnim identitetom stanovnika i njihovom željom za održanje tog identiteta. Mjereno po tome, Bosna i Hercegovina je bila regija za bosanske Muslimane, dok za većinu unutar druge dvije velike grupe (bosanske Srbe i bosanske Hrvate) nije predstavljala regiju (ili u samo vrlo suženom smislu). Iako Bosna i Hercegovina bez dvojbe očituje historijske posebnosti, koje je razlikuju od susjednih područja, te posebnosti su bile predmet različitih recepcija, ocjena i identitetskih konstrukcija.

Za bosanske Muslimane ova regija posjeduje još od srednjeg vijeka samostalne crte, koje su se u percepciji i interpretaciji zgusnule u jedan prostor doživljaja i iskustva *sui generis*.¹⁴ U ove osobine se ubraja granična pozicija Bosne između rimsko-latinske i bizantsko-grčke sfere utjecaja u srednjem vijeku, iz toga proizašli pluralitet religijskih zajednica u predosmanskom periodu (katoličanstvo, pravoslavlje i sporno bogumilstvo, tj. "Crkva bosanska" ili "krtjani"¹⁵), postojanje srednjovjekovne Bosanske države, neobično intenzivan proces islamizacije bosanskog – južnoslavenskog stanovništva pod osmanskom vladavinom (uporedivo samo s uspjesima islamizacije u području nastanjenosti Albanaca), postojanje bosanske upravne jedinice u Osmanskom carstvu i Austro-Ugarskoj, kao i iz svega toga proizašla multikulturalnost gradskog stanovništva u 20. stoljeću. Svi ovi elementi su se, iz bosansko-muslimanske perspektive, sjedinili u jednu sintezu koja je održiva ne samo na osnovu zajedničkog prostora nego i putem zajedničkih osobina tri velike grupe stanovnika (njihova bliska srodnost, upotreba istog jezika, te "shared history"). Bosanski "posebni put" je time stvorio regiju, koja, zanemarujući mnogobrojne veze sa susjednim područjima, posjeduje jedan nezamjenjiv multikulturalni profil, koji postoji samo na ovom prostoru. Ukratko rečeno: Bosna i Hercegovina izgleda iz perspektive njenih Muslimana drugačije od susjednih područja Hrvatske, Srbije, Crne Gore ili Dalmacije (koja također predstavlja regiju za sebe).

I za bosanske Srbe i Hrvate njihova regija-domovina posjeduje veliki značaj, ali ne kao regija sa vlastitim profilom, nego kao dio, više ili manje centralni dio njihovog nacionalnog prostora.¹⁶ I Bosna i Hercegovina su jezgro, "srce" srpskog naroda. "Obje zemlje su za Srbiju i srpski narod ne samo ono što su Elzas-Lotringija za Francuze, Trento i Trst za Talijane ili austrijske Alpe za Njemačku, nego ono što je za Rusiju Moskovska regija, za Nijemce i Francuze najčišći dijelovi Njemačke i Francuske, to znači, oni dijelovi koji najbolje otjelovljuju njemačku i francusku rasu". Tako je Jovan Cvijić, srpski antropogeograf, objasnio srpsko polaganje prava na Bosnu u

¹⁴ Ukupni prikaz u Noel Malcolm, *Geschichte Bosniens*. Frankfurt am Mein: 1996; Francine Friedman, *The Bosnian Muslims. Denial of a Nation*. Boulder: 1996; Iz bosansko-muslimanske perspektive Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: 1997; Isti: Bosnien-Herzegowina bis 1918 u: *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, prir. Dunja Melčić, Opladen, Wiesbaden: 1999, 64-87.

¹⁵ Za kontroverze u istraživanjima uporedi Srećko M. Džaja, *Die "Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*. München: 1978; John Fine Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation*. New York: 1975.

¹⁶ Za "stajalište" Bosne i Hercegovine u srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideologiji uporedi Džaja: *Die politische Realität* (vidi f. 8), 192-207.

sjeni krize aneksije 1909. godine.¹⁷ Za bosanske Srbe i Hrvate stoje razlike unutar regije u prvom planu. To ne važi samo u pogledu "sjećanja" na frontove rata u Drugom svjetskom ratu (dakle za "komunikativnu memoriju"), nego i za recepciju starije prošlosti (tj. za "kulturu sjećanja"). Što se tiče "shared history", ta činjenica ne mijenja ništa, pa ipak, iz perspektive pravoslavnog i katoličkog dijela stanovništva, zajednička historija od srednjeg vijeka naovamo izgleda drugačije nego iz perspektive muslimana. Ta historija ne djeluje povezujuće nego razdvajajuće. Ona je polazna tačka za suparništvo. Budući da je prijelaz na islam bio dio osmanske zaostavštine, a Osmansko carstvo shvatano kao inkarnacija zla, i zajednička historija od osmanskog osvajanja Bosne 1463. bila je zla historija. Bosanci koji su prešli na islam važili su kao "pobjednici" "turkokratije", dok su katolici i pravoslavci sebe smatrali "gubitnicima" i "žrtvama". Zajednička historija se kroz prizmu religijske pripadnosti podijelila prvo na dvije (muslimansku i kršćansku), a onda na tri historije (muslimansku, katoličku i pravoslavnu historiju). Pri tome se nije radilo samo o razlikama u vjeri, niti o navodnoj stoljetnoj borbi između kršćanstva i islama, nego o socijalnim suprotnostima i nedostatku pravde, koji su nastali kao posljedica agrarnog sistema i formiranja bosansko-muslimanske aristokratije u ranom novom vijeku: o suprotnostima između muslimanskog plemstva i zemljoposjednika na jednoj i ovisnih kršćanskih seljaka na drugoj strani.¹⁸ Ovi socijalni frontovi pojačali su konfesionalne linije razdvajanja (slično kao u Sjevernoj Irskoj), a djelovali su do prvih decenija 20. stoljeća. Dugotrajnije od socijalnih razlika vezanih za religiju (koje su u uporedivom obliku postojale i kod Albanaca na jugu zemlje, a da nisu dovele do nacionalne segregacije) bile su posljedice procesa srpskog i hrvatskog stvaranja nacija i države počevši od sredine 19. stoljeća. Bosna i Hercegovina je od početka procesa stvaranja nacija od strane bosanskih Hrvata i Srba cjelovito ili djelimično pripajana nacionalnom prostornom jezgru (Hrvatskoj ili Srbiji). Muslimani su važili kao pripadnici hrvatske ili srpske nacije, koje je trebalo vratiti u "majčino krilo", ili kao izgubljeni, zatucani renegati, kao otpadnici, poturčeni Srbi ili Hrvati. Izdajnike vjere svojih predaka i one koji su nametali "turski jaram" trebalo je potisnuti i boriti se protiv njih, u

¹⁷ Jovan Cvijić, *L'annexion de la Bosnie et la question serbe*, Paris: 1909, str. 17 f.: citirano prema Srećko M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. München: 1994, 194 f.

¹⁸ Uporedi brojke u Džaja: *Die politische Realität* (vidi f. 8), 40 f. Za bosansku aristokratiju uporedi Avdo Sućeska: *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo: 1965; O agrarnom sistemu Mehmed Spaho: *Die Agrarfrage in Bosnien-Herzegowina*, Wien: 1912; Peter Demmel-Huber: *Das Kmetenwesen in Bosnien und der Herzegowina*, Eisfeld: 1934.

nužnom slučaju eliminirati ih. Srpski i hrvatski nacionalisti se nisu umarali naglašavajući konstruktivni, tj. vještački karakter bosansko-muslimanske etnogeneze.

Dok su se bosanski muslimani još u 19. stoljeću u osnovi identificirali sa Osman-skim carstvom kao islamskom Božijom državom (i bunili se samo protiv stvarnih ili nestvarnih nepovoljnih prilika, tj. protiv pokušaja osporavanja njihovih privilegija), stajali su pravoslavni i katolički dijelovi stanovništva Bosne u sve većoj suprotnosti naspram islamskog carstva u raspadu, i orijentirali se prema procesima gradnje nacije izvan provincije. Religija je pri tome djelovala kao kriterij diferencijacije u stvaranju identiteta, budući da jezik i etničko porijeklo nisu bili dovoljni za definitivno razlikovanje stanovništva Bosne i Hercegovine u pogledu konkurirajućeg srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta. Pravoslavci su razvili najvećim dijelom srpski, a katolici uglavnom hrvatski identitet. I obje skupine su polagale pravo na bosanske muslimane od sredine 19. stoljeća, počevši od mišljenja srpskog graditelja nacije Vuka Stefanovića Karadžića i njegovog hrvatskog protivnika Ante Starčevića, kao dio (i to kao "najčišći" dio) obje nacije.¹⁹ Muslimani su se suprotstavljali ovom prisvajanju i stajali između dva fronta kao "nacionalno indiferentan" ostatak sa jako izraženom regionalnom sviješću. Kao i muslimanima u drugim dijelovima islamskog svijeta, i bosanskohercegovačkim muslimanima su bili strani nacionalni i nacionalno-državni modeli uvezeni iz zapadne i srednje Evrope. Ovi su bili zapadnjački proizvod za koji nije bilo ekvivalenta u islamskom svijetu. Često citirani sistem *milleta* u Osman-skom carstvu zasnivao se, iz perspektive vladajućeg sloja, ne na konfesionalnim nacionalnostima²⁰ nego na (etnički raznovrsnim, tj. etnički indiferentnim) religijskim zajednicama. "Zaista, u Kur'anu se ni na jednom mjestu "*millet*" ne izjednačava sa "zajednica", "narod" ili "nacija".²¹ Zbog toga možda nije ni bilo krivo to što je sistem

¹⁹ Wolf D. Behschitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*. München: 1980, 65 ff i 172 ff. Starčević je bosansko-muslimansku aristokratiju deklarirao kao "najstarije evropsko i najčišće hrvatsko plemstvo", uporedi Ante Starčević, *Misli i pogledi*. prir. Blaž Jurišić, Zagreb: 1971, 90.

²⁰ Drugačije od pravoslavnih kršćana, kod kojih se zahvaljujući autokefalnom sistemu postepeno razvila uska veza između konfesije i proto-nacije, uporedi Emanuel Turczynski; *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf: 1977.

²¹ Michael Ursinus, Zur Diskussion um "millet" im Osmanischen reich u: *Südostforschungen* 48 (1989), 195-207, ovdje 200.

milleta označen kao konstrukcija zapadnjačkih orijentalista i "historical myth".²² Za muslimane vjernike je u svakom slučaju ideja nacije ostala strana do 20. stoljeća.

Dok su se sve veći dijelovi pravoslavnog i katoličkog stanovništva Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. stoljeća identificirali sa srpskim odnosno hrvatskim nacionalnim pokretom, masa muslimana se nije mogla pripojiti ni jednoj ni drugoj naciji, a kamoli formirati svoju vlastitu naciju. Iz perspektive bosanskih muslimana, srpstvo i hrvatstvo su bili previše povezani sa dotičnom kršćanskom konfesijom da bi bili predstavljeni kao identifikacioni cilj. A islam nije nudio uporište za stvaranje nacije. Doduše, postojali su predstavnici bosansko-muslimanske inteligencije u 20. stoljeću, koji su sebe smatrali Srbima ili Hrvatima, ili su lavirali između ta dva identiteta (između ostalog višestruko), ali za većinu muslimana konstrukcija "islamiziranih Srba" (Srbo-muslimani) ili "islamiziranih Hrvata" nije bila shvatljiva niti privlačna.²³

Kao alternativa došla je u obzir samo jedna multietnička i multireligijska zajednica, najbolje u liku Osmanskog carstva, ili – ukoliko se ovo nije moglo spasiti – u liku neke druge višenacionalne države (Austro-Ugarske ili jedne južnoslavenske države) sa širokom autonomijom Bosne i Hercegovine.²⁴ Pokušaji austrougarske uprave na kraju 19. stoljeća, vezani za ime ministra Benjamina Kállaya, da stope sve tri religijske zajednice Bosne u jednu "bosansku" naciju sa vlastitim "bosanskim" jezikom išli su u susret intencijama muslimana, ali su (prije svega za Srbe) važili kao naročito perfidna varijanta politike "divide et impera".²⁵ Dok su pravoslavci i kato-

²² Benjamin Braude, *Foundation Myths of the Millet System*, u: *Christian and Jews in the Ottoman Empire*. vol. 1, prir. Benjamin Braude i Benjamin Lewis, New York, London: 1982, 69-88.

²³ Wolfgang Höpken, *Konfession, territoriale Identität und nationales Bewusstsein: Die Muslime in Bosnien zwischen österreichisch-ungarischer Herrschaft und Zweitem Weltkrieg (1878-1941)* u: *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, prir. Eva Schmidt-Hartmann, München: 1994, 223-253.

²⁴ Uporodi Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: 1980.

²⁵ Benjamin Kállay, *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*. Wien: 1900; Malcolm (vidi f. 13), 175 ff; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: 1987. Osnovno: Robert J. Donia, *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*. Boulder: 1981; Ferdinand Hauptmann, *Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegowina*, u: *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, vol. 4: *Die Konfessionen*, Wien: 1985, 670-701; Martha Čupić-Amrein, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Herzegowina (1878-1914)*. Bern i.o. 1987; Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina 1878-1918*. Paderborn: 1998.

lici otkrivali svoju otadžbinu i domovinu izvan Bosne i Hercegovine – u Srbiji i Hrvatskoj, muslimanima je njihova regija ostala jedina tačka veze sa njihovim kolektivno-teritorijalnim samoshvatanjem nakon Mladoturske revolucije iz 1908. i nakon toga slijedećih procesa turkizacije u Osmanskom carstvu, tj. nakon raspada Osmanskog imperija (a naročito nakon početka laicističkih reformi u kemalističkoj Turskoj). Emocionalna veza naspram regije pojačana je raspadom islamske Božije države, te sekularizacijom i nacionalizacijom Turske, što je forsirao Kemal Atatürk. Dok je osmanska Anadolija od početka austrougarske uprave u Bosni za mnoge bosanske muslimane predstavljala religiozno utočište i potencijalnu rezervnu domovinu,²⁶ kemalistička Turska nije više uzimana u obzir kao prostor bosansko-muslimanskog identiteta. Bosanski muslimani su bačeni nazad u svoju regiju.

Time je u 20. stoljeću centripetalni identitet bosanskih muslimana (još uvijek "nacionalno neodređenih") okrenut ka unutra, stajao nasuprot centrifugalnom identitetu bosanskih Srba i Hrvata, koncentriranom prema vani. Povezanost sa regijom i religijska vezanost sačinili su simbiozu koja stvara identitet.²⁷ U prvoj jugoslaven-

²⁶ Računa se da je između 1878. i 1918. do 150.000 muslimana iz Bosne iselilo u Osmansko carstvo. Imamović (vidi f. 13), 372. Vojislav Bogičević, "Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918. god". u: *Historijski zbornik* 3 (1950), 175-188; Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", u: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*. Zagreb: 1978, 249 ff; Wolfgang Höpken, "Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert)", u: *Comparativ* 6 (1996), 1, 1-24.

²⁷ O razvoju bosansko-muslimanskog identiteta postoji u međuvremenu opsežna literatura. Uporedi Robert Donia, William G. Lockwood, "The Bosnian Muslims: Class, Ethnicity, and Political Behavior in a European State", u: *Muslim-Christian Conflicts. Economic, Political and Social Origins*, prir. Suad Jopseph i Barbara L.K. Pillsbury, Boulder: 1978, 185-207; Zachary T. Irwin, "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Hercegovina", u: *East European Quarterly* 17 (1984), 4, 437-458; Pedro Ramet, "Die Muslime Bosniens als Nation", u: *Die Muslime in der Sowietunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*, prir. Andreas Kappeler i.o. Koeln 1989, 107-114; O "nacionaliziranju" Muslimana. *101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, prir. Alija Isaković, Zagreb: 1990; Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji. Porijeklo, islam, kultura, povijest, politika*. Sarajevo: 1991; Ivo Banac, "Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Postcommunist Statehood, 1918-1992" u: *The Muslims of Bosnia-Hercegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. prir. Mark Pinson, Cambridge: 1993, 129-153; Hans-Michael Miedlig, "Zur Frage der Identität der Muslime in Bosnien-Herzegowina", u: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1994/2, 23-42; Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way. Identity*

skoj državi su muslimani važili kao sastavni dio jedne etnički (i religijski neutralno) definirane jugoslavenske nacije. Nakon što se ova – kao posljedica srpskog i hrvatskog otpora – pokazala kao himera a Bosna postala tokom Drugog svjetskog rata pozornica krvavih nacionalnih ekscesa, komunisti su sproveli promjenu toka i zamijenili etnički jugoslavizam političkim, sa istovremenim priznavanjem srpske, hrvatske, slovenačke, crnogorske i makedonske etno-nacije. Za "fenomen" muslimana nisu imali odgovora. Prije svega, nisu ga mogli nigdje svrstati.²⁸ Zbog toga je ova grupa stanovništva u institucionalnim dokumentima i pri popisu stanovnika isprva definirana kao ono što nije bila: nije bila nacija, a nije bila ni nacionalna manjina. Njeni članovi važili su kao "neodređeni", indiferentni. Do 60-ih godina 20. stoljeća nalazili su se negdje "između" dominantnih struktura poretka i kretali se u jednoj vrsti etno-nacionalne ničije zemlje. Ova podjela bosanskog društva na dva, odnosno tri dijela (u nacionalno svjesne Srbe i Hrvate na jednoj i nacionalno indiferentne bosanske muslimane na drugoj strani) trajala je do 60-ih godina 20. stoljeća (a djelimično i duže). Nakon što se sve veći dio bosanskih Muslimana udaljavao od religije, nije se više moglo govoriti ni o religijskoj zajednici u pravom smislu te riječi. Time je situacija postala još difuznija: broj prakticirajućih muslimana je u poslijeratnim decenijama konstantno opadao, da bi se krajem 80-ih još samo 37% bosanskih Muslimana smatralo vjernicima,²⁹ a 61% muslimanske omladine je izjavilo da nisu nikad posjetili jednu džamiju. Sa postepenim priznavanjem Muslimana kao "etničke skupine" i "nacije" slika se promijenila.³⁰ Od muslimana sa malo "m" nastali su Muslimani (sa velikim "M").

Pri popisu stanovništva 1948. godine gotovo 31% bosanskohercegovačkih stanovnika se izjasnilo kao nacionalno "neopredijeljeni muslimani" (sa malim "m"). Otprilike isto tako visok je bio broj onih koji su se povodom popisa stanovnika 1953. izjasnili kao "Jugoslaveni-neopredijeljeni". Pri popisu 1961. uvedena je kategori-

and Community in a Central Bosnian Village. Princeton: 1995; Aydin Babuna, "The Formation of a 'Muslim' Nation in Bosnia-Herzegovina: A Historiographic Discussion", u: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. prir. Aydin Babuna i Suraiya Faroqi, Leiden: i.o. 2002, 267-304.

²⁸ Wolfgang Höpken, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", u: *Die Muslime in der Sowietunion* (vidi f. 26), Köln: 1989, 181-210.

²⁹ Podaci u Calic (vidi f. 3), 28 i u: Xavier Bougarel, "L'islam bosniaque, entre identité culturelle et idéologie politique", u: *Le Nouvel Islam balkanique. Les Musulmans acteurs de post-communisme 1990-2000*. prir. Xavier Bougarel i Nathalie Clayer, Paris: 2001, 79-132, ovdje 83.

³⁰ O pozadini Höpken (vidi f. 27), 196 ff.

ja "Musliman (etnička pripadnost)", koju je izabralo gotovo 26% stanovnika, dok je preko 6% Bosanaca izabralo također novouvedenu kategoriju "Jugoslaven". Pri tome je ostalo nejasno kako treba interpretirati kategoriju "Jugoslavena": kao proto-naciju ili novu međunacionalnu kategoriju (budući da interpretacija u smislu državnosti nije dolazila u obzir). Za "muslimane u etničkom smislu" u objašnjenjima uz popis iz 1961. je zapisano: kao Muslimani trebaju se prijaviti osobe jugoslavenskog (treba da znači: južnoslavenskog) porijekla koje se osjećaju kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti. Kao Muslimani se ne trebaju upisivati pripadnici nejugoslavenskih nacionalnosti kao Albanci, Turci, kao ni Srbi, Hrvati, Crnogorci, Makedonci itd. koji se smatraju pripadnicima islamske vjerske zajednice. Ove osobe trebaju odgovoriti na to pitanje označavajući svoju naciju, tj. Albanci, Turci, Srbi, Hrvati, Crnogorci, Makedonci itd. bez obzira na svoju vjersku pripadnost.³¹ Godine 1971. se prvi put ponudila mogućnost da se jedna osoba deklarira kao "Musliman u smislu narodnosti". Tu opciju je koristilo 39% stanovništva Bosne i Hercegovine, dok je udio "Jugoslavena" opao na 1%. Godine 1981. se prvi put pojavio pojam "Musliman" u popisu bez ikakvog dodatka (istovrijedan s ostalim opisima nacija), a naišao je na odobravanje kod preko 39% stanovnika Bosne i Hercegovine. Istovremeno je udio "Jugoslavena" ponovo porastao na gotovo 8%.³²

S obzirom na ove oscilacije i pojmovne ambivalentnosti, ostaje da se približeži da se opcije "samoopredjeljenja" nisu mogle svojevoljno birati, već su bile institucionalno propisane. Bosanski muslimani su 1948, 1953. i 1961. godine osim navedenih kategorija imali samo mogućnost izjasniti se kao Srbi/muslimani, Hrvati/muslimani ili "Jugoslaveni". Nisu se nikad mogli izjasniti kao "Bosanci" ili "Bošnjaci". I iz današnje perspektive je nejasno koliko bi njih koristilo tu opciju. Rezultati popisa stanovništva se zbog toga mogu samo uvjetno uspoređivati. Oni govore nešto o prihvatanju navedenih opcija, ali vrlo malo o razvoju tri najveće grupe stanovništva u Bosni i Hercegovini od kraja Drugog svjetskog rata i njihovom shvatanju samih sebe. Trebalo bi, u najmanju ruku, usput rečeno, spomenuti da je među bosanskim "Jugoslavenima" bilo i nemuslimana. Spomenuo bih i da su van Bosne i Hercegovine postojale osobe koje su sebe ubrajale u istu kategoriju kao i bosanski muslimani. Godine 1991. izbrojeno je gotovo 2,4 miliona "Muslimana" (nacionalna pripadnost), od kojih je oko 1,9 miliona živjelo u Bosni i Hercegovini (gdje su činili 43,7%

³¹ Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, Beograd: 1978, 15; citat prema Höpken (vidi f. 27), 197.

³² Svi broježani podaci prema: *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, prir. Savezni zavod za statistiku, Beograd: 1989, 44 f.

tamošnjeg stanovništva). Otprilike pola miliona Muslimana živjelo je u drugim dijelovima Jugoslavije.³³

Slika koja je proizašla iz dosadašnjih prikaza, i koja je u višestrukom pogledu bila zbunjujuća, nastala je i zbog imena i procesualnog karaktera identiteta. Iz denominacije proizlazi (često previdena) snaga koja gradi ili uništava integraciju. Identiteti su vezani za imena. Ono što ne može biti ili nije imenovano ne stvara identitet niti emocionalnu vezu. S druge strane, pojmovi imaju vlastitu historiju i svoju specifičnu semantičku okolinu. Zbog toga nije riječ samo o tome da li jedan pojam odgovara, tj. ima logike, ili ne odgovara, tj. nije logičan. Radi se također, a i prije svega, o dotičnom semantičkom davanju značenja. Imenovanja kao "Bosanac", "Bošnjak", "bosanski musliman", "Muhamedanac", "musliman" (sa velikim ili malim "m") imaju manje ili više dugu i uzburkanu prehistoriju i bude različite asocijacije. Političar i mecena Adil Zulfikarpašić (rođen 1921), porijeklom iz jedne stare bosanske plemićke porodice, u jednom intervjuu u martu 1994. je izjavio: "Ja sam odgojen kao Bošnjak. Sjećam se kad sam jednom prilikom rekao "Bosanac", otac mi je objasnio da je bosanac, bosanski poni (tj. konj, op. autor), a čovjek je Bošnjak. Kad sam došao u emigraciju i kad sam oživio bošnjaštvo kao nacionalnu i političku identifikaciju muslimana, meni su svi zamjerali da je to jedan arhaičan izraz, dakle izraz koji ne odgovara, i da je adekvatan izraz "Bosanac" Vrlo brzo su najveći intelektualci, Hrvati i Srbi, taj izraz prihvatili, jer smo se mi tako predstavili".³⁴

Spor oko "adekvatnog pojma" i to šta on označava liči na jednu beskrajnu priču. Dok su se pojmovi "Bosna" i "Hercegovina" dokazali kao stabilni tokom stoljeća, oznaka stanovnika ostala je promjenjiva i kontroverzna. U zvaničnim osmanskim izvorima su bosanski muslimani označeni ili kao "Bošnjaci" (Bosnaklar ili slično) ili kao "Turci" (u neetničkom smislu). Austrougarska uprava je isprva koristila pojam "Muhamedanci", ali su oni kojih se to ticalo odbacili slavenski prijevod (Muhamedanner – Muhamedanci, nap. prev.) u korist riječi "muslimani". Ime "Bošnjak" za sve stanovnike okupirane regije – neovisno o religiji – koje je Kállay favorizirao, odbili su katolici i pravoslavci već 60-ih godina 19. stoljeća, a kasnije i bosanski muslimani. Kada je šef najjače bosansko-muslimanske stranke u prvoj jugoslavenskoj državi, Mehmed Spaho, razmišljao o tome da svoju stranku nazove strankom Bošnjaka, objašnjeno mu je da ne smije ni sanjati o tome, jer je Bošnjake izmislio Benjamin Kállay.³⁵

³³ Imamović (vidi f. 13), 9 ff.

³⁴ Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Adil Zulfikarpašić. Eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien*. München: 1996, 201.

³⁵ Prema Zulfikarpašiću, *ibid.*, 106.

Kao što je već spomenuto, ni jugoslavenski komunisti nisu znali šta činiti kada se radilo o bosanskim muslimanima. Milovan Đilas, sljedbenik Titovog pokreta u Drugom svjetskom ratu, izložio je u jednom razgovoru sa Adilom Zulfikarpašićem kako je pred Drugi svjetski rat i on "[...] kao i ostali, delio mišljenje da su muslimani religiozna formacija koja nije još stigla da se nacionalno diferencira i da je najverovatnije da će se u novim uslovima diferencirati jedni ka Srbima, drugi ka Hrvatima. Naime, mi smo polazili od činjenice da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svesti. Zaista, u svetu ne znam da li je uopšte moguće naći da je negde religija odrednica nacije i nacionalne svesti. Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, omela naša ideologija. Prvo ateizam. Naš ateizam, koji nije mogao priznati da bi religija mogla biti neka forma kroz koju neko stvara naciju. Nama je ateizam takodje otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i posebnosti muslimana, iako su u Bosni Srbi i Hrvati u stvari kroz religiju počeli da formiraju svoju nacionalnu svest".³⁶ Adil Zulfikarpašić je na pitanje: "Dakle, za vas (oznaka Bošnjak) nije bila samo religiozna odrednica?", odgovorio: "Najmanje religiozna. Smatram da mi jesmo Bošnjaci i po svome mentalitetu, i po svom političkom opredjeljenju i po svojoj psihološkoj strukturi. Vjerski elemenat i vjerski momenat je tu manje značajan i nije odlučujući, mada je bio važan faktor."³⁷

Tokom bosanskog rata je krajem septembra 1993. u Sarajevu nacionalna oznaka "Bošnjak" privaćena od strane "Bošnjačkog sabora",³⁸ te potvrđena Dejtonskim sporazumom i Ustavom Bosne i Hercegovine u novembru 1995. Time je Zulfikarpašićeva opcija pobijedila (formalno) opciju njegovog kontrahenta Alije Izetbegovića. Od "neopredijeljenih muslimana", "Jugoslavena neopredijeljenih", "Muslimana (etnička pripadnost)", "Muslimana u nacionalnom smislu", te "Muslimana" (bez dodatka) nastali su "Bošnjaci". Odustajanje od muslimanske komponente u nacionalnoj samooznaci bilo je i ostalo sporno. A ostalo je i nejasno, kao i prije toga, ko spada u Bošnjake: samo vjernici ili i bosanski muslimani nevjernici, kao i (potencijalno) bosanski Srbi i Hrvati? Da li u pojmu "Bošnjaka" preovladava muslimanstvo (u smislu reislamizacije koju je potencirao Izetbegović) ili prije laicističko, sekularizirano, religijski neodređeno bošnjaštvo?³⁹ U ovisnosti o tome koji koncept pobijedi, javit će se inkluzivnost ili ekskluzivnost. Pri prvoj varijanti (muslimanstvo) radi se o pitanju u kojoj mjeri muslimanske grupe stanovnika izvan Bosne i Hercegovine tre-

³⁶ Prema Zulfikarpašiću, *ibid.*, 99.

³⁷ *Ibid.*, 200.

³⁸ Rezolucija od novembra 1993, štampana u sedmičnjaku *Ljiljan*, God. 2, br. 38 od 6.10.1993.

³⁹ O diskusiji uporedi Bougarel (vidi f. 28), 107 ff.

baju biti isključene ili uključene. U drugom slučaju (bošnjaštvo) radi se o uključenju ili isključenju nemuslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Posljednje ovisi o tome da li je regionalni identitet jednog dijela bosanskih pravoslavaca i katolika još uvijek dovoljno živ ili je mogućnost revitalizacije tako velika da se njihov nacionalni identitet kao Srba i Hrvata može izbalansirati u korist bosanskog identiteta. Uzimajući rečeno u obzir bilo bi valjda "adekvatnije" (da se vratimo Zulfikarpašićevoj formulaciji) govoriti o "Bosancima" nego o "Bošnjacima", jer je pojam "Bošnjak" usko povezan sa bosanskim muslimanima (i/ili omraženom austrougarskom upravom)? Trenutno se "Bošnjak" koristi pretežno kao etnonim, a pojam "Bosanac" u smislu regionalne pripadnosti, tj. kao izvedenica jednog toponima. Ali to se može već sutra promijeniti.

"Šta se ustvari govori u Bosni i Hercegovini?" glasi podnaslov ispitivanja o jezičkoj politici u bivšoj Jugoslaviji, koje je objavila Cvetković-Sander.⁴⁰ Pitanje je postavljeno s pravom. Sve dok je srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski bio prihvaćen kao zajednički pisani jezik Srba i Hrvata, Bosancima to nije predstavljalo veliki problem. Međutim, "teorija varijanti" koju su favorizirali hrvatski lingvisti, a koja je naglašavala razlike između "hrvatskog" i "srpskog", stavljala je bosanskohercegovačke lingviste od sredine 60-ih godina sve više pod pritisak i izazivala živopisne diskusije o "koegzistenciji", "ispreplitanju", "ukrštanju" ili "neutralizaciji" obje varijante u njihovoj republici. Na jednom Simpoziju bosanskohercegovačkih lingvista, nastavnika i političara u oktobru 1973. u Mostaru Srđan Janković, bosanski arabist srpske nacionalne pripadnosti, izjavio je: "Specifikum našeg jezika je u tome što je on u jednoj zemlji ali je policentrične standardizacije. Sad dolazi ono principijelno pitanje: da li, u radu na standardizaciji u našim uslovima riječ treba da imaju jedna ili dvije kulturne sredine, ili pak sve kulturne sredine? Za mene tu nema dileme. Postoji kulturna sredina na istoku - centar je Beograd; postoji druga na zapadu - centar je Zagreb, ali postoji i ova bosanskohercegovačka kulturna sredina koja isto tako ima svoj centar i koja nije bez jezičke tradicije [...] Ako je ona bila donedavno na neki način "mlađi brat", onda ona to više nije poslije našeg Simpozija i ovog Savjetovanja. Normalno je da svaka kulturna sredina treba u ovom pogledu da da svoj doprinos, ali to je moguće samo ako ih ravnopravno tretiramo."⁴¹

⁴⁰ Cvetković-Sander (vidi f. 9), 157 ff.

⁴¹ Srđan Janković, "Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini" - *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku. Referati, diskusija, zaključci*. Sarajevo: 1974, 169; citat prema Cvetković-Sander (vidi f. 9), 183.

Već ranije je jedan predstavnik Bosne naglašavao: "Mi ne želimo biti ničija lingvistička kolonija!"⁴²

Nakon definitivne diobe na srpski i hrvatski standardizirani jezik Bosanci su se suočili sa istom dilemom, koja je već nastala povodom njihove "nacionalne afirmacije". Da li su sada trebali govoriti hrvatskim ili srpskim jezikom? Ili su se kao jedina nacija u bivšoj Jugoslaviji trebali držati srpsko-hrvatskog/hrvatsko-srpskog jezika kao npr. Austrijanci, koji su usprkos vlastitoj naciji ostali u jezičkoj zajednici književnog njemačkog jezika? (Vjerovatno bi i Austrijanci imali problem imenovanja da je njemački pisani jezik podijeljen na više standardiziranih jezika). Ministarstvo obrazovanja i kulture u Sarajevu se 1994. godine odlučilo za jedno solomonsko rješenje: za jedan jezik sa tri imena (bosanski, srpski, hrvatski).⁴³ Ova odluka podsjeća na nacionalnu konstrukciju u prvoj jugoslavenskoj državi, na službeno propagiranu "troimenu naciju" Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao što je poznato, ova kreacija nije funkcionirala. A da li će troimeni jezik u Bosni i Hercegovini preživjeti, morat će se još pokazati. Ukoliko se srpski i hrvatski kao "polazni jezici" i dalje budu razvijali u različitim pravcima, troimeni jezik u Bosni će postati himera. Dejtonski sporazum iz 1995. ukazuje na taj pravac. Sačinjen je na četiri jezika: pored engleskog, na bosanskom, srpskom i hrvatskom. To izgleda smiješno. A i tendencije ka razvoju vlastitog bosanskog jezika putem naglašavanja regionalnih specifičnosti i oživljavanja turcizama djeluje strano za posmatrača izvana (kao i nekadašnje kodificiranje makedonskog pisanog jezika). Međutim, nakon što je integrativno pokrovlje srpsko-hrvatskog (jednako zajedničkom državnim pokrovlju) pokleklo, Bosancima realno gledajući nije preostalo ništa drugo nego da nose teret razvoja imenovanja vlastitog jezika. Dakle, politički korektna izjava mora glasiti: Bošnjaci govore bosanskim, dok njihovi srpski i hrvatski sunarodnjaci govore srpskim i hrvatskim jezikom. Uz multireligioznost i multinacionalnost pridodat je sada i multilingvizam: *varietas delectat*.

Bosna i Hercegovina je s pravom često označavana kao Jugoslavija u malom. Posjedovala je slične šanse za preživljavanje kao i cjelokupna država. Ova regija je bila mjesto pluralnosti. Još za vrijeme Zimske olimpijade u Sarajevu 1984. postojala je ova mnogostrukost u jedinstvu, koju je veliki dio stanovništva smatrao pozitivnom: regija kao primjer za življeni pluralizam, mnogostrukost kao kapital. U svakodnevnici je recepcija razdvajajućeg u zajedničkoj historiji prošlih stoljeća za ve-

⁴² Citat prema *ibid.*, 157 f.

⁴³ Bougarel (vidi f. 28), 111. Detaljnije o bosanskom jeziku Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, 2. izd. Sarajevo: 1998. Dalje Ante Granić, "Bosanski jezik: mit ili stvarnost?", u: *Bosna, Bošnjaštvo i bosanski jezik*. Zbornik referata sa Osnivačke skupštine Matice Bošnjaka, Zagreb: 1993, 23-47.

činu stanovništva gubila na značenju, iako su postojale razlike između grada i sela, i od mikroregije do mikroregije. A pitanje da li je susjed musliman (sa malim ili velikim "m"), Hrvat, Srbin ili "Jugoslaven" bilo je drugorazredno, u najmanju ruku u gradskim slojevima društva. Jednu generaciju kasnije bi vjerovatno bilo sasvim potisnuto u pozadinu. Da su se uz to još uspjeli prevazići privredni razvojni deficiti u Republici, bio bi to još jedan dodatni argument za atraktivnost regije. Ova šansa je propuštena. I proces prihvatanja najmlađe prošlosti, tj. neideološki diskurs o masakrima iz Drugog svjetskog rata je propušten. S obzirom na nepovoljnu ekonomsku situaciju, deficite u demokratiji i historijske tabue, policentrični bosanskohercegovački regionalizam ostaje lahko oboriv neovisno o multikulturalnoj (prividnoj) stvarnosti. Osnovna promjena javnog diskursa i politike u Srbiji od 1985/87, raspoloženje buđenja nacionalizma u Hrvatskoj krajem osamdesetih, te nova/stara sjećanja na masakre iz 1941-45. stavili su pod pritisak ne samo bosanske muslimane nego i bosanske Srbe i Hrvate da se odluče. Masovna revitalizacija i emocionalizacija srpskog i hrvatskog nacionalizma učinile su da krhki regionalizam bosanskih konnacionala izbljedi. Uzalud su političke vođe bosanskih muslimana pokušavale početkom devedesetih godina posredovati između ekstremnih pozicija Republike Srbije s jedne i Slovenije (kao i Hrvatske) s druge strane u sporu o preoblikovanju druge Jugoslavije. Tek kad su ovi pokušaji definitivno propali, počela se preovladavajuća većina "Bosanaca" izjašnjavati za neovisnost svoje republike.

Bosna i Hercegovina je primjer regije koja je sposobna za život samo pod okriljem. To može biti državno ili naddržavno okrilje. Za slogu jedne multinacionalne regije bitno je dvostruko utemeljenje identiteta. Regionalni identitet mora biti podržan od strane nadregionalnog identiteta, koji je kompatibilan sa ovim prvim. Ukoliko se okrilje sruši, i regija je u opasnosti od raspada. I obratno: formiranje kompleksnih država ili državnih zajednica pomaže regijama kao što je Bosna i Hercegovina da ostanu u životu. Ovo govori u prilog tezi da je srastanje Evrope u jednu veliku regiju povezano sa revitalizacijom starih (i formiranjem novih) regija. Multikulturalnost i regionalizam nisu neophodno osuđeni na propast (kao što su to tvrdili mnogi posmatrači jugoslavenske drame), već dobijaju nove perspektive i šanse putem transnacionalnih integracionih procesa u Evropi ■

(Sa njemačkog prevela Lejla Bajramović, MA)

FROM THE MYTH OF REGION TO "ENFORCED STATE": METAMORPHOSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Holm Sundhaussen

Summary

Bosnia and Herzegovina serves as an an example of regions capable of living both under its national and supra-national wings. If a multi-ethnic region, such as Bosnia and Hercegovina has been in the course of its history, wants to achieve harmony, it is vitally important that it has the foundations for dual, whereby regional identity must be supported by supra-regional identity, which is, reciprocally, compatible with it. If these double wings get broken, the region risks to be broken as well. The same works the other way around: the establishment of complex or federal states helps regions like Bosnia and Hercegovina to survive. This is an argument for the thesis that the integration of Europe into one big region is linked to the revitalisation of old (and creation of new) regions. Multi-culturality and regionalism are not inevitably doomed to fail; instead, they can gain new perspectives and chances through the transnational integration processes in Europe ■

UDK 939.8 (398) "00/05"
Izvorni znanstveni rad

HAJDUČIJA NA TLU RIMSKIH ILIRSKIH PROVINCIIJA

Salmedin Mesihović
Filozofski fakultet Sarajevo

Apstrakt: U radu se, na temelju literarne i epigrafske izvorne građe obrađuje fenomen hajdučije – organiziranog razbojništva – na prostoru zapadnog i središnjeg Balkana u vrijeme rimske vlasti. Ta hajdučka djelatnost u ilirskim zemljama smanjuje se u vremenu uspona ilirskih careva, što se direktno može povezati sa činjenicom da je rimska vladavina, sada sa rimskim građanstvom, Ilirima postala prihvatljivija i pristupačnija.

Ključne riječi: Iliri, hajdučija, Veliki ilirski ustanak, Kasije Dion, Marko Aurelije.

Abstract: The paper that makes an inquiry into the phenomenon of banditry – i.e. organised brigandage – in the territory of Western and Central Balkans in the time of Roman rule. This banditry in Illyrian lands was reduced in the period of ascent of Illyrian Emperors, which can be directly linked to the fact that the Roman rule, now with Roman citizenship, became more acceptable and accessible to the Illyrians.

Key words: Illyrians, brigandage, Great Illyrian Uprising, Cassius Dio, Marcus Aurelius.

Zemlje zapadnog Balkana bile su još od prvih pisanih podataka o njima pa skoro do modernog razdoblja, uz određene vremenske iznimke, područja u kojima je fenomen hajdučije, organiziranog grupnog razbojništva bio vrlo izražen, što je uvjeto-

vano čitavim spektrom razloga, od zemljopisnih osobina do historijskog konteksta u kojem su se nalazile.¹ Ta zapadna i srednjobalkanska hajdučija bila je u neku ruku specifična u odnosu na razbojničke bande u drugim dijelovima svijeta. Na našim prostorima pored čisto razbojničkog i materijalnog interesa hajdučija je uvijek nosila i element etničkog, religijskog, nacionalnog, regionalističkog, socijalnog, pa i romantičarskog sentimenta. A u pojedinim slučajevima svi ti elementi bili bi uključeni u djelovanje pojedinih hajdučkih grupacija. Zapadnobalkanska hajdučija od prvih historijskih razdoblja nikada nije bila samo privredna djelatnost, kao u nekim drugim zemljama. Ona je bila nešto više od toga, posebno zbog sklonosti za nedisciplinovanost i suprotstavljanjem bilo kakvoj javnoj vlasti, autoritetu i interesu u mentalitetu zapadnih i srednjobalkanskih populacija.

Planinski pojasevi, guste šume, usjeci, klanci, pećine, pa i panonske močvare i gajevi olakšavali su djelovanje hajduka, a ujedno otežavali akcije snaga sigurnosti. Samo dobro organizirane državne institucije, koje su djelovale bez milosti, bile su u stanju obuzdati ovu hajdučku sklonost stanovništva zapadnog i središnjeg Balkana.

Izvorna građa potvrđuje ovu aktivnost, taj hronični problem zapadnog i središnjeg Balkana i za vrijeme rimske vladavine nad ilirskim provincijama. Kao osnovni pokazatelji te aktivnosti jesu dva podatka iz literarnih vrela i čitav niz podataka sa epigrafskih natpisa. Podaci iz literarnih vrela, iako imaju karakter usputnog i pomoćnog podatka za glavnu temu izlaganja, ipak daju dovoljno informacija kako bi se moglo zaključiti da je i u razdobljima vladavine najvećih rimskih careva (August, Tiberije Marko Aurelije) hajdučija bila izražena na zapadnom Balkanu kao jedan od faktora na koje je morala računati i državna i provincijska vlast.

I.

Kasije Dion u zadnjim rečenicama svoje LV knjige govori o fenomenu hajdučije na prostorima zapadnog Balkana.²

¹ Naravno, to ne znači da je do hajdučije dolazilo samo u historijskim razdobljima. Ovaj fenomen je gotovo sigurno bio prisutan i u prapovijesnom i protohistorijskom dobu.

² *Cass. Dio* LV, 7. Ove rečenice direktno se nadovezuju na Dionov opis (LV, 4 - 7) konačnog pada Panonije za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka u jesen 8. god. n. e. – izdaja jednog od ustaničkih velikih vojvoda Batona Breučkog, intervencija drugog ustaničkog velikog vojvode Batona Dezitijatskog, ponovno dizanje na oružje Panona, protuustanička ofanziva Plaucija Silvana, napuštanje Panonije od strane Batona Dezitijatskog, slom organiziranog otpora. O Velikom ilirskom ustanku v. Salmedin Mesihović, *Dezitijati: kulturna i narodnosno-po-*

... ὠμολόγησαν πλὴν καθ' ὅσον ληστικά³ τινα οἰα ἐκ ταραχῆς τοσαύτης ἐπὶ πλείον κακουργοῦντα διεγένετο, ὅπερ πον καὶ αἰεὶ ὡς εἶπεί παρὰ τε τοῖς ἄλλοις καὶ παρ' ἐκείνοις μάλιστα συμβαίνει ...

... ipak, pojedine grupe hajduka bile su nastavile svoje prepade dugo vremena, kao što je i prirodno nakon tako velikog poremećaja (Kasije Dion misli na ustanak u Panonskom bazenu od 6. do 8. god. n. e. op.a.); zaista, ovo se (misli se na hajdučiju op.a.) skoro uvijek dešava ne samo među drugim narodima nego posebno u slučaju ovih naroda ...

Podatak Kasija Diona o hajdučiji u panonskom pojasu je od prvorazredne vrijednosti, jer se gotovo sigurno i on sam morao suočiti sa ovim fenomenom, po službenoj dužnosti. Kasije Dion bio je namjesnik Dalmacije 224-226. god. n. e. (prije je bio namjesnik Afrike), a Gornje Panonije (Pannonia Superior) 226-228. god. n. e.⁴ Uostalom i njegov otac M. Kasije Apronijan (M. Cassius Apronianus) bio je namjesnik Dalmacije vjerojatno 185. god. n. e.,⁵ pa je možda i Kasije Dion još kao dječak boravio i živio određeni period u Dalmaciji, te je tako on za tu ilirsku provinciju bio vezan čitavim spletom veza još od najranijih razdoblja svoga života. Sam način kako Kasije Dion prezentira čitateljima informacije o hajdučiji jasno pokazuje da se i on osobno morao baviti problemom hajdučije dok je bio namjesnik ove dvije provincije. I kako se čini, po tome "informacionom duhu" on je dosta vremena i pažnje posvećivao suzbijanju hajdučkih aktivnosti dok je bio namjesnik. Iz samog podatka može se tvrditi da se ova hajdučka aktivnost primarno odnosi na one prostore Panonije koji su prije jeseni 8. god. n. e. bili zahvaćeni ustankom i koji su bili najizrazitiji centri ustanka u Panonskom bazenu, a to su oblasti koje su za vrijeme Kasija Diona bile u sastavu Druge panonske provincije ⇒ Donje Panonije (*Pannonia Inferior*). Međutim, posljednje riječi Dionovog podatka, koje kažu da je hajdučija posebno svojstvena ovim narodima, mogu se tumačiti tako što je on mislio i na sve ilirske provincije, a ne samo na Panoniju. Uostalom, sigurno do jeseni 8. god. n. e. či-

litička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba. Zagreb, rukopis doktorskog rada, 2007, 314 - 617.

³ ἠλυστεία – razbojništvo, gusarstvo, hajdučija; ληστεύω – biti razbojnik, plijeniti, otimati, robiti; τό ληστήριον – razbojnička četa, razbojništvo; ληστής -razbojnik, otimač, gusar, hajduk.

⁴ *Cass. Dio* XLIX, 36, 4; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo, ANUBiH, Djela, LXVI, CBI, 6, 1988, 50.

⁵ *Cass. Dio* XLIX, 36, 4.

tavo područje od Jadrana do Dunava bilo je u sastavu jedne provincije ⇒ Ilirika (*Ill-yricum*).

Sudeći po Dionovim podacima, neposredno po pacifikaciji panonskog ustaničkog područja od strane rimskog zapovjednika Plaucija Silvana, ove hajdučke skupine koje nastavljaju djelovati ustvari su ostaci ostataka nekadašnje ustaničke sile, u najboljem smislu rečeno-njen surogat. To dovoljno pokazuje da hajdučku aktivnost neposredno nakon pada Panonije ne treba vezati samo za razbojnički interes, nego je treba smatrati i nekim hajdučkim otporom od strane lokalne peregrinske populacije. A ta je aktivnost bila tolika da nije mogla biti zanemarena niti minimizirana od strane državnih i provincijskih organa, a dokaz tome je činjenica da je upravo Kasije Dion u svome podatku naglašava. U objašnjavanju fenomena hajdučije ne može se zaobići činjenica da je za njeno uspješno djelovanje potrebna povjerljiva logistička baza kod običnog "civilnog" stanovništva, tzv. jataci. I sigurno ta dugotrajnost hajdučke aktivnosti o kojoj Dion govori ne bi bila moguća da je i pojedini slojevi peregrinske populacije nisu pomagali kao jataci. I to pokazuje odsustvo samo razbojničkih, pljačkaških motiva. Moguće je pretpostaviti da u prvim godinama nakon pada Panonije, a i kasnije nakon IX mjeseca 9. god. n. e. kada je Veliki ilirski ustanak predajom Batona Dezitijatskog i oficijelno ugušen, ciljevi napada hajduka nisu bili domaći ljudi, nego interesi rimske državne i provincijske vlasti, romanofilski elementi, i sami Rimljani i drugi stranci koji su bili lojalni Državi i provincijama. Iako ne pružaju savršene okolnosti za hajdučiju kao dinarski planinski pojas, i područja Panonije imala su zemljopisne odlike (npr. planinski pojas u središnjoj Slavoniji, močvarni dijelovi Panonskog bazena i sl.) koje su odgovarale hajdučkoj aktivnosti, posebno u području sjeveroistočne Bosne (brdsko-planinske zone) koja je pripadala Donjoj Panoniji. Iako to Kasije Dion izričito ne spominje, hajdučka aktivnost uvjetovana slomom organiziranog otpora u dinarskom pojasu u toku kasnog ljeta 9. god. n. e. sigurno je postojala i na području Gornjeg Ilirika (provincija Dalmacija). I pojedini ostaci manjih grupa bivših ustanika vjerojatno su još neko vrijeme djelovali iz šuma i planina dinarskog pojasa. I višedecenijsko stacioniranje rimskih legija na tlu ilirskih provincija (VII. i XI. u Dalmaciji; VIII. Augusta, VIII. Hispana i XV. Apollinaris u Panoniji) nakon ustanka pokazuje da situacija u ovim oblastima nije bila posve sigurna. Provincijski i lokalni organi uprave gotovo su sigurno koristili legionare kao i pripadnike auksilijarnih jedinica stacioniranih u ilirskim provincijama u protuhajdučkom djelovanju i osiguravanju rimske vlasti u godinama nakon ustanka. Ali izgleda, ta aktivnost baš nije bila u tolikoj mjeri uspješna i hajdučija se nastavila, da bi u pojedinim periodima II st. n.e. poprimila i masovniji i organiziraniji karakter, kako to pokazuje sljedeći podatak iz literarnih vrela.

II.

Julije Kapitolin, autor biografije Marka Aurelija (vl. 161–180. god. n. e.) iz kolekcije *Historia Augusta*, navodi da je Marko Aurelije uslijed nedostatka vojnih resursa u živoj sili bio prisiljen da hajduke iz Dalmacije i Dardanije učini vojnicima,⁶ odnosno da ih unovači.

... Armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et Diogmitas. emit et Germanorum auxilia contra Germanos. Omni praeeterea diligentia paravit legiones ad Germanicum et Marcomanicum bellum.

...(misli se na Marka Aurelija op.a.)

Naoružao je (u smislu unovačiti op.a.) i gladijatore, nazvavši ih "Obsequentes". Hajduke⁷ iz Dalmacije i Dardanije također vojnicima učini. Naoružao je (u smislu unovačiti op.a.) i Diogmite,⁸ i uz to unajmio je i germanske pomoćne jedinice protiv Germana. I uz sve to, nastavio sa brigom za popunu legija za Germanski i Markomanski rat.

Snalaženju u traženju adekvatne žive sile za oružane snage posvećen je jedan značajan odjeljak u ovom životopisu. Pored novačenja gladijatora, ilirskih hajduka, Diogmita, germanskih auksilijara i dodatnom mobilizacijom u legionarski sastav, u prethodnoj rečenici se spominje i uključivanje oslobođenih robova u vojsku. Novačenje dalmatinskih i dardanskih hajduka desilo se za vrijeme kada je kuga koju su sa istoka donijele legije nanijela štete za biološku supstancu stanovništva Rimske države. Invazija barbarskih naroda na dunavskoj granici 167. god. n. e. poprimila je velike i ozbiljne razmjere i Marko Aurelije je bio prisiljen na ekstremne mjere u spro-

⁶ *SHA, Vita Marci, XXI, 7 - 8*

⁷ Termin "*Latrones*" uobičajeno se prevodi kao razbojnici. Međutim, u kontekstu našeg izlaganja smatramo adekvatnijim da ovaj izraz prevedemo našom riječi "hajduci". Uostalom, naš jezik pruža obilje izraza kojim možemo prevesti latinski *latro, onis, m* ⇒ razbojnik, hajduk, bandit, pustahija, kriminalac, najamnik, haramija, onaj koji plijeni, onaj koji otima... (u žargonu takvih izraza ima još i više), ali svaki sa specifičnom pojmovnom sadržinom, što pokazuje da je hajdučka i razbojnička aktivnost bila izražena kroz stoljeća na zapadnobalkanskom području.

⁸ Diogmiti su bili oružana policija (neka vrsta žandarmerije) održavana od strane grčkih gradova. Oni su također bili korišteni u aktivnostima protiv razbojničkih grupa (npr. 386. god. n. e. *Amm.Marc. XXVII, 9, 6*). v. *SHA, 1953, 184, fus. 6*.

vođenju mobilizacije. Pošto su i ilirske provincije (posebno panonske oblasti) bile dosta izložene napadima prekodunavskih germanskih i sarmatskih naroda, normalno je očekivati da je mobilizacija posebno morala zahvatiti ilirska područja, pa se u tome pogledu možda može promatrati uključivanje hajdučkih družina u zvanične oružane snage Države. Uostalom, Državi su bile potrebne one grupacije stanovništva koje su bile navikle na oružje i službu i od kojih bi se najbrže i najlakše mogli iskovati kvalitetni vojnici. Zato su i uzimani gladijatori, Diogmiti, pa i hajduci.

Činjenica da se dalmatinski i dardanski hajduci smatraju respektabilnom snagom, pa se smatra shodnim da zajedno sa oficijelnim Diogmitima i brojnim gladijatorima budu uvršteni u vojsku pokazuje da su u sedmoj deceniji II st. n. e. hajduci Dalmacije i Dardanijske brojne pa i organizirane i da nije riječ o nekim pojedinačnim, opskurnim razbojničkim grupama. To je bila sila na koju je Marko Aurelije itekako računao i koju je uspio angažirati u borbenim operacijama i tako uključiti u legalnu, službenu državnu hijerarhiju i njen sustav. Tako je jedan opasan fenomen i sustav koji je djelovao u rimskim ilirskim provincijama pretvoren u djelotvoran državni aparat i to u vremenu velikih iskušenja za Rimsku državu kada je ovisio i njen opstanak. I to se može smatrati kao uspjeh Marka Aurelija i njegovog okruženja.

Julije Kapitolin ne daje dodatnih informacija o tome na koji su način hajduci Dalmacije i Dardanijske uključeni u vojsku, da li individualno ili grupno ili kao neka posebna formacija. Nema ni podataka kakav je bio položaj i kakva je bila unutar-nja organizacija dalmatinskih i dardanskih hajduka, koja su područja kontrolirali, koja je bila njihova baza i sl. Jedino se može pretpostaviti da su ove grupe hajduka bile brojnije, opasnije i organiziranije.⁹ Možda su ovi unovačeni hajduci iz Dalmacije ulazili i u sastav Cohors I. miliaria Delmatarum i Cohors II. miliaria Delmatarum, a obje kohorte su djelovale u vrijeme ratova Marka Aurelija.¹⁰ Inače, dalmatinski i dardanski hajduci prije svoga novačenja (ako ne svi, a ono barem velika većina)

⁹ Nadovezujući se na podatak iz *SHA* i pozivajući se na natpis *CIL* III 8375 (isp. 12749) Gradac (općina Hadžići) kod Sarajeva, C. Patsch pretpostavlja da je u vrijeme prethodnika Marka Aurelija, cara Antonina Pija u sjevernim krajevima Dalmacije došlo do ustanka, koji je bio ugušen. Carl Patsch, *Legio VIII. Augusta u Dalmaciji*. Sarajevo: *GZM*, 1895, god. VII, sv. 1; 145; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 150 i fus. 40. Međutim, ne postoji ni najmanja pa ni indirektna naznaka da je u planinskom kontinentalnom području Dalmacije došlo do proturimskog ustanka. A ni natpis, sa klasičnom porodičnom sadržinom, ne daje ni najmanju mogućnost da je došlo do nekog ustanka u Dalmaciji. Hajdučija je bila uobičajeni problem ilirskih provincija i ne može se smatrati da je veliki broj *latrones* u Dalmaciji i Dardanijske u sedmoj deceniji II st. n. e. rezultat nekog ranijeg ustanka.

¹⁰ Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*. Zagreb, Školska knjiga, 1996, 217.

nisu imali status rimskog građanina. Zbog toga nisu mogli biti unovačeni u legijski sastav, nego u pomoćne auksilijarne kohorte.¹¹

III.

Pored literarnih vrela, brojna svjedočanstva o hajdučkoj i razbojničkoj djelatnosti u ilirskim provincijama pružaju i epigrafski spomenici. Ivo Bojanovski navodi čitav niz natpisa posvećenih osobama koje su stradale uslijed djelatnosti latrones na ovom području.¹² Sudeći po mjestu gdje su pronađeni, ovi natpisi svjedoče da je provincija Dalmacija itekako bila zahvaćena hajdučkom djelatnošću, pa i one oblasti Provincije koje su bile bliže obali, a ne samo njena kontinentalna unutrašnjost. Brojnost natpisa na kojima se govori da je neko nastradao uslijed hajdučke djelatnosti pokazuje da je hajdučka opasnost bila vrlo realna i česta. O tome svjedoče i materijalni ostaci gusto pozicioniranog niza rimskih stražarnica i manjih utvrda duž komunikacija koje su Rimljani izgradili počevši od vremena namjesnika Publija Kornelija Dolabele. Ali ciljevi hajduka nisu morale biti samo rimske komunikacije nego i rudnici, a možda i vile. Pored legionara i auksilijara, o unutaršnjoj sigurnosti Provincije brinuli su i beneficijari, čije prisustvo uz glavne i najprometnije provincijske ceste osvjedočuju mnogi natpisi.¹³ Sigurno su stoljeća stalnog sukoba snaga reda Rimske države i hajduka u sebi imala i situacija i događaja i dešavanja sličnih onima iz hajdučkog ciklusa iz nama bližih stoljeća.

Zaključak

Kao što se može vidjeti iz prezentiranih izvornih podataka, iznimna hajdučka aktivnost na zapadnom Balkanu bila je prisutna i u onim razdobljima rimske vlasti koji se smatraju stabilnim i kada je Rimska država bila na vrhuncu svoje snage

¹¹ U legijama su mogli služiti samo rimski građani. *Cass. Dio* LV, 23, 2.

¹² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo, ANU-BiH, Djela, XLVII, CBI 2. 1974, 29 – 30.

¹³ O prisustvu i ulozi beneficijara (*beneficarii*) i ostalih sigurnosnih službi (*speculatores, stationarii*) na prostoru Provincije v. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 57-58; 360-364. Beneficijari su bili zaduženi za javni red i sigurnost, poput suvremene žandarmerije, i njihove su stanice bile razmještene duž puteva i na bitnijim raskrsnicama ili su nadzirale sigurnost rudarskih postrojenja.

i moći (augustovska era, doba kasnih Antonina, razdoblje posljednjih Severa). Da je hajdučka djelatnost bila znatna i rasprostranjena, dovoljno govori činjenica da je zaokupila pažnju Kasija Diona i jednog od najvećih rimskih careva. Hajdučka aktivnost, sudeći upravo o stupnju nasilja (o čemu svjedoče tekstovi natpisa) i obimu djelatnosti (o čemu svjedoče literarna vrela) u ilirskim provincijama nije bila rezultat običnog drumskog razbojništva manjih skupina, nego je izgleda bila posljedica i ustrojnih napada možda i nešto većih skupina.

Možda će paradoksalno izgledati činjenica da je u doba kada čitava Rimsko-država zapada u krizu u središnjim decenijama III st. n. e. hajdučka aktivnost u Iliriku smanjila intenzitet. To bi se moglo objasniti činjenicom da konsolidaciju Rimске države čine vojni zapovjednici porijeklom iz ilirskih provincija, samim tim i jedinice primarno unovačene u ovim balkanskim provincijama. To je sigurno vodilo tome da se kod lokalne populacije povećava interes za stabilnijom i sigurnijom državnom i provincijskom vlašću, jer je ono sada sa njom bilo povezano bližim, pa i osobnim vezama i interesima, za razliku od vremena kada su državnom i provincijskom vlašću rukovali i dominirali Italici (I st. n. e.), Hispanci (dinastija Antonina), sjevernoafrikanci i Sirijci (dinastija Severa). Državna i provincijska vlast, kao i legalni sustav sada su se doživljavali kao domaća stvar. U vojsci se nalazilo dosta mladića iz ilirskih provincija koji su mogli ostvariti dosta uspješnu karijeru, pa je odlazak u hajduke bio manje primamljiv.¹⁴ Kako je rastao utjecaj osoba porijeklom iz ilirskih provincija u sustavu uprave, kao i značenje i snaga lokalnih municipalnih jedinica uprave, proporcionalno je opadao interes za hajdučijom. Stanovnici ilirskih provincija, sada i zakonski Rimljani, imali su od sredine III st. n. e. mnogo više šansi za uspjeh i uspon u legalnom sustavu rimskog svijeta nego što je to bio slučaj sa njihovim precima u II, a posebno u I stoljeću nove ere ■

¹⁴ Primjer novačenja od strane Marka Aurelija slikovit je pokazatelj kako je vojnički poziv ipak bio primamljiviji nego odlazak u hajduke ili ostanak u njima.

BANDITRY ON THE SOIL OF ROMAN ILLYRIAN PROVINCES

Salmedin Mesihović

Summary

“Banditry on the Soil of Roman Illyrian Provinces” is a paper that makes an inquiry into the phenomenon of banditry – i.e. organised brigandage – in the territory of Western and Central Balkans in the time of Roman rule. In his analysis of this phenomenon as well as the effects and scope of banditry, the author relies on original literary and epigraphic sources. The former sources offers two pieces of information provided by a Roman author (in the Greek language) and Senator Cassius Dionus and from the collection *Historia Augusta*. In his work, Cassius Dionus refers to the fall of Pannonia in the time of Great Illyrian Upheaval that occurred from the years 6 to the 9 A.D. wherein he mentions brigands as a phenomenon that had been present for quite a long period of time in the Illyrian territories. The information contained in the *Historia Augusta* collection refers to the fact that the Roman Emperor Marcus Aurelius had recruited into his armed forces a great number of brigands from the Province of Dalmatia and the region of Dardania. Epigraphic data offer an abundance of information about banditry. A great number of tombstones contained inscriptions directly referring to the activities and violence committed by these brigands in the Illyrian Provinces. This banditry in Illyrian lands was reduced in the period of ascent of Illyrian Emperors, which can be directly linked to the fact that the Roman rule, now with Roman citizenship, became more acceptable and accessible to the Illyrians ■

UDK 323 (497.6) "1396/1397"
339.5:336.2 (497.6) "1396/1397"
Izvorni znanstveni rad

BOSANSKI VOJVODA SANDALJ HRANIĆ KOSAČA I SVETODMITARSKI DOHODAK 1396. I 1397. GODINE

Esad Kurtović
Filozofski fakultet Sarajevo

Apstrakt: Tragom postojećih postavki i analizom dostupne građe na ovom mjestu rješava se delegirano pitanje odnosa vojvode Sandalja Hranića Kosače prema centralnoj kraljevskoj vlasti u Bosni u događajima vezanim za isplatu Svetodmitarskog dohotka 1396. i 1397. godine. Postavke starije historiografije o ambicijama vojvode Sandalja Hranića da preuzme Svetodmitarski tribut koji je pripadao bosanskoj kraljici Jeleni pokazuje se netačnim. U pozadini rješavanja ovog problema krije se još uvijek nedovoljno jasno poimanje interregnuma, vremena vladavine kraljice Jelene u Bosni.

Ključne riječi: Sandalj Hranić Kosača, bosanska kraljica Jelena, Svetodmitarski dohodak, Dubrovnik.

Abstract: Following the existing premises and analysing the available historic material, this paper tries to resolve the issue of relations between Duke Sandalj Hranić Kosača and the central royal rule in Bosnia in the context of events related to the payment of the so-called St. Demetrius tribute in 1396 and 1397. The premises of earlier historiographers relating the ambition of Duke Sandalj Hranić to take over St. Demetrius tribute tax that belonged to the Bosnian Queen Jelena have proven to be false. What lies behind such interpretations is the fact that there is an insufficient understanding of the implications of the period of rule of Queen Jelena in Bosnia, which was actually a period of interregnum.

Key words: Sandalj Hranić Kosača, Bosnian Queen Jelena, St. Demetrius tribute, Dubrovnik.

Iako je u ranijoj historiji imao i drugačija značenja, u vrijeme Bosanskog kraljevstva (1377-1463) Svetodmitarski dohodak postao je naknada koju su Dubrovčani plaćali bosanskim kraljevima za slobodu trgovine u Bosni. To je redovan godišnji tribut koji je u iznosu od 2000 perpera dubrovačkih dinara (oko 667 zlatnih mletačkih dukata) Dubrovnik na dan svetoga Dimitrija (26. oktobra) plaćao bosanskim vladarima. Istovremeno, ovo je tribut kojim se, poput barometra, mogu mjeriti dobrosusjedski odnosi, obzirom da su Dubrovčani zbog težih remećenja svojih privrednih tokova u zaleđu znali da koče i otežu njegovu isplatu.¹ Na ovom mjestu predmet analize predstavlja prisustvo i vezanost uglednog bosanskog vlastelina vojvode Sandalja Hranića Kosače uz isplatu Svetodmitarskog dohotka u dva navrata 1396. i 1397. godine.

Početak aprila 1396. godine vojvoda Sandalj Hranić Kosača nalazio se u službi svoga sizerena, bosanske kraljice Jelene, udovice kralja Dabiše.² U njeno ime tražio je Svetodmitarski dohodak od Dubrovčana, ali ga nije mogao dobiti. U ovom događaju prepoznavao je Sandaljev pokušaj, tj. samoinicijativan potez da se sam domogne ovog tributa. To je polazište koje ćemo za početak ispratiti u stavovima većeg broja autora.

Pregled započinjemo razmatranjima dvojice starijih autoriteta koji su ostavili značajne tragove u proučavanju bosanskih velmoža. U djelu posvećenom vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću za navedeno traženje tributa aprila 1396. godine Ferdo Šišić navodi da se “*pojagmi vojvoda Sandalj Hranić, očito ne obazirajući se mnogo na kraljicu, za srpskim dohotkom, tražeći od vijeća, da ga imade njemu isplatiti*”.³ Prilikom iscrpne obrade kneza Pavla Radinovića i Jovan Radonić je sumnjičavo konstatirao da “*kao da je Sandalj Hranić, ne respektujući mnogo kraljicu, tražio, da se svetodmitarski dohodak njemu izda*”.⁴ Pored spomenute dvojice starijih historičara u počecima modernog naučnog proučavanja srednjovjekovne bosanske historije, značajno je istaći da je i najbolji poznavalac dubrovačkih tributa Mihailo Di-

¹ Za Svetodmitarski dohodak iscrpno u, Михаило Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Властковића*, Београд, Глас Српске краљевске академије 168, 1935, 224-239; Раде Михаљчић, Трибути. “*Лексикон српског средњег века*”, Београд, Knowledge, 1999, 746-748.

² Za vrijeme kraljice Jelene polazište sa literaturom u, Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*. Београд, Српска књижевна задруга, 1964, 174-185.

³ Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*. Zagreb, Matica hrvatska, 1902, 125.

⁴ Јован Радонић, О кнезу Павлу Раденовићу. Нови Сад, *Летопис Матице српске* 211, 1902, 49.

nić bio sklon da Sandalju Hraniću da tu neslavnu ulogu. Dinić konstatira da “za vladice Jelene ušla je Bosna u proces raspadanja kao Raška za cara Uroša”, te da “nije nikakvo čudo da je Sandalj Hranić došao na ideju da traži za sebe svetodmitarski dohodak, zasnivajući svakako svoj zahtev na tome što je bio gospodar Dubrovniku susednih oblasti”.⁵

S obzirom da se radi o značajnom pitanju u funkcioniranju centralne vlasti i definiranju odnosa između vladara i velmoža ovaj problem se morao naći i našao se i u prvim modernim sintezama srednjovjekovne bosanske historije. U svojoj Historiji Bosne Vladimir Ćorović navodi da “nema sumnje, pored žene kraljice, koja je dobila presto zahvaljujući jednoj velikaškoj stranci, pojedini velikaši su sticajem prilika morali sve više uzimati maha i jačati svoju moć”, da “kraljičina volja nije mogla biti od jaka dejstva, isto kao i njen autoritet”, te da “to se vidi vrlo dobro po postupcima pojedine vlastele”. Dalje svoju misao završava konstatacijom da “Sandalj Hranić ... traži za sebe, kao neki vladar svetodmitarski dohodak”.⁶ U Napretkovoju povijesti Bosne na odnosnom mjestu ni Marko Perojević ne odstupa od stavova starije historiografije. Konstatira da dubrovačko Vijeće umoljenih 6. aprila 1396. godine odbija da “vojvodi Sandalju isplati Dmitrovski dohodak, za kojim se on bio pojamio da mu pripada”. Nekoliko stranica kasnije, kada opisuje vojvodu Sandalja i njegov posjed, konstatira da “u ovoj svojoj prostranoj oblasti Sandalj je vladao kao samostalan vladar, a u Bosni je utjecao na državne poslove kao i Hrvoje”, te da se “bio toliko osilio za kraljice Jelene, da je za sebe tražio od Dubrovnika Dmitrovski dohodak”.⁷

U iscrpnoj analizi događaja iz kraja XIV stoljeća Milena Gečić je u svome radu pojašnjavala kontekst u kojem se vojvoda Sandalj Hranić pojavio sa svojim ambicijama. Ona navodi da “proces odmetanja bosanskih velikaša od centralne vladareve vlasti bio je prilično brz u Bosni još za vlade kralja Dabiše”, te “on se još više ubrzava za slabe vlade kraljice Jelene”. Među primjerima kojima to potvrđuje nalazi se i djelatnost vojvode Sandalja: “Sandalj Hranić ide i dalje: on, kao kakav vladar, traži od Dubrovčana da njemu a ne kraljici plate Svetodmitarski dohodak”.⁸

⁵ М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Коначоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 234-235.

⁶ Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд, Српска краљевска академија, Посебна издања 129, Друштвени и историски списи 53, 1940, 352.

⁷ Marko Perojević, u, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Sarajevo, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, 1942, 364, 367, 370.

⁸ Milena Gečić, Прилог босанској историји (1397-1399). Београд, *Историјски гласник* 1-2, 1953, 57.

Koristeći svoje prethodnike - Vladimira Ćorovića, Ferdu Šišića i Marka Perojevića, koji u svojim djelima govore o historiji Bosne iz kraja XIV stoljeća, Marko Šunjić prati dvovlašće u Bosni koje instalira u vrijeme kraljice Jelene, te navodi da “*u takvoj situaciji, kad kraljica gubi značaj i utjecaj, a protukralj nije dovoljno prihvaćen, Sandalj se usuđivao (u jesen 1397.) da od Dubrovčana traži svetodmitrovski dohodak, inače namjenjen isključivo kralju.*”⁹ Na osnovu postavki Vladimira Ćorovića nedavno je i Dubravko Lovrenović istakao Sandaljeve pretenzije na Svetodmitarski dohodak, povezujući to sa tadašnjim općim stanjem u Bosni; naime, “*da je pitanje izbora novog vladara ostalo visiti u zraku, pokazuju i Sandaljevi zahtjevi upućeni Dubrovčanima 1396/97. za isplatu svetodmitarskog dohotka.*”¹⁰ Vremenu kraljice Jelene nedavno je iscrpnu radnju posvetila Aleksandra Fostikov. Na mjestu gdje je govorila o odnosu kraljice Jelene i vojvode Sandalja Hranića, između ostalog, konstatira da “*izgleda da je nakon njenog stupanja na presto Sandalj pokušao da preuzme naplatu jednog od regalnih dohotka kraljice.*”¹¹

Sumnju u ovakvu utabanu postavku historiografije o Sandaljevima ambicijama s obzirom na Svetodmitarski dohodak ponudio je Sima Ćirković u svojoj historiji srednjovjekovne bosanske države. Mada u osnovnom tekstu konstatira ono što je historiografija razvila do njegovog pristupa i što je izgleda i ostalo upraćeno, da “*Sandalj se aktivno mešao u pregovore sa Dubrovčanima oko isplate svetodmitarskog dohotka i, izgleda, u jedan mah tražio da se taj tribut isplaćuje njemu*”, u pratećoj napomeni, koja je ostala van domašaja većine literature, uzimajući izvor u obzir, za ovu konstataciju Ćirković ipak navodi: “*Iako se uzima kao sigurno da je Sandalj tražio za sebe svetodmitarski dohodak, iz dubrovačke odluke Ref. 30, f. 86' to ne proizilazi*

⁹ Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, 1996, 89.

¹⁰ Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463)*. Zagreb-Sarajevo, Synopsis, 2006, 81.

¹¹ Autorica dalje nastavlja: “*Већ 28. марта 1396. године, било је предложено у Већу умољених, да се светодмитарски трибут обећа Сандаљу, али је то питање одложено до 6. априла, када је Општина одлучила да одбије предлог о исплати трибута Сандаљу и да упути краљици посланика Николу Гучетића са поколнима. Следећег дана додато је и да се посланик Марин Гундулић пошаље Сандаљу, да га обавести о посланству Јелени*”, Александра Фостиков, Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395-1399). Пожаревац, *Браничевски гласник* 3-4, 2006, 38.

*nužno. Dubrovački odgovor Sandalju da će poslanik ići kod kraljice da obavi stvari, dozvoljava i tumačenje po kojem bi Sandalj za kraljicu tražio ovaj dohodak?*¹²

To je dosadašnji niz promišljanja koji zahtijeva, koliko je to moguće, raščišćavanje situacije koja određuje odnos velmože i vladara u 1396. godini. Centralno mjesto u većini navedenih postavki koje govore o snazi vojvode Sandalja Hranića i njegovoj osionosti dato je liku bosanske kraljice Jelene. Bosanska kraljica Jelena se posmatra kao slab i nemoćan vladar koji ne uspijeva kontrolisati situaciju, pa ni svoga velmožu vojvodu Sandalja Hranića. Argumenti za takva izlaganja i podrazumijevanja ipak nisu ponuđeni. Kao da je vlast žene predispozicija za slabost i dezintegraciju države? Jelenina vlast kao interregnum ipak predstavlja još uvijek otvoren prostor za različita buduća istraživanja i pojašnjavanja. Prije svega, pitanje odnosa bosanske kraljice Jelene i glavnih predstavnika vlastele svakako je širi i kompleksniji tematski okvir, definicija koja zahtijeva prepoznavanje rješenja kroz izvorne potvrde, a ne kvalifikacije davane bez dovoljno argumenata. To pokazuje pristup Sime Ćirkovića, koji je, vidjeli smo, iznio dvojbu u dosadašnjim promišljanjima upravo kroz prizmu datog izvora.

Zadržimo se i na mogućem promišljanju o tome da li je vojvoda Sandalj Hranić imao ikakvog realnog osnova za prisvajanje Svetodmitarskog dohotka. Svetodmitarski dohodak bio je u vladarskim rukama, stečen je činom krunisanja Tvrtka I Kotromanića za bosanskog kralja i nikad nije bio predmetom prava koje je vladar neko me ustupao ili mogao ustupiti i taj dohodak je ostao trajno vezan za bosansku krunu. Realno pravo na Svetodmitarski i Stonski dohodak držao je svaki, slabiji ili jači, ali uvijek samo kralj, i sve do propasti Bosanskog kraljevstva. I što je najinteresantnije, za sve oko tih tributa nije se pitao samo bosanski kralj! To su tributi međunarodnog (međudržavnog) karaktera, jer su nastali i proživljavali sudbinu u odnosu Bosne i Dubrovnika. Dakle, to je razina koju su određivali i Dubrovčani, jer su ti dohoci nosili uza se prateće obaveze u odnosima dvaju susjeda. Primjera radi, dohoci novom bosanskom vladaru nisu bili isplaćivani dok on ne bi potvrdio sve stare povelje i sporazume svojih prethodnika u odnosu Bosne i Dubrovnika koje su važile prije njegovog dolaska na prijestolje.¹³ Teško bi bilo očekivati da sve to vojvoda Sandalj Hranić nije znao i da je mogao očekivati da od Dubrovčana dobije nešto što mu nije pripadalo. Teško je povjerovati da je vojvoda Sandalj odlučio preuzeti onu ulogu koja je pripadala bosanskom vladaru i iz razloga što su i druge velmože Sandaljevog ranga to mogle učiniti.

¹² С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 178, 371.

¹³ М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 224-239.

Kao najbolji poznavalac stanja stvari o dubrovačkim tributima Mihailo Dinić ipak je doveo vojvodu Sandalja u poziciju uzurpatora Svetodmitarskog dohotka. Očito je nekadašnja situacija iz vremena raspada Srpskog carstva bila u opciji kao paralela, jer, ponovimo, Dinić je Sandaljevu osnovu nalazio u tome što je Sandalj Hranić “*bio gospodar Dubrovniku susednih oblasti*”.¹⁴ No, velmoža u Bosni nije adekvatan pandan oblasnom gospodaru u Srbiji poslije nestanka tamošnjeg Carstva 1371. godine.

Na drugoj strani, potrebno je kazati da je uobičajeno bilo u Bosni da velikaši budu u diplomatskoj službi svojih vladara, pa i pri podizanju kraljevskih tributa. Po kraljevske dohotke dolazio je svojevremeno i Sandaljev stric, proslavljeni vojvoda Vlatko Vuković, a kasnije i knez Vukašin Milatović, knez Juraj Radivojević, knez Vukoslav Nikolić, knez Grgur Nikolić, knez Grgur Milatović i drugi, sve čuveni predstavnici uglednih velikaških rodova, što je bio sastavni dio vjerne službe velikaša prema vladaru.¹⁵ U istoj funkciji bi i vojvoda Sandalj Hranić obavljao diplomatsku službu za svoga vladara, tj. za svoju kraljicu Jelenu, kako to postavlja Sima Ćirković.¹⁶

Dubrovačka odluka iz aprila 1396. godine da se ne dodijeli tribut vojvodi Sandalju Hraniću ne počiva na dubrovačkom odbijanju davanja tributa za vojvodu Sandalja nego na odbijanju zahtjeva bosanske kraljice koji je prenosio vojvoda Sandalj. Sve se to da vidjeti kada se prati razvojna slika stanja oko podizanja Svetodmitarskog dohotka, koji je, kroz relativnu brojnost očuvanih izvora, očigledno problemski osnov koji je zaokupljao dobar dio vremena Jelenine kratkotrajne vladavine. Kompletna problematika podizanja Svetodmitarskog dohotka obilježava i dodatno personificira prelaznost (interregnum) njene vladavine na bosanskom vladarskom tronu.

Kraljica Jelena pokušala je podići tribut još krajem 1395. godine, ali joj Dubrovčani nisu odobrili, uvjetujući to potvrdom starih povelja.¹⁷ To ili nešto drugo kao

¹⁴ М. Динић, *Дубровачки трибути – Мозориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 234-235.

¹⁵ М. Динић, *Дубровачки трибути – Мозориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 232-239; Anto Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo, *Radovi Naučnog društva Narodne Republike Bosne i Hercegovine XIII*, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 5, 1960, 44-46.

¹⁶ С. Тирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 371.

¹⁷ “Прѣсвѣтлои и прѣвисокои госпоги кър Елени по милости Бѣжики кралици Сръблѣкѣ, Боснѣ и к томѣ ѿ владдѣцаго дѣбровчѣкаго кнеза и ѿ все шпѣкине въ всемѣ смѣрно поклонѣник. По

uvjet, izgleda, nije bilo ispunjeno ni do početka aprila 1396. godine, kada ni vojvoda Sandalj Hranić nije mogao podići taj tribut.

Dubrovačko Vijeće umoljenih je tokom dva dana 6. i 7. aprila 1396. godine nastojalo dati adekvatan odgovor i vojvodi Sandalju i kraljici Jeleni povodom traženja tributa. Sandaljevom traženju nije odgovoreno odmah¹⁸, već je odlučeno da se kraljici pošalje poslanstvo koje je predvodio njihov vlastelin Nikola Gučetić.¹⁹ Sutradan,

Томашъ слѣзѣ кралкѣства ти листъ ваше милости примисмо ... Я кере за доходоѣ ми ккмо дослати до ваше милости да намъ кралкѣство ти потверди и ѡкрѣпи записе и ѡвѣсте коѣ смо имали съ пръвѣмъ господѣмъ сръвскоѣ и сѣпочившиѣмъ кралѣмъ Тврѣтѣмъ и потомъ с прѣвисокѣмъ господиномъ кралѣмъ Давишѣмъ” (27.12. 1395.г.), Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, Београд-Сремски Карловци, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 19, 1929, 238-239; А. Фостиков, Писмо дубровачког кнеза и општине босанској краљици Јелени Груби (1395, децембра 27). Београд, *Стари српски архив 4*, 2005, 193-200. Ferdo Šišić је овај докуменат ситуирао у крај 1396. године, F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, 126. Vladimir Ćorović је неоправдано insistирао на томе да је овај документ погрешно датиран од стране Љубомира Стојановића и смјешта га као и Šišić у крај 1396. године, В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 354. Marko Perojević је држао да се ради о децембру 1396. године, М. Perojević, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, 365. У документу пише да се ради о 1396. години, што је Љубомир Стојановић исправио обзиром на распоред датираних докумената у збирци Меде Пучића, а која му служи за коментар да се ради о погрешци и да би датирање требало бити 1395. године, Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, нар. 1 на стр. 239. Мada је извршио тачно датирање, Лј. Стојановић griješi што није дао право појашњење које би уважили В. Ćorović и М. Perojević, а да је био у прилици, уважио би и F. Šišić. Naime, тачно је написано 27.12. 1396. године, али се ради о рачунању почетка године, по којем се већ од Вожића - 25. 12. почиње upisivati (рачунати) наредна година. Uporedi и, М. Гецић, Прилог босанској историји (1397-1399), 56.

¹⁸ Nije proшаo prijedlog: “Prima pars est de promittendo voyuode Sandalo denarios tributi sancti Dimitri qui petit”, већ је усвојено: “Secunda pars est de prouidendo aliter” (06. 04. 1396.g.), DAD Ref. XXX, 86v.

¹⁹ Nije proшаo prijedlog: “Prima pars est de mittendo ambaxiatam ad dominam reginam Bosne hinc”, већ је усвојено: “Secunda pars est de mittendo ad ipsam reginam per viandanti, viatores vel mercatores nostros existentes in ipsis contratis” (06. 04. 1396.g.), DAD Ref. XXX, 86v. Zatim су усвојене sljedeće три одлуке: “Prima pars se faciendo expensam pro predictis hic in isto consilio”, “Secunda pars est de comittendo ser Nichole de Goziis ad facienda qui nunc est in partibus illis”, “Prima pars de dando ipsi ser Nichole yperperos viginti pro donis dandis pro parte sua domine regine et expensas quas facient de tempore quo stabit impeditus in factis nostri comunis”, Isto.

7. aprila odlučeno je da se vojvodi Sandalju Hraniću saopći kako je njihov vlastelin Nikola Gučetić poslan bosanskoj kraljici.²⁰

Očito je da ni početkom 1396. godine uvjeti nisu bili ispunjeni za podizanje Svetodmitarskog dohotka. Izvjesno je da su se pored potvrde starih povelja pojavili i drugi problemi. Bile su to carine koje je humski vlasteoski rod Nikolići instalirao na svom posjedu naspram Dubrovnika.²¹ U vezi sa isplatom Svetodmitarskog dohotka situacija se popravila tokom ljeta. Augusta 1396. godine Dubrovčani su dali prošlogodišnji dohodak za kraljicu Jelenu (za 1395. godinu), ali je jasno naznačeno da se dohodak ubuduće neće isplaćivati dok se ne potvrde stare povelje i ne ukinu sporne carine koje prije nisu postojale.²² Dohodak je u ime kraljice podigao knez Juraj Radivojević kojeg su Dubrovčani tom prilikom izdašno nagradili.²³

Promjenjive carine teško su pogađale Dubrovnik. Prekoračivanje starih dogovora uspostavljanjem novih carina vodilo je anarhičnom stanju koje je ugrožavalo njihovu privrednu stabilnost. Možda je i zabrana izvoza iz Dubrovnika u Bosnu krajem 1396. godine odraz toga stanja, a ne direktna osmanska opasnost, kako se samo

²⁰ Prvo nije prošao prijedlog: “Prima pars est de firmando responsionem fiendam Sandayo in forma qua portata est”, već je usvojeno: “Secunda pars est de corrigendo” (07. 04. 1396.g.), DAD Ref. XXX, 86v. Zatim su usvojene dvije odluke: “Prima pars est si ser Marinus de Gondulla recessisset a Sandayo de mittendo duos nobiles ad faciendum responsionem dicto Sandayo per duos nobiles”; “Prima pars est de nominando dicto Sandayo quod comittimus ser Nicolao de Gociis qui vadat in curiam regine pro expediendis ibidem agenda”, Isto.

²¹ O Nikolićima, M. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 347, Одјељење друштвених наука 54, 1967, 4-15.

²² “Prima pars est de dando domine regine Bossinensi tributum anni preteriti scribendo pulcris verbis ipsi regine quod pro honoris sue datur ei dictum tributum et nisi elleuet douanam impositam que prius non fuit et confirmet pouelyas et franchicias nostris et nobis concessas per predecessores suos et iuret illas observare. Non intendimus modo aliquo per tempora futura daris dictum tributum et cum verbis ad hoc conuenientibus ut arengatum est” (18. 08. 1396.g.), DAD, Ref., XXX, 90v. Sa pogrešnim datumom u, M. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провиђиун браће Влатковића*, нар. 55 na str. 234.

²³ “Prima pars est de portando ad maius consilium de donando Jurech Radiuoieich qui venit ambassiator pro parte regine Bossinensi”; “Prima pars est de portando de donando usque ad sumam ducatus XL dicto Jurech” (18. 08. 1396.g.), DAD, Ref., XXX, 90v. O Radivojevićima polazište u, Љубомир Ковачевић, Знамените српске властеоске породице средњег века, Београд, *Годишњица Николе Чупића 10*, 1888, 199-214.

pretpostavlja.²⁴ U svakom slučaju, aprila naredne 1397. godine kraljičin poslanik knez Grgur (Nikolić) sa istim zahtjevima za tribut bio je vraćen od strane Dubrovčana, uz napomenu da oni ostaju pri odgovoru koji je dat prošle godine knezu Jurju Radivojeviću.²⁵ Tako je ponovljena situacija koja se desila prošle godine. Prema tome, aprila 1397. godine važila bi ista ona dva uvjeta koja nisu bila ispunjena ni aprila ni augusta 1396. godine: potvrda starih povelja i ukidanje novih carina.

Istaknimo da nije poznato kada je kraljica Jelena Dubrovčanima potvrdila stare povelje, tj. povelje svojih prethodnika. Ta povelja nije sačuvana, a ima razloga da smatramo da nije uopće izdata²⁶, te da se može uzeti kako je to suštinski odraz Jeleninog međuvlašća koji je razriješen određenim pravnim shvatanjem koje su na kraju i Dubrovčani prihvatili. Ima razloga za sumnju da je Jelena potvrdila stare povelje. Naime, kada kralj Ostoja 1399. potvrđuje Dubrovčanima stare povelje svojih prethodnika, u centru pažnje je Tvrtkova svečana povelja iz 1378. godine, ali i povelje Tvrtkovih prethodnika i nasljednika. Zbog upotrijebljene množine, koja, istina, može biti i figurativna, protokolarna, u vrijeme poslije kralja Tvrtka I (navodi se: *'i vsa ina gospoda koja su gospodovala do mene'*, a to su do Ostoje bili Dabiša i Jelena) može se smatrati da je i kraljica Jelena potvrdila stare povelje.²⁷ No, sa druge strane, u jednom obraćanju u pravcu Hrvoja Vukčića 1403. godine na potrebnom

²⁴ J. Радонић, О кнезу Павлу Раденовићу, 49; Ђуро Тошић, Босна и Турци од косовске до ангорске битке, Београд, *Зборник за историју Босне и Хецеговине 1*, 1995, 92. Док је Владимир Ђоровић говорио о метежима у Босни услед борби за пријестолје као разлогу забране извоза, Вељан Трпковић је налазио да је у питању 'кретање босанске војске' изван Босне, а у веzi са провалом Османлија иза битке код Николпоља и пораза Жигмунда Луксембуршког, В. Ђоровић, *Историја Босне*, 354; Вељан А. Трпковић, Турско-угарски сукоби до 1402. Београд, *Историјски гласник 1-2*, 1959, 115.

²⁵ "Prima pars est de respondendo comitti Gregorio pro tributto quod petit pro parte regine Bossinensi prout prius responsium fuit pro simili casu Jurech Radiuoeuich" (07.04. 1397.g.), DAD Ref., XXX, 98v; М. Динић, *Дубровачки трибути – Мозориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 234.

²⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 369-370.

²⁷ "по сиѡхъ нашиѡхъ лѣстиѡхъ и повелаѡхъ за ниѡхъ срѣчаньство потврѣдисмо имѡ все и всаке повеле и записаниѡ рчене госпoде Срѣвске, рашке и босаньске и повелю госпoдина краља Тврѣтка ... и все ине повеле и записаниѡ и свободѣщине и законе и свѣте пѣдѣне и послигнее кое имѡ есть ѡчинилъ и записалъ рчени краљ Степанъ Тврѣтко и вса ина госпoда коѣ сѡ господoвала до мене да е до вѣка реченомѡ градѡ Дѡбровникѡ" (05.02. 1399.г.), Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 425.

mjestu, potpuno je izostalo spominjanje da je Jelena potvrdila stare povelje.²⁸ U povelji o miru između Bosne i Dubrovnika juna 1405. godine kod potvrde starih povelja kraljica Jelena nije spomenuta. To posebno dolazi do izražaja zbog činjenice da u izradi te povelje značajnu ulogu imaju sami Dubrovčani.²⁹

Uz moguće dvosmislenosti prvog pokazatelja iz Ostojinog vremena, druga dva sasvim jasno ukazuju da te Jelenine potvrde nije nikada ni bilo. Najzad, utvrđeno je da je interregnum polučio i drugu važnu činjenicu. Naime, *'kraljica Jelena nije imala nikakvog vlastitog pečata'*, za razliku od svoga prethodnika i nasljednika.³⁰ Postavlja se i pitanje kakvu bi onda potvrdu prihvatili Dubrovčani ako Jelena produžava vlast svoga supruga Dabiše. Može se kazati da su Dubrovčani ipak znali kakve su prilike u njihovom susjedstvu od kojeg zavise i da je to uvijek više nego što mi danas možemo znati. Time se još jednom podsjećamo na dimenzije interregnuma koje tek treba detaljno istražiti.

U svakom slučaju, potvrda starih povelja dalje se kao uvjet gubi iz vidokruga dubrovačkih zahtjeva. Tek po sređivanju stanja u vezi sa spornim carinama započet će Dubrovčani davati tribute bosanskoj kraljici. U svemu tome značajno je posredovao Žore Bokšić, ugledni dubrovački trgovac, ali i bosanski kraljevski protovestijar.³¹

²⁸ “пааче имамо записе и повелк ѿ госпoде срѣбске и бoсанске и ѿ светoпoчившагo крaлa Твѣрткa дa сe oнѣдѣ нe мoрe свaљ прoдaвaти и пo тoмѣ пoтвѣркннн тн записн и повелк светoпoчившѣмѣ крaлкѣм Дaбншoмѣ и сѣдe вѣдѣщѣмѣ пѣвнсокѣмѣ гoспoднoмѣ крaлкѣм Oстoвѣм и всѣмн велмoжамн рѣсaгa бoсанскогa дa нaвлaстнтo гoспoднoмѣ вoквoдoмѣ Хрѣвoкѣм пoтвѣркннн и ѣстaнoвнкнн рeчeнн записн и пoдѣ пeчaтню крaлкѣвѣствa пeчaкннн” (27.01. 1403.г.), Л. Стојaнoвнћ, Стaрe српскe пoвeљe и пнсмa, I/1, 480.

²⁹ “кaкo e ѣ пoвeлaхѣ гoспoднa крaлa Твѣрткa н-ю пoвeлaхѣ гoспoднa крaлa Дaбншe и ѣ пoвeлaхѣ бнвѣшaгo крaлa Ѣстoѣ тaкoжe и мн гoспoднн крaљ Твѣрткo Твѣрткoвнћ пoтвѣркню ... oнaкoзн кaкo нмѣ сe ѣдрѣжн ѣ пoвeлaхѣ гoспoднa крaлa Твѣрткa и гoспoднa крaлa Дaбншe и бнвѣшaгo крaлa Ѣстoѣ” (20 .06. 1405.г.), Л. Стојaнoвнћ, *Стaрe српскe пoвeљe и пнсмa*, I/1 491-492.

³⁰ Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka 23, 1970, 34.

³¹ Desanka Kovačević, Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva. Sarajevo, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), 1963, 289-310. Autorica nije ispratila ćirilsku građu o Žorinoj misiji, pa sav njegov angažman kod kraljice stavlja u juni 1397. godine. Isto, 306. Međutim, Žore je intervenirao u ime Dubrovnika ranije, a u maju 1397. godine prate se posljedice te intervencije. Žorinu intervenciju oko spornih

Ne bez razloga, za takvu priliku Sabor se sastao (možda čak i specijalno, tj. s tim pitanjem kao centralnim) i ispunio preostale dubrovačke zahtjeve.

Već kao oženjen i preuzevši naslijeđe Crnojevića u Zeti, direktno došavši iz blizine Kotora, vojvoda Sandalj Hranić je maja 1397. godine uz kraljicu i ostale velikaše na Saboru. U Sutjesci 16. maja 1397. godine kraljica Jelena izlazi u susret dubrovačkim zahtjevima o carinama koje su uvedene mimo starih običaja. Dubrovačke zahtjeve je prenio Žore Bokšić.³² Za ovu odluku ispred kraljice Jelene navedeno je da “*ovakozu učinismo savetom sa bogodarvanemi velmožami vlasteo kraljevstva mi rusaga bosanskoga, s vojevodom Hrvoem i s knezom Pavlom i s vojevodom Sandalem i s tepčiom Batalom i s inemi mnogimi vlasteli i vlasteličiki našega kraljevstva*“ i na osnovu toga zapovijeda “*da ne bude carine nijedne prije Stonom na Maslini i na Slanom*” jer kao takve nisu ni ranije bile.³³

Na ovom bi se mjestu mogli upitati zašto tada kada su bili na Saboru nisu izrije kom potvrdili i stare povelje Dubrovčanima. Očito je da je čitava situacija drugačije premoštena. Svakako, vrijeme u kojem je sve razriješeno oko potvrde starih povelja bilo bi predstavljeno u periodu april-maj 1397. godine, a uloga bosanskog protove stijara Žore Bokšića, barem u pojašnjenju svojim sunarodnjacima, pripadala bi tom kontekstu. Na kraju, Jelenina potvrda starih povelja više se ne pojavljuje kao problem u odnosima Bosne i Dubrovnika.

U odnosnom dokumentu kojim su ukinute sporne carine hijerarhijski je definisana pozicija najvažnije vlastele u Bosni Jeleninog vremena. Velmože su oslonac njene vlasti i predvodnici u Saboru, ‘rusagu bosanskom’. Vojvoda Sandalj Hranić se s Hrvojem Vukčićem, Pavlom Radinovićem i tepčijom Batalom ubraja u velmože, za razliku od brojnijih, ali niže rangiranih, vlastele i vlasteličića, koji nisu ni imenom navodeni. Uznapredovali status četiri najvažnije porodice izdvojen je i priznat od strane centralne kraljevske vlasti. Tu poziciju koju osiguravaju preko Sabora, ti-

carina ističe Ante Babić, ali i on govori o djelatnosti u junu 1397. godine oko potvrde starih privilegija. A. Babić, *Diplomska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, 4.

³² Ispred kraljice Jelene je navedeno: “*да к видомо свакомъ человекъ ... како кральевствъ ми кнезь и властеле Дѣрвовачци дослаше посаобином почтенога мѣжа протовистъара Жоретъ ... кои кралкѣствъ ми говори ... моли ѿ стране реченихъ властель град Дѣрвовника да висмо рекли да не бѣде царьна ниједна прѣкъдъ Стоном на Маслини и на Сланомъ*” (16.05. 1397.г.), Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 239; А. Фостиков, *Повеља краљице Јелени Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом (1397, мај 16)*, Београд, *Стари српски архив* 5, 2006, 173-186.

³³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 239-240; Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. (Wien, 1858) Graz, 1964, 229-230.

jela realnih osnova naspram vladara, velmože neće ispuštati ni pred ‘pojavno’ jačim vladarima nego što je kraljica Jelena. Uz vladara oni mogu garantirati da novouspostavljene carine neće više postojati. Četiri najvažnija velikaša u Bosni ne predstavljaju dvor, niti redovan dvorski savjet, ali su, kako napisa Anto Babić, svakako ‘*uži krug savjetnika*’ kraljice koji su ‘*svojim iskustvom mogli da doprinesu boljem rješavanju pitanja o kojem se raspravljalo*’. To su ličnosti koje ‘*su uživale naročit ugled među ostalom vlastelom i imali na nju utjecaja*’, te ‘*bili sposobni da ponesu dio odgovornosti za donesene odluke*’.³⁴

Već nakon nepunih desetak dana, tačnije 22. maja 1397. godine, sastavljen je odgovor dubrovačkoj vladi i u Dubrovnik je upućen knez Grgur Milatović s dokumentom kojim su bosanski sabor i bosanska kraljica zabranili nove carine 13. maja, te zahtjevom za isplatu tributa.³⁵ Povelju i zahtjev za dohotke Dubrovčani su zaprimili 12 juna.³⁶ Dohoci su isplaćeni dva dana kasnije. Tada je kraljica Jelena isplaćena za 1396. godinu za Svetodmitarski i Stonski dohodak.³⁷ A Nikolići, glavni krivci

³⁴ Opširno o kraljevim savjetnicima u, A. Babić, *Diplomatska služba u srednjevjekovnoj Bosni*, 27-31.

³⁵ U pismu u kojem se prati uvjet koji je ispunjen da bi se dobili dohoci ispred kraljice Jelenе je navedeno: “раздмисмо какъ намъ вихоте порѣчили посаwbине по нашемъ вирьни слѣзи господинѣ протовистарѣ Жорети в вашихъ потрѣвахъ и ѿ нашихъ и миѣ слишавъше подобне мольбе кое ви порѣчасте по реченомъ протовистарѣ Жорети и вамъ се змолисмо на то и писасмо по нашои повели къ вамъ посласмо по нашемъ вирьномъ слѣзи кнезѣ Гргѣрѣ Милатотовиѣю с овими листомъ и што посласмо такоє къ вамъ реченога кнеза Гргѣра по наше дохотке кое сте давали срѣбьскои господи и по томъ господинѣ кралю Тврѣткѣ и господинѣ кралѣ Шипанѣ Давиши и 8 тои сте звитни нашемѣ кралевствѣ да даете намъ ѿ [2] тисѣћи перпер на Дмитровъ данъ и петъ сатъ перпер кое се даю на Власинъ данъ за Стоньски доходакъ” (22. 05. 1397.г.), Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 240; А. Фостиков, *Четири писма краљице Јелене дубровачкој општини о босанским дохоцима*. Београд, *Стари српски архив* 5, 2006, 189-193.

³⁶ “adi XII giugno 1397”, Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 240.

³⁷ “Egregius vir dominus Ghergur Millathouich nuncius et ambassator serenissime domine Helene regine Bossine ad infrascripta omnia confidendum et faciendum nomine dicte domine regine fuit contentus et confessus habuisse manualiter et recepisse ut apparet per literas hic affixas a nobili et prudenti viro domino Symon de Bona honor Rectore ciuitatis Ragusii presente, dante et numerante nomine et vice regiminis et comunis Ragusii pro tributto quod ipsa domina regina habere debebat a dicto comuni Ragusii in festo sancti Dymitrii proxime preteriti uyperperos duo millia et pro tributto similiter ipse domine regine debito pro Stagno in festo sancti Blaxii mensis februaryi proxime preteriti uyperperos quingentos” (14. 06. 1397.г.), DAD, Div. Canc., XXXII, 58v; Константин Јиречек, *Споменици српски*. Београд, Српска краљевска академија, *Споменик* 11, 1892, 103; М. Динић, *Дубровачки трибути* –

za dodatna otezanja zbog novouspostavljenih carina, svoj mogoriš za 1396. dobili su tek u augustu 1397. godine.³⁸

Juna 1397. kraljica Jelena ostvarila je stari dohodak (za 1396.) koji je tražila aprila 1397. godine. Već u novembru 1397. godine ostvarila je dohodak za tekuću godinu.³⁹ Kada su ispunjeni uvjeti u maju i predloženi u Dubrovniku u junu 1397. godine, u toku te iste godine dohodak je isplaćen dva puta kako bi se pristiglo ranije zaostajanje. Dakle, situacija je potpuno jasna u vezi sa odugovlačenjem i odbijanjem isplate bosanskoj kraljici. Sve to nema veze sa eventualnim osionim ambicijama vojvode Sandalja Hranića. Da su bili ispunjeni uvjeti (potvrda starih povelja i ukidanje novih carina), i vojvoda Sandalj bi u potpunosti ispunio svoju dužnost vjerne službe prema kraljici isto kao što su to uradili knez Juraj Radivojević i knez Grgur Milatović. U poslove oko stjecanja Svetodmitarskog dohotka za svoju kraljicu vojvoda Sandalj bio je uključen i aprila 1396. kao član njenog poslanstva i maja 1397. godine, na Saboru, kao jedan od četiri najveća kraljičina vlastelina, ali bez ikakvih samoinicijativnih ili oprečnih postupaka. Po svemu sudeći, vojvoda Sandalj svojim am-

Могориш, Светодмитарски и Коначоски доходак, Провизиун браће Влатковића, нар. 57 на стр. 234. Šire o učesnicima i o Milatovićima, Esad Kurtović, *Fragmenti o Milatovićima*. Sarajevo, *Bosna franciscana XII/21*, 2004, 222-246. Ranija postavljanja o nemirima u Bosni i promjenama na prijestolju su pogrešna (Jovan Radonić, Vladimir Čorović), kako su to utvrdili Milena Gecić i Mihailo Dinić: J. Радонић, О кнезу Павлу Раденовићу, 51; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 355; М. Гецић, Прилог босанској историји (1397-1399), 55-63; М. Динић, *Државни сабор средњевијековне Босне*. Београд, Српска академија наука, Посебна издања 231, Одјељење друштвених наука 13, 1955, нар. 13 на страни 25.

³⁸ “Michez Gergorich et Biele Martinich homines et nuntii nobilis viri Vochoslai Nicholich nomine ipsius Vochoslai ... habuisse et recepisse ... uyperperorum sexaginta pro magarexio anni proxime preteriti 1396 in pecunia numerata” (10. 08. 1397.g.), DAD, Div. Canc., XXXII, 74; М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Коначоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 219.

³⁹ “послаемо к вамъ садгѣ нашега свѣдѣнога Томаша Станоевића молимо васъ како срѣдчане пѣрателкѣ дадите намъ доходакъ срѣбьски ... о Дмитрови днєви”. Primljeno u Dubrovniku: “ad XVIII [19] novem. 1397 per Tomasium Stanoevich ambaхatorem” (15. 11. 1397.g.), Медо Пуцић, *Споменици српски*, II, Београд, Друштво србске словесности, 1862, 41; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, 241; А. Фостиков, *Четири писма краљице Јелене дубровачкој општини о босанским дохоцима*, 194-196; (24.11. 1397.g.), DAD, Ref., XXXII, 104; К. Јиречек, *Споменици српски*, 103; “Thomas Stanoevich nuncius et ambassiator serenissime domine Helene regine Bossine ad infrascripta specialiter destinatus ... fuit contentus et confessus habuisse et manualiter recepisse ... pro integra et completa solutione tributii ipse domine regine debito ... in festo sancti Dymitrii proxime preteriti uyperperos duo milla” (24. 11. 1397.g.), Div. Canc., XXXII, 99v.

bicijama 1396. godine nije bio rušitelj krune ili kraljevstva, što je nalik poziciji modernijeg državnog udara.

Kod Vladimira Ćorovića u Historiji Bosne nije sve najbolje hronološki poslano u njegovom izlaganju iz kraja XIV stoljeća. Ipak, kod njega su iskazivane dileme oko pozicije vojvode Sandalja i na njih se pokušavao dati odgovor. Ćoroviću nije bilo najjasnije kako je vojvoda Sandalj tražio tribut za sebe, a malo potom bio uz kraljicu. Polazište je bilo dobro, ali dilema nije vraćena na početak, nego je polučila pogrešan odgovor. On je rješenje pronašao u tome da kraljica zapravo tek reda radi navodi Sandalja među savjetnicima (*'kraljica je, makar u frazi, ubrajala Sandalja, zajedno sa Hrvojem i Pavlom Radenovićem'*).⁴⁰ Naravno, to ne bismo mogli prihvatiti kao adekvatan izlaz iz uočene i postavljene dileme.

Čak i kod isplate Svetodmitarskog dohotka iz novembra 1397. godine literatura je bila sklona davati negativne konotacije o vojvodi Sandalju Hraniću. Informacijama oskudna odluka dubrovačkog vijeća to je omogućavala i na ovom mjestu. Naime, Dubrovčani su poslije zahtjeva kraljice Jelene odlučili da se ne čeka odgovor vojvode Sandalja, već da se da kraljici tribut.⁴¹ Na osnovu toga se smatralo, uzimajući u obzir navodne ranije pokušaje iz aprila 1396. godine, da je vojvoda Sandalj i sada imao nešto u vezi s dohotkom, te da je zapravo protestirao zbog namjere Dubrovčana da daju dohotke kraljici Jeleni.⁴²

Razlozi su u polazištu bili dobri, ali ne i ponuđeni odgovori u završnici. I ovdje puta je vojvoda Sandalj zaista imao posla sa isplatom dohotka kraljici Jeleni, ali na indirektan način. Vojvoda Sandalj nije imao ništa protiv kraljičinih prava. Ali on je upravo bio osoba koja je mogla zasmetati u regulisanju međudržavnih dogovora i odnosa Bosne i Dubrovnika, a čija se stabilnost reflektirala upravo preko Svetodmitarskog dohotka. Kakav su zapravo odgovor Dubrovčani očekivali od vojvode Sandalja, a da je u vezi sa Svetodmitarskim dohotkom? U pozadini veze vojvode San-

⁴⁰ В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 355-356.

⁴¹ Usvojen je prijedlog: "Prima pars de dando tributum sancti Dymitri anni proxime preteriti domine regine di Bossna", a nije prošao prijedlog: "Secunda pars de induciendo usque quo habuerimus responsionem a Sandagli" (23. 11. 1397.g.), DAD, Ref., XXXI, 104.

⁴² М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, 235; Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу*, 51; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, 127; M. Perojević, u, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, 372; M. Гецић, *Прилог босанској историји (1397-1399)*, 57.

dalja Hranića i Svetodmitarskog tributa novembra 1397. godine nisu se nalazile nikakve direktne ambicije u vezi Svetodmitarskog dohotka već indirektno prodaja soli na Sandaljevom posjedu u Sutorini.

Samostalnija i samoinicijativnija Sandaljeva djelatnost prati se u župi Dračevici, Novom i Sutorini, gdje se so i dalje prodavala, uprkos zabrani trgovine solju koja egzistira od vremena kralja Tvrtka I Kotromanića iz kraja 1382. godine, a kao rezultat najviše razine u odnosima između Bosne i Dubrovnika.⁴³ I pored izdate zabrane i prije Tvrtkove smrti znalo je biti interveniranja Dubrovčana zbog krijumčarenja soli.⁴⁴ To je pozicija koju su preuzele i Kosače.

Prema poznatom, krijumčarenje solju pod plaštom vojvode Sandalja 1397. godine bio bi akt kojim se odstupalo od politike kraljevske vlasti.⁴⁵ Ukoliko to i ne bi bilo tačno, (optužbe upućene Sandalju rezultirale su njegovim odgovorom da se ista zabranjuje, tj. da se so više neće prodavati, a poslije toga direktne optužbe prestaju, mada Dubrovčani nisu bili ni tokom 1398. godine zadovoljni stanjem na terenu), sam čin odnosa između Dubrovčana i vojvode Sandalja, bez prisustva vladara kao subjekta, ipak bi pokazivao Sandaljevu zasebnu politiku.

Problemi s prodajom soli u Novom u odnosima vojvode Sandalja i Dubrovčana prvi put su imali elemente zasebne međusobne prepiske i dogovora tokom ljeta 1397. godine. Sporazumno su razriješeni Sandaljevom zabranom dovoženja ili prodaje soli, te stavom da se so prodaje na starim, tradicionalnim mjestima. Samim tim

⁴³ “да не вѣдетъ ѿ шннм градѣ любо подѣ градшмъ трѣгѣ соли проданиа до вѣка“ (02. 12. 1382.g.), Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 85.

⁴⁴ М. Гечић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*. Београд, *Зборник Филозофског факултета* 3, 1955, 95-153.

⁴⁵ Dokumenti govore o dovoženju sa strane i prodaji soli, ali ne i o obnavljanju (ili osnivanju) solana u Sutorini kako se postavlja: “дoвести соль подѣ Нови ѿ Сѣторинѣ да ю трѣзи продаю” (15. 11. 1397.g.), Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 253-254. Захтјев Дубровчана је на крају упућен само на забрану довоза соли: “и зато молимо љубовь вашѣ заповѣгѣте онѣмъ вашѣмъ наредѣвеникомѣ да векѣ не смѣю соли довести ни продавати”. Исто, 254. Уреди, С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 181; Иво Стјепчевић – Ристо Ковијанић, Хранићи-Косаче у которским споменицима. Београд, *Историјски часопис* 5, 1955, 312; Богумил Храбак, Венеција и Сандаљ Хранић у његовом ширењу по Приморју почев од Херцег-Новог. Херцег-Нови, *Бока* 11, 1979, 201; D. Lovrenović, Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV. u XV. Stoljeće. Sarajevo, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 27, 1987, 57; А. Фостиков, Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395-1399), 39.

vojvoda Sandalj je preuzeo prerogative koje je imao kralj Tvrtko I Kotromanić.⁴⁶ Za Dubrovčane to nije imalo dovoljno efekta, pa su poslije nekoliko prijedloga o sadržaju obraćanja i eventualnih mjera⁴⁷ sredinom novembra 1397. godine s dva pisma intervenirali kod vojvode Sandalja i njegove prve supruge Jelene zbog prodaje soli u Sutorini.⁴⁸

Dubrovčani se obraćaju vojvodi Sandalju kao svome dragom prijatelju, ističu prijateljstvo koje je Dubrovnik imao sa njegovim stricem Vlatkom Vukovićem, te ga podsjećaju da je i on njihov građanin i da je u tom svojstvu preuzeo obaveze da ne stoji na putu dubrovačkog prosperiteta. Podsjećaju ga na njegovu ljetošnju zabranu i na činjenicu da je “*i stopočivši kral’ Tvr’tko jes nam’ zapisal’ i potvr’dil’ s’ v’som gospodom’ bosanskom’ da u Sutorini do vjeka ne bude mjesto soli prodvanija*”.⁴⁹ Srž pisma sadrži optužbu da Sandaljevi ljudi, i to oni koji su mu lično odgovorni (*na red’ benik*), prodaju so podno Novog.⁵⁰ Dubrovčani svoj protest završavaju riječi-

⁴⁶ U kasnijem pismu to se prepričava: “*този чѣвше мноѣ се почѣдисмо и не моремо никако вѣровать да ꙗ с вашѣмъ знанькѣмъ крѣ комъ вашои любвѣ писасмо лѣтоска за този ви како все нашъ почтени припатель и овѣтний видѣвъ крѣ не пристои тѣзи ѿ ѿсторинѣ соль продавать и смотривше цю ꙗ по правдѣ ѿписасте намъ по вашои любвѣ да се тозъ остави и да се ѿ всемъ тѣзи соль не продак ни доноси нѣ да власи гредѣ по мѣстехъ стаѣхъ гдѣно ꙗ законно да се соль продава*”; (15. 11. 1397.г.), Лб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 254. Aprila-maja, pa i preko ljeta 1397. godine Sandalj je mogao prebivati u Sutorini, kako pretpostavljaju L. Stjepčević i R. Kovijanić, no ne radi osnivanja solana, već radi prodaje soli. Spominjani mletački trgovac tkaninama mogao bi ići u prilog konstatiranju da je prodaja soli bila pravljen u mletačkim aranžmanima. U međuvremenu Sandalj je išao na zasjedanje Sabora; И. Стјепчевић – Р. Ковијанић, Хранићи-Косаче у которским споменицима, 311-312; “*и с вокводомъ Сандалем ... въ дворе кралевѣтѣ ми ѿ ѿстици*” (13. 05. 1397.г.), Лб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 240.

⁴⁷ “*Prima pars de scribendo Sandali unam literam super isto facto comerchi salis*” (14.11. 1397.g.), DAD, Ref., XXXI, 104. Poslije toga nije prošao prijedlog: “*Prima pars quod continueatur in ipsa littera rogando ipsum Sandalem quod debeat leuare ipsum salem de Sotorina et ponere in comercio Cathari*”, već je usvojeno: “*Secunda pars de non adiungendo istam partem*”, Isto. Nije prošao ni prijedlog: “*Prima pars de ponendo unam barcham armatam ad custodiam ne sal conducatur ad Sutorinam*”, već je usvojeno: “*Secunda pars de induciando donec habuerimus respensionem ab ipso Sandali*” Isto.

⁴⁸ Pisma Sandalju Hraniću i njegovoj supruzi Jeleni, (15. 11. 1397.г.), Лб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 253-255.

⁴⁹ (15. 11. 1397.г.), Лб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 253-254.

⁵⁰ “*а сѣди нашъ почтени припателью чѣли смо крѣ нѣки ѿ вашѣхъ наредѣвеникѣ ѿчинил ꙗ довести соль подѣ Нови ѿ ѿсторинѣ да ю тѣзи продаю*” (15. 11. 1397.г.), Лб. Стојановић, *Старе*

ma nade da će vojvoda Sandalj postupiti kao njihov prijatelj i građanin. Pismo slične sadržine bilo je upućeno i Sandaljevoj ženi Jeleni.⁵¹

Desetak dana kasnije (a zabilježeno na istoj foliji kao i odluka o slanju pisma vojvodi Sandalju) Dubrovčani su donijeli famoznu odluku da se ne čeka Sandaljev odgovor, nego da se isplati kraljici dohodak,⁵² time pokazujući da vojvoda Sandalj i prodaja soli tada neće utjecati na isplatu dohotka kao mogući ‘međudržavni’ problem. Naprotiv, iako su namjeravali, Dubrovčani su se ustezali i da kraljici uopće jave o ‘*novoštinama koje im čini vojvoda Sandalj*’.⁵³

Dakle, Dubrovčani su očekivali Sandaljev odgovor koji je vezan za dovoz i prodaju soli u Sutorini, na koju su se njemu i njegovoj supruzi žalili sredinom novem-

српске повеље и писма, I/1, 253-254.

⁵¹ “Почтенои госпоги Јелѣни ѿ владѣцаго дѣрвочкога кнеза и ѿ все шпѣкине почтено поздравленик. Госпогк могли сте љзнать какоѡ любов и мљьрдик ималѣ к намѣ шцѣ и родитель ви и вси ваши прѣви и како сѣ билѣ примили насѣ за своѣк приателѣк и да кѣ ниѣ кѡкѣ дѣрвоникѣ какоѡ к билѣ и кѣ ѡнашни дѣнь и бит кѣ ѿ сел ѡ напѣдѣ ... да еѡ сѣде госпогк чѡли смо крѣ к соль доведена ѡ Нови на Сѡторинѣ да се тѣзи продак. И този ѡвидевѣ много се почѡдисмо и никако не моремо вѣрвати да к сѣ вашѣмѣ знаникѣ воѡводе Сандаѡа ... зато госпогк молимо ви заповѣгѣте да се тѣзи подѣ Нови соль векѣ не донѣс ни продак, кр ако инако вѣде нам кѣ ѡсильно и сѡпротѣвѣ законѣхѣ бит коѣ не бисмо ми могли никако оставитѣ крѣ госпогк воѡвода зна и ви кѣте ѡзнать крѣ и сѣпочѣши краљѣ Тврьтѣко кс намѣ записалѣ и потврьдилѣ да ѡ вѣкѣ не вѣде на Сѡторинѣ мѣсто соли продаваниѣ, да ш всем ѡпѡмо да кѣте и ви доврѣ ѡчинитѣ како ви к и право крѣ се ми не бисмо за васѣ пощедилѣ колико за нашѣ дѡшѣ”; (15. 11. 1397.г.), Јѣ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 254-255; Медо Пуѡић, *Споменици српски од 1395. до 1423, I*, Београд, 1858, 12. Наравно, нема говора да се овдје ради о босанској кралјици Јелени, како је то једне прилике устврђено, М. Геѡић, Прилог босанској историји (1397-1399), 56. Исправно и, Иста, Дубровачка трговина сољу у XIV веку, 99. Вогумил Храбак а преко њега и Александра Фостиков су виђенја да су се Дубровчани тада обраћали и Sandaljevoj браћи Vukcu i Vuku, што се не да упратити у познатим изворима, Б. Храбак, Јадран у политичким и економским настојањима Сандаља Хранића и Степана Вукчића Косаче, “*Косаче – оснивачи Херцеговине*”, Билећа-Гаѡко-Београд, 2000, 392; А. Фостиков, Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395-1399), 39.

⁵² Dakle, usvojen je prijedlog: “Prima pars de dando tributum sancti Dymitri anni proximi preteriti domine regine di Bossna”, a nije prošao prijedlog: “Secunda pars de induciando usque quo habuerimus responsionem a Sandagl” (23. 11. 1397.г.), DAD, Ref., XXXI, 104.

⁵³ Nije usvojen prijedlog: “Prima pars de dicendo isti nobili ambaxiatori ipsius domine regine nouitatem quam facit nobis ipse Sandalis pro facto salis”, već je izglasano: “Secunda pars de induciando” (23.11. 1397.г.), DAD, Ref., XXXI, 104. Zbog nedostupne cjeline odnosnih odluka proizišla je neprecizna postavka o poziciji kraljice Jelene u vezi sa prodajom soli; А. Фостиков, Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395-1399), 39-40.

bra 1397. godine. S obzirom da je taj čin smatran udarom na poveljom dogovorenu zabranu iz vremena kralja Tvrtka I Kotromanića, otuda je i logična veza u dubrovačkom spominjanju povodom odluke o isplati Svetodmitarskog dohotka za bosansku kraljicu Jelenu. Svetodmitarski dohodak je podrazumijevao ustaljene i stabilne odnose Bosne i Dubrovnika, a trgovina solju u Novom to je značajno narušavala. Ipak, Dubrovčani su imali povjerenja u svoga susjeda vojvodu Sandalja i nisu zbog njega zatezali isplatu dohotka kraljici. O nekom Sandaljevom nezadovoljstvu i protestima zbog isplate Svetodmitarskog dohotka kraljici Jeleni, dakle, nije bilo i nema ništa.

Na kraju, jednom malom digresijom produžavamo naš tematski pravac o pitanju Sandaljevih veza sa drugim kraljevskim tributima. Prema postavci Peje Čoškovića, vojvoda Sandalj Hranić povezan je sa Stonskim dohotkom 1398. godine.⁵⁴ Izvorište za ovu postavku, preko zbirke Nikole Jorge, bili su boravak Sandaljevog poslanika skadarskog arhidakona Teodora u Dubrovniku aprila 1398. godine, tadašnje podizanje Stonskog dohotka od strane bosanske kraljice i ranije spominjana vezivna Sandaljeva ambicija preko njegovog gospodstva u neposrednom dubrovačkom zaleđu koju je ponudio Mihailo Dinić.⁵⁵ Dinićeva postavka odnosila se na Svetodmitarski dohodak i 1396. godinu, a ni zbirka Nikole Jorge na navedenom mjestu ne daje prostor za navedenu postavku i eventualnu Sandaljevu vezu sa Stonskim dohotkom 1398. godine.⁵⁶ Sandalj Hranić nije ni tada imao nikakve ambicije u vezi sa kraljevskim dohocima, tj. sa Stonskim dohotkom, koji je u godišnjem iznosu od 500 perpera od Dubrovčana primao bosanski vladar od vremena bana Stjepana II Kotromanića.

No, šira izvorna podloga pokazuje da je Čošković s pravom povezivao tadašnjeg Sandaljevog poslanika skadarskog arhidakona Teodora sa Stonskim dohotkom 1398. godine. Konkretna situacija je samo malo drugačija. Naime, krajem marta i početkom aprila 1398. godine ide zasebna inicijativa za podizanje Stonskog dohotka od strane kraljice Jelene, a predvodi je njen poslanik Tvrtko Vučetić. Istovremeno, tada u Dubrovniku boravi i poslanstvo vojvode Sandalja Hranića koje predvodi skadarski arhidakon Teodor, a ono je vezano za spasavanje Sandaljeve supruge Jelene koja je bila ugrožena u Budvi. Teodorovo prisustvo, dok se očekivao prijevoz iz Dubrovnika za Budvu, iskoristili su Dubrovčani i imenovali ga, kao stranca i po usta-

⁵⁴ Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo, Institut za istoriju, 2005, 137.

⁵⁵ *Isto*.

⁵⁶ М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижуин браће Влатковића*, 234-235; Nikola Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris, 1899, 72.

ljenom običaju pri važnijim isplatama, za svjedoka pri činu isplate Stonskog tributa za bosansku kraljicu Jelenu.⁵⁷ Iz ove male digresije bismo mogli izvući zaključak da Sandalj Hranić ni ovoga puta nije imao nikakvih zahtjeva, ni pretenzija. Naprotiv, njegovo je poslanstvo, mada indirektno, pomoglo bosanskoj kraljici da uspješno ostvari svoja regalna prava.

Zaključak

Literatura je uglavnom smatrala kako je kontekst slabog vladara osnova da se vojvoda Sandalj Hranić Kosača definiira uzurpatorom bosanskih kraljevskih prihoda 1396. i 1397. godine. To je, s pravom, u stavu Sime Ćirkovića bila sumnjiva pozicija. Ipak, radi se o tributima međunarodnog karaktera, koji su uza se podrazumijevali određene obaveze koje je bosanski vladar preuzimao i kao suveren imao u odnosu sa Dubrovnikom. Pretenzije vlastele su u tom pravcu u startu bile neutemeljene, jer ih druga, dubrovačka strana nije mogla ispoštovati. U osnovi, u svemu se olako prelazilo preko poimanja interregnuma koji je očito i kontekst kojeg su definirale i održavale upravo velmože, a oni se otuda prije mogu posmatrati kao nosioci stabilnosti nego kao faktor destabilizacije. Pridružiti ćemo se u konačnici iskazanom stavu Sime Ćirkovića koji naglašava da je očita pogreška posmatrati stanje u Bosni nakon smrti kralja Tvrtka I Kotromanića 1391. godine onakvim kakvim ga pratimo u prvim decenijama XV stoljeća.⁵⁸ Vojvoda Sandalj Hranić nije imao nikakve osione ambicije za preuzimanje Svetodmitarskog dohotka aprila 1396, niti novembra 1397. godine. U prvom slučaju, obavljao je vjernu službu za kraljicu Jelenu, za koju je trebao podići Svetodmitarski dohodak. To mu nije pošlo za rukom s obzirom da nisu bile potvrđene stare povelje i što su bile uspostavljene nove carine kojih ranije nije bilo. U drugom slučaju, vojvoda Sandalj bio je u procjeni Dubrovčana odgovoran za prod-

⁵⁷ Uz širi kontekst u zbirci Nikole Jorge uporedi: “Tuertcho Voçetich nuncijs domine Helene regine Bossine ... fuit contentus et confessus ... habuisse et recepisse ... pro integra et completa solutione tributis yperperorum quingentorum ... pro tributo predicto dicti anni ... presentibus domino Theodoro archidiacono Schutari, magistro Albertino de Padua fisico nostro, Andrea de Barullo cyrugico salariatis Ragusii testibus” (03. 04. 1398.g.), DAD, Div. Canc., XXXII, 130v; “Prima pars est de excusando nos vojvode Sandalio quod non possumus ponere in Budua archidiaconum Scutari et Radineç eius hominem ut nobis scribit” (11.04. 1398), Ref., XXXI, 113v; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, 72.

⁵⁸ С. Ђирковић, Русашка господа. Београд, *Историјски часопис* 21, 1974, 12.

ju soli u Novom, čime je mogao utjecati na najveću razinu utabanih odnosa između Bosne i Dubrovnika, pa time i na isplatu Svetodmitarskog dohotka ■

BOSNIAN DUKE SANDALJ HRANIĆ KOSAČA AND ST. DEMETRIUS-TRIBUTE IN 1396 AND 1397

Esad Kurtović

Summary

So far, historiography has predominantly considered that Duke Sandalj Hranić Kosača could have been described as a usurper of Bosnian royal revenue in 1396 and 1397 due to the fact that Bosnia had a weak ruler on its throne in that period. One should know, however, that St. Demetrius-tribute was a levy of international nature, which implied certain obligations the Bosnian ruler had in the context of the country's relations with Dubrovnik. The claims made to that effect by some members of Bosnian aristocracy were unfounded since the other side, i.e. Dubrovnik, could not honour them. Our analysis shows that Duke Sandalj Hranić did not have any arrogant ambitions to take over St. Demetrius-tribute either in April 1396 or in November 1397. In 1396, he served his Queen Jelena very loyally collecting this levy on her behalf and he failed to collect the levy only because the old charters were not renewed, while new customs duties were introduced. In November 1397, Duke Sandalj was responsible for the sale of salt in Novi and it gave him an opportunity to exert the greatest possible influence on the smooth functioning of relations between Bosnia and Dubrovnik; consequently, he could be instrumental in the collection of the St. Demetrius-tribute ■

UDK UDK 336.2 (496.02 + 497.6) "17/18"
Izvorni znanstveni rad

O TERMINU TAKSIT: NESKLAD IZVORA I LITERATURE

Fahd Kasumović
Filozofski fakultet Sarajevo

Apstrakt: U radu se na osnovu prvorazrednih osmanskih izvora sistematski analizira način na koji su administrativni službenici upotrebljavali termin "taksit" u kontekstu poreskog sistema u Osmanskom carstvu u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća, kao i šta su pod njim podrazumijevali, te se ukazuje na to da dosadašnja upotreba i sadržaj ovog termina u historiografiji nisu u skladu sa službenim osmanskim izvorima. Radi komparacije izvršena je i analiza upotrebe izraza "taksit" u izvorima na narodnom jeziku u Bosni.

Ključne riječi: Bosanski ejalet, poreski sistem, osmanska administracija, taksit, imdad-i hazarija, hazarija, tevzi-defter, taksitski defter, salijane-defter, bedel-i taksit, bedel-i lahm.

Abstract: Relying on the first-rate Ottoman sources, this paper systematically analyses the way in which administrative officials used the term "taksit" in the context of Ottoman Empire's taxation system in the 18th and the first half of the 19th century and what were the implications of this term for them. The paper also indicates that the use and meaning of this term in historiography until now were not in line with official Ottoman sources. For comparison's sake, we have made an analysis of use of the term "taksit" in the sources written in Bosnian vernacular.

Key words: Bosnian eyalet, taxation system, Ottoman administration, taksit, imdad-i hazariyye, hazariyye, tevzi-defteri, taksit defteri, salyane-defteri, bedel-i taksit, bedel-i lahm.

Osnovna pretpostavka za razumijevanje promjena kroz koje je prošao poreski sistem u Bosanskom ejaletu u periodu od 17. do 19. stoljeća jeste preispitivanje značenja pojedinih pojmova i izraza koji su se uobičajili u historiografiji te se preuzimaju i upotrebljavaju prema načinu na koji ih je definirao/upotrijebio pojedini autor ili prema popularnom značenju termina, a ne onako kako je to bila praksa osmanske finansijske administracije.

Navedeno posebno dolazi do izražaja kada je u pitanju termin taksit. Naš cilj u ovom radu je, prije svega, pojasniti način na koji je osmanska administracija koristila ovaj izraz, kao i ukazati na potrebu korigiranja načina na koji se on i dan-danas upotrebljava u pretežnom dijelu bosanskohercegovačke i njoj susjednih historiografija. U tom smislu fokusirat ćemo se na nekoliko problema:

- 1) osmanska upotreba termina imdad-i hazarija, hazarija i taksit, kao i sintagme u kojima ih susrećemo;
- 2) navodno širenje termina taksit na sve ostale poreze/prireze koji se susreću u tevzi-defterima;
- 3) narodna upotreba izraza taksit.

Radi boljeg sagledavanja problema prvo ćemo dati pregled stavova u značajnijoj literaturi.

* * *

Broj znanstvenih oblasti na kojima se može susresti riječ “taksit” (rata) izuzetno je veliki. Na ovom mjestu mi ćemo prvenstveno predstaviti literaturu koja ovu riječ upotrebljava u kontekstu osmanskog poreskog sistema, odnosno poreza imdad-i hazarija i tevzi-deftera. U vezi s ovim pitanjem djela na turskom jeziku značajno se razlikuju u odnosu na literaturu južnoslavenskog jezičkog područja.

Relevantni autori iz Republike Turske termin “taksit” koriste u njegovom najširem izvornom značenju.¹ “Taksit” je za njih novčana rata, kao što je to i danas u suvremenom turskom jeziku, koji je ovaj termin preuzeo iz osmanskog jezika.² Autori koji su pisali o imdad-i hazariji preuzimaju iz dokumenta službeni naziv za ovaj porez, pa se ni u jednom nama poznatom radu o ovom pitanju nije etablirao termin “taksit” kao alternativni naziv za imdad-i hazariju. Obrađujući principe razrezivanja i sakupljanja hazarije, turski autori obično navode da je ona bila razrezivana u dvi-

¹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII yy dan Tanzimata Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, 1986, 57; Ahmed Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. Istanbul, Dergah Yayınları, 1985, 269.

² Grupa autora, *Türkçe Sözlük*. 2. Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: Türk Dil Kurumu, 1988, 1408.

je ili tri godišnje rate (odnosno u dva ili tri taksita), nastojeći pri tome dati najosnovnije podatke o konkretnom iznosu i vremenu sakupljanja svake od njih, ali se nisu zadržavali na terminološkim aspektima ovog pitanja. Zbog toga, taksit nije posebno kandidiran kao natuknica ni u turskim djelima enciklopedijskog karaktera koja su relevantna za istraživanje historije Osmanskog carstva i njegovih fiskalnih institucija.³ Opći rječnici sadrže riječ “taksit” dajući njegovo leksičko značenje i etimologiju, te se, koliko je nama poznato, ni na jednom mjestu ne navodi konkretno historijsko značenje taksita u smislu sinonima za imdad-i hazariju ili neki drugi porez.

S druge strane, u historiografskoj literaturi na bosanskom i ostalim južnoslavenskim jezicima nailazimo na bitno drugačiju upotrebu termina taksit. On se u nacu etablirao kao alternativni izraz za porez imdad-i hazariju. Autori razlikuju upotrebu termina taksit u vrijeme njegovog uvođenja u odnosu na kasniji period kada je taksit, prema općem mišljenju, izuzevši Fehima Spahu, obuhvatao pored imdad-i hazarije i razne druge doprinose i prireze koji su bili naknadno instalirani.

O taksitu je u bosanskohercegovačkoj historiografiji prvi pisao Fehim Spaho. On je taksit definirao kao obrok koji je stanovništvo davalo za održavanje valijina dvora dva puta u godini. Ustanovio je da su, pored taksita za valiju, sakupljani još i posebna nagrada za mubašire, hardž-i bab, troškovi za menzilhane i konačišta, ali ove prireze nije obuhvatio terminom taksit, koji je on koristio samo u smislu doprinosa za valijin dvor.⁴

³ *İslam Ansiklopedisi*. I-XIII. Istanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-1986; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. III. Istanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.

⁴ Fehim Spaho doslovno se izrazio na sljedeći način: “Pored taksita za valiju, kupila se još i posebna nagrada za mubašire, pa onda još neka vratarina (hardži bab), troškovi za menzilhane i konačišta (menzil akče i hardži han).” Iz navedenog se može zaključiti da je on smatrao da je termin taksit, kao oznaka za obrok poreza za valiju, bio nešto različito od ostalih nameta koji su zajedno s njim bili sakupljani. Međutim, potrebno je istaći da je navedena rečenica o taksitu koju je napisao F. Spaho bila pogrešno citirana i tumačena od nekih autora koji su sami smatrali da se termin taksit odnosi ne samo na ratu imdad-i hazarije za valiju već i na ostale doprinose kao što su mubaširija, hardž-i bab i slično. A. Sućeska je doslovno na sljedeći način citirao podatke koje je o taksitu dao F. Spaho: “On je dalje, uočio činjenicu da je taksit razrezivan pred kadijom u prisustvu ajana, aga i drugih uglednih ljudi iz naroda, i da su, pored doprinosa u korist spomenutih funkcionera, pod vidom taksita (podvukao F.K.) ubirani još i izvjesni doprinosi, kao što su doprinos u korist mubašira, kao i neki drugi.” Iz ovoga se vidi da je A. Sućeska pripisao Spahi stav da su doprinos za mubašira i ostali nameti ubirani pod vidom taksita. On mu je time u suštini pripisao ideju da se termin taksit odnosi i na druge namete pored rate hazarije za valiju. Spaho to nije napisao i ovdje se radi o nepreciznom citiranju od strane A. Sućeske. Kao što ćemo pokazati u narednim poglavljima, termin taksit

Hamdija Kreševljaković prvi je u bosanskohercegovačkoj historiografiji ponudio izvorima nepotkrijepljenu tvrdnju da se pod terminom taksit pored doprinosa za valiju podrazumijevaju i neki drugi prirezi. On je iznio mišljenje da je taksit doprinos stanovništva za izdržavanje bosanskog vezira, kao i nadoknada raznih administrativnih troškova. Doprinos za vezira plaćao se unaprijed, a administrativni troškovi unatrag.⁵

Oba spomenuta autora trasirali su put kojim je išla i kasnija historiografija Bosne i Hercegovine i njoj susjednih zemalja, time što je termin taksit bio stavljen u prvi plan kao istraživačko pitanje, bez obzira što su imali različita mišljenja u shvaćanju opsega ovog termina. Nisu obrazložili zbog čega daju prednost nazivu taksit nad službenim nazivom imdad-i hazarija.

Akademik Avdo Sućeska je napravio korak dalje i temeljitije obradio pitanje taksita i imdad-i hazarije u osmanskome poreskom sistemu. On je taksit definirao kao “opći, više popularan naziv koji je upotrebljavan za oznaku izvjesnih doprinosa (prireza) koje je stanovništvo davalo u korist provincijskih i lokalnih organa turske vlasti u 18. i 19. stoljeću.” Prema mišljenju profesora Sućeske, nazivom taksit je u početku poglavito označavan doprinos stanovništva namjesnicima provincija i sandžaka kao pomoć u vrijeme mira, čiji pravi naziv imdad-i hazarija (podvukao F. K.). Pojavu drugih nameta u tevzi-defterima Sućeska je objasnio tako što je i njih nazvao taksitom, iznoseći tvrdnju da je opseg taksita kasnije postao znatno širi od opsega samog poreza imdad-i hazarija te da su pod vidom taksita lokalni organi vlasti nametali na narod izvjesne doprinose i za sebe, zbog čega je taksit neizmjereno rastao.⁶ Može se zaključiti da je Sućeska bio upoznat s tim da je pravi naziv za doprinose namjesni-

je u osmanskim prvorazrednim izvorima obuhvatao ratu imdad-i hazarije, ali ne i hardž-i bab, mubaširiju i ostale poreze koji su zajedno s njim bili razrezivani i ubirani. Fehim Spaho, Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka. Sarajevo, *Glasnik Zemljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (Dalje: GZM), Sveska za historiju i etnografiju, XLV, 1933, 75; Avdo Sućeska, Taksit-prilog izučavanju dadžbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću. Sarajevo, *Glasnik Pravnog fakulteta u Sarajevu* (Dalje: GPF), XVIII, 1960, 340-341.

⁵ Navedene stavove iznio je Kreševljaković u knjizi “Kapetanije u Bosni i Hercegovini”, čije je prvo izdanje izašlo iz štampe u Sarajevu 1954. godine. Mi smo u ovom radu koristili reprint izdanje: Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, u: *Izabrana djela*. I. priredili: Avdo Sućeska i Enes Pelidija, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, 60.

⁶ A. Sućeska, Taksit, 340-341. Slične ideje A. Sućeska daje u više svojih radova, među kojima ističemo sljedeće: Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni u XVIII stoljeću, *Prilozi za istoriju Sarajeva*, 2, X (1974), Sarajevo, 1974; Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif-i šakka. Sarajevo, *Prilozi za orijentalnu filologiju* (Dalje: POF), X-XI (1060-1961), Orijentalni institut u Sarajevu, 1961;

cima provincija i sandžaka u mirnodopskim vremenima bio imdad-i hazarija, ali da se on opredijelio za stavljanje u prvi plan naziva taksit, za koji je smatrao da je više popularni naziv, pa ga je pretežno koristio u svojim radovima.⁷

Dušanka Bojanić i Tatjana Katić opredijelile su se za upotrebu naziva taksit kao izraza za “mirnodopsku pomoć”, ponavljajući izvorima nepotkrijepljene ideje pret-hodnika o kasnijem širenju opsega taksita i na naknadno instalirane namete.⁸ Dale su nešto više podataka o principima razrezivanja taksita. Nisu ponudile objašnjenje na osnovu kojeg bi se moglo zaključiti zašto naziv taksit stavljaju u prvi plan u odnosu na hazariju, kao ni zašto smatraju da je opseg termina taksit bio širi od poreza imdad-i hazarija.

* * *

Riječ *taksit* porijeklom je iz arapskog jezika, a označava ratu, obrok ili općenito otplatu u ratama.⁹ Identično značenje “taksit” ima i u osmanskome jeziku,¹⁰ u kojem je primjenjivan na različitim poljima finansijskog poslovanja države i pojedinaca označavajući otplaćivanje određenog novčanog iznosa u ratama, bilo da se radilo o zajmu, poreskim ratama ili bilo kojoj drugoj otplati koju je bilo potrebno postepeno izvršiti.¹¹ Zbog raširene pojave u bosanskohercegovačkoj historiografiji da se taksit koristi kao alternativni naziv za imdad-

Da li su sarajevski Jevreji bili muaf. Sarajevo, *GPF*, XXIII, 1975; Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, *GPF*, XXII, 1974.

⁷ U nizu radova kada kaže taksit, daje u zagradi pojašnjenje imdad-i hazarija, umjesto rata imdad-i hazarije.

⁸ Doslovno su se izrazile na sljedeći način: ““Mirnodopska pomoć” ili taksit prvobitno je obuhvatala samo nakoliko stavki, i to: pomoć za namjesnika i pomoć za kadije i njihove službe koje su i ranije ubirane pod nazivima kalemije, hudamije i hardž-i mahkeme. Postepeno u taksit ulazi i mubaširija, tj. nadoknada mubaširima za njihovu službu [...]”. Dušanka Bojanić i Tatjana Katić, *Maglajski sidžili 1816-1840*. Sarajevo, Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005, 117.

⁹ Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*. III izdanje, Sarajevo, El-Kalem, 1997, 1195.

¹⁰ Şehşüddîn Sâmî, *Kâmûs-î Türkî*, sv. I, dio II, Istanbul, 1318, s. 426; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 8. izdanje, Aydın Kitabevi, Ankara, 1988, 1229; J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, I. Istanbul, 1884, 577.

¹¹ Npr.: lice koje je dobilo određenu mukatu u doživotni zakup pored sume koju je unaprijed platilo kao nastupninu bilo je obavezno plaćati godišnje određenu sumu državi koja je iznosila od 5 do 20% . Ta suma isplaćivala se u tri rate (taksit). Mehmet Genç, *Osmanlı Maliye-*

i hazariju i da se u odnosu na njega upotrebljava kao primarni termin u naučnoistraživačkim radovima, analizirat ćemo način na koji su oba termina koristili osmanski administrativni službenici.

Osmanska centralna vlast je u drugoj deceniji 18. stoljeća donijela dvije poreske odredbe koje su značajno utjecale na finansiranje namjesnika u ejaletima i sandžacima, te koje su trebale smanjiti zloupotrebe i nezakonito oporezivanje koje se široko rasprostranilo još od 17. stoljeća: 1717/18. sistemski je uređena ratna pomoć namjesnicima (imdad-i seferija), a 1719. odobrava se i mirnodopska pomoć istima (imdad-i hazarija).¹² Pravo ubiranja seferije u Bosni potvrđeno je još 1717/18, što

sinde Malikane Sistemi. u: *Türkiye İktisat Tarihi Semineri-metinler/tartışmalar*. ur. Osman Ökyar, održan 10. juna 1973, Ankara, 1975, 240.

¹² Još u 17. stoljeću država je za sebe ubirala određenu vrstu ratne pomoći, ali ona u to vrijeme nije bila opći porez (*general tax*), već je ubirana prvenstveno od bogatijih slojeva stanovništva (H. Inalcik, *Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire 1600-1700, Studies in Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, London, 1985, s. 323-324). Porez pod nazivom imdad-i seferija namjesnici su ubirali od naroda i prije 1717/18. godine, s tim da to nije bilo od strane države sistemski uređeno pitanje, te je rađeno proizvoljno i uz brojne zloupotrebe koje država nije odobravala. U fermanu kojim se kadija Kutahije obavještava o odluci da se donose konkretna pravila pod kojima namjesnici imaju ubirati seferiju navodi se da je od ranije postojala praksa da se prilikom pohoda ubire određena količina novca na ime imdad-i seferije, ali je to poraslo i premašilo granice podnošljivosti raje: namjesnici su tako pod imenom imdad-i seferija nasilno ubirali novac od stanovništva, za što, prema fermanu, nikada nije bilo carske saglasnosti. (Ove podatke donosimo na osnovu transkripcije dokumenta objavljenog kod: Çağatay Uluçay, *18. ve 19 Yüzyillarda Saruhan'da Eşkiyahk ve Halk Hareketleri*, Istanbul, 1955, s. 112). Slična je stvar bila i u Bosni: ugledni stanovnici Mostara požalili su se sultanu 1716. godine da ih je valija opteretio s 4500 groša imdad-i seferije, što oni nikako nisu bili u mogućnosti platiti (GHB, Turski dokumenti 15, dok. 759, s. 290). Mi smo kao datum sistemskog organiziranja seferije, odnosno reguliranja ranije prakse osmanskih namjesnika, naveli 1717/18. godinu, za razliku od A. Sućeske (A. Sućeska, *Taksit*, s. 341-342) koji navodi 1717. Razlog za ovo je to što osmanski dvorski historičar/hroničar Rašid podatke o reguliranju seferije smješta pod 1130, koja odgovara 1717/18. godini, bez preciznog datiranja (*Târîh-i Râşid*, 4, Matbâ'a-i Âmire, Istanbul, 1282, s. 384-385). Također, navedeni fermand o seferiji, koji je objavio Ç. Uluçay, datiran je u treću dekadu muharrema 1130, što odgovara periodu od 25. 12. 1717. do 3. 1. 1718. Zbog toga, ne možemo biti sigurni da li se radilo o 1717. ili o 1718. godini. Navedeni fermand kod Rašida je donijet s naslovom "Uređivanje imdad-i seferije i imdad-i hazarije" ("Tanzîm-i imdâdat-ı seferiyye ve hazariyye"), pa je İ. H. Uzunçarşılı-köji je ovo pitanje samo dotakao, smatrao da je hazarija regulirana zajedno sa seferijom 1717. (İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII. Seri-No. 16, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s. 203). Međutim, A. Sućeska je još pravilno

znači istovremeno kad i u centralnim provincijama, s tim da pravila njenog ubiranja u ovoj provinciji još nisu bila precizno formulirana za razliku od npr. Anadolije. Prvi ferman o organiziranju hazarije u Bosni susrećemo tek 1720. godine.¹³

Naziv imdad-i hazarija doslovno znači “mirnodopska pomoć”, a osmanska ga je vlast izabrala kao najadekvatniju oznaku za porez čija je osnovna svrha bila da pokrije sve veće troškove koje su namjesnici imali u mirnodopskim vremenima, što je uključivalo i izdatke za izdržavanje svoje svite.¹⁴ Ovaj termin možemo pratiti kroz sultanske naredbe,¹⁵ bujruldije¹⁶ i tevzi-deftere¹⁷ od njegovog uvođenja pa sve do Tanzimata, kada je imdad-i hazarija ukinuta u sklopu poreskih reformi koje su u to vrijeme provedene. Naravno, to se nije desilo odmah s Hatt-i Şerifom od Gülhâ-

uočio da sami tekst fermana nigdje ne navodi hazariju, te se tako sadržaj ne slaže s Rašidovim naslovom. Prvi sigurni fermanni koji govore o organiziranju hazarije su iz 1719. godine. A. Sućeska, Taksit, 341-342.

¹³ Navedeni ferman o seferiji donio je precizne propise za njeno ubiranje u centralnim osmanskim provincijama: Rumeliji, Anadoliji, Karamanu i Sivasu, koji su prema fermanu prednjačili u nasiljima; za ostale ejalete navedeno je da se nastavi ubiranje seferije kao i ranije, s općom uputom da to bude u granicama pravednosti i umjerenosti. To se posredno odnosilo i na Bosnu. (Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, s. 112-115) Dokument o ubiranju hazarije u Bosni iz 1720. pronašao je akademik A. Sućeska. (A. Sućeska, Novi podaci o nastanku i visini taksita, s. 140). Prije 1720. namjesnici su i u Bosni na različite načine sakupljali u mirnodopskim vremenima novce od stanovništva, te su pri tome znali činiti nasilja, što je navedene namete stavljalo u kategoriju tzv. “teških nameta”(tekâlîf-i şakka), koji su ubirani bez carske naredbe (bilâ-emr-i şerîf) i saglasnosti.

¹⁴ U fermanu o ubiranju hazarije u sandžaku Saruhan iz treće dekade džumade-l-ahira 1131. (10. 5-19. 5. 1719) navodi se da namjesnicima prihodi od hasa nisu bili u mirnodopskim vremenima dovoljni za troškove njihove svite, suzbijanje odmetnika, održavanje sigurnosti i obavljanje drugih naređenih službi te da je bilo potrebno da se prema starom običaju kao pomoć (imdad ve ianet) ubire od stanovništva određeni iznos. Međutim, ovo je izašlo izvan granica umjerenosti, te su se raji i stanovništvu činila nasilja, za što nije bilo carske saglasnosti. (Donijeto na osnovu dokumenta objavljenog u transkripciji kod: Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 122).

¹⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (Dalje: GHB), Sidžil 11, s. 122; Sidžil 17, s. 125; Sidžil 65, s. 63

¹⁶ GHB, Sidžil 6, s. 25; Orijentalni institut u Sarajevu (Dalje: OIS), Sidžil 4, fol. 32b.

¹⁷ GHB, Sidžil 79, s. 43; Arhiv Hercegovine Mostar (Dalje: AHM) , OZ/DK 1401, fol. 8a.

ne 1839, već u periodu koji je uslijedio, pa se imdad-i hazarija susreće u Bosni sve do vremena Tahir-paše.¹⁸

Pored naziva “imdad-i hazarija” u osmanskim izvorima upotrebljavan je i naziv “hazarija“. Ovo je bila skraćunica koju je za “mirnodopsku pomoć” namjesnicima osmanska administracija koristila iz praktičnih razloga. Navedeno se jasno vidi iz jednog fermana izdatog 1771. godine, koji se odnosi na imdad-i hazariju koja je pripadala bosanskom valiji Muhsinzade Mehmed-paši:

*“Sada je izdat moj časni ferman kako bi - čuvajući se u jednoj godini ponovnog sakupljanja onog što otpada na **hazariju** koja se prema pokrajinskom običaju daje valijama od kadiluka u spomenutom ejaletu te uzimajući u obzir datum imenovanja spomenutog seraskera u Bosanski ejalet-sakupili i sabrali je od onih od kojih to treba te kako bi požurili da je predate službeniku za prijem spomenutog i kako bi se maksimalno čuvali i pazili da ponovo ne sakupljate više od onog što se uobičajeno daje.”*¹⁹

U osmanskim izvorima koje su izdavale različite instance vlasti može se pronaći više sličnih primjera upotrebe riječi “hazarija“. Međutim, nećemo ih navoditi jer je navedeni odlomak sasvim dovoljan da opravda upotrebu skraćene varijante “hazarija” u naučnim radovima, što je rijedak slučaj u našoj historiografiji zbog rasprostranjenosti termina taksit.

Osnovni princip prema kojem je hazarija sakupljana bio je da se ne ubire odjednom već u dvije rate, ukoliko je namijenjena za beglerbega, dok je za sandžakbega obično razdjeljivana u tri rate.²⁰ Rate ili taksiti imdad-i hazarije za bosanskog valiju sakupljane su dva puta godišnje. Ponekad su oni obračunavani u skladu s narodnim kalendarom, pa su tako postojale jurjevska rata (rūz-i hıẓr) i kasumska rata (rūz-i

¹⁸ Posljednji tevzi-defteri za Sarajevsku nahiju su iz vremena Mehmed Tahir-paše: GHB, Sidžil 84, s. 28, 81; Sidžil 85, s. 30.

¹⁹ “İmdī ser-‘āsker-i müşārūn ileyhiñ eyālet-i Bosna’ññı tevcihi tārīkine nazaran eyālet-i mezbūrede vākī’ kazālardan ādet-i belde üzere vālilerine virilegelen hazariyyeden isābet iden bir senede mükerrer tahsīlinden hazer olunarak icāb idenlerden cem’ ve tahsīl ve müşārūn ileyh tarafından kabzına me’mūre teslīme müsāre‘at ve virilegelenden ziyāde mükerrer tahsīlinden gāyetü’l-gāye hazer ve mücanebet olunmak babında fermān-ı ‘ālišānım sadır olmuşdur“. GHB, Sidžil 11, s. 122.

²⁰ Y. Cezar, *Osmanlı maliyesinde*, 57.

kasım),²¹ a prema drugom računu uzimao se u obzir hidžretski kalendar, pa su postojale muharremska i redžepska rata.²² U izvorima su zabilježeni i zanimljivi slučajevi da je jedan tevzi-defter koji je bio sastavljen prema hidžretskim mjesecima bio poništen i prebačen na računanje prema Jurjevu i Kasumu.²³ Pored ovoga, potrebno je napomenuti da je po hidžretskom računu muharremska rata nazivana “prvom ratom” (taksīt-i evvel), a redžepska “drugom ratom” (taksīt-i sānī).²⁴ Rata koja je obračunavana za ljetnji period nazivana je još i “ljetnom ratom” (taksīt-i şayfiyye), a za zimski dio godine “zimskom ratom” (taksīt-i şitaiyye). Ovaj obračun u suštini odgovara Jurjevskom i Kasumskom taksitu budući da se Jurjevo smatralo za početak ljeta, a Kasum za početak zime.²⁵

Među značajnim terminima koji se, pored navedenih, u osmanskim izvorima spominju u vezi s taksitom/ratom hazarije su još i: novac taksita (māl-i taksīt), taksitski mubašir (taksīt mübāşiri), taksitska bujruhdija (taksīt buyuruldisı) i taksitski defter (taksīt defteri).

Prvu stavku u tevzi-defterima administracija je nazivala manje-više standardiziranim izrazom “māl-i taksīt”,²⁶ što doslovno znači novac taksita (rate imdad-i haza-

²¹ *Rūz-i hizr* odgovara Jurjevu ili Đurđevdanu i pada 6. maja, a *rūz-i kasım* odgovara Mitrovdanu i pada 8. novembra. Sastavljanje tevzi-deftera po računu za ove narodne datume ne znači da su oni sastavljeni precizno 6. maja ili 8. novembra. Mogli su nastati i ubrzo prije ili poslije Jurjeva i Kasuma, a kad god su nastajali, nazivali su se jurjevskim ili Kasumskim defterima, što je u njihovim uvodnim dijelovima posebno i isticano. Jurjevo je narod inače računao kao početak ljeta, a Kasum kao dolazak zime. Postoji i narodna izreka: “Kasum dokasa, ljeto prokasa”.

²² Primjer ubiranja hazarije po računanju za Jurjevo i Kasum vidi u: GHB, Sidžil 10, str. 6, 15. Primjer za obračun po hidžretskim mjesecima vidu u: GHB, Sidžil 59, s. 28, 90.

²³ U bilješci ispod tevzi-deftera u Sarajevskoj nahiji za mjesec redžep 1243. (18.1-16. 2. 1828) godine kaže se da je on poništen i da je potrebno sastaviti novi tevzi-defter računajući prema računu za Jurjevo i Kasum. Novi defter je sastavljen za Jurjevo 1243. (maj 1828.). GHB, Sidžil 66, s. 127, 128, 169, 170.

²⁴ Primjer tevzi-deftera koji su sastavljeni po hidžretskim mjesecima, a u kojima se govori o prvom i drugom taksitu vidi u: GHB, Sidžil 51, s. 30; Sidžil 52, s. 42.

²⁵ Primjer tevzi-deftera u kojem se primarno navode ljetni i zimski taksit vidi u: GHB, Sidžil 8, s. 23, 35

²⁶ Navodimo par dokumenata različitog karaktera u kojima je upotrijebljen naziv “māl-i taksīt”: GHB, Sidžil 53, s. 76; Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, R 1646, s. 6; Istorijski arhiv Sarajevo (Dalje: IAS), T 197, s. 17.

rije). Nekada je mogla biti označena i kao novac hazarije (māl-i ḥazariyye).²⁷ Ovo je ujedno tokom većeg dijela historije hazarije kao poreza predstavljalo i najveću stavku u tevzi-defterima koja je bila veća od svih ostalih poreza/prireza zajedno. Postepeno je dodavanjem drugih nameta iznos rate hazarije postao mnogo manji u odnosu na njihovu ukupnu sumu, mada je i dalje pojedinačno spadala u velike stavke.²⁸

Izraz taksitski mubašir bio je oznaka za lice koje je kao državni izaslanik od strane valije bilo zaduženo za superviziju sakupljanja hazarije, te se u bujrujdijama kojima su namjesnici naređivali ubiranje hazarije obično navodi da se, između ostalog, defter sastavi i “sa znanjem” mubašira. U njegovu korist bila je razrezivana i specijalna stavka u tevzi-defterima koja se zvala mubaširija (mübāširiyye).²⁹ Osman-ski izvori obično ovo lice nazivaju samo izrazom mubašir, ali je moguće pronaći i slučajeve u kojima se on naziva terminom “taksīt mübāširi”,³⁰ što se može prevesti kao “taksitski mubašir” ili “mubašir za taksit“. Mubaširi su, inače, u Osmanskom carstvu predstavljali naziv za razne specijalne izaslanike različitih instanci vlasti koji su bili zaduženi za provođenje i nadgledanje određenog značajnog državnog posla, dostavljanje određene naredbe ili obavijesti, izviđanje pojedinog spora i slično.

Sakupljanje taksita bilo je inicirano namjesnikovom pismenom zapoviješću-bujrujdijom. Ona je obično upućivana nadležnom kadiji, vojno-administrativnim službenicima i uglednim licima na području za koje je trebalo razrezati porez, a na lice mjesta donosio je specijalni državni izaslanik-mubašir. Naređivano je da se bez odlaganja što prije sakupi hazarija koja je prema carskom fermanu namjesnicima dodijeljena u dvije rate/taksita, da se pošalje po pozdanim ljudima i preda službeniku valijine blagajne. Eventualno, ovakve bujrujdije sadržavale su i odredbe da se s taksitom razrežu i ostali “ispravni troškovi kadiluka” i slično.³¹ U samim tevzi-defteri-

²⁷ GHB, Sidžil 10, s. 15.

²⁸ Ovu tvrdnju dokazuju sami tevzi-defteri. Defter Sarajevske nahije za Kasum 1762. ukupno je u 12 stavki iznosio 1498 groša, od čega je sama rata hazarije iznosila 1080 groša (GHB, Sidžil 10, s. 6). Tevzi-defter Sarajevske nahije za muharrem 1255. (1839) ukupno je iznosio 64 584,5 groša, od čega je rata hazarije iznosila 1150 groša. GHB, Sidžil 77, s. 39.

²⁹ Primjer bujrujdije u kojoj se navodi da se tevzi-defter sastavi sa znanjem mubašira, kao i tevzi-deftera u kojem se kao treća stavka pojavljuje mubaširija vidi: GHB, Sidžil 10, s. 15.

³⁰ “taksīt mübāširimiz olan Abdu‘llāh aḡa mübāšir ta‘yīn olunmuşdur”. Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine (Dalje: NUBBiH), Odjeljenje specijalnih zbirki, Rukopisna zbirka, TR-13, 57.

³¹ Dželal-pašina bujrujdija, od 1. muharrema 1238, adresirana je na sarajevskog mulu, mu-derrise, muftiju, kadije, ostalu ulemu, janjičarskog zabita, sarajevskog muteselima Mehmed-bega, sve age odžaka, prvake i uglednike među stanovništvom (vücüh-i ahālī) i ljude od

ma bujruđdije ovog tipa susreću se pod nazivom “taksit buyuruldısı”³², što se može prevesti kao “taksitska bujruđdija” ili “bujruđdija o taksitu”.

Defteri u kojima je dva puta godišnje razrezivana hazarija zajedno s ostalim prirezima i doprinosima nazivani su terminom “tevzi-defteri”, odnosno “defteri razreza” (poreza), što je bio njihov osnovni i najrašireniji naziv. Ovo je evidentno iz njihovih uvodnih dijelova.³³ Tevzi-defteri su ponekad označavani i terminom taksitski defteri, tj. defteri taksita (taksit defteri),³⁴ a pored ovoga moguće ih je susresti i pod nazivom “salijane-defteri”(sāliyāne defteri).³⁵

* * *

Pored toga što se u bh. historiografiji termin taksit stavlja u prvi plan u naučnim radovima, te se često stavlja u istu ravan s porezom imdad-i hazarija - umjesto da se eksplicitno navodi kako je to samo jedna njegova rata - on se koristi i kao skupni naziv za sve ostale poreze koji su u tevzi-defterima razrezivani i sakupljani zajedno sa hazarijom, što čini veliku grupu od više desetina poreza, doprinosa i prire-

posla/službenike (iş erleri). Naredio je da se u skladu s blagajničkom listom/pusula njegove hazine, sa znanjem šerijata i imenovanog mubašira-uz saglasnost svih i u prisustvu “zainteresiranih lica” (aşhāb-ı ‘alāka) i fukare razreže na stanovništvo muharremski taksit zajedno s ostalim ispravnim troškovima kadiluka (kazāñiziñ şahīñ ve sālīm maşārifile), da mu se pošalje zapečaćeni defter radi kontrole, te da se to brzo sakupi od onih od kojih to treba i iznos predviđen pusulom pošalje hazini, a ostalo da se isplati onima za koje je predviđeno (aşhāb-ı maşārif). (GHB, Sidžil 62, s. 17). Jedna druga bujruđdija koja se odnosi na Tešanjski kadiluk, izdata od strane hadži Mehmed-paše 12. zu-l-hidždžeta 1165, upućena je tešanjском kadiji, kapetanu, vilajetskim ajanima i ljudima od posla/službenicima. Navodi se da je stiglo vrijeme za ubiranje zimske rate/taksita imdad-i hazarije, koja je carskim fermanom u dvije rate dodijeljena namjesnicima Bosanskog vilajeta. Naređeno je da se prema poslanoj pusuli prema starom običaju razreže novac zimskog taksita sa znanjem šerijata (tj. šerijatskog suda), mubašira i svih ostalih, te da se sakupi i po povjerljivom čovjeku pošalje i preda službeniku za prijem (kabzina me’ mure teslīm). NUBBiH, Odjeljenje specijalnih zbirki, Rukopisna zbirka, TR-13, 9.

³² “nagrada za mubašira koji je donio bujruđdiju o redžepskom taksitu” (māh-ı recebū’l-ferdiñ taksit buyuruldısı getüren mubāşire ĥidmet). GHB, Sidžil 61, s. 36.

³³ “takdīm olunan tevzi‘ defteridir ki ber-vech-i ātī zıkr olunur“. AHM, OZ/DK 1401, fol. 8a

³⁴ “otuz yedi senesiniñ taksit defterini Travnik’e götüren mütesellim beg ademine ĥarc-ı rāh“. GHB, Sidžil 62, s. 29.

³⁵ Primjer navodimo iz uvodnog dijela jednog mostarskog deftera u kojem je sakupljana hazarija s ostalim prirezima i doprinosima: “muħaşşılı Ĥasan aġanıñ yedine virilen sāliyāne defteridir ki zıkr olunur”, OIS, Sidžil 4, fol. 33b.

za. Sami tevzi-defteri pokazuju da je ta praksa neutemeljena. Oni dodatno potvrđuju da je taksit samo rata imdad-i hazarije, ali i da osmanski službenici naziv taksit nisu koristili za poreze koji su zajedno s hazarijom sakupljani. Radi dokazivanja ove tvrdnje navodimo uvodni dio jednog tevzi-deftera za Sarajevsku nahiju iz 1805. godine:

“Povod za pisanje deftera je sljedeći:

Ovo što se na sljedeći način navodi je defter u kojem su, sa znanjem šerijata i uz saglasnost “zainteresiranih lica” (aṣḥāb-i ‘alāka), na stanovništvo džemata nahije grada Sarajeva razrezani novac drugog taksita (rate hazarije), hardži-i bab, mubaširija, i prema starom običaju troškovi kadiluka, a u skladu s časnom bujruldijom koja je izdata po pitanju razrezivanja i sakupljanja drugog taksita (rate hazarije) koji s početkom redžepa-računajući za ovu hiljadu dvije stotine i dvadesetu godinu-spada u dio sarajevskog kadiluka od novca hazarije koja je plemenitim carskim fermanom od bosanskih kadiluka dodijeljena bosanskim valijama, njihovim ekselencijama vezirima.”³⁶

Iz samog deftera se vidi da su na Sarajevsku nahiju pored rate “mirnodopske pomoći” namjesniku (imdad-i hazarija) bili razrezivani i porezi “trošak za kapiju” (hardž-i bab), “doprinos za mubašira” (mubaširija), te “troškovi kadiluka”. Fiksne stavke čije su sakupljanje valije naređivale svojim bujruldijskim valijama i za čije je iznose valijina blagajna davala uputstva (hazarija, mubaširija i hardž-i bab) u uvodnom dijelu navedenog deftera bile su navedene pojedinačno,³⁷ dok su razni drugi prirezi koji su po-

³⁶ “Bā‘isi terkimi defter oldur ki bā-fermān-ı celilü’ş-şān eyalet-i Bosna kazālarından senede iki taksit ile Bosna vālıleri vūzerā-yı ‘izām efendilerimiz ḥazeratına ta‘yīn ve taḥṣiṣ buyurulan emvāl-i ḥazariyyeden işbu biñ iki yüz yigirmi yedi senesine maḥsūb māh-ı recebū’l-ferd i’tibārile Saray-Bosna kazāsi hişşasına işābet iden māl-i taksit-i sānīniñ tevzi‘ ve taḥṣili bābinda şādır olan buyurıldı-ı ḥaṭır mücebince māl-i taksit-i mezkūr ile ḥarc-ı bāb ve mubaşiriyye ve ber-mu‘tād-ı kadīm ḥarc-ı defter ve maşārif-i kazā ma‘rifet-i şer‘ ve aṣḥāb-ı ‘alāka ittifākile medīne-i mezbūre nāhiyesi cemā‘at ahālīlerine tevzi‘ ve sālīyāne olunan defteridir ki ber-vech-i ātī zıkr olunur.” GHB, Sidžil 52, s. 120.

³⁷ Hazarija, mubaširija i hardž-i bab bili su fiksni i stalni, što znači da su u dužem vremenskom periodu imali jednake iznose. Ovo su osnovni porezi u tevzi-defterima. Pored njih postojale su i neke druge sitnije stavke s fiksnim iznosima, ali se one nisu pojedinačno navodile u bujruldijskim blagajničkim uputstvima. Značajna stavka u tevzi-defterima bile su nadoknade troškova za razne izaslanike/mubašire koji bi donijeli neku naredbu ili obavljali neki važan državni posao. Ovakve i raznorazne slične stavke (a vremenom je njihov broj znatno porastao) tvorili su “troškove kadiluka“. Pošto je njihov broj svaki put bio različit,

krivali šestomjesečne troškova kadiluka, po različitim osnovima, navedene pod skupnim nazivom “troškovi kadiluka” (mašārifāt-i kaẓā). U samom tekstu deftera one su precizno navedene s iznosom koji je razrezan za svaku od njih. Nakon samog deftera prikazana je distribucija ukupne sume koja je po osnovu svih navedenih stavki spadala na svaki od sarajevskih džemata.

Navedeni podaci ne daju osnovu za zaključak da su se pod terminom taksit podrazumijevali svi porezi koji su u ovom tevzi-defteru navedeni budući da su različiti porezi posebno nabrojani, kako u uvodnom dijelu, tako i u samom popisnom dijelu deftera. Jedini zaključak koji se o terminu taksit može izvući je to da se radilo samo o rati poreza imdad-i hazarija. Napominjemo da uvodni dijelovi ovog kao i ostalih tevzi-deftera manje-više donose standardizirane formule, te da mi nismo pronašli još nijedan tevzi-defter u kojem se koristi naziv taksit kao grupno ime za sve navedene poreze. Ovakva tvrdnja može se pronaći u literaturi, ali se ne slaže s izvorima.

Eksplícitan dokaz da se naziv taksit ne može primijeniti na poreze i prireze koji su se pored rate hazarije nalazili u tevzi-defterima pronašli smo i u jednoj bujruldi-ji od 6. marta 1786. godine. Izvjesni mulla Ahmed dobio je tada od valije dobročiniteljski poklon u smislu sniženja poreza te mu je “prilikom ubiranja svakog taksita (rate hazarije) kao dobročinstvo poklonjeno po 6 groša od hardž-i baba, koji se uobičajeno razrezivao zajedno s taksitom”³⁸ (istaknuo F.K). Iz ovoga se jasno vidi da je porez hardž-i bab, koji se nalazio u tevzi-defterima, bio sakupljan zajedno s taksitom, a nije bio dio taksita, pa zbog toga nemaju u osmanskim izvorima podlogu oni autori koji označavaju hardž-i bab i druge poreze koji su zajedno s hazarijom bili razrezivani terminom taksit.

Našu tvrdnju dodatno dokazuju i podaci u sidžilima s područja Travičkog kadiluka, koji se sastojao od Travičke i Zeničke nahije. Porez za valiju je na ovom prostoru bio ubiran na specifičan način: umjesto u novcu ovaj kadiluk plaćao je 200 šinika pšenice, 200 šinika ječma, 200 šinika zobi i 3000 oka bravljeg mesa. Davanje u žitaricama u izvorima je nazivano terminom “bedel-i takṣīt”, što doslovno znači “zamjena za ratu (hazarije)”, dok se doprinos u mesu obično nazivao terminom “bedel-

to su i tevzi-defteri svaki put imali drugačiji ukupni iznos. Naziv blagajničkih uputstava, ili listi, valijine hazine bio je “pusula”. U njima su obično navođeni iznosi koje treba sakupiti na ime hazarije, mubaširiye i hardž-i baba, s napomenom da ih treba razrezati, sakupiti i poslati valijinoj hazini. Primjer ovakve pusule vidi: GHB, A-2883/TO.

³⁸ “Be-her takṣīt vukū‘unda kaẓā-yı merkūme takṣīt ile ma‘an tevzī‘ olunagelen ḥarc-ı bābdan altışer gürüş in‘ām olunmakla”, GHB, Sidžil 25, s. 149.

i lahm“(zamjena u mesu).³⁹ Oba termina u suštini su predstavljala naturalne ekvivalente za ratu imdad-i hazarije, bez obzira što je to za žitarice direktno navođeno upotrebom termina taksit, a za meso nije; dokazuje to i podatak da su oba davanja ponekad skupno označavana jednostavno samo kao taksit. Mubaširija, hardž-i bab i “troškovi kadiluka” i dalje su bili ubirani u novcu, pa se tako, u pojedinim “defterima razreza” prvo navodilo da se razrezuje taksit, a za ostale poreze – uključujući i mubaširiju i hardž-i bab – govorilo se da predstavljaju “novac koji se zajedno s njim razrezuje” (istaknuo F. K.).⁴⁰ Ovaj podatak jasno pokazuje da je naziv taksit bio upotrebljavan samo za samu ratu/taksit hazarije, koja je u ovom konkretnom slučaju ubirana u vidu naturalnog ekvivalenta, dok je sve ostalo predstavljalo “novac” (tj. poreski novac) koji se zajedno s njim razrezuje, te se, prema tome, ne može označiti terminom taksit.

Radi potpunijeg sagledavanja teme, potrebno je analizirati još jedan problem. Kao što smo ranije spomenuli, defteri u kojima je razrezivana hazarija zajedno s ostalim prirezima ponekad su označavani i terminom “taksitski defteri”, odnosno

³⁹ “Običaj je da se dva puta u godini, računajući za muharrem i redžep, od nahija Travnik i Zenica kao ekvivalent za taksit daje po 200 šinika pšenice, po 200 šinika ječma i isto toliko zobi za anbar naših plemenitih prethodnika Njihovih Ekselencija uzvišenih vezira...(pokažite krajnju pažnju tome da se) sa saglasnošći svih razreže i raspodijeli, i s tim zajedno ekvivalent u mesu da se što prije sakupi na licu mjesta i od onih od kojih to treba...(eslâf-ı kirâmımız vüzerâ-yı ‘izâm hâzerâtı anbarlarına senede iki def’a muharrem ve receb i’tübârile Travnik ma’a İbzenîçe nâhiyesinden bedel-i taksîṭ olarak ikişer yüz şinik hınṭa ve ikişer yüz şinik şa’ır ve ke-zâlik ‘alef virilmesi mu’tâd olmuş...cümleliñ ittifâkile tevzî’ ve taksîm birlle ma’an bedel-i lahm ile yerlü yerinden ve icâb ve iktizâ idenlerden bir an akdem taḥşîle...“). Navedeni iznosi u pšenici, ječmu i zobi prvenstveno su nazivani terminom “bedel-i taksîṭ”, dok je davanje u mesu u nekim dokumentima posebno izdvajano, pa je za njega korišten termin “bedel-i lahm”, odnosno ekvivalent u mesu. OIS, Sidžil 30, fol. 10b.

⁴⁰ U uvodnom dijelu “deftera razreza” za Travnički kadiluk od 12. redžepa 1170. godine stajao je sljedeći tekst: “Ljetni taksit čiji je razrez na Travnički kadiluk naređen prema zapovijedi Njegove Ekselencije Dobročinitelja, i novac koji se zajedno s tim razrezuje” (Ba-fermân-ı ḥazret-i veliyyü’n-ni’amî Travnik kazâsına tevzî’i fermân olunan taksîṭ-i şayfiyye ve ma’an tevzî’ olunacak akçe). Nakon toga, bilo je navedeno naturalno davanje od po dvjesto šinika pšenice, ječma i zobi, kao i 3000 oka bravljeg mesa. Zatim je uslijedio podnaslov “Ostali troškovi” (Sâyir maşârif), nakon kojeg je donesen spisak novčanih davanja na čijem čelu su se nalazili hardž-i bab i mubaširija. Očito je iz ovoga da su se pod taksitom podrazumijevali naturalni ekvivalenti, kako u žitaricama tako i u mesu. Za ostale novčane poreze i prireze, tj. “ostale troškove” na čelu s mubaširijom i hardž-i babom, u dokumentu je izričito navedeno da predstavljaju novac (tj. poreski novac) koji je zajedno s taksitom razrezivan. OIS, S 10/4, fol. 29b.

“defteri taksita”.⁴¹ Na prvi pogled moglo bi se zaključiti da su svi porezi koji su u njima razrezivani spadali u opseg termina taksit. Međutim, to ne bi bio ispravan zaključak. Budući da smo ranije na nekoliko primjera pokazali da se termin taksit odnosio na ratu poreza imdad-i hazarija, a ne i na ostale poreze i prireze koji se nalaze u “defterima razreza”, to je potrebno uzeti u obzir i prilikom objašnjenja termina “taksit defteri”. Sve stavke koje su se nalazile u njima nisu bile nazivane terminom taksit, već su sami defteri nazivani taksitskim defterima zbog toga što je temeljni porez koji je u njima bio razrezivan bila upravo imdad-i hazarija, odnosno jedna njena rata ili taksit. Ostale stavke u “defterima razreza”, kao što smo ranije dokazali, imale su svoje posebne nazive te ih osmanska administracija nije označavala terminom taksit.

Radi usporedbe s osmanskim službenom terminologijom posebno je potrebno pojasniti i upotrebu termina taksit kao narodnog izraza u Bosanskom ejaletu. Ovo pitanje u nauci je prvi otvorio dr. Avdo Sućeska. On je iznio tvrdnju da je taksit bio opći, “više popularni” (istaknuo F.K.) naziv za niz doprinosa u korist provincijskih i lokalnih organa vlasti u 18. i 19. stoljeću. Zaključak da je taksit popularni naziv donio je na osnovu ljetopisa fra Nikole Lašvanina, koji je, kako Sućeska navodi, 1745. godine pisao o taksitu, nazivajući ga pogrešno “tasil”.⁴²

Ova tvrdnja nije općeprihvaćena u nauci. Dušanka Bojanić i Tatjana Katić iznijele su stav da taksit nije bio popularni naziv, te da se nije sačuvao u narodnoj tradiciji, što su obrazložile činjenicom da se ovaj izraz, kao ni izrazi imdad-i hazarija i imdad-i seferija, uopće ne spominju u Rječniku turcizama Abdulaha Škaljića.⁴³ Međutim, pitanje da li je taksit bio upotrebljavan u narodnoj tradiciji, kao i šta je narod pod njim podrazumijevao, ne može se riješiti na osnovu suvremenih rječnika. Oni upućuju jedino na zaključak da rječnici ne obuhvataju nužno sve historijske izraze koji su u narodu postojali. Prema tome, moguće je da je neki termin koji je realno postojao bio izostavljen u Rječniku turcizama Abdulaha Škaljića. Sasvim je drugo pitanje to što se ovaj termin nije sačuvao u narodnoj tradiciji, te to nije relevantno za historiju leksike nekog jezika.

Za rješavanje pitanja da li je i u kojoj varijanti riječ taksit bila korištena u narodu potrebno je konsultirati izvore na bosanskom jeziku. Franjevački ljetopisi iz 18. stoljeća predstavljaju izuzetno važan izvor za rješavanje ovog pitanja.

⁴¹ GHB, Sidžil 62, s. 29.

⁴² A. Sućeska, Taksit, 343.

⁴³ D. Bojanić-T. Katić, *Maglajski sidžili*, 117.

Analizom podataka fra Nikole Lašvanina⁴⁴ ustanovili smo da on na dva mjesta govori o “tasilu”,⁴⁵ a na dva mjesta o “taksilu”.⁴⁶

Mislimo da se ovdje radi o *lapsus calami* koju je Lašvanin napravio. Osmanski termin taksit on je upotrebljavao u narodnoj iskrivljenoj verziji “taksil”, te je, po svojoj prilici, ispuštanjem jednog slova došlo do varijante “tasil”.

Pored iskrivljene varijante taksil, postojala je u narodu i upotreba termina taksit, nimalo različita od izvornog oblika ovog izraza u osmanskim izvorima. O tome svjedoči ljetopis Samostana u Kraljevoj Sutjesci. U njemu je za 1747. godinu, između ostalog, bio ubilježen i sljedeći tekst, koji se odnosi na vrijeme u kojem je bosanski valija bio Ali-paša Hećimović: “*malo pria togha biaše stigao golem čovik kapičija u Saraevo da s fermanom opeet nametne nametnhe na Bosnu taksite, kako i lani*”.⁴⁷ Pod događajima za 1753. godinu u istom izvoru navodi se sljedeće: “*pasše počеше činiti theske zulume namećući po vialetu nječesove taksite (:idem este ac dicere; još trohi groši priko onizihu dvoije priko godinhe, šono uzimajhu običajniem načinom, i višhe)*”.⁴⁸

Na osnovu navedenih izvora može se zaključiti da je u Bosni u narodu osmanski izraz taksit bio upotrebljavan u istovjetnom obliku, kao i u iskrivljenoj varijanti taksil. Postavlja se pitanje da li su franjevački autori pod taksilom i taksitom podrazumijevali samo ubiranje rate imdad-i hazarije ili su pod tim podrazumijevali i ostale namete koji su zajedno s njom bili ubirani. Evidentno je da su za narod taksit “gro-

⁴⁴ Koristili smo dva izdanja ljetopisa fra Nikole Lašvanina. Prvo je uradio Julijan Jelenić, dok je za drugo zaslužan Ignjacije Gavran. Između njih postoje manje razlike u čitanju, ali su termine “tasil” i “taksil” obojica jednako pročitali. Dr. fra Julijan Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Sarajevo, *GZM*, XXVII, 1915; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, (priredio: dr. fra Ignjacije Gavran) Sarajevo, Veselin Masleša, 1981.

⁴⁵ “Bis na 7. aprila (1745, op. a), dojde u Sarajevo ozgor rečeni Ali-paša Hećimović i počē vladati Bosnom. I učini mlogo zla namećući na vilajet trostruke tasile” (J. Jelenić, Ljetopis, s. 22; I. Gavran, Ljetopis, s. 186). “Iste godine i miseca (april 1747, op. a.) na nikoliko dana prvo paše, u Sarajevo dojde iz Carigrada veliki kapidžija s fermanom da opet nametne na vilajet tasile, kakono i lani.” (J. Jelenić, Ljetopis, 23; I. Gavran, *Ljetopis*, 189).

⁴⁶ “I piše i jedan i drugi da se već svega vilajet projde, od koga veće se neće iskat, kako se iskalo, to jest taksili” (J. Jelenić, Ljetopis, s. 25; I. Gavran, Ljetopis, s. 191); “Prvo Božića (1748, op.a.) posla paša svoje teške mubašire: 28 konjika, u Neretvu, gdi učiniše mlogo zla, i porobiše i oglobiše one na koje sumljaju da su protiva paši a u pomoć siromaši, da se ne dadu taksili”. (J. Jelenić, Ljetopis, 24; I. Gavran, *Ljetopis*, 190).

⁴⁷ Dr. fra Julijan Jelenić, Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci. Sarajevo, *GZM*, XXXVI, 1924, 24.

⁴⁸ Isti, Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci. Sarajevo, *GZM*, XXXVII, 1925, 7.

ši” koje su morali dva puta godišnje davati. Po svoj prilici, narod je pod tim podrazumijevao i razne prireze koji su bili razrezivani zajedno s ratom hazarije: oni se u citiranim podacima iz ljetopisa ne spominju uz taksit, iako je sigurno da su tada ubirani zajedno s hazarijom koja je činila najveću stavku u tevzi-defterima. Ovome u prilog ide i podatak da je zbog reparticionog sistema razrezivanja poreza, nakon završenog razreza, na svakog pojedinca bila određivana određena suma u kojoj nije bilo precizirano koliko otpada na svaki od poreza i doprinosa koji su bili navođeni u tevzi-defteru, pa tako u toj sumi nije bila razdvajana ni hazarija od ostalih prireza.⁴⁹ Zbog toga, narod je osmanski poreski sistem posmatrao iz razumljive pozicije poreskog obveznika: pojedine poreze i namete koji su bili krupniji i uobičajeni (kao npr. taksit) stanovništvo je znalo po njihovim imenima, ali precizno razlikovanje svih prireza bilo je izvan mogućnosti običnog čovjeka. Precizno znanje o vrstama i karakteru brojnih stavki u tevzi-defterima imala je osmanska birokracija, a pored njih u ovo su pitanje temeljitije mogli biti upućeni i oni ugledni predstavnici stanovništva koji su na određeni način učestvovali u postupku razrezivanju poreza.⁵⁰

* * *

⁴⁹ Reparticioni sistem razreza poreza značio je da je na osnovu različitih državnih potreba prvo određivana ukupna poreska suma koju je trebalo sakupiti na određenom području, nakon čega je ona raspoređivana na postojeće poreske jedinice, a zatim i na svakog poreskog obveznika pojedinačno. Ovo se suštinski razlikuje od kvotnog sistema razrezivanja poreza u kojima se na poresku osnovicu postojećih poreskih obveznika primjenjuje određena poreska stopa te se zbirom suma koje se na taj način dobiju dolazi do konačne sume koju određeno područje treba platiti. Dokaz da su Osmanlije primjenjivali reparticioni način oporezivanja pronalazi se i u sarajevskim tevzi-defterima. Oni su sastavljeni tako što je valijina blagajna slala uputstvo za poreze koji idu u valijinu blagajnu. Na to bi kadija dodavao i lokalne troškove kadiluka za period od šest mjeseci i sastavljao tevzi-defter. Sve pojedinačne iznose bi sabrao i ukupnu sumu raspodjeljivao na svaki od sarajevskih džemata koji su bili poreske jedinice. Nakon toga je određena suma u okviru džemata razdjeljivana na svakog obveznika pojedinačno. Sume koje su bile određene za džemate nisu precizno navodile koliko na ime svake stavke iz tevzi-deftera otpada na dotični džemat, već se samo navodila ukupna suma, pa se tako ni prilikom raspodjele na svakog obveznika nije moglo znati koliko otpada na ime svake pojedinačne stavke, već se samo određivala ukupna suma koju je pojedinac trebao platiti. Primjer ovakve vrste razreza s raspodjelom na sarajevske džemate vidi: GHB, Sidžil 76, s. 81-83.

⁵⁰ Tevzi-defteri sadržavali su veliki broj stavki, ponekad i više desetina različitih doprinosa. U uvodnim dijelovima deftera navodilo se da su oni sastavljeni sa znanjem šerijata (tj. šerijatskog suda), mutesellima, prvaka među stanovništvom (vücüh-i ahālî) i slično...GHB, Sidžil 77, s. 39.

Na osnovu svega navedenog, vidi se da su osmanski administrativni službenici “mirnodopsku pomoć” u korist bosanskih namjesnika do kraja postojanja ovog poreza nazivali njegovim službenim nazivom “imdad-i hazarija“. Često je korištena i varijanta “hazarija”, koju treba razumjeti kao skraćeni naziv. Oba navedena termina po svom značenju precizno odražavaju suštinu samog poreza (tj. mirnodopsku pomoć namjesnicima), te ih je poželjno stavljati u prvi plan u naučnim radovima koji obrađuju dotičnu problematiku.

Sa stanovništva osmanskih izvora opravdana je i upotreba termina taksit u naučnim radovima, ali ne i način na koji je to do sada rađeno u pretežnom dijelu bosanskohercegovačke i susjednih historiografija koje su ga koristile kao skupnu oznaku za više desetina poreza i doprinosa koji se susreću u tevzi-defterima na čelu s hazarijom, a tumačile su to širenjem opsega termina taksit zbog dodavanja novih poreza. Osmanski službenici pod taksitom su podrazumijevali taksit/ratu poreza imdad-i hazarija, te je nisu identificirali s cijelim porezom kao što se ni danas rata kredita ne može poistovijetiti s cjelokupnim dugom bez obzira što su oni međusobno usko povezani. Pogotovo je neopravdano pod taksitom označavati sve poreze i pireze u tevzi-defterima, jer su svi oni imali svoja posebna imena i svrhe, te su samo zajedno razrezivani s taksitom i nisu bili dio njega.

Osmanski izvori pokazuju da je moguće govoriti o sljedećim terminima: ljetni taksit, zimski taksit, prvi taksit, drugi taksit, muharremski taksit, redžepski taksit, jurjevski taksit, kasumski taksit, novac taksita, taksitski mubašir, taksitska bujruldi-ja, taksitski defter, ekvivalent za taksit i slično. Pri tome se pod taksitom mislilo na taksit/ratu hazarije, što zbog skraćenog birokratskog načina izražavanja često nije bilo izričito navođeno u dokumentima, već se po općepoznatom karakteru samog posla tačno znalo o čemu se radi. Prema tome, taksit nije “više popularni naziv”, kako se u dijelu literature navodi, već i popularni, budući da ga susrećemo u izvorima na narodnom jeziku, kao i uobičajeni termin u osmanskoj administraciji. Pored navedenih oblika za koje se podrazumijevalo da se odnose na hazariju, ne treba zaboraviti da je taksit u općem smislu rate upotrebljavan i na drugim poljima, a samu vrstu rate bliže je određivao kontekst u kojem je bivao upotrijebljen.

Franjevački ljetopisci pružaju određenu osnovu za mišljenje da se termin taksit primijeni i na sve poreze u tevzi – defterima, što je utjecalo i na dio literature da učini isto. Međutim, narodno shvatanje daleko je od preciznosti i oslikava način na koji je poreski obveznik sebi predstavljao pojedine osmanske poreze, ali ne i stvarno funkcioniranje sistema. Zbog toga, znanje o poreskom sistemu – pa tako i o taksitu – potrebno je crpiti “iznutra“: znači, analiziranjem podataka koje o hazariji i tevzi-defterima daju prvorazredni osmanski izvori, a ne, kao što je često bio slučaj, površnom analizom osmanskih izvora i oslanjanjem na narodnu percepciju ovog sistemskog pitanja ■

ON THE TERM TAXIT: DISCREPANCIES BETWEEN SOURCES AND LITERATURE

Fahd Kasumović

Summary

In the historiography of the South Slavic linguistic area the word “*taksit*” is predominantly used as a synonym for the *imdad-i hazariyye* tax; moreover, it implies several dozens of taxes and levies contained in *tevzi defteri*, which was interpreted by alleged expansion of the term “*taksit*” to all other taxes that were imposed at later stages. This view is not in line with the official Ottoman sources. Ottoman administrative officials implied, in their official documents, under *taksit* only the instalment of *imdad-i hazariyye* tax, while, in *tevzi defteri*, all other levies had their individual names and purposes so that the term “*taksit*” was not applied on them. The *imdad-i hazariyye* tax appears also in the shortened form “*hazariyye*”. In colloquial administrative communication, the Ottoman administration often omitted the term “*hazariyye*” in its documents and referred only to the collection of “*taksit*” etc., yet, they knew exactly what they meant by each specific tax given the generally known nature of their job. The annals of Bosnian Franciscans give a certain ground to apply the term “*taksit*” also on levies that were collected together with *hazariyye*; however, they are far from being accurate in terms of this issue and are, therefore, interesting for our understanding of the manner in which people understood the Ottoman system of taxation, but not the functioning of the system itself, for which a look from within is needed alongside a thorough analysis of the official ottoman documents. In addition to this, the term “*taksit*” was used in the general meaning of “instalment” in various fields of finances, while the type of instalment was closer defined by the context in which the term was used ■

UDK 325.3 (497.6) "1890/1914"
Izvorni znanstveni rad

MODALITETI EKSTERNE KOLONIZACIJE U BOSNI 1890-1914: *CASE STUDY* ZA NJEMAČKE ERARNE KOLONIJE

Amila Kasumović
Filozofski fakultet Sarajevo

Apstrakt: U ovom radu je fokus istraživanja postavljen na dva nivoa, pri čemu jedan ide tragom uočavanja i definiranja modaliteta eksterne kolonizacije kako ju je provodila austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini, dok drugi pokušava utvrditi ritam nastajanja i nivo razvoja njemačkih erarnih kolonija, te njihovu konsolidaciju i integraciju u bosanskohercegovačko društvo.

Ključne riječi: njemački kolonisti, eksterna kolonizacija, Bosna i Hercegovina, agrarno pitanje, zakup čestica, zemaljska pripadnost, Zemaljska vlada, Zajedničko ministarstvo finansija

Abstract: This paper deals with two levels of the issue of colonisations of Bosnia and Herzegovina: one follows the route of identification and definition of modalities of external colonisation as it was carried out by Austro-Hungarian rulers of Bosnia and Herzegovina, while the other attempts to establish the rhythm of emergence and the level of development of German state-owned colonies, as well as their consolidation and integration into the society of Bosnia and Herzegovina.

Key words: German colonists, external colonisation, Bosnia and Herzegovina, agrarian issue, acquisition of land plots, land ownership, Provincial Government, Joint Ministry of Finance

Austrougarskom okupacijom stanje u Bosni se značajno promijenilo, posebno u sastavu stanovništva. Počinje masovnije naseljavanje stranaca, pa i Nijemaca, koje je u početku bilo vezano za privatnu inicijativu, ali je s vremenom postalo dijelom oficijelne državne politike. Njemačka skupina u Bosni je počela rasti, a s tim je išao i njezin razvoj u svim segmentima života. Stječe se dojam da se ova nacionalna manjina (pri tome prvenstveno mislimo na doseljene seljake-koloniste), u odnosu na ostale manjine kao što su Poljaci, Česi, Rusini, Mađari i drugi, najviše razvila i postigla zavidan društveno-politički status.

Kao takva, ona je bila predmetom kratkih ili usputnih razmatranja. Postoji izvjestan broj bosanskohercegovačkih autora koji se u svojim radovima doticao pitanja njemačkih kolonista.¹ Važno je naglasiti da su se oni u istraživanju ovog pitanja služili izvornom građom, ali da su se pri tome fokusirali na usko razdoblje posvećujući pažnju uglavnom doseljavanju kolonista u smislu hronološkog toka kolonizacije i odabira mjesta za kolonije, razmatranju razloga zbog kojih se Zemaljska vlada odlučila na provedbu kolonizacijske politike navodeći pri tome argumente koji su govorili u prilog njezinim privrednim ili političkim motivima. Razmatrani su i uvjeti pod kojima je Vlada naseljavala strane koloniste. Osim ovih, ostala pitanja vezana za njemačke koloniste u Bosni su uzgred doticana.

¹ Navest ćemo samo najznačajnije. Ferdo Hauptmann, Reguliranje zemljišnog posjeda u BiH i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austro-ugarske vladavine. Sarajevo, *Godišnjak Društva istoričara*, XVI, 1965, 151-171. Tomislav Kraljačić, Kolonizacija stranih seljaka u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave. Beograd, *Istorijski časopis*, knj. XXXVI, 1989, 111-124. Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*. Leipzig, 1914. Đorđe Mikić, O privrednim i socijalnim prilikama u Bosanskoj Krajini u prvim godinama austro-ugarske okupacije (1878-1895) Banja Luka, *Istorijski zbornik Instituta za istoriju u Banja Luci*, 1982, 75-111. Isti, O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave. Sarajevo, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 1990, 181. Dževad Juzbašić, O austrougarskoj kolonizacionoj politici u BiH nakon aneksije. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 1975-1976, broj 11-12, 325-331. Literatura njemačke provenijencije se znatno razlikuje od djela domaćih autora. Tu se uglavnom radi o djelima koja nemaju znanstveni karakter, a njihovi autori često nemaju kritički pristup proučavanju naseljavanja Nijemaca u Bosni. Njihov pristup je ponekad romantičarsko-nacionalistički. Ipak, ova djela su bila korisna i interesantna zbog mogućnosti sagledavanja stavova onog "drugog i drugačijeg", tj. kako su njemački kolonisti doživljavali Bosnu kao zemlju, njezine ljude i običaje, te kako je izgledao njihov svakodnevni život u novoj domovini. Smatramo da iz plejade njemačkih autora koji su pisali o kolonistima, treba izdvojiti smo dva imena - J. Heimfelsen i H. Maier.

Fokus našeg istraživanja postavljen je prvenstveno na njemačke kolonije nastale posredstvom i uz pomoć Zemaljske vlade, koja je prilikom osnivanja istih imala u vidu prosperitet njemačkih privatnih kolonija-Windthorst i Rudolfsthal. Nastojali smo utvrditi ritam naseljavanja, postupak dodjele čestica stranim doseljenicima, status kolonista, te mehanizam važećih zemljišnih odnosa unutar njemačkih erarnih kolonija. Zaključci do kojih smo došli zasnovani su najvećim dijelom na izvornoj građi (fondovi Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija).

Eksterna kolonizacija u Bosni i Hercegovini 1878-1890: kratak pregled

Već u julu 1878. godine, dakle neposredno poslije završetka zasjedanja Berlinškog kongresa, u Zagrebu je izašao „Proglas i poziv za iseljavanje prema Bosni“.² Inteligentnim i marljivim ljudima, koji imaju određeni kapital, ovim se pozivom obećava sreća i bogatstvo u Bosni i Hercegovini bez obzira na njihovu profesionalnu preokupaciju. Nama je posebno interesantan dio koji se odnosi na zemljoradnike, kojima se ukazuje na pola miliona jutara njiva i livada u plodnim ravninama, kao i na činjenicu da se zemlja može povoljno zakupiti i kupiti.³ Sastavljač poziva je bila Generalna agencija za iseljavanje prema Bosni i Hercegovini, koja je imala svoja zastupništva u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Travniku i još nekim bosanskohercegovačkim gradovima. Zainteresirani za naseljavanje su se za informacije mogli obratiti određenim ljudima u zemlji u kojoj su trenutačno nastanjeni, ali su za agitaciju bili zaduženi i zaposlenici spomenute agencije.⁴

² Usp. Abel Lukšić, *Bosnien und die Herzegovina. Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse dieser Länder*. Prag, 1878, 115.

³ „Landwirthen zur Kenntniss, dass über eine halbe Million Joche Acker- und Wiesen- Land in den fruchtbarsten Ebenen in beliebigen parzellen sehr billig gepachtet werden können und dass viele bosnische Gross-Grundbesitzer (Beg's) bereit sind, einen grossen Theil ihres Grundbesitzes sehr preiswürdig zu verkaufen. *Isto*, 117.

⁴ Mikić, istina nesigurno, navodi ime izvjesnog Saksa koji je kao agent radio u Zagrebu. Đorđe Mikić, „O kolonizaciji stranih seljaka“, 184. Zemaljskoj vladi su se u prvim godinama kolonizacije javljali različiti ljudi iz Monarhije nudeći svoje usluge posrednika u pregovorima između Vlade i kolonista. Neki od njih su, vjerovatno, vidjeli ovaj momenat kao izvrsnu priliku za brzo bogaćenje. Vlada je, međutim, imala svoje kanale kojima je ispitivala *background* ovih ljudi. Za neke od njih bi se ispostavilo da imaju kriminalni dosje. Tako je Zemaljska vlada za Georga Plakolba iz Beča utvrdila da je dotični dobro poznat tamošnjoj

Međutim, i u Bosni i Hercegovini su postojali pojedinci koji su radili na istom polju kao i Generalna agencija. Nijemac Franz Pfanner, pater Samostana trapista (Maria Stern) iz Delibašinskog Sela, napisao je jedan članak o Bosni. Taj članak je izašao u jesenjem izdanju časopisa „Christlichen Pilgers“.⁵ Ovaj članak je potom štampan kao posebna brošura koju je po Njemačkoj rasturalo društvo *Sv. Boromeus*. Brošura je dospjela do župnika Kaufa i njegovih prijatelja Zimmermanna i Otta. Budući da su trojica prijatelja bili gorljivi zagovornici iseljavanja iz Essena, ova brošura im je otvorila put ka realizaciji onoga što su zagovarali. Stoga su se odmah obratili pateru Franzu za više informacija. On ih je obavijestio da u Bosnu može doći oko 20 obitelji s kapitalom od 1000 maraka.⁶

U periodu 1879-1880 nastale su dvije njemačke kolonije u kotaru Bosanska Gradiška zahvaljujući privatnom kapitalu-Donji Windthorst⁷ (kasnije proširen na Srednji i Gornji) i Maglaj na Vrbasu (preimenovan u Rudolfsthal nakon posjete princa Rudolfa 1888. godine). Kolonija Franz-Josefsfeld formirana je 1886. godine.⁸ U prve dvije kolonije naselili su se uglavnom doseljenici iz sjeverne Njemačke, dok su Franz-Josefsfeld formirali ugarski doseljenici.

Autori koji su se do sada bavili pitanjem eksterne kolonizacije u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave imaju dosta usuglašene stavove oko nedefinirane uloge Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade u procesu koloni-

policijskoj direkciji, te da je na ime kolonizacije iz državne kase podigao veliki zajam. Arhiv Bosne i Hercegovine (Dalje: ABiH), ZMF, 1880, br. 7665, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu finansija, 30. april 1880.)

⁵ Fritz Hoffmann, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878-1978*. Ser-sheim, 1982, 21; J. Heimfelsen, *Die Deutschen Kolonien in Bosnien*. Sarajevo, 1911, 58. Tada je pater Franz podvukao: „Jetzt nach der Okkupation ist es höchste Zeit für Niederlassungen im Vrbastale“. Treba naglasiti da se o Bosni pisalo u austrijskim i njemačkim novinama i prije nego je izašao članak patera Pfannera, ali te članke su pisali ljudi koji nisu ni bili u Bosni i nisu tako dobro poznavali zemlju kao pater Pfanner. Friedrich G. Lamers, *65 Jahre Kolonie in Bosnien in Jugoslawien*. Mödling bei Wien, 1970, 20.

⁶ Rudolf Zaplata, Postanak njemačkih naseobina kod Banje Luke. Beograd, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, 1934, 921.

⁷ ABiH, Zemaljska vlada u Sarajevu (ZVS), br. 7755 (Okružna oblast u Banja Luci Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 26. novembra 1880. godine; spisak kolonista naseljenih u kotaru Berbir kao prilog).

⁸ F. Hoffmann, *Das Schicksal*, 50. H. Maier, *Die deutshen Siedlungen in Bosnien, mit Abbildungen und einer Übersichtskarte*. Stuttgart, 1924, 14. Prema informacijama ZV kolonija je osnovana 1890. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, Zagreb, 1906, 308.

zacije.⁹ I u Saboru je bilo poslanika koji su smatrali da se Vlada dvoumila treba li jednostavno samo dopustiti doseljavanje stranih kolonista ili ih još treba i „dobavljati“.¹⁰

Izvori pružaju drugačiju sliku. Dokumentacija iz 1879. i 1880. godine nam jasno predočava spremnost austrougarskih okupacijskih vlasti da izvrše prvo nužna ispitivanja terena kako bi utvrdili kakve su stvarne mogućnosti (konfiguracija terena, bonitet zemlje, sastav stanovništva, status pojedinih zemljišnih površina) za naseljavanje stranaca. Naređenje da se ispita teren izdala je Zemaljska vlada Okružnoj oblasti u Donjoj Tuzli još u septembru 1879. godine, a ova je bila dužna to prosljediti nižim tijelima vlasti.¹¹ Uskoro su počela pristizati izvješća iz Vlasenice, Orašja, Maglaja, Gradačca, same Donje Tuzle i Zvornika, dok kotarska vlast u Bijeljini nije uspjela izvršiti zadatak. Sva izvješća sugeriraju sljedeće: 1. da u kraju koji je bio predmetom istraživanja ne postoje krupni zemljoposjednici koji bi svoju zemlju prodali ili dali u zakup¹²; 2. ukoliko bi se i našli oni koji su zainteresirani za prodaju, istu je nemoguće izvesti jer nisu sređeni odnosi između zemljoposjednika i zakupni-

⁹ Hauptmann navodi da je stav oba tijela bio nedefiniran, nejasan i često kontradiktoran, te da su na doseljavanje stranaca nekada gledali blagonaklono, nekada su to prešućivali, a neke grupe i odbijali. Ferdo Hauptmann, *Reguliranje zemljišnog posjeda, 157-159*. Mišljenje da je vlast u prvim godinama okupacije bila nezainteresirana za kolonizaciju preuzimaju i neki drugi autori. Hofmann smatra da je kolonizacija bila veoma sumnjiva i neplanski izvedena, što ponovo upućuje na to da vlast nije bila spremna ili zainteresirana tačno utvrditi modalitete kolonizacije. F. Hoffmann, *Das Schicksal*, 56. Prema Heimfelsenovim navodima, vlast je obično bila indolentna i indiferentna prema kolonistima. J. Heimfelsen, *Die Deutschen Kolonien*, 78.

¹⁰ Govor Šćepana Grđića na XV sjednici Sabora od 29. novembra 1912. godine, Stenografski izvještaji o sjednicama b-h Sabora godine 1912/1913. i prilozi, III zasjedanje, Sarajevo, 1913, 340. Istina, Grđić se ovom prilikom koristio službenim Izvještajem o upravi Bosnom i Hercegovinom iz 1906. godine, u kojem ovakva informacija postoji, ali je to informacija vlasti prema vani, prema javnosti, koja nikada nije bila spremna prihvatiti i blagonaklono gledati na eksternu kolonizaciju, te se stvarna uloga vlasti u tom procesu trebala predstaviti „u rukavicama“.

¹¹ Naredba ZV nije sačuvana, ali se rekonstrukcija može izvršiti na temelju sljedećeg dokumenta: ABiH, ZVS, š. 29420, (Kotarski predstojnik Rajković iz Gradačca okružnoj oblasti u Tuzli, 29. oktobar 1879. godine).

¹² ABiH, ZVS, br. 806 (Izvještaj iz Vlasenice upućen Okružnoj oblasti u D. Tuzli, 7. oktobra 1879. godine); ABiH, ZVS, br. 1125 (Kotarska uprava Orašje K.k. XIII pješadijskoj trupnoj diviziji kao okružnoj vlasti u D. Tuzli, 25. oktobar 1879. godine)

ka.¹³ Međutim, Zemaljska vlada je uspjela u pokušaju da navede privatne zemljoposjednike da na svoja imanja prime „praktisch gebildete Oekonomen aus Oesterreich-Ungarn als Wirtschaftsbeamte“.¹⁴

Jedan od ključnih problema s kojim se odmah suočila Zemaljska vlada bilo je neriješeno agrarno pitanje.¹⁵ Stoga je posve jasno zašto se Zemaljska vlada nije smjela odmah upustiti u kolonizaciju, isplanirati je i izvoditi je po tačno utvrđenom modusu. Izvješća s terena su ukazivala na to da je, sve dok se ne riješe agrarni odnosi, provedba kolonizacije bezuspješna.¹⁶ Osim toga, trebalo je izvršiti premjeravanje tla i izraditi katastar, što je predstavljalo dugotrajan i mukotrpan proces za austrougarsku vlast.¹⁷

Obično se navodi da je prva svoj stav prema kolonizaciji izgradila Zemaljska vlada.¹⁸ Hauptmann je bio mišljenja da je Zemaljska vlada bila sklonija naseljavanju jer je u njemu vidjela jednu od mogućnosti privrednog podizanja Bosne i Hercegovine.¹⁹ Smatramo da je Zemaljska vlada, po prirodi svog položaja i ovlasti, raspolagala s više informacija prikupljenih s terena, što joj je doduše davalo mogućnost raz-

¹³ ABiH, ZVS, br. 872 (Izvještaj iz Maglaja upućen ZV, 29. oktobar 1879. godine); ABiH, ZVS, br. 43-prijepis (Gradonačelnik D. Tuzle Kotarskoj oblasti u mjestu, 13. novembar 1879. godine)

¹⁴ Mustajbeg Fadilpašić je dopustio da jedan takav “službenik”, Franz Kalhanek, preuzme njegovo zapušteno imanje Bila kod Brčkog. Bilo je još zainteresiranih zemljoposjednika, koji su na ovaj način htjeli unaprijediti svoja imanja. Navest ćemo samo neke: Salihbeg i Mustafabeg Uzeirbegović, Reufbeg Gradašćević, Hafizbeg Alajbegović, Sulejmanbeg Ajanović, Mustajbeg Kapetanović i dr. ABiH, ZMF, 1880, br. 2760, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu finansija, 8. februar 1880)

¹⁵ Vojvoda Würtemberg je smatrao da, ukoliko se kolonizacija bude provodila na državnoj zemlji, da agrarno pitanje onda prestaje biti goruće pitanje koje se treba što prije riješiti. ABiH, ZMF, 1880., br. 2760, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu finansija, 8. februar 1880)

¹⁶ ABiH, ZVS, br. 3479, (Izvještaj iz Zvornika upućen K.K XIII pješadijskoj trupnoj divizijskoj komandi u D. Tuzli, 26. septembar 1879. godine); ZMF se obavezivalo još jedino na to da isposluje posebne cijene kod prijevoza useljenika i njihovih dobara. ABiH, ZVS, Br. 5429, (Zajednički ministar finansija Szlávya vojvodi Wilhelmu Würtembergu, 11. august 1880. godine).

¹⁷ ABiH, ZVS, br. 809/I, (Prijepis cirkulara Zemaljske vlade za BiH od 23. septembra 1882. godine koji se odnosi na nastanjivanje stranih iseljenika u ove provincije).

¹⁸ F. Hauptmann, Reguliranje zemljišnog posjeda, 160.

¹⁹ *Isto.*

motriti je li nastupio pogodan trenutak za naseljavanje ili ne, kako to izvesti i sl., ali su joj i osim toga ruke bile vezane i morala je konsultirati i tražiti mišljenje Zajedničkog ministarstva finansija. Postoji još jedan faktor koji doprinosi stvaranju dojma da je Zemaljska vlada prva izgradila svoj stav o kolonizaciji. Naime, Zajedničko ministarstvo finansija zbog fizičke udaljenosti, nedovoljnog poznavanja stanja u Bosni, te oslanjanja na rad Zemaljske vlade, jednostavno nije uzimalo za shodno previše se miješati u pitanje eksterne kolonizacije, nego je često davalo svoju punomoć Zemaljskoj vladi da rješava to i s njim vezana pitanja.²⁰ Stanje u Zajedničkom ministarstvu finansija djelomično će se promijeniti dolaskom Benjamina Kállaya na mjesto ministra, koji je odmah počeo podupirati kolonizaciju.²¹ On je tokom svog djelovanja kao ministar finansija uvijek pokazivao spremnost sagledati stanje u kolonijama, čuti nešto o njihovim problemima i pomoći im ako je to moguće.²²

Ipak, znatno veću ulogu u kolonizaciji odigrala je Zemaljska vlada koja je pokazivala dobru volju ako već nije bila u mogućnosti finansijski pomagati kolonizaciju, onda bar pružiti moralnu potporu doseljenicima.²³ Kada je od 1890. godine počeo rasti broj molbi za doseljavanje, Zemaljska vlada je odlučila izdvojiti erarne krčevine u tu svrhu,²⁴ što nam ukazuje na njezinu spremnost da onima koji su zainteresirani za naseljavanje u Bosni izađe u susret. O tome svjedoče i erarne kolonije naseljene njemačkim doseljenicima nastale u periodu od 1890. do 1905. godine.

²⁰ ABiH, ZVS, br. 5429, (Zajednički ministar finansija Szlávay vojvodi Wilhelmu Würtembergu, 11. august 1880. godine); ABiH, ZVS, br. 3172, (Carski finansijski ministar Szlávay Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 6. maj 1881. godine); ABiH, ZVS, br. 769, (Zajedničko ministarstvo finansija Zemaljskoj vladi, 30. januar 1891. godine).

²¹ F. Hauptmann, Reguliranje zemljišnog posjeda, 164.

²² Kállay je posjetio koloniju Branjevo i u školskim prostorijama saslušao referat o stanju u koloniji. Dosta je pomogao kolonistima u Franz-Josefsfeldu, koji su nastradali u poplavi iz 1896. godine i morali pobjeći u Bijeljini. Koloniju je trebalo posve nanovo graditi, a u tome je kolonistima pomogao ministar dodijelivši im beskamatnu pozajmicu u iznosu od 140 000 kruna, koju su trebali otplatiti za deset godina. Kolonisti su uspjeli otplatiti samo 2000 kruna, a ostatak iznosa im je Kállay „oprostio“. J. Heimfelsen, *Die Deutschen Kolonien*, 31.

²³ ABiH, ZVS, br. 809/I, (Prijepis cirkulara Zemaljske vlade za BiH od 23. septembra 1882. godine koji se odnosi na nastanjivanje stranih iseljenika u ove provincije).

²⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., 308. ZV je 2. maja 1892. godine naredila da se istraže erarski komadi zemlje pogodni za pretvaranje u oranice, koji bi mogli poslužiti u svrhe kolonizacije. ABiH, ZVS, Br. 77962 (Urnek formulara koji je trebalo poslati kotarskim vlastima, a u kojem je precizno objašnjeno na što se treba obratiti pažnja prilikom izviđanja situacije na terenu).

Način nastajanja kolonija i stjecanja statusa koloniste

Već je ranije konstatirano da je Zemaljska vlada od sredine 90-ih pokazala interese za naseljavanje stranih kolonista u Bosni. U te svrhe je izdvojila određene državne komplekse zemlje, koje bi potom podijelila na veći broj parcela za koje bi se nalazili zakupci u vidu stranih doseljenika što se bave poljoprivredom.

Ona je pokušala ispitati teren i utvrditi koja vrsta zemljišta se prema osmanlijskom zakonu smije prodavati ili predavati u posjed nekoj osobi. Odgovor je našla kod Vrhovnog šerijatskog suda za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Vrhovni šerijatski sud je u svom odgovoru podvukao da općinska ispasišta poznata pod pojmom „urija“ po svojoj pravnoj naravi još od Sulejmana Zakonodavca jesu „mera“. Ona bi prema zakonu od 7. ramazana 1274. godine spadala u „erazi-metrake“²⁵ i kao takva se nisu smjela prodavati, obrađivati ili davati nekoj osobi u posjed. Za razliku od toga „erazi-mevat“²⁶ se davala u posjed i na obrađivanje i tako se stapala s mirijom.²⁷

Nakon što je jednom utvrđeno koji državni kompleksi prema svim uvjetima mogu biti iskorišteni za proces kolonizacije, išlo se na razmatranje molbi koje su stizale iz različitih krajeva Monarhije, pa i Evrope. Ove molbe su do Zemaljske vlade dolazile na dva načina-ili bi ih uputila kotarska oblast iz određenog dijela Monarhije gdje postoje pojedinci zainteresirani za naseljavanje u Bosni ili bi se doseljenici sami javili određenoj kotarskoj upravi u Bosni i podnijeli svoj zahtjev. Nakon što bi se utvrdilo imovinsko (najmanje 600 fl. gotovine) i obiteljsko stanje interesanta, Zemaljska vlada bi donijela odluku o njegovu naseljavanju na traženi kompleks, o čemu bi izvijestila tijela vlasti iz domovine interesanta naglašavajući datum do kojeg se dotični mora javiti kod kotarskog ureda u Bosni, a pod čijom ingerencijom se nalazi kompleks na koji se kolonist naseljava. Tom prilikom je interesant morao dokazati da ima potrebni kapital. U suprotnom je morao odustati od svoje naseljeničke čestice.²⁸ Doseljenik je sa Zemaljskom vladom sklapao zakupnički ugovor u kojem je jasno bila precizirana veličina zakupničke čestice, njena lokacija, visina zakupni-

²⁵ Prema Ramazanskom zakonu od 3. maja 1858. godine u četvrtu kategoriju zemljišta spada zemlja prepuštena općoj upotrebi (metruke). Mustafa Begić (Pr.), *Zemljovlasnici Bosne*, Sarajevo, 1997, 38.

²⁶ Pusta zemljišta ili mevat. *Isto*.

²⁷ ABiH, ZVS, 1896, br.697 (Vrhovni šerijatski sud-Zemaljskoj vladi, 30. decembra 1895).

²⁸ Kao primjer može poslužiti slučaj naseljavanja Martina Schustera. ABiH, ZVS, 1896, br. 56006 (Zemaljska vlada-Kotarskom glavnom kapetanstvu u St. Johannu-Salzburg, 3. maj 1896).

ne po dunumu zemlje, te nabrojana prava i dužnosti zakupnika. Nakon potpisivanja ovog ugovora i preuzimanja čestice doseljenik je zvanično stjecao status koloniste.²⁹

Mogućnost naseljavanja u Bosni mogli su razmatrati samo oni strani pripadnici koji su raspolagali odgovarajućim kapitalom³⁰, koji su imali radnu spremnost, izdržljivost i energiju, što je bilo izuzetno bitno za osnivanje novog doma u jednoj stranoj zemlji.³¹ Osim toga, morali su biti neporočni i vješti u poljoprivredi.³²

Međutim, u početku se zbog neriješenog agrarnog pitanja nije mogao donijeti ni skup pravila i zakonskih propisa koji bi regulirali pitanje doseljavanja stranih kolonista u Bosnu, iako je broj molbi rastao. Postojao je Nacrt odredaba o kolonizaciji (od septembra 1879. godine), ali je Szlávya cijenio da se donošenje formalnog zakona o kolonizaciji te 1880. godine činilo ne samo nepotrebnim nego i nepoželjnim, jer bi Vlada tako sama sebi svezala ruke prije nego se riješi čitav niz pitanja na koja treba dati odgovor prije zakonskog normiranja cijele stvari.³³ Umjesto zakonske regulacije ovog pitanja predviđalo se sastavljanje popisa povlastica koje bi se mogle odobriti kolonistima.³⁴ Osim toga, interpretacija zakona od 14. safera 1276. godine, koji upotrebljava Zemaljska vlada, vodila bi formalnom inamovibilitetu zakupnika

²⁹ Usp. Heimfelsen, *Die Deutschen Kolonien*, dodatak na kraju knjige.

³⁰ Zemaljska vlada je naglašavala, u jeku kolonizacije 1895. godine, da doseljenici moraju raspolagati s minimalnim, za svrhe vođenja imanja potrebnim raspoloživim iznosom novca, jer je jedino to moglo biti jamstvo da će se kolonisti razvijati u poljoprivrednom smislu. Zemaljska vlada se trebala raspitati o imovinskim prilikama doseljenika putem političkih vlasti u Monarhiji ili putem „osoba od povjerenja“. Kotarske vlasti i ispostave su potom bile dužne da prime i smjeste doseljenike i da usporede njihovo imovinsko stanje s podacima u popisima koje je priredila Zemaljska vlada. ABiH, ZVS, br. 45621, (Zemaljska vlada Okružnim oblastima u Banja Luci, D. Tuzli i Travniku, 11. april 1895. godine).

³¹ ABiH, ZVS, br. 809/I, (Prijepis cirkulara Zemaljske vlade za BiH od 23. septembra 1882. godine koji se odnosi na nastanjivanje stranih iseljenika u ove provincije)

³² Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine iz 1906., 308.

³³ Šef Zemaljske vlade-vojvoda Würtemberg je u nekoliko navrata uvjeravao ministra Szlávya da ove Odredbe mogu poslužiti kao osnova za pregovore s kolonistima, te da se iste uopće ne moraju publicirati u službenom listu. On je uporno zahtijevao da se Ministarstvo izjasni glede ovih odredbi, kako bi Zemaljska vlada mogla početi voditi pregovore s kolonistima. ABiH, ZMF, 1879, br. 22925, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu finansija, 2. novembar 1879); ABiH, ZMF, br. 1020 präs, 1880, (Zemaljska vlada- Zajedničkom ministarstvu finansija, 8. april 1880).

³⁴ O ovim povlasticama se raspitivao i njemački konzul kod Zemaljske vlade, ali nije mogao dobiti odgovor jer je i Zemaljska vlada čekala konačnu odluku ministra Szlávya, koja je sti-

i tako bi se stvorila prepreka za daljnje korake ka privlačenju radne snage na kultivirane krajeve.³⁵

Ona pak radna snaga (misli se na koloniste poljoprivrednike) koja bi bila privučena u Bosnu imala je svoja prava i dužnosti: kolonisti svoju zemlju nakon isteka 15 godina nisu smjeli bez suglasnosti Zemaljske vlade prodati,³⁶ a u slučaju nemara i nesavjesnog obavljanja poslova mogao je biti udaljen iz službe,³⁷ zakupnik nije smio u cijelosti ili djelomično zapustiti obradu svog komada zemlje, niti je ono što je uzeo pod zakup dalje smio davati nekom pod zakup, zakupnik je bio dužan zemlju odmah po primitku iskrčiti i izgraditi na njoj stambene i poljoprivredne objekte od vlastitih sredstava, morao je redovito uplaćivati poreze i davanja od zemlje i objekata.³⁸ Kolonistima su se davale i olakšice poput drveta za loženje, oprosta u prve tri godine od plaćanja zakupničke pristojbe (1 kruna po 1 hektaru zakupljene zemlje),³⁹ te mogućnost da mu, ukoliko se bude pridržavao uvjeta ugovora, ukoliko bude valjano obrađivao zemlju, te postupao politički i moralno ispravno, Zemaljska vlada besplatno dodijeli u vlasništvo zakupljenu zemlju.⁴⁰

gla u julu 1880. godine. ABiH, ZVS, br. 5429, (Zajednički ministar finansija Szlávý vojvodi Wilhelmu Würtembergu, 11. august 1880. godine).

³⁵ *Isto.*

³⁶ *Isto.*

³⁷ Slučaj naseljavanja doseljenika koji bi istovremeno bili npr. lovci, ali i držali komade zemlje. ABiH, ZVS, š. 1-3/19, 1881.

³⁸ Ugovor Zemaljske vlade i erarskih kolonista Branjeva, Dugog polja, Šibovske i drugih kolonija sklopljen 90ih godina (preuzeto iz priloga Heimfelsenove knjige „Die deutschen Kolonien in Bosnien“, 113-115).

³⁹ Svaki naseljenik koji primi državnu zemlju da je kultivira može biti oslobođen od plaćanja 1/10 ukoliko do tog momenta ista nije bila ubirana s tog zemljišta. Naseljenici na privatnoj zemlji, koja je prethodno oporezovana i čiji su oni vlasnici, ne mogu biti oslobođeni od plaćanja 1/10. Erlass des Gemeinsamen Ministeriums vom 18. August 1880. Nr. 5612 B.H., betreffend die Befreiung der Colonisten vom Zehent, Zbornik zakona iz 1880.

⁴⁰ Trebalo je, pored toga, proteći deset godina od momenta doseljenja dotičnog u BiH da bi stekao status bosanskog zemaljskog pripadnika. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine iz 1906, 308.

Ritam naseljavanja erarnih njemačkih kolonija

Formiranje njemačkih erarnih kolonija počelo je devedesetih godina, a trajalo je, zvanično, do 1905. godine. U tom periodu formirane su slijedeće kolonije: Branjevo, Dubrava-Königsfeld, Dugopolje, Glogovac-Schutzberg, Kadar, Ularice-Franz-ferdinands- Höhe, Prosara, Šibovska, Vranovac, Vrbaška-Trebovljani, Vrbovac.⁴¹

Obitelji kolonista postupno su se doseljavale na različite komplekse.⁴² U početku je na tim kompleksima bilo naseljeno tek nekoliko obitelji. Neke od kolonija nisu ni bile predviđene da se razviju u naselja većeg obima, tj. s većim brojem stanovnika. Za razliku od njih, kompleks Ukrinski i Vijački lug (Glogovac) u kotaru Prnjavor prvobitno je bio predviđen za naseljavanje 130 obitelji, a naknadno je određeno da se tu može naseliti još 35 obitelji.⁴³ Zajedničko ministarstvo je naredbama od 20. septembra 1894, 16. marta i 29. septembra 1896. odobrilo i preciziralo da je ovaj kompleks predviđen za 130 evangeličkih njemačkih obitelji. Do marta 1897. na ovom kompleksu naselilo se svega 27 obitelji, neke obitelji su najavile svoj dolazak u proljeće, dok je 11 obitelji odustalo od naseljavanja u Bosni.⁴⁴

Što se tiče kompleksa za kolonizaciju u drugim kotarima, u Bosanskoj Dubici postupno su se popunjavale kolonije Vranovac i Prosara. U 1897. godini u Vranov-

⁴¹ Auszug aus Reiserelation des Kreisvorstehers Ladislaus Baron über Kolonien in Bosnien (Zl. 15514/B. H. Vom 19. Februar 1913.-Kultus und Unterricht). U radu smo razmatrali nastanak i razvoj samo onih kolonija koje su navedene u Baronovom izvješću. Autori poput Heimfelsen i Hoffmanna značajno su proširili spisak njemačkih kolonija. Smatramo da su oni tom prilikom na spisak uvrstili i kolonije koje nisu imale isključivo poljoprivredni karakter. Naime, osnovane su i kolonije industrijskog karaktera koje nisu bile predmetom našeg istraživanja.

⁴² Npr. Kompleks Brezik, III i V, 2 porodice koje su došle u aprilu, odnosno oktobru 1895. Kompleks Strana, II, 8 njemačkih porodica koje su se počele naseljavati od decembra 1894. Kompleks Grabik, XXVIII, 2 porodice koje su došle u oktobru 1896. Kompleks Bukvik i Brestik, XIII i XIV, 1 porodica tu naseljena od juna 1896. Kompleks Šikara, XVIII, naseljen i domaćim i Nijemcima (2 porodice došle u maju 1895). Kompleks Kadar, XXVII, 8 njemačkih porodica od kojih su prve dvije došle u ljeto 1895. Kompleks Jabukovac, XXXI, od 5 naseljenih porodica za 3 možemo ustanoviti da su Nijemci, a naselili su se tu u maju 1895. ABiH, ZVS, 1896, br. 10982, (Kotarski ured Derventa-Zemaljskoj vladi, 27. novembar 1896).

⁴³ ABiH, ZVS, 1896, br. 127042, (Zemaljska vlada-Okružnoj oblasti Banja Luka, 2. oktobar 1896).

⁴⁴ ABiH, ZVS, 1897, br. 30301, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, mart 1897.). Nešto kasnije je broj naseljenih porodica iznosio 41. ABiH, ZVS, 1898, br. 10956 ex 1896.

cu je bilo naseljeno 18, a u Prosari 14 njemačkih obitelji.⁴⁵ Komplekse za naseljavanje kolonista je Zemaljska vlada pronašla i u kotaru Tešanj. Na kompleksu Duboki potok (br. V) u općini Ularice bilo je predviđeno naseljavanje 18 obitelji. Zajedničko ministarstvo je Naredbom od 27. aprila 1896. odredilo da se na taj kompleks naseli 12 njemačkih evangeličkih obitelji iz Bukovine. Budući da se od tih 12 na kompleksu pojavilo samo 6 obitelji, Zemaljska vlada je tražila dopuštenje da tu naseli 5 njemačkih obitelji iz Brettheima.⁴⁶ Ove obitelji se nisu pojavile na kompleksu.⁴⁷ U ovom kotaru su postojala i dva manja kompleksa-“Lanišće” (br. IV) i “Paljevine” (br. VI), za koje je prvobitno bilo predviđeno da budu naseljeni s 5 poljskih i 5 čeških obitelji. Nakon što su ove obitelji odustale od naseljavanja u Bosni, Zemaljska vlada je odlučila da na svakom od ovih kompleksa naseli 5 njemačkih rimokatoličkih obitelji iz Ernestinova i Vodinaca (Slavonija). I ovaj plan Zemaljske vlade je poduprlo Zajedničko ministarstvo.⁴⁸

Naseljavanje manjeg broja obitelji nastavilo se i 1898. godine. Nekoliko obitelji je naseljeno na kompleksu Kadar (br. XXVI) kotara Derventa, čije je naseljavanje Zajedničko ministarstvo odobrilo 28. aprila 1895. Neke obitelji su naseljene i na Ukrinskom lugu, kao i na kompleksu Vrbaška-Trebovljani u kotaru Bosanska Gradiška.⁴⁹

Godina 1899. bila je presudna za naseljavanje kompleksa Ukrinski-Vijački lug (Glogovac). Naseljavanje je vršeno u etapama. Do oktobra mjeseca bilo je naseljeno 95 obitelji,⁵⁰ a predviđao se dolazak još 15 obitelji do kraja februara 1900. godine. I uz ova očekivanja, odobreno je naseljavanje za još 14 obitelji evangeličke vjeroispovijesti na ovom kompleksu u mjesecu novembru, dok je u decembru odobreno naseljavanje za daljih 19 obitelji.⁵¹

⁴⁵ ABiH, ZVS, 1897, br. 29515 (Spisak kolonista je u prilogu dokumentu).

⁴⁶ ABiH, ZVS, 1897, br. 27971 (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, 24. februar 1897).

⁴⁷ ABiH, ZVS, 1897, br. 2345 (Kotarski ured Tešanj-Zemaljskoj vladi, 30. decembar 1897).

⁴⁸ ABiH, ZVS, 1897, br. 31568, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, 5. mart 1897). Odgovor Ministarstva je u dokumentu br. 3851.

⁴⁹ Kako vidimo iz obraćanja Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu, naseljavanje kompleksa Vrbaška-Trebovljani odobreno je 4. februara 1895. godine. ABiH, ZVS, 1898, br. 79355.

⁵⁰ ABiH, ZVS, 1899, br. 9475, (Kotarski ured Prnjavor-Zemaljskoj vladi, 24. oktobar 1899).

⁵¹ ABiH, ZVS, 1899, br. 150853 i 128619 (U oba slučaja Zemaljska vlada obavještava Kotarski ured Prnjavor o odobrenim naseljavanjima).

Na kompleksu Duboki potok također je bilo upražnjenih čestica koje je Zemaljska vlada namjeravala naseliti sa 6 evangeličkih, njemačkih obitelji iz Rusije i Galičije.⁵² Bilo je upražnjenih čestica i na kompleksu Kadar, jer je jedan dio ove kolonije bio predviđen za 20 evangeličkih, a drugi dio za 20 rimokatoličkih njemačkih obitelji. Međutim, na kompleksu se do početka 1899. godine pojavilo samo 11 evangeličkih obitelji.⁵³

Zemaljskoj vladi je pristizao velik broj molbi za naseljavanje. Do marta 1901. prijavilo se 1303 Rutena, 977 Poljaka i svega 76 Nijemaca. Kako je većina kompleksa bila popunjena,⁵⁴ Zemaljska vlada je počela tragati za novim kompleksima pogodnima za kolonizaciju.⁵⁵ U ovome Zemaljska vlada nije uspjela. U pojedinim kotarima jednostavno se nije mogao naći niti jedan kompleks, a tamo gdje bi se nešto i pronašlo, nije bilo pogodno za kolonizaciju jer zemlja nije bila kvalitetna i sl. Zbog toga 1905. Zemaljska vlada redovito na različite upite za naseljavanje odgovara da ne raspolaze potrebnom zemljom za naseljavanje.⁵⁶ Smatramo da je ovo osnovni razlog što je Zemaljska vlada odlučila prekinuti eksternu kolonizaciju.⁵⁷ Istina, domaće stanovništvo je sve više izražavalo svoje nezadovoljstvo zbog dodjele zemlje strancima.

Prema skupnom pregledu kolonizacije pojedinih državnih kompleksa zaključno s 1905. godinom, u Bosni se naselilo 298 njemačkih obitelji s 1669 duša.⁵⁸

⁵² ABiH, ZVS, 1899, br.104354, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, 22. jula 1899).

⁵³ ABiH, ZVS, 1899, br. 28092, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, 22. februar 1899).

⁵⁴ Od 1902. godine nije bilo moguće naseljavanje na Ukrinskom lugu. Tamo je bilo naseljeno 110 porodica i Zemaljska vlada se odlučila zaustaviti na toj brojci. Sve dalje molbe za naseljavanje na ovom kompleksu su odbijene. Primjer jedne takve je pod br. 70854. (ABiH, ZVS, 1902).

⁵⁵ Primjer je elaborat Okružne oblasti Travnik u kojem se razmatra mogućnost pronalaženja takvih zemljišnih cjelina. ABiH, ZVS, 1901, br. 16766.

⁵⁶ ABiH, ZVS, 1905, br.74224, (Zemaljska vlada-Magistratu k.k. glavnog i rezidencijskog grada Beča, 16. maj 1905).

⁵⁷ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, 310.

⁵⁸ Od toga: kompleks Starana-8 porodica (38 duša), sve čestice iskorištene; Brezik-2 njemačke porodice (12 duša), ali pored njih ima Poljaka i Rutena; Kadar-17 porodica (82 duše), 7 čestica neiskorišteno; Kadar-Vrbovac-14 porodica (72 duše), 2 čestice neiskorištene; Vranovac-23 porodice (118 duša); Prosara-21 porodica (112 duša); Dubrava-20 porodica (123 duše); Vrbaška-Trebovljani-15 porodica (84 duše); Ukrinski-Vijački lug (Glogovac)-110 porodica (606 duša); Šibovska-47 porodica (320 duša), 3 čestice neiskorištene; Lanišće-3

Stanje u erarnim kolonijama

Iako su 1896. godine erarne kolonije bile u fazi postupnog nastajanja, Zemaljska vlada je već tada izrazila želju saznati nešto više o položaju ovih kolonija. Posebno ju je interesiralo vrijeme doseljenja obitelji na određene komplekse, brojčano stanje tih obitelji, s posebnim osvrtom na to ko je od članova radno sposoban a ko ne, potom imovinsko stanje doseljenika, potreba novčanom potporom iz zemaljskih sredstava, veličina parcele svake pojedine obitelji, koliko od toga su uspjeli iskrčiti, jesu li podigli pojedine objekte na parcelama, te raspolažu li stočnim fondom. Zemaljsku vladu je interesiralo jesu li se ove kolonije konsolidirale i je li njihova egzistencija izvjesna.⁵⁹ Kolonisti naseljeni u kotaru Derventa uglavnom su bili siromašni. Oni su od svojih čestica iskrčili toliko da na toj površini mogu uzgajati žito i krtolaste plodove, koji su im nužni za život. Tlo i vođenje njihovih parcela bilo je takvo da je moglo poslužiti kao primjer domaćem stanovništvu, a neke malo bogatije obitelji uspjele su sebi nabaviti i poljoprivredne strojeve.⁶⁰

Pojedini kolonisti naseljeni u Dubravi krajem 90-ih zapali su u iznimno loš položaj i na kraju su bili prinuđeni napustiti svoje čestice koje su ustupljene drugima. Kada je za ovo saznalo Zajedničko ministarstvo, tražilo je hitnu istragu o tome koji su bili razlozi propadanja ovih obitelji. Istragu je trebao provesti Kotarski ured Bosanska Gradiška, jer se kolonija Dubrava nalazi u ovom kotaru.⁶¹ Rezultati iste nam nisu poznati.

Vladin vijećnik Jaroslav von Sedlnitzky prilikom svog posjeta kolonijama u kotaru Prnjavor posebno je istaknuo koloniju Ukrinski-Vijački lug, jer je ovaj kompleks bio ujedno i najviše naseljen. To je kompleks koji se prostirao s obje strane ceste koja vodi od Prnjavora do Dervente; obrastao je šumom (bukvik). Veći dio obitelji uspio je podići kuće i radio je na intenzivnom krčenju parcela, te obradi iskrčene zemlje. Parcele ove kolonije bile su raspoređene u dolini Ukrine i Vijake, ali i na

njemačke porodice (18 duša) i 2 poljske; Duboki potok-18 porodica (84 duše). ABiH, ZVS, 1905, š.218-3.

⁵⁹ ABiH, ZVS, 1896, Br. 144884, (Zemaljska vlada Kotarskim uredima u Prnjavoru, Bosanskoj Gradiški, Bosanskoj Dubici, Derventi, Tešnju, Zenici, Žepču i Zvorniku, nije datirano).

⁶⁰ ABiH, ZVS, 1896, br. 10982, (Kotarski ured Derventa-Zemaljskoj vladi, 27. novembra 1896).

⁶¹ Iako je Zajedničko ministarstvo finansija izvještaj zatražilo krajem jula, isti nije bio izrađen do oktobra zbog čega je Ministarstvo moralo podsjetiti Zemaljsku vladu na dodijeljeni zadatak. ABiH, ZVS, 1899, br.7695 (Zajedničko ministarstvo-Zemaljskoj vladi, 26. juli 1899. i 8. oktobar 1899).

okolnim brežuljcima koji su bili pogodni za vinogradarstvo i uzgoj kukuruza. Iako je Vladin vijećnik pisao o ovoj koloniji s puno optimizma, realnost je ipak bila nešto drugačija. Prema procjeni prikupljene desetine koju je izvršio Kotarski ured Prnjavor, stanje je, izgleda, bilo najlošije upravo u koloniji Ukrinski lug. U ovoj koloniji je na ime desetine po obitelji otpadalo samo 14 kruna i 74 helera.⁶² Ni dvije godine kasnije nije se popravilo stanje u Ukrinskom lugu. Stalnu opasnost za koloniste predstavljale su poplave. Na koncu su kolonisti uputili molbu Zemaljskoj vladi da se podignu zaštitni objekti (brane) i da se izvrši isušivanje zemlje. Budući da je za takve projekte trebalo izdvojiti veću sumu novca, a i radovi se nisu mogli izvesti na pravi način, Zemaljska vlada je predložila preseljenje kolonista na kompleks Glogovac.⁶³ Plan za preseljenje, koji je predložen Zajedničkom ministarstvu, podrazumijevao je da se izvrši prijenos drvenih kućica koje su podigli kolonisti, što bi uradila dvojica domaćih “dunđera” za iznos od 10.000 ili, eventualno, 9.500 kruna. Tu bi svaka obitelj dobila zemljišnu parcelu, a iste bi bile određene i za školu, crkvu, groblje, općinsku zgradu i sl. Glogovac je bio pogodan za stanovanje jer bi kolonisti bili opskrbljeni vodom za piće budući da su se u sjevernom dijelu kompleksa nalazila dva izvora pitke vode. Za južni dio kolonije bi se morala podići dva bunara. Troškovi za izvođenje ovog projekta bili bi namireni iz zemaljskih sredstava.⁶⁴ Tako je nastala nova kolonija Glogovac, sa starim kolonistima.

Kolonisti nastanjeni u erarnim kolonijama

Veliki dio ovih kolonista dolazio je iz Galicije, Bukovine, Rusije i određenih dijelova Ugarske. Bili su to uglavnom siromašni naseljenici, među kojima je pojedinac sa 1.000 ili više forinti bio češće izuzetak nego pravilo. Neki od njih su u Bosnu dolazili izravno iz svoje domovine nakon što im je odobreno naseljavanje u određenu koloniju; drugi su dolazili u Bosnu, smještali se kod svojih rođaka ili nalazili

⁶² Kotarski ured Prnjavor za ovakvo stanje ne pronalazi opravdanje ni u činjenici da je kolonija imala problema s poplavama, jer se ističe kako kolonisti imaju Glogovac od kojeg se lahko može napraviti urbano tlo. ABiH, ZVS, 1900, br. 11873, (Kotarski ured Prnjavor-Zemaljskoj vladi, 20. novembar 1900).

⁶³ ABiH, ZVS, 1902, br. 13516, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Prnjavor, 28. januara 1902).

⁶⁴ ABiH, ZVS, 1902, br.29103, (Prijedlog projekta je Zemaljska vlada poslala Zajedničkom ministarstvu na odobrenje, 18. februar 1902.). Ministarstvo je odobrilo projekt aktom br. 2694 od 8. marta 1902).

posao u nekoj od fabrika, te bi nakon izvjesnog vremena, kada steknu potrebne uvjete, podnosili molbu Zemaljskoj vladi da i njima dodijeli čestice.⁶⁵

Iako su modaliteti naseljavanja stranih kolonista bili striktno određeni i s njima upoznati svi podnositelji molbi za naseljavanje u Bosni, znalo se dogoditi da se pojave neke od obitelji u Bosni, koje: a) ne raspolazu potrebnim kapitalom od 600 fl. (1200 K) ili b) su potrošili dio kapitala čiji su iznos naveli u molbi radi kupovine poljoprivrednog alata, sjemenki i sl. ili c) imaju malo kapitala, a više *fundus instructura* ili d) ne posjeduju gotovo ništa.⁶⁶

Kako su u Bosnu dolazili s neznatnim kapitalom, koji je brzo nestajao zbog nabavke svega što je potrebno za vođenje jednog imanja, kolonisti iz erarnih kolonija susretali su se s velikim brojem problema različitog karaktera. Glavni problem bile su slabe komunikacije, odnosno slaba povezanost kolonija s većim gradovima, ali i sam pristup kolonijama.⁶⁷

⁶⁵ Npr. Heinrich Niehof je s porodicom došao u zemlju 1894. godine. Naredne godine se naselio u Usori, gdje se zaposlio u Fabrici šećera. Molio je za naseljeničku česticu na kompleksu "Duboki potok", ali je njegova molba bila nekoliko puta odbijena. ABiH, ZVS, 1897, br. 1311, (Kotarski ured Tešanj-Zemaljskoj vladi, 23. februar 1897; u prilogu je protokol). Godine 1899. su naseljene četiri evangeličke, njemačke porodice na kompleks "Duboki potok" u općini Ularice. Od toga su dvojica kolonista (nosioci domaćinstva) radili u Fabrici sode u Lukavcu, a jedan u Fabrici šećera u Doboju. ABiH, ZVS, 1899, br. 41931, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, 6. april 1899.; pogledati spisak III u prilogu).

⁶⁶ Heinrich Maurer je nakon što je Benediktu Viehu isplatio 1100 fl. za ustupanje zemlje, te nakon kupnje kuće, štale, stočnog fonda i sl., i dalje raspolagao kapitalom od 800 fl., pa se mogao naseliti u Bosnu. ABiH, ZVS, 1896, br. 2291, (Kotarski ured Bosanska Gradiška-Zemaljskoj vladi, 5. marta 1896.). H. Mayer i J. Jetter nisu mogli dokazati u Kotarskom uredu Derventa da raspolazu s 1000, odnosno 4000 fl. Dio tog novca koji su posjedovali su potrošili tokom boravka u Bosni, te zbog kupovine alata. Sada prvi ima 600, a drugi 1000 fl. Ipak im je dopušteno naseljenje. ABiH, ZVS, 1899, br. 3375, (Kotarski ured Derventa-Zemaljskoj vladi, 15. april 1899. Odgovor ZV je pod br. 58930). U slučaju Jakoba Wendlinga i s njim pristiglih kolonista, a koji su se željeli naseliti u Kadru, niko nije raspolagao gotovinom nego nekretninama. Zemaljska vlada im je bila spremna izaći u susret – ako nemaju 600 fl. gotovine, da nabave bar polovicu te sume, dok su polovicu mogli pokriti u inventaru te vrijednosti. ABiH, ZVS, 1899, br. 7417 i 104134 (Prijeписка Zemaljske vlade i Kotarskog ureda Derventa).

⁶⁷ ABiH, ZVS, 1896, br. 15717, (Okružna oblast Banja Luka-Zemaljskoj vladi, 22. septembar 1896; o gradnji kolonijalnog puta u Ukrini). Kolonisti Dubrave tražili su put koji bi njihovu koloniju spojio s cestom Banja Luka-Bosanska Gradiška. ABiH, ZVS, 1897, br. 169211, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Bosanska Gradiška, 20. januar 1898).

O lošim cestama, bar kada je okrug Banja Luka u pitanju, uvjerio se i inspekcij-ski šef Von Benko prilikom inspekcij-skog pregleda.⁶⁸

Uz to su kolonisti često imali problema i zbog elementarnih nepogoda kao što su grad, suša ili poplave (od kojih je dosta stradao Ukrinski lug, Dubrava, te Franz-Josefsfeld).

Pojedinci su imali ozbiljne sukobe i s tijelima vlasti. Pokušavali su vlastitu gos-podarsku neumješnost prikriti optužbama na račun pojedinih službenika, zbog ko-jih su, navodno, bili materijalno oštećeni.⁶⁹ Bilo je i slučajeva da kolonist, prije no što dobije službeno odobrenje da se može naseliti na određenu česticu, istu zauzme i počne je krčiti, obrađivati ili graditi kuću na njoj. Uglavnom su materijalni razlo-zi navodili koloniste da pristupe ovom rješenju, iako je bilo i onih koji su držali da su nepravedno odbijeni, ili im je neki vladin dužnosnik usmeno obećao naseljavan-je na nekoj čestici, pa bi je oni zauzimali iako nisu imali pismenu potvrdu o tome.⁷⁰

Manji problemi su se javljali zbog preopterećenosti administracije. Tako se mo-glo dogoditi da dva različita interesanta za naseljavanje nose isto ili slično ime i pre-zime. U tom slučaju jednom bi bilo dopušteno naseljavanje, dok bi drugi bio odbi-jen, bez provjere ostalih relevantnih podataka koji bi dali više informacija o identi-tetu interesanta. Osim toga, etnička i nacionalna šarolikost doseljenika mogla je do-vesti do nesporazuma glede nacionalne pripadnosti kolonista. Tako je jedan Nijemac

⁶⁸ ABiH, ZVS, 1900, br. 75733, (Zemaljska vlada –Okružnoj oblasti Banja Luka, 14. maj 1900).

⁶⁹ Johann Schmidt je tužio evidencijskog geometra Kačenu da mu je dao pogrešne informaci-je o tome kako je kolonija Dubrava povezana cestom s Bosanskom Gradiškom, zbog čega se ovaj odlučio naseliti u Bosni. Uskoro je zbog lošeg stanja ceste materijalno propao i morao se iseliti iz kolonije. On se, također, žalio i na nepovoljnu cijenu drveta za gradnju kuće i pratećih objekata. Naime, neki kolonisti iz Dubrave shvatili su da bi im erarna građa koja im je stajala besplatno na raspolaganju ipak bila nepovoljna, jer bi morali dosta platiti za njeno prevlačenje i obradu. Zato su odlučili uzeti drvo na kredit iz firme Brabetz. Problem je nastao kada je drvo trebalo otplatiti. Na koncu je istraga pokazala da je J. Schmidt bio sklon opijanju i da je potpuno zanemario svoje gazdinstvo, zbog čega je i propao. ABiH, ZVS, 1897, br. 1062, (Kotarski ured Bosanska Gradiška-Zemaljskoj vladi, 7. marta 1897).

⁷⁰ August Zier, mjesni starješina Ukrinskog luga urgirao je za Friedricha J. Brückera koji se nastanio u toj koloniji, iskrčio dio zemlje i podigao kuću. Zier moli da se molba ovog koloniste za naseljavanje što prije pozitivno riješi kako bi isti mogao ostati tu. ABiH, ZVS, 1898, br.73104 (Prijepis protokola od 18. maja 1898. Iz sporedne bilješke saznajemo da je dotičnom dopušteno naseljavanje naredbom od 1. aprila 1899, br. 48785).

iz Galicije, samo zbog toga što je katolik ili mu ime zvuči „poljski“, mogao biti naseljen u koloniji gdje su bili Poljaci, što se protivilo pravilima eksterne kolonizacije.⁷¹

Za koloniste je ipak hronični nedostatak novca bio najteža prepreka. Ubrzo su shvatili da tu prepreku mogu premostiti samo preko određene pomoći koja bi pristigla iz zemaljskih sredstava. Kako Zemaljska vlada nije bila spremna troškovima za eksternu kolonizaciju opteretiti proračun zemlje, kolonistima je mogla odobriti samo beskamatni zajam s mogućnošću otplate na više godina, ali je davala i određene subvencije (doduše, više za vjerske i obrazovne ustanove, nego za pojedina naselja). Zajmovi su podizani u slučaju da je kolonija bila oštećena zbog elementarnih nepogoda pa je trebalo obnoviti domove, kupiti sjeme i alat, ili kada je trebalo graditi objekte od opće važnosti za koloniju, poput bunara, mosta, puta i sl.⁷² Kolonisti često nisu mogli na vrijeme plaćati ratu zajma kako im je Zemaljska vlada odredila. Zbog toga su od iste tražili odgodu plaćanja, u čemu im se obično izlazilo u susret.⁷³

Pojedinim kolonistima koji su imali namjeru pokrenuti privatni posao, a kojima je nedostajalo kapitala za takvo što, Zemaljska vlada nije izlazila u susret i nije im davala zajmове.⁷⁴

⁷¹ Friedrich Rech je ostao bez čestice na kompleksu “Duboki potok” iako su svi njegovi zemljaci tamo dobili česticu, pa je on izrazio sumnju da je razlog tome što je njegov imenjак već dobio česticu i Zemaljska vlada je njegovu molbu razmatrala kao molbu za dodjelu još jedne čestice, što je bilo teško ostvarivo. ABiH, ZVS, 1899, br. 7259, (Kotarski ured Tešanj-Zemaljskoj vladi, 11. septembar 1899). Nijemac, rimokatolik, Johann Tischler, bio je naseljen na Gumjeru (kompleks za naseljavanje Poljaka, op.a.), a ne u Šibovskoj jer je prvobitno bio popisан kao Poljak. ABiH, ZVS, 1900, br. 3151, (Kotarski ured Prnjavor-Zemaljskoj vladi, 28. mart 1900).

⁷² ABiH, ZVS, 1897, br. 67 res., (O zajmu kolonistima iz Vranovca i Prosare radi kupovine stoke i sjemena. Kotarski ured Bosanska Dubica-Okružnoj oblasti Banja Luka, 25. februar 1897). Kolonisti iz Dugog polja u kotaru Zvornik su molili za dodjelu subvencije u iznosu od 400 kruna kako bi napravili bunar. ABiH, ZVS, 1902, br. 8785, (Zemaljska vlada-Zajedničkom ministarstvu, 22. februar 1902).

⁷³ Kolonisti iz Prosare i Vranovca molili su za odgodu plaćanja rate, jer im je žetva bila slaba. Također su naveli da im je rata od 50 fl. previsoka te su naveli da bi im odgovaralo plaćanje rate u visini od 25 fl. ABiH, ZVS, 1899, br. 9337, (Kotarski ured Bosanska Dubica-Zemaljskoj vladi, 1. decembar 1899, koja odgovara Naredbom od 31. jula 1900, br. 185870 da im je odobreno smanjenje iznosa zajmovne rate, ali da im se rok otplate ne može više produžiti, budući da je već jednom bio produžen).

⁷⁴ Ludvig Kornelson iz Ukrinskog luga molio je za zajam u iznosu od 600 fl. kako bi se počeo baviti proizvodnjom kože na malo. ABiH, ZVS, 1899, br. 2864, (Kotarski ured Prnjavor-Ze-

Slučajevi preseljavanja kolonista, iseljavanja iz zemlje i odustajanja od dolaska u Bosnu

Ukoliko su bili nezadovoljni gospodarskim stanjem i materijalnim položajem jedne kolonije, kolonisti su došli na ideju poslati molbu Zemaljskoj vladi da ih preseli na neku drugu slobodnu česticu u nekoj od kolonija za koju su, po našoj pretpostavci, imali informacije da dobro stoji.⁷⁵ Pojedini kolonisti htjeli su se preseliti na drugi kompleks samo zbog toga što se neko od njihove šire obitelji nalazio već tamo, a bilo je upražnjenih čestica, pa su se obitelji htjele spojiti.⁷⁶

Oni koji nisu pronalazili nadu da će se njihov položaj u Bosni popraviti, čak i ako se presele na neko drugo, možda naprednije mjesto, odlučivali su se na iseljavanje iz Bosne. Veliki val iseljavanja zahvatio je koloniju Franz-Josefsfeld, koja je 1896. bila pogođena strašnom poplavom. Određeni broj kolonista svoju budućnost više nije vidio u toj koloniji, pa se jedan dio odselio u gradove kako bi našli posao u lokalnim fabrikama. Ipak, u ovom slučaju ne možemo govoriti o potpunom napuštanju kolonije, jer su se neke obitelji razdvojile - dio je odselio u grad, a dio je ostao u koloniji da i dalje tu živi.⁷⁷ Kolonisti iz drugih kolonija bolju budućnost odlučili su potražiti u Americi.⁷⁸ Udovice s puno djece, koje nisu imale ni sredstava ni radne snage da nastave dalje obrađivati česticu, a koje se nisu uspjele preudati, također su odlazile iz Bosne.⁷⁹

Bilo je dosta slučajeva da se interesanti za naseljavanje u Bosnu predomisle, iako im je u Bosni bila već određena naseljenička čestica. Za neke od njih se navo-

maljskoj vladi, 26. april 1899.). Zemaljska vlada nije udovoljila ovoj molbi jer dotični nije naveo da ima hipoteku za ovakvu vrstu zajma, a nije, također, naveo ni imena jamaca.

⁷⁵ Ima više takvih slučajeva. ABiH, ZVS, 1896, br. 1356; ABiH, ZVS, 1898, br. 6568; ABiH, ZVS, 1900, br. 27841 itd.

⁷⁶ Peter Lehr je svoju dopola iskrčenu česticu s pratećim objektima u Prosari htio bez naknade ustupiti svom bratu Georgu, a sam se htio preseliti u Ukrinski lug i tamo steći novu česticu. Razlog njegove želje da se preseli je taj što je u Ukrinskom lugu nastanjena njegova punica, koja mu je obećala dati gotovine u iznosu od 300 fl. ako se tamo preseli. ABiH, ZVS, 1899, br. 6813, (Kotarski ured Bosanska Dubica-Zemaljskoj vladi, 19. septembra 1899). Zemaljska vlada im nije mogla izaći u susret budući da nisu imali potrebnu gotovinu koja je bila neophodna za dodjelu čestice; ABiH, ZVS, 1901, br. 37819, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Prnjavor, 23. februar 1901).

⁷⁷ ABiH, ZVS, 1899, br. 7736, (Kotarski ured Bijeljina-Zemaljskoj vladi, 13. juni 1899).

⁷⁸ ABiH, ZVS, 1899, br. 6911, (Kotarski ured Bijeljina-Zemaljskoj vladi, 10. maj 1899).

⁷⁹ ABiH, ZVS, 1898, br. 2925, (Kotarski ured Prnjavor-Zemaljskoj vladi, 28. maj 1898).

di da su se u međuvremenu odselili u Ameriku ili Brazil. Drugi, opet, nisu bili zadovoljni pozicijom svoje čestice, dok se neki nisu ni namjeravali prijaviti za naseljavanje u Bosni, nego su to u njihovo ime uradili njihovi prijatelji i susjedi.⁸⁰

Zemljišni odnosi u erarnim kolonijama

Prilikom stupanja kolonista na dodijeljenu im česticu kotarska uprava koja je bila zadužena za kompleks na kojem se čestica nalazila bila je dužna s kolonistom sklopiti zakupnički ugovor, koji se potom slao Zemaljskoj vladi na odobrenje. Interesantno je da su se gotovo svi ugovori potpisivali 31. marta.

Kolonisti su imali dužnost svoju česticu iskrčiti, redovito obrađivati, podići kuću i prateće objekte. Pri tome su imali slobodu svoju česticu predati nekom drugom kolonistu, s tim da im ovaj plati odštetu za iskrčenu zemlju i podignute objekte na njoj. Podrazumijeva se da je taj prijenos morala odobriti Zemaljska vlada. U dokumentima se ovakav vid razmjene nekada naziva prodaja čestice. Međutim, kako se ovdje ne radi o privatnom dobru kolonista nego o državnoj zemlji koja mu je samo dana u zakup, odlučili smo se za korištenje drugog termina, a to je „prepuštanje“ čestice drugome uz novčanu naknadu. Različiti su razlozi zbog kojih su se pojedinci odlučivali prepustiti svoju česticu nekome. Udovice s maloljetnom djecom, kojima je trebao novac za prehranjivanje, a koje nisu mogle voditi česticu, odlučivale su se upravo na ovaj korak. Parovi koji nisu imali djece, a bili su stariji i nemoćni, postupali su na isti način. Jednako je bilo i s onima koji nisu imali dovoljno sredstava ili su se jednostavno htjeli iseliti.⁸¹ Oni koji su uzimali uz odštetu česticu od nekog kolonista, bili su dužni da se, ukoliko je isti imao neki zajmovni dug, obavežu da će taj

⁸⁰ ABiH, ZVS, 1896, br. 8281, (Kotarski ured Derventa-Zemaljskoj vladi, 5. septembar 1896); ABiH, ZVS, 1897, br. 4598, (Kotarska oblast u Vinkovcima-Zemaljskoj vladi, 1. april 1897).

⁸¹ ABiH, ZVS, 1896, Br. 16072, (Kotarska oblast Bijeljina-Zemaljskoj vladi, 4. novembar 1896); ABiH, ZVS, 1897, br. 7221 i akti u prilogu; ABiH, ZVS, 1897, br. 9004, (Zemaljska vlada – Zajedničkom ministarstvu, 9. februar 1897); ABiH, ZVS, 1899, br. 6238, (Kotarski ured Bosanska Dubica - Zemaljskoj vladi, 19. septembra 1899). Postoji i jedan pomalo neobičan slučaj da je kolonist napustio svoju česticu i stupio u kmetsku službu kod Mustajbega Bišćevića u Međedi. Kako je njegovo ponašanje bilo neprimjerno (nije iskrčio dovoljno zemlje, nije plaćao godišnju zakupninu, a zbog njegove nesmotrenosti izgorio mu je krov na kući), odlučeno je da se poništi zakupni ugovor sklopljen s dotičnim. ABiH, ZVS, 1899, br. 3337, (Kotarski ured Bosanska Dubica-Zemaljskoj vladi, 16. maj 1899).

dug otplatiti.⁸² U slučaju da je kolonist svoju česticu jednostavno napustio pristupalo se anuliranju zakupnog ugovora sklopljenog s njim i pronalazio se novi interesant za naseljavanje s kojim se sklapao novi ugovor.⁸³ Druga mogućnost je bila da se napuštena čestica do isteka zakupnog ugovora koji je za nju potpisan preda nekom od zainteresiranih iz kolonije da se o njoj brine i koristi je, a kada se pojavi novi interesant za naseljavanje i po isteku ugovora, da se čestica prepusti toj novoj osobi.⁸⁴ Neki kolonisti su pokušali iskoristiti situaciju pa ne bi prijavili napuštanje svoje čestice, nego bi istu oni onda davali u zakup trećoj osobi. Zemaljska vlada je ovakve slučajeve rješavala na taj način što bi dala ultimatum kolonisti da se vrati na svoju parcelu, a ako isti to ne bi učinio, ona mu je oduzimana, ugovor je bivao raskinut, a čestica dodijeljena posve novom, pogodnom interesantu.⁸⁵ Uvijek se mogao pronaći neko ko je htio uzeti česticu u zakup. Prethodno je navedeno da je bilo stranaca koji su radili u fabrikama, a koji bi taj posao rado zamijenili za posao gospodarskog vođenja čestice.

Parcele su mogle biti dodijeljene i naknadno interesantu za naseljavanje. To se događalo onda kada interesant, zbog privatnih problema, nije na vrijeme mogao doći u Bosnu i preuzeti dodijeljenu mu česticu. Nakon što je prevladao probleme, te ukoliko je još bio zainteresiran za dolazak u Bosnu, mogao je podnijeti molbu Vladi da mu se dodijeli njegova čestica, ako u međuvremenu nije dodijeljena nekom drugom. Vlada je u ovakvim slučajevima izlazila u susret interesantima.⁸⁶

Kod nekih kolonista koji su već uživali jednu česticu javljala se potreba i za preuzimanjem još jedne čestice. Zabilježili smo više ovakvih slučajeva u kojima se redovito tražilo rješenje od Zemaljske vlade. Ako bi Vlada ocijenila da se radi o vrijednom kolonisti, koji uz to ima i brojnu obitelj, molba je mogla biti pozitivno riješena. U suprotnom je kolonist bivao odbijen.⁸⁷

⁸² ABiH, ZVS, 1899, br. 7736, (Kotarski ured Bijeljina-Zemaljskoj vladi, Bijeljina, 13. juni 1899).

⁸³ ABiH, ZVS, 1897, br. 11811, (Kotarski ured Bijeljina-Zemaljskoj vladi, 4. februar 1897).

⁸⁴ ABiH, ZVS, 1898, br. 3510, (Kotarski ured Bosanska Dubica-Zemaljskoj vladi, 9. maj 1897).

⁸⁵ ABiH, ZVS, 1902, br. 69814, 98573, 13044, (Prijepiska između Kotarskog ureda Zvornik i Zemaljske vlade, april-oktobar 1902).

⁸⁶ ABiH, ZVS, 1898, br. 6112, (Kotarski ured Tešanj-Zemaljskoj vladi, 1. august 1898. U vezi sa slučajem koloniste Gutowskog koji je bio spriječen preuzeti svoju česticu zbog poziva u vojnu službu.).

⁸⁷ ABiH, ZVS, 1899, br. 99121, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Derventi); ABiH, ZVS, 1902, br. 47735, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Bosanska Gradiška, 20. mart 1902).

U slučaju smrti određenog kolonista, čestica, odnosno zakupni ugovor koji je za istu potpisan mogao je prijeći na članove njegove uže ili šire obitelji ukoliko bi oni pokazali interes da tu česticu dalje obrađuju. Umrlog je mogla naslijediti supru- ga s djecom, sama djeca ako su punoljetna, pastorci, zet. Ukoliko je iza umrlog ostao samo maloljetan potomak, parcela se predavala nekome ko nije član obitelji, ali ko je bio dužan platiti odštetu maloljetnom djetetu ili biti njegov tutor.⁸⁸

Gruntovni prijenos vlasničkih prava eksternih kolonista i stjecanje zemaljske pripadnosti

Najvažniji proces koji je započeo u prvoj deceniji XX stoljeća je gruntovni prijenos vlasničkih prava eksternih (stranih) kolonista na komade zemlje koje su zakupili od zemaljskog erara. Ovo pravo je kolonistima naseljenim na erarnim kolonijama bilo zajamčeno u zakupnom ugovoru koji su potpisivali sa Zemaljskom vladom nakon što bi im bilo odobreno naseljavanje u Bosnu te nakon primitka određene naseljeničke čestice. Prema članu 8 ovog ugovora, ako zakupnik za vrijeme trajanja zakupa sve uvjete ugovora tačno ispunjava, ako na pravi način obrađuje zakupljeni komad zemlje, te ako u političkom i moralnom pogledu ima besprijekorno ponašanje, onda će mu zemaljski erar nakon isteka trajanja zakupa besplatno zakupljeni komad zemlje (naveden u članu 1 ugovora) prepustiti u vlasništvo.⁸⁹

Kolonist koji je smatrao da je stekao pravo na preuzimanje čestice u neograničeno vlasništvo podnosio bi molbu kotarskom uredu u čijoj je ovlasti bila kolonija u kojoj je dotični bio nastanjen. Molba je trebala biti instruirana na sljedeći način: uz molbu je trebalo obavezno prikupiti i ostale dokumente kao što su zakupni ugovor kolonista, skica objekta koji je pod zakupom, izvod iz posjedovnog lista poreznog

⁸⁸ ABiH, ZVS, 1901, br. 18788, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Derventa, 13. april 1901); ABiH, ZVS, 1901, br. 112221, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Bosanska Dubica, 14. septembar 1901); ABiH, ZVS, 1903, br. 205815, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Bosanska Dubica, 7. januar 1904).

⁸⁹ “Wenn der Pächter allen Vertragsbedingungen während der Pachtdauer pünktlich nachkommt, eine wohlgeordnete und angemessene Bewirtschaftung der gepachteten Grundstücke an den Tag legt, und ein in politischer und moralischer Hinsicht tadelloses Verhalten beobachtet,..., so werden ihm nach Ablauf der Pachtdauer vom bosnisch-hercegovinischen Landesärare die in § 1 dieses Vertrages verpachteten Grundstücke unentgeltlich ins Eigentum überlassen.” ABiH, ZVS, 1906., br. 44269 (Primjer jednog zakupnog ugovora u prilogu dokumenta). Usp.: J. Heimfelsen, *Die Deutschen Kolonien*, prilog.

katastra i popis članova obitelji kolonista koji je podnio molbu. Nakon što bi kotarski ured sjedinio sve potrebne dokumente uz molbu, istu je prosljeđivao Zemaljskoj vladi pod klauzulom: „Od kotarskog ureda – umolitelj odgovara uvjetima ugovora i stekao je bosanskohercegovačku zemaljsku pripadnost prema naredbi od...,br.../Od poreznog ureda - umolitelj je propisanu zakupninu potpuno isplatio“.⁹⁰ Konačnu odluku o prijenosu vlasničkih prava na određenog kolonista donosila je Zemaljska vlada. Prije nego je Zemaljska vlada utvrdila pravila podnošenja molbi, znalo se dogoditi da kotarski ured Zemaljskoj vladi samo javi o postojanju određenog broja molbi za prijenos vlasništava. U takvim slučajevima Vlada je tražila od kotarskog ureda istragu o umoliteljima, podnošenje izvješća o rezultatima istrage, te podnošenje konkretne molbe.⁹¹

Budući da je masovno formiranje erarnih kolonija počelo od sredine 90-ih godina XIX stoljeća, razdoblje od 1905., odnosno 1906. godine bilo je razdoblje kada su počeli istjecati prvi zakupni ugovori pojedinih kolonista. S tim u vezi, zabilježili smo i prvu protokolarnu molbu za prijenos vlasništva od 13. juna 1905. godine, a u sljedećim godinama je ovaj proces uzeo maha.⁹² Međutim, da se ne bi dogodilo da se stvori neka vrsta vremenskog vakuuma u kojem kolonist nema definiran status u odnosu na dodijeljenu mu česticu, jer mu je ugovor već istekao, a nije dobio rješenje da može izvršiti gruntovni prijenos vlasničkih prava, Zemaljska vlada je počela voditi strogu kontrolu o isteku zakupnih ugovora. Redovito je podsjećala kotarske urede da moraju voditi evidenciju o ugovorima koji su istekli u prethodna dva kvartala tekuće ili prethodne godine. S ovom praksom se počelo već od januara 1906. godine jer je određen broj ugovora istjecao upravo u III i IV kvartalu 1905. godine.⁹³ U sljedećim godinama je Zemaljska vlada uz evidenciju o isteklim zakupnim ugovorima zahtijevala i slanje molbi za prijenos vlasništva kako bi ubrzala ovaj proces.⁹⁴ Smatra-

⁹⁰ ABiH, ZVS, 1911, br. 275256, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Banja Luka, instrukcija od 4. januara 1912).

⁹¹ ABiH, ZVS, 1907, br. 101326, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu B. Dubica u vezi molbi Pelzer Ludwiga i Hess Michaela iz Vranovca, 26. juni 1907).

⁹² Riječ je o kolonisti Johannu Vaonauu iz kolonije Božinci u kotaru Derventa, kojem je ugovor istekao 18. aprila 1905. godine i koji je zatražio prijenos zemlje u vlasništvo. ABiH, ZVS, 1906, br. 127893 (Molba je priložena uz dokument i obilježena brojem 38).

⁹³ ABiH, ZVS, 1906, br. 2149, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu B. Gradiška, 20. april 1906).

⁹⁴ ABiH, ZVS, 1908, br. 120087, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Travnik, 23. oktobar 1908).

mo da Vlada ipak nije bila u potpunosti zadovoljna radom pojedinih kotarskih ureda jer je neke od njih više puta morala podsjećati da nisu poslali željene podatke. Htjela je ubrzati i sam proces tako da je 24. juna 1911. izdala Naredbu kojom su kotarski službenici trebali upoznati koloniste s načinom podnošenja molbi, a molbe su se trebale podnositi 6 mjeseci prije isteka starog zakupnog ugovora.⁹⁵

Gruntovni prijenos vlasničkih prava na eksterne koloniste mogao je potrajati nekoliko mjeseci, pa i godinu dana. U principu, Zemaljska vlada je izlazila u susret onim kolonistima koji su ispunjavali tražene uvjete i odobravalu im je bez ikakvih problema prijenos zemlje u vlasništvo, tako da je veći dio molbi bio pozitivno riješen. Svoju odluku bi Zemaljska vlada pismenim putem priopćila kotarskom uredu, koji je onda bio dužan kolonistu izdati *Odluku* kojom je dotični mogao dokazati da mu je prijenos službeno odobren. Potom su se završavali poslovi u gruntovnici, a kolonist više nije imao status kolonista.⁹⁶ Ukoliko je neki kolonist preminuo prije nego što je izvršen prijenos vlasničkih prava, postupak se mogao aplicirati na njegove nasljednike i oni su naslijeđenu česticu legitimno mogli prevesti u svoje vlasništvo.⁹⁷

Određeni broj molbi je bio odobren, ali uvjetno. To je značilo da kolonist mora riješiti još neko manje važno pitanje prije nego mu se konačno odobri prijenos vlasništva. Najčešći uvjet koji je još trebalo ispuniti da bi molba bila pozitivno riješena bio je taj da se isplati zaostala zakupnina. Ona je bila kamen spoticanja između kolonista i Zemaljske vlade jer je kolonisti nisu na vrijeme uplaćivali. Odmah po uplati traženog iznosa molba je mogla biti pozitivno riješena. Neiskrčeni dio čestice mogao je navesti tijela uprave da posumnjaju kako kolonist česticu nije obrađivao po propisu. U tom slučaju se moralo ustanoviti može li ta zemlja zaista poslužiti za uzgoj pojedinih kultura ili je bolje da ostane šuma. Od rezultata ove istrage zavisilo je i rješavanje molbe za prijenos vlasništva. Ukoliko je kolonistu istekao zakupni ugovor, a on zbog starosti ili bolesti nije više mogao obrađivati zemlju, te nije imao na-

⁹⁵ ABiH, ZVS, 1912, br. 7512, (Kotarski ured Tešanj-Zemaljskoj vladi, 7. maj 1912).

⁹⁶ Zabilježili smo velik broj odobrenih molbi za prijenos vlasništva. Navest ćemo samo nekoliko primjera: ABiH, ZVS, 1906, br. 120104 i 98730, (Odnosi se na prijenos vlasništva na Antona Goldsteina iz mjesta Kalenderovci u kotaru Derventa; ABiH, ZVS, 1907, br. 101335, (Filipp Laubenstein iz Ularica u kotaru Tešanj); ABiH, ZVS, 1909, Br. 147654, (Georg Lorfing iz Vranovca u kotaru Bosanska Dubica); ABiH, ZVS, 1912, br. 97400, (Müller Johann iz Bunara u kotaru Derventa) itd.

⁹⁷ Zemaljska vlada je odobrila da čestica preminulog Petera Kellera iz kolonije Dubrave u kotaru Bosanska Gradiška bude predana u vlasništvo njegovim nasljednicima Adamu i Christine Lehr (vjеровatno je Christine njegova kći, op.a.). ABiH, ZVS, 1910, br. 146582, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu B. Gradiška, 24. septembar 1909).

sljednika koji bi to radio umjesto njega, Zemaljska vlada mu je izlazila u susret i dopuštala prijenos vlasništva kako bi isti svoju česticu mogao prodati zainteresiranom kupcu (ovdje govorimo o istinskoj prodaji, a ne ustupanju uz odštetu, jer se više nije radilo o državnoj nego o privatnoj zemlji).⁹⁸

Vjerovatno su kolonisti bili dobro upoznati s uvjetima koje su trebali ispunjavati da bi uopće mogli podnijeti molbu za prijenos vlasničkih prava. Ovaj zaključak nam se nameće zbog toga što smo primijetili neznatan broj slučajeva kada je molba kolonista bila odbijena. Razlog tome bio je neki krupan uvjet koji kolonist nije ispunjavao (rok od 10 godina nije istekao ili zemlja nije bila obrađivana na pravi način). U takvim slučajevima Zemaljska vlada je predlagala kotarskom uredu da s dotičnim kolonistom sklopi novi ugovor koji je vrijedio za daljnjih deset godina (npr. od 1. januara 1906. do 31. decembra 1915. godine).⁹⁹ Iako nam izvori ne pružaju jasne informacije, možemo pretpostaviti da je Zemaljska vlada radila, također, sve što je bilo u njezinoj mogućnosti kako bi molbe za prijenos vlasništva slali samo oni kolonisti koji su zaista ispunjavali sve postavljene uvjete. Stoga su poduzimane istrage na terenu kako bi se vidjelo u kakvom stanju su parcele kolonista, je li došlo do promjena vezano za zakupljene objekte te je shodno zatečenom stanju trebalo uraditi i eventualno revidiranje tih objekata. Nakon provedenih lokalnih istraga moglo je slijediti slanje molbi kolonista.¹⁰⁰

Iako u ranijem razdoblju nije isticano, presudno za pozitivno rješavanje molbe za prijenos vlasničkih prava na eksterne koloniste bilo je stjecanje bosanskohercegovačke zemaljske pripadnosti. U početku su molbe kolonista jednostavno bile odbijene jer ne ispunjavaju ovaj uvjet, ali kada je Zemaljska vlada shvatila da je ve-

⁹⁸ Za Josefa Horna iz Vranovca moralo se provjeriti je li uplatio zakupninu, te zbog čega nije iskrčio površinu od 4 ha 5470 m². Ispostavilo se da je zakupninu od 160 K zaista uplatio, a da spomenuti dio nije iskrčio jer zemlja nije pogodna za "kulturne ciljeve". ABiH, ZVS, 1907, br. 128291. Andes Jakob je prvo morao isplatiti zaostalu zakupninu od 12 K 82 h. ABiH, ZVS, 1910, br. 82720. Ludwigu Läßleu senioru je dopušten prijenos vlasništva jer nije više bio u stanju obrađivati svoju česticu. Sin mu je bio u vojsci, te nije to mogao raditi umjesto oca i Ludwig je na koncu česticu htio prodati. ABiH, ZVS, 1907, br. 207071.

⁹⁹ ABiH, ZVS, 1908, br. 94784, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Derventa, 12. juni 1908); ABiH, ZVS, 1909, br. 89911, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu B. Gradiška, 29. april 1909).

¹⁰⁰ Ovaj slučaj smo zabilježili vezano za mjesto Bakinci gdje nisu bili naseljeni njemački kolonisti, ali smatramo da je analogno ovome sličan postupak proveden i na područjima gdje su bili naseljeni Nijemci. ABiH, ZVS, 1911, br. 181744, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Banja Luka, 10. novembar 1911).

liki broj kolonista koji nisu stekli zemaljsku pripadnost, a ispunjavaju ostale uvjete za prijenos vlasništva, počela je forsirati kotarske urede da porade i na ovom pitanju, te da izvrše pritisak na koloniste kako bi i za rješavanje statusa državne pripadnosti podnijeli molbu. Također je uočeno da kolonisti prvo potražuju svoja vlasnička prava na zakupljene parcele, a da se naknadno odlučuju za stjecanje zemaljske pripadnosti. U praksi bi trebalo biti zapravo obratno, jer je Zemaljska vlada počela isticati da se prvo mora steći zemaljska pripadnost prije nego se počne rješavati pitanje vlasništva nad zemljom. Na to je koloniste obavezivao i člana 5 zakupnog ugovora, prema kojemu je ugovor smatran važećim jedino pod uvjetom ako zakupac ispuni sve za primanje u zemaljski savez (Landesverband) potrebne uvjete i odmah ovo primanje zatraži.¹⁰¹

Nažalost, raspoložemo vrlo oskudnim podacima o broju onih koji su stekli vlasnička prava za nekoliko njemačkih kolonija. Ovi podaci nisu ohrabrujući. U Tešanjskom kotaru, u koloniji Ularice, od 16 naseljenih obitelji samo je nositelj jedne čestice ostvario vlasnička prava na istu, a jedan je još podnio molbu.¹⁰² U koloniji Šibovska u Prnjavorskom kotaru, prema evidenciji koja je stajala na raspolaganju Zemaljskoj vladi, od 50 naseljenih obitelji čak njih 38 nije ispunjavalo nužni uvjet za stjecanje vlasništva - nisu postali zemaljskim pripadnicima.¹⁰³ Jedino su kolonije u kotaru B. Gradiška pružale nešto optimističniju sliku. U popisu kolonista iz Dubrave koji još nisu stekli vlasnička prava na svoje čestice od 31 kolonista, njih 30 je ispunjavalo sve uvjete da to pravo i ostvare. U koloniji Vrbaška, od 6 popisanih kolonista svi su također ispunjavali potrebne uvjete.¹⁰⁴ Konkretno podatke o stjecanju zemaljske pripadnosti i prijenosu vlasničkih prava na eksterne koloniste imamo samo za pojedine kotare, ali iz ovih podataka ne možemo razlučiti koje se brojke odnose na njemačke koloniste. Međutim, sljedeća tabela (Tabela I)¹⁰⁵ ipak nam daje vrijedne podatke:

¹⁰¹ Ovaj uvjet je Zemaljska vlada potcrtala u dopisu Kotarskom uredu Prnjavor. ABiH, ZVS, 1912, br. 18199. Zemaljska vlada je insistirala na tome da kolonisti traže primanje u zemaljski savez, ali i da oni kolonisti koji su to već zatražili i postali bosanskohercegovački pripadnici odmah podnesu molbu za prijenos vlasništva. ABiH, ZVS, 1913, br. 115257, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Banja Luka, 30. april 1913).

¹⁰² ABiH, ZVS, 1912, br. 11822, (Kotarski ured Tešanj-Zemaljskoj vladi, 1. juli 1912).

¹⁰³ ABiH, ZVS, 1912, br. 18199.

¹⁰⁴ ABiH, ZVS, 1913, br. 1467, (Kotarski ured B. Gradiška, Zemaljskoj vladi, 6. mart 1913).

¹⁰⁵ Ovo je stanje od aprila 1913. godine. Vjerovatno su akcije koje je Zemaljska vlada poduzimala doprinijele tome da rezultati iskazani u ovoj tabeli nisu katastrofalni. Vidimo da u nekim kotarima i do 25% kolonista nije steklo vlasnička prava. ABiH, ZVS, 1913, br. 115157.

Kotar	Broj čestica	Naseljeni kolonisti	Stečena zemaljska pripadnost	Stečeno vlasničko pravo	Zakupni ugovor nije istekao
Banja Luka	126	126	106	89	12
Derventa	85	85	61	49	13
B. Dubica	44	44	43	35	-
B. Gradiška	75	75	70	58	17
B. Novi	45	45	43	-	45
Prnjavor	1338	1336	830	439	274
Tešanj	59	59	53	46	2

Tabela 1

Upravo zbog ovakvih rezultata Zemaljska vlada bila je spremna i na određene ustupke kako bi olakšala kolonistima prijenos vlasničkih prava. Iako je prije bilo striktno određeno da treba isteći desetogodišnji zakup na određenu česticu, Vlada je donijela novu odluku prema kojoj čestica nije nužno morala biti u zakupu jednog kolonista deset godina. Ukoliko je kolonist česticu preuzeo od nekog drugog kolonista, koji je istu obrađivao npr. 6 godina, novi zakupac je istu morao obrađivati još preostale 4 godine i potom zatražiti prijenos vlasništva. Poenta je da je sama čestica morala biti obrađivana u razdoblju od deset godina da bi mogla postati nečije privatno vlasništvo, ali je nije u tom razdoblju morala obrađivati samo jedna obitelj (sic!). Zemaljska vlada je iskazala spremnost da “[...]befürwortetes Gesuch in jedem individuellen Falle in der liberalsten Weise erledigt werden.”¹⁰⁶

Osim toga Zemaljska vlada je vodila računa o svakom pojedinom kolonistu i čim bi došla do saznanja da je određenom kolonistu istekao zakupni ugovor, da ispunjava sve uvjete za prijenos vlasničkih prava, te da je stekao zemaljsku pripadnost, slala je naredbu kotarskom uredu da dotičnog *ex officio* pozove kako bi od njega uzeli molbu za prijenos vlasništva i poslali je Zemaljskoj vladi na rješavanje.¹⁰⁷

Stjecanje zemaljske pripadnosti bilo je iznimno važno za koloniste. U prvoj fazi procesa za prenošenje vlasništva kolonisti su toga postajali svjesni tek pošto bi nji-

¹⁰⁶ Kao i prethodna fusnota.

¹⁰⁷ ABiH, ZVS, 1913, br. 233878, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Zenica u vezi sa kolonistom Heinrichom Flattom, 19. septembar 1913).

hova molba bila odbijena, uz ispriku da nisu stekli zemaljsku pripadnost. U kasnijem razdoblju se svijest kolonista o ovom pitanju promijenila i oni su u većem broju počeli podnositi molbe za stjecanje bosanskohercegovačke zemaljske pripadnosti. Postupak je bio sljedeći: kolonist se s molbom obraćao kotarskom uredu koji je bio ovlašten za koloniju u kojoj je kolonist bio naseljen; tu je molbu kotarski ured prosljeđivao Zemaljskoj vladi. Da bi kolonist mogao steći zemaljsku pripadnost, morao je prvo dobiti "otpuštanje" iz svoje prijašnje pripadnosti. Ukoliko se radilo npr. o ugarskom pripadniku, Zemaljska vlada se onda obraćala Ministarstvu unutarnjih poslova Ugarske s molbom da se dotični kolonist otpusti iz ugarske, kako bi stekao zemaljsku pripadnost. Nakon što bi Ministarstvo poslalo svoju suglasnost o tome, Zemaljska vlada je odluku o primanju kolonista u zemaljsku pripadnost slala kotarskom uredu, koji je imao zadatak o tome obavijestiti putem pismene *Odluke* podnositelja molbe.¹⁰⁸

U početku nije bilo problema u stjecanju zemaljske pripadnosti, ali do zaokreta je došlo 1911. godine kada je Zajedničko ministarstvo finansija priopćilo Zemaljskoj vladi da Kraljevsko ugarsko ministarstvo u budućnosti više neće izdavati isprave o otpuštanju, a u cilju stjecanja zemaljskog državljanstva. Ovakav postupak uopće nije objašnjen,¹⁰⁹ a Zemaljska vlada se počela pribojavati da bi na isti način moglo

¹⁰⁸ Primjer koji na pravi način ilustrira tok stjecanja zemaljske pripadnosti je slučaj Johanna Müllera iz Bunara, koji je, istina, nakon dužeg vremena, stekao to pravo za sebe, svoju suprugu Margarethe i maloljetnog sina Jakoba. ABiH, ZVS, 1907, br. 51724, (Zemaljska vlada-Ministarstvu unutrašnjih poslova Ugarske, 29. mart 1906) i ABiH, ZVS, 1912, br. 3324, (Kotarski ured Derventa izdaje Odluku o podjeli zemaljske pripadnosti Johannu M. i njegovoj porodici, 24. juli 1912).

¹⁰⁹ Smatramo da je ovakav stav Ugarskog ministarstva posljedica krize koja je nastala u odnosima Krune i Ugarske još 1903. godine, a ticala se pitanja vojske. Naime, Vlada Kalmana Szella predložila je te godine zakon o vojsci, a nacionalna oporba je tražila da mađarski jezik bude jezik zapovijedanja u svim ugarskim postrojbama, te da mađarski nacionalni grb bude uključen u oznake Carske i Kraljevske vojske. Budući da su ovi zahtjevi odbijeni, oporba je pribjegli opstrukciji Parlamenta. Franjo Josip je u ovome vidio pokopavanje njegovih carskih prerogativa i jedinstva zajedničke vojske. Kriza se produbila 1905, kada je Franjo Josip za novog premijera izabrao "svojeg omiljenog vojnika Gezu Fejervaryja", čijoj je vladi Parlament odbio izglasati povjerenje. Franjo Josip je oporbu uspio primiriti tek 1906. godine, kada su oni odustali od zahtjeva za vojnim i drugima ustupcima Ugarskoj. Peter Hanak, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 1995, 188-190. Međutim, od 1910. Istvan Tisza počinje okupljati posjedničke klase i konzervativne snage, tako da se mađarski nacionalizam pokazao u jednom posve novom ruhu, što se najbolje ogleda u Tiszinoj izjavi: "Naši građani nemađarskog jezika moraju se u prvom redu pomiriti s činjenicom da pripadaju zajednici jedne nacionalne

reagirati i Austrijsko ministarstvo. Ona je svoju aktivnost potom usmjerila na ažuriranje kotarskih ureda da istraže i utvrde koji kolonisti ispunjavaju sve uvjete za stjecanje vlasničkih prava, a nisu još stekli zemaljsku pripadnost te da od istih odmah uzmu molbe kako bi riješili i to pitanje.¹¹⁰ Tamo gdje kolonisti nisu pridavali dovoljno pozornosti ovom pitanju i nisu, ni pokraj svega, došli podnijeti molbu za stjecanje zemaljske pripadnosti, tražilo se od kotarskih ureda da izvrše blagi pritisak na njih.¹¹¹ Pojedini kotarski uredi su zbog nagomilana posla bili spriječeni na pravi način izvršavati zadatak preuzimanja spomenutih molbi.¹¹²

Problemi kolonista u razdoblju konsolidacije

Prema informacijama koje nudi izvorna građa, stječe se dojam da su se erarne kolonije dobrim dijelom uspjele konsolidirati od 1905. godine pa nadalje. To, naravno, ne znači da su svi problemi koji su redovito pratili koloniste nestali. Oni koji su se ticali plaćanja zajmovnog duga ili redovite uplate zakupnine bili su dio svakodnevice kod većine kolonista. Uz to su išli i različiti sporovi oko granica zemljišnih komada, te nezaobilazan porast tenzija u odnosu s domaćim stanovništvom.

Često su kolonisti imali problema zbog granica njihovih čestica kako u odnosu sa svojim zemljacima tako i u odnosu s domaćim stanovništvom. Razlog za ove sporove treba tražiti u činjenici da su granice bile samo provizorno određene. Prave granice su se postavljale tek nakon što bi čestica prešla u privatno vlasništvo kolonista.¹¹³

države, koja nije konglomerat različitih plemena". (Citat preuzet od A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb, 1990, 275). Zapravo su mjere Ugarskog ministarstva o nedopuštanju otpuštanja iz ugarskog državljanstva imale dvojak zadatak: održati državno nacionalno jedinstvo koje je podrazumijevalo i nacionalne manjine, s jedne strane, i suprotstaviti se evidentnom austrijskom utjecaju u Bosni, s druge strane.

¹¹⁰ ABiH, ZVS, 1912, br. 121289, (Zemaljska vlada-Kotarskim uredima u Banjoj Luci, Derventi, B. Dubici, B. Gradiški, B. Novom, Prnjavoru, Tešnju, Zenici, Žepču i Zvorniku, 24. juni 1911).

¹¹¹ ABiH, ZVS, 1913, br. 60569, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Derventa, 17. mart 1913.)

¹¹² Riječ je o kotarskom uredu Prnjavor u kojem je bio naseljen najveći broj kolonista. ABiH, ZVS, 1913, br. 48, (Kotarski ured Prnjavor-Zemaljskoj vladi, 8. mart 1913.

¹¹³ ABiH, ZVS, 1912., br. 8776, (Zemaljska vlada-Vladinom komesaru za zemaljski glavni grad Sarajevo, 11. juni 1912).

Zemaljska vlada je bila spremna uraditi ograničavanje samo onog prostora koji je bio određen za određenu koloniju, i to u slučajevima gdje je postojala opasnost da dođe do eskalacije sukoba kolonista i domaćih. U suprotnom, nije izlazila u susret molbama stanovništva da im se uradi ograničavanje njihovih pojedinih imanja, pa čak ni u slučaju kada je stoka mogla uništiti kompletan trud kolonista i lišiti ih dragocjenih proizvoda.¹¹⁴

Čini se da je Vlada ipak bila prinuđena riješiti ovo pitanje, jer od 1912. godine nije htjela više rješavati ove sporove. Njezino opravdanje je da nakon izvršene regulacije granica granični sporovi više ne spadaju u njezinu, nego u kompetenciju suda.¹¹⁵

Kolonisti ni nakon 10-15 godina svog boravka u Bosni nisu bili dobrodošli. Novine su s vremena na vrijeme pisale o njima, uglavnom u negativnom kontekstu. Zapravo su strani kolonisti bili izvrsna prilika da se kritizira „tuđinska vlast“ u Bosni. *Musavat* je u jednom krakom članku izvrgao ruglu Vladinu odredbu da zemlja može prijeći u neograničeno vlasništvo kolonista ako, između ostalog, isti ima politički i moralno ispravno vladanje. Autor teksta se pitao koliko je seljaku čiji je život iznimno težak uopće jasno što je to ispravno političko ponašanje.¹¹⁶ Svrha pisanja ovakvog članka je pomalo upitna. *Otadžbina* i *Srpska riječ* napisali su puno ozbiljnije članke u smislu da su mogli značajno utjecati na čitalačku publiku, poljuljati položaj stranih kolonista, ali i dodatno zaoštriti kritike usmjerene na adresu Zemaljske vlade. *Srpska riječ* je donijela također veoma kratak članak, ali ozbiljna sadržaja, o tome kako je u Prnjavorskom kotaru kolonist po imenu Hric ili Hirc „ranio kocem u truh noseću ženu Alekse Radnovića, težaka iz Rvačana.“ Informaciju da je pokrenuta sudska parnica, autor završava riječima: „...pa ćemo vidjeti, da li će vrijediti izgovor okrivljenika i njegova branitelja - ‘Vi ste ljuti na koloniste!’”¹¹⁷ *Otadžbina* se najozbiljnije uhvatila u koštac sa stranim kolonistima. U članku koji je objavl-

¹¹⁴ Prema izvještaju višeg geometra Roberta Miaczyuskog od 14. augusta 1905, on je na licu mjesta izvršio ograničavanje i obilježavanje za koloniste iz Franz-Josefsfelda određene zemlje na Lugu. Pretpostavljamo da je ovo učinjeno zbog velikih tenzija koje su u ranijem periodu bile prisutne kod domaćeg stanovništva. ABiH, ZVS, 1906, br. 15974., (Ovaj izvještaj je priložen uz izvještaj Kotarskog ureda Bijeljina od 21. aprila 1906). Koloniji Glogovac se već nije izašlo u susret i nije im odobreno da ograde svoja polja. ABiH, ZVS, 1906., br. 28449, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Prnjavor, 19. maj 1906).

¹¹⁵ ABiH, ZVS, 1912., br. 139474, (Zemaljska vlada-Kotarskom uredu Derвента, 28. juni 1912).

¹¹⁶ *Musavat*, br. 7, Sarajevo, 26. januara 1910, 3.

¹¹⁷ ABiH, ZVS, 1907, br. 193476, (Isječak teksta je priložen u košuljicu, te nismo mogli ustanoviti kada je tačno napisan.)

ljen u ovom listu navodi se kako su strani kolonisti dobivali velika prostranstva erarnog zemljišta, dok su domaći "stjerani s čifluka, vapili za komadićem krčevine". Da bi ilustrirali poseban tretman stranih kolonista, naveli su primjer Jakoba Burghardta koji je, navodno, prvo dobio 300 dunuma zemlje i 1200 K pomoći za gradnju kuće u Prnjavorskom kotaru, potom je to prodao i ponovo dobio 300 dunuma zemlje u Derventskom kotaru, pa je i to ostavio, te se naselio u Windthorst gdje je kupio begluke Mehage Muhurdarevića iz Banje Luke. Na ovim beglucima živjele su četiri domaće obitelji koje su tražile pravo prvokupa.¹¹⁸ Zemaljska vlada je odmah poduzela istragu. Kontaktirala je Kotarski ured u Prnjavoru i Kotarski ured u Derventi da bi utvrdila je li spomenuti kolonist zaista tamo boravio i je li dobio zemlju. Nakon što je istraga okončana, Zemaljska vlada je, pozivajući se na član 19 Zakona o štampi, uputila dopis uredništvu lista *Otađzbina*, u kojem je zahtijevala da ovaj list objavi ispravke: Burghardt je zaista Zemaljska vlada dopustila naseliti se na državnom zemljištu „Šibovska šuma“ u kotaru Prnjavor, ali mu tom prilikom nije ustupljeno 300, nego 100 dunuma zemlje; nije mu dana nikakva pomoć za gradnju kuće; ovaj kolonist nije ni primio dodijeljenu mu česticu, te je ona dodijeljena drugom kolonistu, poslije toga Burghardt nije tražio novu česticu.¹¹⁹

Neprijateljstvo je postojalo i ono je bilo evidentno kod obje strane - kod kolonista, ali i kod domicilnog stanovništva. Zemlja, prostor za ispašu i drvarenje bili su najčešći razlozi sukoba. Domaći, bilo da se radilo o kmetovima ili begovima, držali su da je nad njima izvršena nepravda, da im je nova vlast oduzela zemlju i dodijelila je potpunim strancima. Zakupci su se osjećali ugroženim jer nisu imali zemlju za obradu, a begovi su se pozivali na svoja stara prava i na ono što su naslijedili optužujući Vladu da im je uzurpirala neke dijelove njihove zemlje.¹²⁰

¹¹⁸ *Otađzbina*, I, br. 1, Sarajevo, 24. august (6. septembar) 1911, 3.

¹¹⁹ ABiH, ZVS, 1911., br. 232614, (Građanski doglavlak-Uredništvu lista *Otađzbina*, riječ je vjerovatno o prepisu, pa datum nije naveden). Skloni smo vjerovati tvrdnjama Zemaljske vlade, jer se zaista samo u iznimno rijetkim situacijama događalo da neki kolonist dobije 300 dunuma ili 30 ha zemlje. Obično su dobivali od 10 do 12,5 ha.

¹²⁰ Alibeg Firdus iz Gradiškog kotara podnio je dvije tužbe: br. 66 protiv kolonizacije u Miljevićima i br. 64 protiv kolonizacije u Vrbaškoj. U potonjoj tužbi je naveo da je prilikom podjele erarne zemlje kolonistima u Vrbaškoj on ostao bez šume, a da je zemlja koja im je data pripala izvjesnom H. M. Điniću iz Banje Luke, te da im je dano i zemlje od posjeda Ibrahimbegovića. ABiH, ZVS, 1908, br. 91572 i 8679, (Kotarski ured Bosanske Gradiške-Zemaljskoj vladi, 19. juli 1908).

S druge strane, kolonisti su se žalili na uzurpacije zemlje, kao i na uznemiravanja od strane domaćih stanovnika.¹²¹

Kolonisti u vrtlogu značajnih političkih događanja u Bosni i Hercegovini

Razdoblje bosanske historije koje se veže za početak XX stoljeća možemo s pravom ocijeniti kao jedno od značajnih. Određeni historijski procesi tada su privredni kraju, drugi su se tek počinjali razvijati, a slijedili su i značajni politički događaji koji su Bosnu stavili u središte evropske i svjetske pozornosti. Za razdoblje koje razmatramo karakteristično je sljedeće: srpski pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju priveden je kraju, muslimanski pokret za vakufsko-mearifsku autonomiju bio je na svom vrhuncu, austrougarska uprava se suočavala sa sve zaoštrenijim nacionalnim odnosima, potom je slijedila aneksija Bosne i Hercegovine i aneksijska kriza. Od 1910. Bosna je imala svoj Ustav i Sabor, a u zemlji je pred izbijanje Prvog svjetskog rata vladalo stanje opće nesigurnosti i napetosti.

Svi nabrojani procesi i događaji nisu zaobišli ni njemačke koloniste u Bosni. Oni su se našli na meti predstavnika muslimanskog pokreta za autonomiju. Naime, do 1905. ovaj pokret se više bavio tretiranjem pitanja vjerskog i obrazovnog karaktera. Od spomenute godine u platformu pokreta ulazi i agrarno pitanje.¹²² Do sljedeće godine članovi ovog pokreta iskristalizirali su svoje stavove vezane za rješavanje

¹²¹ Huber Johann iz kolonije Vrbaška-Trebovljani Zemaljskoj vladi podnio je protokolarnu žalbu u kojoj je naveo da su od 30 preostalih neiskrčenih dunuma šume koji mu pripadaju Ilija i Pavle Pašajlić uzurpirali 6 dunuma, iskrčili ih i zasijali prosom i kukuruzom. Njegove pritužbe kod kotarskog ureda nisu imale uspjeha, te se on obratio Zemaljskoj vladi. Njegovoj tužbi se pridružila Renner Susane kojoj je Ilija Pašajlić uzurpirao 15 dunuma i zasijao ih kukuruzom. ABiH, ZVS, 1909, br. 172332, (Tužbe su u prilogu dokumenta pod br. 119036 i 119037. Uzete su 8. jula 1909). Zemaljska vlada je u dopisu br. 172333 od 4. oktobra 1909. opomenula Kotarski ured Bosanska Gradiška da bi se ovakve situacije trebale izbjegavati. Kolonisti iz Branjeva su imali problema jer su ih uznemiravali domaći stanovnici iz Šepka turskog. ABiH, ZVS, 1913, br. 13120.

¹²² F. Hauptman, Reguliranje zemljišnog posjeda, 153. Ali Fehmi Džabić je bio vođa pokreta sve do početka 1902. godine, kada je otišao poslom u Istanbul, a austrougarske vlasti mu nisu dozvolile povratak. Poslije ovoga događaja će redovi pokreta biti nešto razbijeni. Ponovo će biti konsolidirani početkom 1905. godine zahvaljujući Šerifu Arnautoviću. Odlučeno je da se od Džabića traži punomoć za okončanje pregovora s Vladom. Kao jedan od prvaka pokreta pojavljuje se Ali-beg Firdus, zemljišni posjednik, zbog čega i pitanje agrara ulazi u pro-

agrarnog pitanja, a u sklopu toga su se osvrnuli i na strane koloniste u zemlji. Oni su optuživali Zemaljsku vladu da je prilikom uvođenja gruntovnice prisvojila velike komplekse zemljišta, šuma, baltalika i darovala ih strancima, besplatno ili uz vrlo neznatnu cijenu.¹²³ Prema njihovu mišljenju, ovo je bilo pogubno za domaće stanovnike koji su bili oštećeni zbog oduzete im imovine, a nedostajalo im je i dovoljno šume, ispaša i baltalika. Zbog naseljavanja stranih kolonista u kotarima Prnjavor, Bijeljina, Brčko, Gradiška i Derвента, te zbog oduzimanja “spahinjske šume”, spriječeno je domaće stanovništvo da se bavi uzgojem stoke, a broj kolonista je nadmašio broj domaćeg stanovništva.¹²⁴

Svoje stavove predstavnici pokreta dodatno su razradili. Nisu prihvaćali objašnjenje Zemaljske vlade da se stranim kolonistima dijeli samo erarna zemlja, jer, prema njihovim navodima, iz erarne zemlje nije bilo provedeno izlučivanje mera i baltalika. Stranim kolonistima je davano više zemlje u odnosu na domaće (u prosjeku 21 dunum za strance, a 15 dunuma za domaće), a i uživali su razne pogodnosti. Vodstvu pokreta je, osim ove činjenice, smetala i praksa da se stranim kolonijama daju imena na stranim jezicima. Zbog svega ovoga vođe pokreta tražile su da se obustavi eksterna kolonizacija, a da dodijeljena zemlja stranim kolonistima koja je spadala u domen privatne zemlje i metruka od istih bude oduzeta, ili da se osobama koje su tvrdile da su u vlasništvu iste plati odšteta.¹²⁵ Vlada je odbila ove prijedloge. Držala je da optužbe nisu na mjestu. U pregovorima s predstavnicima muslimanskog pokreta za autonomiju dvorski savjetnik Mikuli pozivao se na statistiku: u Bosnu je do kraja 1906. godine naseljeno 2015 obitelji (10 714 osoba) na 224930 dunuma zemlje. Budući da su se ovi podaci razlikovali u odnosu na prethodnu godinu, kada je prema Izvještaju o upravljanju BiH u Bosnu naseljeno 1817 obitelji (9660 osoba) na zemlji katastarske površine od 210 892 dunuma, izražena je sumnja da je nastavljena eksterna kolonizacija, iako je oficijelno prekinuta 1905. godine. Vlada je to pravda-

gram pokreta. Usp.: N. Šehić, *Politički razvitak muslimana za vrijeme austrougarske uprave (1878-1909)*. Sarajevo, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, 1987, 270, 273-275.

¹²³ Memorandum bosanskohercegovačkog muslimanskog naroda upućen Državnim odborima ugarskog i austrijskog Sabora u Budimpešti godine 1906. Zagreb, 1906, 28.

¹²⁴ *Isto*, 28-29.

¹²⁵ Nusret Šehić, *Problem unutrašnje i spoljne kolonizacije u politici autonomnog pokreta muslimana*. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 1975-1976, br. 11-12, 339-340.

la tvrdnjom da su novi doseljenici dolazili „na svoju ruku“, kod svojih rođaka i prijatelja u kotarima Derвента i Prnjavor.¹²⁶

Slične zahtjeve vođe pokreta iznijele su i 1908. godine. Međutim, tada je već došlo do preokreta na historijskoj pozornici proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine od strane Monarhije i izbijanjem krize vezane uz ovaj događaj.¹²⁷ Prema stranim kolonistima nepovjerenje osjećali su i muslimanski i pravoslavni stanovnici. Naime, muslimani su na aneksiju odgovorili snažnim iseljeničkim pokretom u pravcu Osmanskog carstva. Nakon njihova iseljavanja postavilo se pitanje šta će biti sa zemljom tih iseljenika. U zemlji su otvarani konzorciji koji su se bavili pitanjem kupovine ove zemlje. Čak su i strani kolonisti u Bosanskoj Gradiški imali jedan takav konzorcij. Srbi su se nastojali organizirati u nastojanju da pokupuju zemlju iseljenika kako do nje ne bi došli strani kolonisti.¹²⁸

Hrvati su sa svoje strane činili sve da ovu situaciju iskoriste za jačanje katoličkog elementa u Bosni. Posebno se vrhbosanski nadbiskup Stadler zalagao za to da treba spriječiti Srbe u kupovini zemlje od muslimana koji se namjeravaju iseliti iz Bosne. On je držao da je to zemljište pogodnije za kolonizaciju katoličkog elementa. Međutim, pri tome je Stadler mislio na naseljavanje Slovenaca koji bi dali veću potporu Hrvatima, dok austrijski Nijemci nisu dolazili u obzir jer su oni obično osniva-

¹²⁶ *Isto*, 337. Istina, u literaturi susrećemo još podataka o tome kako je proces eksterne kolonizacije nastavljen i poslije 1905. Navodno su se, prema tvrdnjama banjalučkog predstojnika, kolonisti čak i 1910. godine naseljavali u području Banje Luke. Usp.: Đorđe Mikić, O kolonizaciji stranih seljaka, 188. S druge strane, postojao je i plan u vojnim krugovima iz 1908. godine, koji je predviđao naseljavanje islužanih podoficira na području BiH. Usp. Dževad Juzbašić, O austrougarskoj kolonizacionoj politici, 495. Međutim, napominjemo da smo se u radu na izvornoj građi zaista osvjedočili da Zemaljska vlada poslije 1905. godine nije izašla u susret više niti jednom umolitelju koji se htio naseliti u Bosni na erarnom zemljištu. Ukoliko je bilo onih koji su dolazili u Bosnu i kupovali privatnu zemlju, to je bilo van kompetencija Zemljske vlade.

¹²⁷ Čestitke povodom aneksije i očitovanje lojalnosti Monarhiji bili su sadržaji telegrama koje su kolonisti Windthorta i Rudolfsthal, župnik Nack ispred Ujedinjene evangeličke općine u oblasti Banja Luka, te trapisti samostana Mariastern poslali Njegovoj Ekseleciji baronu Burianu u oktobru 1908. godine. Dokument nam je ustupio prof. dr. Zijad Šehić (ABiH, ZV, 1908, br. 6318).

¹²⁸ Tomislav Kraljačić, Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije. Sarajevo, ANU-BiH, Posebna izdanja, Knjiga XCIC, *Odjeljenje društvenih nauka*, Knjiga 29, *Naučni skup posvećen 80-godišnjici aneksije BiH*, 1991, 292-293.

li kompaktna naselja zatvorenog tipa i ne bi uopće bili zainteresirani za hrvatsko pitanje u Bosni.¹²⁹

Isusovac Anton Puntigam također se zalagao za kolonizaciju u Bosni, ali je on, za razliku od Stadlera, držao da bi ovdje bilo pogodno naseliti njemačke katolike. Svoj plan je opisao u pismu pateru Kamilu 1909. godine. Kamilo je, uvjeren da bi to moglo biti interesantno, ova pisma prosljedio Joži Sunariću, koji je ta pisma ustupio listu "Hrvatska obrana". Ovaj list je u Puntigamovim nastojanjima vidio namjeru da se izvrši germanizacija Bosne.¹³⁰

Što se tiče stranih kolonista i novonastale situacije, zastupljeno je mišljenje da su oni iz svega svakako mogli samo profitirati. S jedne strane, mislilo se da će kolonisti imati koristi zbog iseljavanja muslimana radi kupovine njihove zemlje, dok s druge strane, postoji i mišljenje da je aneksija Bosne i Hercegovine za koloniste bila siguran dokaz da im se zemlja u budućnosti neće oduzimati.¹³¹

Međutim, priča o kolonistima u Bosni za vrijeme aneksije i krize koja je potom slijedila ima i svoje naličje. Kolonisti iz Windthorsta i Rudolfstala žalili su se na svoje susjede Srbe. Plašili su se za sebe i svoju imovinu zbog velikog pritiska koji se osjećao od strane srpskog stanovništva. Isto su osjećali i trapisti koji su od Vlade čak tražili naoružanje.¹³² I stanovnici Branjeva osjećali su izvjestan pritisak jer je u njihovom mjestu bio smješten garnizon Streifkorpsa,¹³³ koji je imao stratešku poziciju s obzirom na blizinu srpskih garnizona smještenih u Smrdan - Banji, Loznici i Lešnici.¹³⁴

Domaće stanovništvo neprijateljski se držalo prema kolonistima u vrijeme kada je u Bosni s radom počeo Sabor (od 1910. godine). Vjerovatno ohrabreni radom narodnih poslanika i njihovim angažmanom u Saboru, domaći su podizali tenzije u odnosu s kolonistima. Svjesni ovakve situacije, kolonisti su, također, bili zainteresirani za rad Sabora te su postali politički svjesniji i angažiraniji. Njihov predstavnik Max Brabez je još u februaru 1909. prosvjedovao kod Zemaljske vlade zbog toga što u

¹²⁹ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (rukopis doktorske disertacije). Zagreb, 2000, 747-748.

¹³⁰ Ovaj list je bio protiv naseljavanja stranih katolika, jer je podržavao HNZ na čelu s Nikolom Mandićem, koji je zagovarao istovjetnost Hrvata i Srba. *Isto*, 752, 755.

¹³¹ Dušan Drljača, Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*. Beograd, Istorijski institut SANU, Zbornik radova, knjiga 12, 1995, 216.

¹³² Đ. Mikić, O kolonizaciji stranih seljaka, 190.

¹³³ Izvidničko odjeljenje.

¹³⁴ J. Heimfelsen, Die Deutschen Kolonien, 21.

anketu za pripremanje ustava nisu bili pozvani i kolonisti, podvlačeći njihov značaj i ulogu u privrednom razvoju Bosne, kao i činjenicu da su oni najpouzdaniji element austrougarske uprave. Brabez je tražio i od samog cara da se zauzme za zaštitu interesa kolonista.¹³⁵ Na isto su se pozivali i kolonisti evangelici, koji su u pismu od decembra 1908. godine zajedničkom ministru finansija Burianu iznijeli svoj zahtjev da dobiju u Saboru jedno kurijsko mjesto ili virilni mandat¹³⁶ (iako ih nije bilo dovoljno da bi ostvarili takva prava).¹³⁷ Svoj zahtjev su ponovili počekom sljedeće godine ističući kako kolonije jesu značajne i zbog plaćanja poreza.¹³⁸

U političkim krugovima Monarhije postojala su dva dijametralno različita stava o tome je li kolonistima ovakva politička aktivnost potrebna ili ne. Poslanik Austrijskog parlamenta dr. Silvester zalagao se za interese kolonista. On je isticao, također, da su kolonisti više oporezovani, da imaju veće prihode sa zemlje, te da su pismeniji od lokalnog stanovništva. Međutim, ni Zemaljska vlada ni Zajedničko ministar-

¹³⁵ Hamdija Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*. Sarajevo, GDI, X, 1959, 140. Usp.: T. Kraljačić, *Kolonizacija stranih seljaka*, 121.

¹³⁶ "(...) ministar Istvan Burián se odupro zahtjevu kolonista da im se u Saboru obezbijede 2 mandata, mada je taj zahtjev podržala i austrijska vlada. On je na sastanku zajedničkih ministara 6. septembra 1909. godine izjavio da bi to narušilo princip konfesionalne podjele mandata, jer su kolonisti konfesionalno, jezički i nacionalno heterogen element, te da poželjan proces njihove asimilacije ne treba vještački usporavati. Na Zajedničkom ministarskom vijeću 18. septembra 1909. godine Burián je isticao da je u vlastitom interesu kolonista da se ne separišu i da bi bilo poželjno da što prije nestanu u domaćem elementu." Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*. Sarajevo, 1999, 40.

¹³⁷ Saborski poslanik Šćepan Grđić je isticao da je evangelicima kolonistima nemoguće dati jedan mandat u Saboru, kada jedan mandat dolazi na 25 000 stanovnika, a kolonista je samo 7000. Š. Grđić, *Kolonizacija u Bosni i Hercegovini, Pregled*, br.6-7, godina III, Sarajevo, 1912, 379. U Sabor su birana 72 poslanika koji su bili podijeljeni po kurijama: I kurija-18 poslanika (od toga katolici imaju 4, muslimani 6, a srpsko-pravoslavni 8 mandata), II kurija-20 poslanika, a u III 34 (katolici 12, muslimani 18, srpsko-pravoslavni 23 mandata, s tim što 1 mandat u II kuriji pripada Jevrejima). "Pripadnici onih vjeroispovjesti, kojima nije dan samostalni mandat u saboru radi malenoga broja njihovih priznavalaca, vlasni su, da u svome prebivalištu, već prema tome kojoj kuriji pripadaju, biraju u jednome od vjerskih izbornih tijela dotične kurije." *Zemaljski ustav (statut) za Bosnu i Hercegovinu*, Izborni red-paragrafi 5 i 11, Sarajevo, 1910.

¹³⁸ Ovaj moment o tome kako su kolonije predstavljale značajnu poreznu snagu ističe i Wieman, koji je koloniste osobno posjetio. Bernard Wieman, *Bosnisches Tagebuch*. Kempten und München, 1908, 27.

stvo finansija nisu blagonaklono gledali na buđenje političke svijesti kod kolonista jer nisu htjeli izazvati porast tenzija kod domaćeg stanovništva, a i zbog toga što su Hrvati u ustavnoj anketi iznijeli zabrinutost za opstanak hrvatskog elementa u Bosni ako se bude pružala potpora kolonistima.¹³⁹

Rad Sabora je bio poguban za strane koloniste kada je u pitanju školstvo. Pri tome se posebno misli na državne škole, jer su se privatne škole mogle održavati zahvaljujući potpori nacionalnih i konfesionalnih društava. Sabor je 1911. godine donio Nacrt Zakona o školama. Prema ovom Nacrtu, zemaljska sredstva više nisu mogla stajati na raspolaganju njemačkim školama.¹⁴⁰ Župnik Oehler se borio da nastava bar još jednim dijelom bude održavana na njemačkom jeziku u državnim školama.¹⁴¹ Vlada je u početku pristala na ovaj Nacrt, ali u praksi ove mjere nije odmah počela provoditi u djelo. Zbog ovoga je Vladu posebno kritizirao Šćepan Grdić, koji je uz to podvlačio da Vlada bolje skrbi o kolonistima jer im je dala više škola nego domaćim. Te škole su primale i subvencije, a njemačka djeca su u školama mogla učiti njemačku historiju, dok je historija Srba u školama bila zabranjena i srpska djeca o tome nisu mogla ništa naučiti.¹⁴²

Ostali interesantni podaci o njemačkim kolonijama u razdoblju 1906-1913.

A propos prethodno navedenog, ne čudi činjenica da je jedan broj kolonista odlučio potražiti svoju sreću izvan granica Bosne i Hercegovine. Neki od njih su se vratili u svoju domovinu. Međutim, neki su se odlučili za dosta udaljenija odredišta, gdje ih je čekala neizvjesnost. Najčešće su odlazili u Sjevernu Ameriku i Brazil. Zajedničko ministarstvo finansija je krajem 1912. godine otkrilo plan vlade brazilske

¹³⁹ H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda*, 140-141.

¹⁴⁰ Sabor je još 27. augusta 1910. usvojio rezoluciju prema kojoj je srpsko-hrvatski jezik trebao biti jezik nastave u svim školama koje se izdržavaju ili subvencioniraju iz zemaljskih sredstava. Vlada tada nije ovu odluku smatrala nepravednom, iako su njome direktno bile pogođene škole kolonista. Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 171.

¹⁴¹ Te je godine u Bosni bilo 36 škola ili školskih odjeljenja u kojima se nastava održavala na njemačkom jeziku. Na 14 kolonija bilo je raspoređeno 18 škola. Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksguppe in Südosteuropa*, München, 1989, 130, 131. Usp.: F. Hoffmann, *Das Schicksal*, 25.

¹⁴² Š. Grdić, *Kolonizacija u Bosni i Hercegovini*, 378, 379.

države Pará da nenaseljeni kraj „Estrada de Ferro de Braganza“ naseli evropskim kolonistima, preciznije, austrijskim i ugarskim pripadnicima.¹⁴³ Nažalost, ne raspolazemo statističkim podacima koji bi nam ilustrirali intenzitet odljeva njemačkih kolonista iz Bosne.

Oni koji su ostajali nastojali su se izboriti za svoja prava i bolje uvjete života. U cilju privrednog jačanja kolonista, župnik F. W. Oehler je 1912. godine pokrenuo inicijativu osnivanja Raiffeisen zadruga. U tome je posebno iskustva imao njegov brat dr. A. Oehler. Već 1912. godine osnovano je pet Raiffeisen kasa s 316 članova, a sljedeće godine ih je bilo deset sa 716 članova.¹⁴⁴ Iste godine je u Banjoj Luci osnovano „Udruženje njemačkih seoskih kreditnih i privrednih zadruga u Bosni“. U Op-sječkom i Schutzbergu podignute su mljekarske zadruga, dok je u Banjoj Luci osnovano „Milch und Lebensmittel Gesellschaft“.¹⁴⁵

Osim toga, 1906. godine je osnovano i društvo Nijemaca, čije je sjedište bilo u Sarajevu. Ovo društvo je pred Prvi svjetski rat imalo oko 2000 članova, a pokrenulo je i dva časopisa - *Bosnische Post* i *Sarajevoer Tagblatt*.¹⁴⁶

Evangelici su do 1911. godine imali ukupno pet župnih općina. Osim prvoformiranih općina u Sarajevu, Banjoj Luci i Franz-Josefsfeldu, osnovane su općine i u Lukavcu i Schutzbergu.¹⁴⁷ Stvorila se potreba za formiranjem jedne krovne organizacije koja bi povezala spomenute crkvene općine na razini Bosne i Hercegovine. I za-

¹⁴³ Zajedničko ministarstvo je tom prilikom naglasilo da su sjeverne brazilske države nepodgovne za naseljavanje evropskih kolonista, da su posebno nepovoljne zdravstvene prilike (paludizam i malarična groznica). Kao primjer za to su navedene španjolske porodice koje su iseljene u Brazil, ali su se zbog loše klime morale vratiti. ABiH, ZVS, 1912, br. 297781, (Ovaj tekst je ZMF prosljedilo Zemaljskoj vladi pod br. 17754, 14. decembar 1912.). Usp.: F. Hoffmann, *Das Schicksal*, 49.

¹⁴⁴ V. Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien*, 164.

¹⁴⁵ *Isto*.

¹⁴⁶ Z. Krnić, *Njemačka narodna skupina u NDH*, (rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu), Sarajevo, 1972, 18. Prema Hoffmannu, „Savez Nijemaca u BiH“ formiran je 1908. godine, a svoje je aktivnosti provodio u svim njemačkim kolonijama putem filijala. Savez se zalagao za održanje njemačkog načina života i školskih prilika. Braća Oehler su pokazala svoju aktivnost i na ovom polju. Naime, oni su vodili ogranak saveza u Banjoj Luci, a brinuli su se za izgradnju škola u Königsfeldu i Trošeljju. Župnik Oehler je pred Prvi svjetski rat osnovao i Čitalačko društvo, Putujuću biblioteku i Fotografsku centralu. F. Hoffmann, *Das Schicksal*, 58.

¹⁴⁷ *Bosnische Bote*, 1906, 159. *Bosnische Bote*, 1911, 202.

ista, uskoro je formirana „Vereinigte evangelische Pfarrgemeinden Bosniens und der Hercegovina“, a očekivala se još izrada autonomnog crkvenog statuta.¹⁴⁸

Od navedenih kolonija, status zasebnih seoskih općina imale su Schutzberg-Glogovac, Ularice, Franz-Ferdinandshöhe, Prosara, Šibovska, Vranovac. Ostale kolonije bile su frakcije drugih seoskih općina. Novosagrađenom crkvom mogla se pohvaliti jedino kolonija Glogovac; Prosara je imala provizornu bogomolju, a Šibovska malu kapelu. Naseljenici ostalih kolonija bogosluženje su obavljali u školskim učionicama ili privatnim prostorima.¹⁴⁹

U Branjevu i Šibovskoj radile su opće narodne škole s jednim njemačkim i jednim „srpsko-hrvatskim“ odjeljenjem. Škola sličnog tipa je radila i u Glogovcu, s tim da je njemački bio jezik nastave, a srpsko-hrvatski je bio oblatoran predmet. U Ularicama su kolonisti sami bili podigli školu, ali ju je kasnije preuzela Zemaljska vlada. Za ovu školu je bilo predviđeno da se u prva dva razreda uči njemački, a potom srpsko-hrvatski jezik. Dubrava, Prosara, Vranovac i Vrbaška su raspolagale privatnim, konfesionalnim školama. Kolonija Vrbovac nije imala školu, ali je dvaput sedmično dolazio učitelj iz Kadra. Djeca iz kolonije Dugo polje odlazila su u 7,5 km udaljeno Branjevo.¹⁵⁰ ■

MODALITIES OF EXTERNAL COLONISATION IN BOSNIA 1890-1914: A *CASE STUDY* ON GERMAN STATE COLONIES

Amila Kasumović

Summary

In Bosnian-Herzegovinian historiography the issue of external colonisation, particularly colonisation carried out by German ethnic element, has often been linked to political motives of the Austro-Hungarian authorities that, if simplified, could be encapsulated in the following manner: Austro-Hungarian administration was aimed

¹⁴⁸ Izvještaj o pravu Bosne i Hercegovine iz 1910, 38.

¹⁴⁹ Isto kao fusnota 38.

¹⁵⁰ *Isto*.

at settling a foreign, loyal element (German in particular) in the areas prevalingly inhabited by Orthodox Christian population, e.g. Posavina which resulted in elimination of its influence. The Landesregierung, on the other hand, always emphasised that the purpose of establishing colonies was to provide domicile peasants with higher farming skills and, since arable land was mainly located in the northern part of Bosnia, it was logical that colonies were created there. The process of creation of state-owned colonies was in full swing in the 1880s. Thus, eleven German colonies were created, with settlers from the territories of Hungary, Bukovina, Galicia, mainly the followers of Evangelical Church (Helvetians and Augsburgians). In the beginning, these settlers encountered numerous problems, such as acclimatisation, malaria, shortage of potable water, poor communications and climate disasters. Although these colonies gradually succeeded to consolidate, they never had the status of private colonies that experienced great progress in the true sense of the word "Musterkolonien". Relationship between these colonists and the Provincial Government was regulated by the contracts on lease of land that determined the rights and duties of settlers, so that settlers who had spent ten years diligently cultivating the land they had got on lease were entitled to assume the right to that land and could apply for ownership right over the plots of land they had cultivated. This was the most significant process that occurred in the state-type colonies at the beginning of the 20th century ■

UDK 332.02:63 (497.6 Hercegovina) "19"
Izvorni znanstveni rad

SPROVOĐENJE AGRARNE REFORME I DJELOVANJE KOMITSKIH ČETA U HERCEGOVINI NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Adnan Velagić
Fakultet humanističkih nauka, Mostar

Apstrakt: Nakon Prvog svjetskog rata i stvaranja monarhističke Jugoslavije ključno privredno, ali i političko pitanje bilo je sprovođenje agrarne reforme. Okolnosti koje su dovele do njenog iniciranja i način na koji je ona implementirana ostavili su negativne posljedice na muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Područje Hercegovine, a posebno njen dio uz granicu sa Crnom Gorom, postalo je poligon za djelovanje heterogenih komitskih četa, koje su svojim akcijama stvarale osjećaj nesigurnosti i sprečavale stabilizaciju nove vlasti. Kontinuirane pljačke, progoni i ubistva muslimanskog stanovništva rezultirali su nasilnom izmjenom zemljo- vlasničkih i demografskih karakteristika Hercegovine. U ovom radu se na osnovu relevantne arhivske građe razmatra situacija u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata, a posebno sprovođenje agrarne reforme i aktivnosti komitskih četa iz Crne Gore.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hercegovina, agrarno pitanje, agrarna reforma, Agrarna direkcija, komitski napadi.

Abstract: Agrarian reform was the key economic as well as political issue after the World War I and the establishment of the monarchist Yugoslavia. Circumstances that led to its commencement and the way it was implemented affected negatively the Muslim population of Bosnia and Herzegovina. The region of Herzegovina, and particularly areas along the border with Montenegro, became a polygon for actions undertaken by heterogeneous

brigand units that gave rise to the feeling of uncertainty and prevented stabilisation of the new government. Incessant robberies, expulsions and murders of Muslim population resulted in forcible change of ownership relations and demographic characteristics of Herzegovina. In its consideration of the situation in Herzegovina after WWI and particularly the implementation of agrarian reform and activities of Montenegrin brigand troops, this paper relies on relevant archival material.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, agrarian issue, agrarian reform, Directorate for Agrarian Affairs, brigand assaults*

Uvod

Sprovođenje agrarne reforme i reguliranje odnosa u ovom sektoru dugo vremena se nametalo kao prioritetno pitanje u Bosni i Hercegovini. Takav status proizlazio je iz općedruštvenog karaktera agrarnih odnosa, koji su sadržavali ne samo osnovne privredne karakteristike bosanskohercegovačkog sela nego i međusobno isprepletene i snažno naglašene nacionalne i konfesionalne odnose. Upravo zbog kompleksnosti agrarne problematike i osjetljivosti ukupnih odnosa u ovom sektoru austrougarska vlast je rješavanju ovog pitanja pristupala krajnje oprezno. Otkup zemlje odvijao se isključivo nakon dogovora između čifčije i čifluk sahibije,¹ a glavni normativni akti, koji su regulirali agrarne odnose u Bosni i Hercegovini, bili su preuzeti iz osmanskog perioda.² S druge strane, aktualna vlast je, više deklarativno nego stvarno, ulagala napore da ekonomski ojača seljaštvo i na taj način omogući njegov brži otkup. Finansijska sredstva koja su usmjeravana u ove svrhe nisu bila dovoljna, što

¹ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*. Zagreb, 2003, 47. "Nakon 1878. Austro-Ugarska monarhija upotrebljavala je pojmove kmet i kmetsko selište, dok su se begovi bunili tvrdeći da su pravi pojmovi čifčija i čifluk (...) Begovi su također tvrdili kako je pojam kmet novijeg datuma. Mustaj-beg Mutevelić jednom prilikom u Bosanskom saboru objašnjavao kako *ime kmet nije u nas ono što u u Austriji ili Germaniji znači Knecht, rob, nego po Vukovu riječniku riječ kmet znači: sudac, gospodar i starješina familije (...)* Mutevelić zastupa tezu da su kmetovi *obični zakupci u smislu Saferske naredbe, koji imaju tuđu zemlju da obrađuju, ali slobodni su ljudi, slobodni težaci (...)*".

² Najvažniji propisi iz oblasti agrara koje je primjenjivala austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini bili su Ramazanski zakon iz 1858. i Saferska naredba iz 1859. godine.

se odrazilo na slab otkup seljaka.³ Razloge ovakvog odnosa treba tražiti u općepolitičkom kursu koji je kreirala kako uprava u Sarajevu tako i zvanična austrougarska vlast u Beču. Historičar Husnija Kamberović smatra da je lokalna uprava u Sarajevu izbjegavala potraživati sredstva iz Monarhije zbog težnji za što većom samostalnošću, te da je upravo to bilo ono što je odgovaralo austrougarskoj vlasti, koja je pružajući ograničenu pomoć prilikom otkupa sprečavala stvaranje otvorene opozicije iz struktura zemljoposjedničkog sloja.⁴ Zbog ovakve politike otkup se odvijao relativno sporo, o čemu svjedoči i podatak da se do 1910. godine otkupilo 28.481 kmetovska porodica.⁵

³ Ilijas Hadžibegović, Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914). Beograd, *Jugoslavenski istorijski časopis* (dalje *JIC*), broj 1-2, 1974, 107. U tom pogledu država je otvorila samo jedno odjeljenje u Zemaljskoj banci koje je davalo hipotekarne zajmove do 50% otkupne cijene.

⁴ H. Kamberović, *n. dj.*, 89-90. "Za radikalniju agrarnu reformu trebala su znatna finansijska sredstva iz Monarhije, a to se kosilo sa općom političkom linijom uprave, koja je težila što samostalnijem djelovanju i zbog toga izbjegavala moliti za finansijska sredstva iz Monarhije (...) Agrarno pitanje i u ovo vrijeme bilo je prvenstveno političko pitanje, ali je vlast poduzimala i neke mjere koje su nagovještavale spremnost da se riješi pitanje vlasništva nad zemljom, što je bio jedan od najvažnijih problema agrarnog pitanja i suštinsko pitanje za položaj begova kao krupnih zemljoposjednika. Takav stav prema agrarnom pitanju, koji je bio aktuelan sve do pred Prvi svjetski rat, kada se pojavilo i nekih novih pogleda, a koji se, međutim, nisu realizirali, ostavio je dovoljno prostora da begovi nikada u cijelosti ne pređu u opoziciju austrougarskoj upravi".

⁵ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.* Sarajevo, 1896, LVIII. (dalje: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*) i *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sarajevo, 1912, 16-17. (dalje: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*). U Bosni i Hercegovini je 1895. godine bilo 88.970 kmetovskih porodica. Najintenzivniji otkup bio je u toku 1910. godine, kada je otkupljeno ukupno 2.260 kmetovskih selišta, od čega 297 djelimično i 1.963 potpuno otkupljena kmetovska selišta. Među otkupljenim porodicama najviše je bilo pravoslavnih – 1.567, zatim rimokatolika – 559; grkokatolika – 89 i na kraju muslimana – 45. Od 820 prodavalaca zemlje najviše je bilo muslimana – 713, zatim pravoslavnih – 67, rimokatolika – 26, Jevreja – 12 i juristika – 2. Ukupna površina otkupljenog zemljišta iznosila je 22.250 hektara, a za nju je plaćeno ukupno 2.870401 kruna. Ova sredstva osigurana su na slijedeći način: zajmom od Zemaljske banke 1.102347 kruna, javna i privatna sredstva 1.025710 kruna i 742.344 krune kmetovi iz vlastitih sredstava. Te godine se u okrugu Mostar otkupilo ukupno 394 kmetske porodice, što je bilo za 270 porodica više u odnosu na prethodnu godinu.

Proces otkupljivanja kmetovskih porodica u Hercegovini, tj. u okrugu Mostar⁶ odvijao se slično kao i u ostalom dijelu Bosne i Hercegovine. Prema podacima iz 1895. godine, na ovom području živjele su 9.004 kmetovske porodice. Do 1910. godine otkupilo se 2.565 ovih porodica.⁷ Međutim, ono što je bila karakteristika Hercegovine, u odnosu na cijelu Bosnu i Hercegovinu, jeste znatno manja procentualna zastupljenost kmetova u ukupnom broju stanovnika. Razlog tome nalazi se u činjenici da je hercegovačko seosko stanovništvo bilo većim dijelom stočarskog karaktera i da se kao takvo nalazilo u djelimično zavisnom položaju, tj. spadalo u kategoriju djelimičnih kmetova. Odnos agrarnog stanovništva 1895. godine, s osvrtom na okrug Mostar, prikazan je u tabeli broj 1:⁸

STANOVNIŠTVO	BOSNA I HERCEGOVINA	OKRUG MOSTAR
Zemljoposjednici sa kmetovima i bez njih	33.475	8.804
Slobodni zemljoposjednici	524.530	60.075
Djelimični kmetovi	176.509	67.322
Kmetovi	599.803	56.349

⁶ U geografskom pogledu područje Hercegovine obuhvata na sjeveru prijevoj Ivan-sedla (967 m) i Makljena (1.123 m), te južnih obronaka Bjelašnice, Visočice, Treskavice, Zelenogore i Volujka. Ovo područje je rijekom Neretvom povezano sa jugom zemlje, koji čini uski primorski dio u zoni Neum – Klek (oko 25 km). Sa istočne strane Hercegovinu od Nikšićkog polja i Komarničko-pivske udoline, koji se nalaze u Crnoj Gori, odvaja planinski sistem Orijena, Oputnih rudina i zapadni pojas Volujka i Golije. Na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani Hercegovine izdižu se planinski vijenci Zavelima, Čvrsnice, Vran-planine, Ljubuške, Raduše i Kamešnice. Površina ove regije je 11.419. km², što u odnosu na površinu Bosne i Hercegovine iznosi 22,3%. Unutrašnje administrativno-upravne granice Hercegovine nisu uvijek bile u okvirima geografskih granica. One su, u zavisnosti od različitih političkih, ekonomskih i drugih okolnosti, bile nekada šire, a nekada uže. U periodu austrougarske vladavine okrug Mostar obuhvatao je slijedeće kotare: Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar-kotar, Nevesinje, Stolac, Trebinje i Mostar-grad.

⁷ Podaci preuzeti iz: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. i Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Prema popisu iz 1895. godine na ovom području je živjelo 219.511 stanovnika, od čega ogromna većina 197.845 na selu. Broj stanovnika 1910. godine bio je znatno veći i iznosio je ukupno 267.038 stanovnika, od čega 222.681 na selu.

⁸ Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, Mostar, 1996, 234.

Ostalo poljoprivredno st.	50.924	5.304
Agrarno stanovništvo	1. 385.241	197.854
Kmetovi u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu	43,3 %	28,5%
UKUPNO STANOVNIKA	1. 568. 092	219.511

Tabela br. 1: Odnos agrarnog stanovništva u BiH i Mostarskom okrugu 1895.

Brže rješavanje agrarnog pitanja započelo je prodiranjem robnonovčanih odnosa u bosanskohercegovačko selo. Ovaj proces dao je podsticaj ne samo odumiranju feudalnih odnosa na selu nego je uzrokovao i njegovo približavanje urbanoj sredini. S druge strane, razvoj robnonovčanih odnosa doveo je do raspadanja autohtone patrijarhalne porodice, što se neminovno odrazilo na usitnjavanje seoskog zemljoposjeda.⁹ Tako je, prema podacima iz 1910. godine, oko 66% slobodnih seljaka i kmetova imalo zemljišni posjed manji od 5 hektara, 18% od 5 do 10 hektara, a svega 16% preko 10 hektara. Primijetno povećanje agrarnog stanovništva i smanjenje veličine zemljoposjeda u vlasništvu seoskog domaćinstva krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilo je od presudne važnosti za proces urbanizacije i industrijalizacije u Bosni i Hercegovini.

Donošenjem *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*¹⁰ 13. juna 1911. godine situacija se primijetno počela mijenjati. Od njegove primjene 1. januara 1912. godine do pred Prvi svjetski rat otkupilo se ukupno 13.360 kmetovskih domaćinstava.¹¹ Pre-

⁹ Opširnije u: Ferdo Hauptman, Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća. *Godišnjak društva istoričara*, godina XVII, 1966-67, 23-40.

¹⁰ Prije donošenja ovog Zakona car je svojim ukazom (svojeručnim pismom) od 3. marta 1910. godine naredio izradu osnovnih zakonskih preduvjeta kojima će biti osigurano davanje zajmova za otkup kmetova. Također, i u ovoj zakonskoj osnovi posebno je naglašeno da otkup kmetovskih selišta može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma između gospodara zemlje i kmeta. Opširnije u: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*

¹¹ I. Hadžibegović, cit. čl., 108. Za otkup ove zemlje kmetovske porodice su uplatile ukupno 25.728566 kruna. Od ove sume država je putem kreditnih sredstava (sa kamatom od 4,5%) izdvojila 23.826643 kruna, kmetovi 1.063509 kruna, a ostale privatne novčane institucije 838.414 kruna.

ma raspoloživim podacima, tokom austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini otkupilo se oko 42.500 kmetovskih porodica, sa preko 300.000 članova.¹²

Osvrt na demografske i privredne karakteristike

Nakon Prvog svjetskog rata 1918. godine¹³ od balkanskih teritorija nekadašnje Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Srbije stvorena je zajednička jugoslavenska država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Nastala kao produkt kompromisa nosilaca jugoslavenske ideje, pri čijoj je realizaciji predominirala velikosrpska interpretacija, ova država je sve vrijeme svoga postojanja predstavljala nestabilan državno-pravni subjekt. Priznati troplemeni nacionalni identitet, kompatibilan sa pravoslavnim i rimokatoličkim konfesionalnim identitetom, predstavljao je izvorište nacionalne majorizacije. Neriješeni nacionalni odnosi uzrokovali su nefunkcionalnost države, političke sukobe i naravnomjernu ekonomsku razvijenost. Južnoslavenske zemlje su u zajedničku državu ušle sa izrazitim privrednim različitostima, kako u dostignutom stepenu svoga razvoja tako i u privrednoj orijentiranosti. Naime, slovenske i hrvatske zemlje, inače najnerazvijeniji dijelovi u prethodnoj državi, postali su nosioci industrijskog razvoja Kraljevine SHS, dok je ostali dio Monarhije uglavnom ostao ograničen u autohtonom naslijeđu.

Hercegovina je u periodu monarhističke Jugoslavije bila slabo naseljena oblast.¹⁴ Prema popisu iz 1921. godine na ovom području je živjelo ukupno 265.998 stanovnika. Od toga broja u gradovima je živjelo 38.292 stanovnika, od čega 18.789 muslimana, 11.521 Srbin i 7.147 Hrvata. Muslimani su činili većinu u gradovima - Mostaru (8.009 ili oko 45%), Konjicu (1.197 ili oko 52%), Ljubuškom (1.892 ili oko 71%), Gacku (1.070 ili oko 59%), Nevesinju (995 ili oko 57%) i Stocu (2.426 ili oko 54,5%). Također, muslimani su bili vrlo brojni i u ostalim gradovima, kao što su Trebinje (2.412 ili oko 41%), Ljubinje (478 ili oko 43%) i Bileća (875 ili oko 45%).¹⁵

¹² *Isto.*

¹³ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo, 1991, 47. (dalje: N. Šehić, *BiH 1918-1925*). Računa se da je za vrijeme Prvog svjetskog rata živote izgubilo oko 360.000 Bosanaca i Hercegovaca ili 19% od ukupnog broja stanovnika, dok je ratna šteta na Konferenciji mira utvrđena u iznosu od 2.454800 zlatnih franaka.

¹⁴ U periodu monarhističke Jugoslavije područje Hercegovine obuhvatalo je slijedeće kotare: Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Nevesinje, Stolac, Trebinje i Mostar-grad.

¹⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*. Sarajevo, 1932.

Prema posljednjem popisu koji je uradila Kraljevina Jugoslavija iz 1931. godine na ovom području je živjelo 305.630 stanovnika, ili 13,15% od ukupnog broja u Bosni i Hercegovini. Katolika je bilo najviše 137.140 (ili 25% od ukupnog broja katolika u BiH), zatim pravoslavaca 98.192 (ili 9,55% ukupnog broja pravoslavaca u BiH), te muslimana 70.001 (ili 9,74% ukupnog broja muslimana u BiH) i ostalih 297. Pregled konfesionalne pripadnosti stanovništva Hercegovine 1931. godine prikazan je u tabeli broj 2:¹⁶

KOTAR	MUSLIMANI	KATOLICI	PRAVOSLAVNI	OSTALI	UKUPNO
Bileća	3.702	436	17.090	45	21.273
Gacko	5.724	83	9.426	2	15.235
Konjic	16.693	10.735	4.739	22	32.189
Ljubinje	2.015	4.268	8.689	8	14.980
Ljubuški	2.379	46.198	179	3	48.759
Mostar	17.400	52.869	12.730	191	83.190
Nevesinje	5.917	1.348	18.018	2	25.285
Stolac	10.632	20.207	10.310	7	41.156
Trebinje	5.539	998	17.011	17	23.563
UKUPNO HERCEGOVINA	70.001	137.140	98.192	297	305.630
UKUPNO BIH	718.079	547.949	1.028.139	28.388	2.323.555

Tabela br. 2: Stanovništvo Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti 1931. godine

Iz tabele se vidi da je na području Hercegovine živjelo 44,87% katolika, 32,12% pravoslavanih, 22,90% muslimana i 0,09% ostalih. Muslimansko stanovništvo je, u većem ili manjem broju bilo zastupljeno na području svih srezova, a najviše u Konjičkom, Mostarskom i Stolačkom srezu, gdje je živjelo oko 65% hercegovačkih

¹⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*. knjiga III, Beograd, 1938. (dalje: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*).

muslimana.¹⁷ Hercegovina je i u toku monarhističke Jugoslavije zadržala karakteristiku izrazito seljačke oblasti. Prema dostupnim podacima, na ovom području je preko 85% ukupne populacije činilo seosko stanovništvo.¹⁸ Muslimansko stanovništvo naseljavalo je uglavnom gradove (50% ukupne muslimanske populacije), dok je oko 70% pravoslavnih i 81% katolika pripadalo seoskom stanovništvu.

U privrednom pogledu Hercegovina je bila pasivna i izrazito nerazvijena oblast monarhističke Jugoslavije.¹⁹ Od industrijskih kapaciteta na ovom području treba navesti preradu duhana u Mostaru, Tkaonicu braće Vitković u Mostaru sa 60 razboja, te eksploataciju ugljena u Mostaru i boksita u Širokom Brijegu i Čitluku. Prema dostupnim podacima, u Hercegovini je 1939. godine proizvedeno oko 143.000 tona uglja, 103.000 tona boksita, 6.650 m³ granitnih blokova i kocke, 480 miliona cigareta, 400.000 m² pamučnih tkanina, 100.000 komada cigle, 600 tona sapuna, 250 tona kristalne vode, te fermentirano više od 3.500 tona duhana.²⁰

Na škrtom i nepristupačnom terenu stanovništvo se uglavnom bavilo poljoprivredom. U Hercegovini je pred Drugi svjetski rat bilo svega 11,6% obradivih površina,²¹ a uzgoj duhana i vinogradarstvo bili su najznačajnija zanimanja poljoprivrednog stanovništva.²² Duhan je bio najzastupljeniji u srezovima Mostar, Ljubuški, Ljubinje i Trebinje. Njegova proizvodnja je nakon Prvog svjetskog rata povećana, ali

¹⁷ Isto. Oko 88% hercegovačkih Hrvata živjelo je u srezovima Mostar, Ljubuški i Stolac, dok je 65 % hercegovačkih Srba živjelo na područjima Nevesinjskog, Bilećkog, Trebinjskog i Mostarskog sreza.

¹⁸ U Bosni i Hercegovini je seosko stanovništvo činilo 87% ukupne populacije. Opširnije: N. Šehić, *BiH 1918-1925*.

¹⁹ Opširnije: Branko Bujić, *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini. Ekonomske analize*. Sarajevo, *Progresivna misao u BiH 1918-1941*, 1983.

²⁰ Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*. Sarajevo, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, godina II, broj 2, 1966, 193.

²¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*. Prema dostupnim podacima u Hercegovini je 1931. godine bilo 146.315 zaposlenih stanovnika. Od toga broja u poljoprivredi je radilo 85,8%, u industriji, rudarstvu i zanatstvu 4,6%, dok je u administraciji, trgovini, bankarstvu i dr. radilo 9,6% stanovnika.

²² V. Smoljan, *n. dj.*, 242. Također: N. Šehić, *BiH 1918-1925*, 301. U Hercegovini je 2.800 hektara bilo zasađeno duhanom. Od oko 32 miliona sadnica duhana u Bosni i Hercegovini tokom 1922/1923. godine njih 5/6 bilo je zasađeno u Hercegovini. Također, od oko 6.640 hektara zemljišta pod vinogradima u Bosni i Hercegovini, najveći dio, oko 6.000 hektara, nalazio se u Hercegovini.

u nezadovoljavajućem obimu.²³ Na to je utjecalo više faktora, među kojima je najvažniji odnos aktuelne vlasti prema razvoju i proizvodnji ove kulture. Naime, od samoga početka monarhistička Jugoslavija nastavila je primjenjivati austrougarski Zakon iz 1880. godine, prema kojem je država imala potpuni monopol u pogledu proizvodnje i kreiranja otkupne cijene duhana. Izuzetno niska cijena i nedovoljni državni podsticaji negativno su se odražavali na proizvodnju ove kulture. Tako je država 1 kg duhana otkupljivala po cijeni od 5 do 20 dinara, da bi na tržištu u slobodnoj prodaji njegova cijena dostizala i do 450 dinara. Vinogradarstvo je bilo značajna poljoprivredna grana Hercegovine, a posebno Mostara, Stoca i Trebinja, gdje su se nalazili vinarski podrumi. Osim duhana i vinogradarskih kultura na području Hercegovine uzgajane su vrlo kvalitetne sorte jabuka i oraha, naročito na području Konjičkog sreza. Voćni rasadnici nalazili su se u Konjicu (1,2 ha), Lastvi kod Trebinja (1,15 ha) i u Gacku. Na bogatim i prostranim pašnjacima Gatačkog i Nevesinjskog sreza uzgajane su pasmine ovaca, koza, goveda i konja.

Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje odmetničkih grupa

Izrazita poljoprivredna nerazvijenost zahtijevala je energičnu akciju nadležnih institucija. Zbog toga su prve godine monarhističke Jugoslavije bile obilježene nastojanjem vladajućih krugova da sprovedu agrarnu reformu. U tom cilju doneseno je niz zakonskih akata i uredbi, kojima je trebalo likvidirati dotadašnje agrarne odnose na selu i čišćiju učiniti slobodnim vlasnikom zemlje koju obrađuje.²⁴ Za Bosnu i Hercegovinu posebno su bile značajne *Uredba o postupanju sa beglučkim zemlja-*

²³ N. Šehić, *BiH 1918-1925*, 303. Proizvodnja duhana je do 1910. godine povećavana i te godine je iznosila 448 vagona, da bi 1936. porasla na svega 524 vagona.

²⁴ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb, 1961, 228-229. Monarhistička Jugoslavija donijela je više zakona kojima su bili regulisani odnosi u agrarnom sektoru. Za Bosnu i Hercegovinu su značajni slijedeći zakonski akti: *Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH* (donesena 14. 2. 1920, a dopunjena 12. 5. 1921), *Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*, (12. 5. 1921), *Zakon o beglučkim zemljama u BiH* (3. 12. 1928), te *Zakon o dopuni zakona o finansijskoj likvidaciji odšteta za beglučke zemlje dosuđenih po zakonu o beglučkim zemljama u BiH* (27. 3. 1930). Također, vidi: Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918-19141)*. Gradačac, 2007.

ma u BiH,²⁵ te *Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*.²⁶ Provođenje ovih uredbi stavljeno je u nadležnost Agrarne direkcije u Sarajevu, koja je osnovana 20. jula 1920. godine. Svoje aktivnosti na terenu ova institucija je sprovodila preko okružnih agrarnih ureda, koji su bili smješteni u sjedištima okruga.²⁷ Glavno težište svoga rada Agrarna direkcija usmjerila je na utvrđivanje odštete i njene isplate onim zemljoposjednicima koji su u toku primjene agrarne reforme ostali bez kmetskih selišta. U tom pogledu aktuelna vlast je, na osnovu *Uredbe o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*, donijela odluku da 255.000000 dinara isplati kao odštetu vlasnicima zemlje. Od ove sume predviđeno je da 125.000000 dinara bude isplaćeno u gotovom novcu, a 130.000000 dinara u agrarnim obligacijama. Vlasnici zemlje, koji su trebali da dobiju odštetu, bili su podjeljeni u 28 kategorija, a isplata je obavljana prema digresivnoj skali, od I do XXVIII kategorije. U I kategoriju uvršteni su zemljoposjednici sa zemljarinom od 40 kruna, a u posljednju, XXVIII kategoriju, oni sa preko 6.000 kruna. U početku je problem predstavljao nedostatak novčanih sredstava, što je uzrokovalo kašnjenja u isplatama i proteste zemljoposjednika. Tako se u jednom dopisu, koji je Agrarna direkcija uputila Ministarstvu za agrar Kraljevine SHS, navodi da je “usljed nedoznačenja novca nastao zastoje u isplatama koji izazivlje pravo neodrživo stanje”, te da “iz političkih razloga ne bi smjela Agrarna direkcija da prizna da novca nema, ali o tome mora jer ne može da izbjegne navale stranaka”.²⁸ Zbog velikog pritiska, koji je dolazio sa terena, Mini-

²⁵ Mina Kujović, Analitički inventar dokumenata o agrarnim odnosima u Hercegovini od 1920. do 1929. godine. *Hercegovina*, Časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, broj 15-16, Mostar, 2003, 302; te: N. Šehić, *BiH 1918-1925*, 57-66. U članu 2. *Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH* iz 1921. stoji: “Nasljedni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. godine unatrag, prelaze otkupom u vlasnost obrađivača”. Seljaci su i nakon donošenja druge Uredbe ostali nezadovoljni, jer nisu dobili zemlju koju su obrađivali manje od 10 godina.

²⁶ *Isto*.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (dalje: ABIH), *fond Agrarna direkcija u Sarajevu* (dalje: *fond ADS*), dok. br. 201/26, Dopis Ministarstva za agrarnu reformu Agrarnoj direkciji u Sarajevu, Beograd, 28. august 1926. Okružni agrarni ured za okrug Mostar nalazio se u Mostaru, u kući Dane Smoljan. Naredbom ministra za agrar Kraljevine SHS svi okružni agrarni uredi u Bosni i Hercegovini prestali su sa radom 30. septembra 1926. godine. Njihov posao preuzeli su honorarni agrarni delegati, koji su bili prvostepeni organ u procesu rješavanja agrarnih pitanja. Svoja rješenja oni su predlagali Agrarnoj direkciji u Sarajevu.

²⁸ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 4578/22, Likvidacija kmetovskih odnosa – Doznačenje kredita, Sarajevo, 15. septembar 1922, 1-4.

starstvo za agrarnu reformu je Agrarnoj direkciji putem Narodne banke uplatilo dvije tranše, od 60.000000 i 65.000000 dinara. S ovim sredstvima Agrarna direkcija je, do septembra 1924. godine, likvidirala 17.210 odšteta, za I kategoriju, i 2. 997 odšteta, za ostale kategorije u Bosni i Hercegovini.²⁹ U toku likvidacije odšteta za ove kategorije Agrarna direkcija je u gotovini isplatila 120.473421 dinar i u obligacijama 129.880500 dinara, što je predstavljalo isplatu oko 95% predviđenih sredstava. Međutim, zbog malih nadoknada, uslijedile su žalbe zemljoposjednika koje su trajale sve do kraja 30-ih godina XX stoljeća.³⁰

Tokom svog devetogodišnjeg djelovanja (do 1929) Agrarna direkcija u Sarajevu je imala i vrlo teške unutrašnje probleme, koji su otežavali provođenje ključnih reformskih zahvata. Tako su evidentirani nedostaci kvalifikovanih kadrova i radnog prostora,³¹ a neredovne isplate ličnih dohodaka i honorara rezultirale su čestim pojavama korupcije i nerada uposlenih.³² Da bi suzbio ove negativne pojave, ministar

²⁹ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 17.065/24, Dopis Agrarne direkcije Ministarstvu za agrarnu reformu u Beogradu – Sveukupni rad Agrarne direkcije, Sarajevo, 16. septembar 1924, 30.

³⁰ Isto, 31. Čak je i Agrarna direkcija priznala opravdanost navedenih žalbi zemljoposjednika, te se u ovom dokumentu konstatira: “Kod svih kategorija pristizale su i prije, a još uvijek pridolaze opravdane reklamacije bivših sopstvenika za odštetu, isto tako reklamiranje za ispravak obračuna usljed naknadne konstatacije, postojanja ili nepostojanja kmetskih odnosa, krivog gruntovnog stanja itd. Likvidacioni odsjek ima još puno posla oko likvidacija kmetskog odnosa i mogla bi se likvidacija vući u nedogled, ako se ne odredi rok do kojeg se može reklamovati”.

³¹ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 8/22, Dopis Agrarne direkcije u Sarajevu Ministarstvu za Agrarnu reformu Kraljevine SHS u Beogradu – Likvidovanje odšteta za bivša kmetska selišta, Sarajevo, 20. januara 1922, 1-2. U ovom dokumentu posebno je naglašen problem nedostatka kadrova na području Mostara i Ljubuškog, te se konstatira da je “posao tako veliki da jedan referent sa spisima trči iz jedne sobe u drugu”.

U nedostatku kadrova Agrarna direkcija uputila je Dopis Ministarstvu za agrarnu reformu kojim je tražila reaktiviranje pojedinih penzioniranih činovnika, u kojem se navodi sljedeće: “Da bi se mogao uspješno nastaviti rad u području Agrarne direkcije u Sarajevu potrebno je da se poveća personal, kako kod same direkcije tako i kod pojedinih Okružnih agrarnih ureda. U tom pogledu zamoljavamo da nam dozvolite reaktivaciju pojedinih penzionisanih činovnika”. O ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 180/25, Prijedlozi za reaktiviranje pojedinih činovnika, Sarajevo, 12. oktobar 1925, 1.

³² Od više slučajeva koji ukazuju na prisustvo korupcije izdvojit ću:

I. Slučaj Saliha Rudi Jasenkovića, pomoćnog dnevničara, koji je od klijenata naplaćivao 40-50 dinara za pisanje zahtjeva za odštetu; o ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 12/22,

za agrarnu reformu Kraljevine SHS Pavle Radić donio je niz odluka kojima je najstrožije zabranio korupciju, nerad i javašluk na radnom mjestu, te upozorio nadležne u Agrarnoj direkciji da svaku aktivnost moraju bazirati na zakonskoj proceduri i sa njom upoznati nadležno ministarstvo i njega lično.

U procesu rješavanja agrarnog pitanja osnovni problem proizlazio je iz determinacije “feudalnih odnosa”, tj. iz ocjene da li su u određenoj pokrajini još uvijek bili prisutni ostaci “feudalnih odnosa” koje treba likvidirati. Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina aktuelna vlast je smatrala da su “agrarni odnosi u ovoj pokrajini još uvijek u znaku baštinjenja kmetskih odnosa i drugog različitog izrabljivanja sitnog seljaštva”.³³ Ipak, to su bile paušalne i uopćene procjene, koje nisu imale dublju analizu i relevantno uporište u stvarnom životu. Naime, još su reformskim zahvatima iz XIX stoljeća “feudalni odnosi” bili relativizirani, a seljaci dobili pravo da na osnovu slobodne volje i dogovora sa vlasnikom zemlje preuzmu zemlju u zakup. Također, obaveza seljaka bila je da tu zemlju obrađuju i da prema dogovoru jedan dio proizvoda predaju vlasniku zemlje, a drugi dio zadrže za svoje potrebe.³⁴ Međutim, stvarni cilj agrarne reforme u Bosni i Hercegovini nije bio samo likvidacija “feudal-

Naplaćivanje namira prilikom isplate otkupnine za kmetovska selišta, Sarajevo, 28. mart 1922, 1.

II. Slučaj izvjesne Valerije Ševeglijević iz Goražda, koja je potkupila određene uposlenike u Agrarnoj direkciji (njihova imena se ne navode u dokumentu, op. A. V.) da ubrzaju isplatu odštete za Nuriju i Refika Šahinpašića i Mustajbega Kuljuha. O ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 111/22, Slučaj Valerije Ševeglijević, Sarajevo, 26. januar 1922, 1-6.

III. Interesantan je bio i slučaj korupcije u Bileći, gdje je geometar odbijao da radi svoj posao “sve dok mu stranka ne pane u džep”. O ovome opširnije: *Pravda*, Domaće vijesti – Dopis na adresu Agrarne direkcije, 24. februara, 3.

Također, evidentno je bilo i prisustvo nerada kod pojedinih službenika. U jednom Izvještaju Agrarne direkcije navedeno je: “Zastoj u radu ove institucije prouzrokovali su nesavjesni činovnici koji se ne drže tačno propisanih uredovnih sati, te dolaze na posao oko 9 ili čak kasnije, a odlaze iz ureda mnogo prije 14 sati”. O ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 82/26, Izvještaj Agrarne direkcije, Sarajevo, 26. februar 1926, 1-3.

³³ F. Čulinović, *n. dj.*, 225.

³⁴ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 90/22, Privremena renta za godine 1919. i 1920., Sarajevo, 26. aprila 1922, 1-4. Do kraja 1918. godine propisani dohodak koji su čifluk-sahibije uzimale iznosio je 1/2, 1/3 ili 1/4 od uroda sa zakupljene zemlje. Ukoliko bi se desilo da čifčija potroši ovaj hak, čifluk-sahibija je imao pravo na prihod koji se računao tako što bi se vrijednost naturalnog haka sporne godine računala po najnižim tržišnim cijenama te godine i od toga je uzimao svoj dio.

nih zaostataka”, nego i prekomponiranje vlasničkih odnosa na štetu većinskih muslimanskih zemljoposjednika.³⁵

S druge strane, razvoj prilika upućuje na konstataciju da su srpski seljaci formiranje Kraljevstva SHS shvatili kao pogodnu priliku da nasilnim akcijama riješe agrarno pitanje u svoju korist. Međutim, sa agrarnim pitanjem preplitalo se nacionalno, odnosno vjersko pitanje, pa je provođenje agrarne reforme u praksi sve više poprimalo izraz međukonfesionalne konfrontacije i antimuslimanskog raspoloženja. Posebno su bili aktivni ekstremisti iz srpskog naroda, prije svih, brojna četnička udruženja (Udruženje srpskih četnika “Petar Mrkonjić”, Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i druga) i njima bliske organizacije (SRNAO – Srpska nacionalna omladina, ORJUNA – Organizacija jugoslovenskih nacionalista, Narodna odbrana, Srpski kulturni klub i druge), koji su zastupale stanovište da je “Kraljevina SHS stvorena samo za Srbe”, te da “Srbi raspolažu životima i imanjinama vašim (mislili se na ostale narode u Kraljevini SHS, op. A. V.), a vi nemate ništa osim svoje slobodne volje da ostanete u ovoj zemlji i da se pokoravate, ili da se iselite iz okvira naših državnih granica, jer mi hoćemo da carujemo, mi hoćemo da vladamo, mi hoćemo da raspoložemo i telom i dušom i imanjinom vašim jer mi pružamo garancije, mi smo temelj ove velike naše Otadžbine”.³⁶ Iako je kralj obećao da će se “zemlja podeliti među siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima”, te pozvao “seljake-kmetove da s poverenjem u kraljevsku reč mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju, koja će u napred biti samo Božija i njihova”, cijeli ovaj proces proveden je uz primjenu bezobzirne kampanje i surovih represalija protiv dotadašnjih muslimanskih zemljoposjednika. Posebne probleme prouzrokovali su seljaci, koji su držali begovsku zemlju pod zakupom. Oni su, prije zvaničnog provođenja agrarne reforme i ugrunтовljavanja ove zemlje u svoje vlasništvo, otkazali isplate haka zemljoposjednicima i izvršili nasilno prisvajanje

³⁵ U Bosni i Hercegovini je 1910. godine bilo ukupno 10.463 zemljišna posjednika koji su imali kmetove. Od toga broja njih 9.537 ili 91,15% bili su muslimani, 663 ili 6,05% pravoslavci, 267 ili 2,55% katolici i 26 ili 0,25% ostali. Opširnije: Bakir Tanović, *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine?* Zagreb, 1995, 61. Također: Mustafa Imamović, Kasim Hrelja, Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima*. Sarajevo, 1993. Također: Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918-1941)*, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1992*. Sarajevo, *Pravna misao*, broj 5-8, 1993.

³⁶ Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo, 1971, 114. (dalje: N. Šehić, *Četništvo u BiH*). Autor je navedeni citat preuzeo iz lista *Srbadija* od 7. februara 1925.

ove zemlje.³⁷ Pored toga, često se dešavalo da su srpski seljaci predvođeni šovinistima i raznim pljačkašima upadali na beglučke posjede i vršili opći teror.³⁸ Ova nasilja nad muslimanima naišla su na osudu šire javnosti, pa je čak i radikalski list *Sa-mouprava* ove zločine vrlo negativno prokomentirao, navodeći da “braća Muslimani u Bosni i Hercegovini imaju dosta razloga da se potuže na svoju sudbinu”.³⁹ Događaje na terenu pratili su i komisijski timovi Agrarne direkcije u Sarajevu, na čelu sa Milanom Roknićem. Njihov zadatak bio je da utvrde faktičko stanje i da posreduju prilikom rješavanja sporova između seljaka i zemljoposjednika. Međutim, izvještaji koji su stizali od strane ovih komisija govore o vrlo teškoj situaciji “koju prouzrokuju neposlušni i agresivni kmetovi”. Tako se u jednom Izvještaju Milana Roknića navodi slijedeće:⁴⁰

“Sa propisanim komisijama i sa kmetovima nisam mogao raditi, jerbo isti neće da u ovoj akciji sudjeluju. Kmetovi neće jerbo su mišljenja da haka više ne duguju, a komisije se opet boje kmetova da im kuće ne popale (...)”.

U daljem izlaganju on navodi neke konkretne slučajeve nasilja nad muslimanskim zemljoposjednicima, te konstatira:

“U kotaru Bosanski Petrovac predao je Muhamedbeg Bukovača (uvidom u druge dokumente saznao sam da je prezime ovoga bega Kulenović, a da mu je Bukovača samo nadimak prema selu u kojem se nalazio njegov begluk, op. A. V.) 122 tužbe za naplatu haka od svojih kmetova (...) baš taj Bukovača silno je nastradao pošto nije dobio baš ništa od svojih kmetova, nego su ga još u njegovom selu sasvim

³⁷ Hak je određeni dio prinosa sa zakupljene zemlje koji je čifčija, odnosno zakupac zemlje, godišnje davao čifluk sahibiji, odnosno vlasniku zemlje.

³⁸ Milan Gaković, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata. Sarajevo, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina VI, knjiga 6, 1966, 171-179.

³⁹ Atif Purivatra, Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, broj 3, 1967, 253.

⁴⁰ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 29334/21, Izvještaj M. Roknića g-dinu A. Feifaliku direktoru Agrarne direkcije, Sarajevo, 10. decembar 1921.

opljačkali, ne samo žito, nego i cijelo pokućstvo, pa su ga još nakon pljačke zapalili i izgorjelo je sve što je imao (...)”.

U kakvom su položaju bili bosanskohercegovački muslimani svjedoči i prote-sna rezolucija koju su muslimanski intelektualci i političari uputili regentu Aleksan-dru Karadževiću i ministru unutrašnjih poslova Svetozaru Pribičeviću sa Skupšti-ne *Muslimanske organizacije* od 24. januara 1919. godine. U ovom protestu se iz-među ostalog navodi:⁴¹

“Po cijeloj domovini, a i samom glavnom gradu naše domovi-ne učestali su otvoreni zločinački napadaji na ličnu slobodu i imovi-nu golorukih Muslimana u takvoj mjeri, da čovjek nije se više siguran ni u po bijela dana slobodno kretati. Vapaji iz cijele zemlje množe se i traže od Narodne vlade, ali te zaštite nema, a niti ima izgleda da se otuda možemo nadati skoroj pomoći”.

Zbog odbijanja kmetova da isplate obavezni hak zemljoposjednicima Agrarna direkcija je 1922. godine donijela odluku da svi kmetovi moraju ispuniti svoju oba-vezu i to na temelju propisa koji su vrijedili do 1918. godine. Vrijednost cjeloku-pnog haka u Bosni i Hercegovini, nakon umanjenja troškova režije od 15%, izno-sio je za 1919. godinu 103.522752 dinara, a za 1920. godinu 104.269708 dinara. Od ovih sredstava oduzet je još predujam rente, koji su vlasnici zemlje dobili ranije. Ta-kođer, odlučeno je da ostatak sredstava bude isplaćen na osnovu postojećih *Regista-ra o predujmu*.⁴²

Treba navesti i to da je nakon 1918. godine u monarhističkoj Jugoslaviji izvrše-na djelimična unutrašnja kolonizacija. Ovaj proces odvijao se na dvojak način – dr-žavnim, tj. legalnim i privatnim, odnosno nelegalnim putem. Naime, jedan dio dr-žavne zemlje (erara) aktuelna vlast je dodijelila siromašnim, dobrovoljcima, beskuć-nicima i ostalim socijalno ugroženim kategorijama, dok je drugi dio zemlje koloni-ziran nasilnim putem, tj. otimanjem državne zemlje. Prema dostupnim podacima, u

⁴¹ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1974, 70-71. Osnivači *Muslimanske organizacije* bili su: Hamdija Karamehmedović, Mehmed Spaho, Halid Hrasnica, Edhem Mulabdić, Sakib Korkut, Ibrahim Sarić i Ahmed Salihbegović (dalje: A. Purivatra, *JMO*).

⁴² ABIH, *fond ADS*, dok. br. 90/22, Privremena renta za godinu 1919. i 1920., Sarajevo, 26. maj 1922, 1-4. Za 1919. godinu predujam je iznosio 11.448329 dinara, a za 1920. godinu 40.000000 dinara.

periodu od 1918. do 1924. godine, 13.228 koloniziranih porodica dobilo je ukupno 33.419 ha zemlje, ili u prosjeku oko 2,52 ha po jednoj porodici. Najmanje površine dodjeljene su na području okruga Mostar, gdje je 751 porodica dobila ukupno 807 ha zemlje.⁴³ Postupak provođenja kolonizacije usporavali su česti sukobi između domaćeg seoskog stanovništva i državnih organa. Razlozi ovih sukoba bili su uglavnom povezani sa dodjeljivanjem državne zemlje, na kojoj su seljaci već obavljali ispašu stoke ili su sa nje pribavljali ogrjev.⁴⁴ Također, bilo je nesuglasica između vojske i dobrovoljaca, koji su često uzurpirali ili su im zvanične vlasti same dodjeljivale dijelove vojnih poligona. Tako se navodi podatak da je Komanda Druge Armijske oblasti uputila *Protestnu notu* Velikom županu Sarajevske oblasti, u kojoj navodi “da je dobrovoljcima nelegalno dodjeljeno zemljište u okolini vojnog logora u Kalinoviku, koji služi kao streljište za artiljerijsku školu gađanja”.⁴⁵

* * *

Velike probleme u provođenju reformskih zahvata aktuelna vlast je imala na području istočne i jugoistočne Hercegovine, uz granicu sa Crnom Gorom. Upadi crnogorskih komita i pljačkaških bandi u područja Gatačkog, Bilećkog, Trebinjskog, Mostarskog i drugih hercegovačkih srezova, motiviranih pljačkanjem i vjersko-nacionalnom mržnjom, ostavili su negativne posljedice na muslimanskom stanovništvu ovih područja.⁴⁶ O tome se u jednom Izvještaju o hajdučkim pokretima na području kotareva Bileća i Gacko navodi slijedeće:⁴⁷

⁴³ Sajma Sarić, Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1934. godine. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, godina XIV, broj 14-15, 1978, 420-421. U okrugu Mostar kolonizacija je izvršena na slijedeći način: 18 dobrovoljačkih porodica dobilo je 69 ha zemlje; 59 invalidskih porodica dobilo je 46 ha zemlje; 55 beskućničkih porodica dobilo je 55 ha zemlje; 619 ostalih porodica dobilo je 657 ha zemlje.

⁴⁴ ABIIH, *fond ADS*, dok. br. 18.209/23, Namirenje dobrovoljaca državnom zemljom na erarnom šumskom zemljištu, Sarajevo, 3. oktobar 1923. Takav sukob desio se 1923. godine kada je Agrarna direkcija u Sarajevu donijela odluku o naseljavanju 2.000 dobrovoljaca na području Bosne i Hercegovine, kojima je trebalo dodijeliti po 5 ha šumskog zemljišta. Tada su protestirali seljaci koji su tvrdili da “dodjeljeno zemljište njima služi za ispašu stoke”.

⁴⁵ ABIIH, *fond ADS*, dok. br. 133/25, Protest Komande Druge Armijske oblasti Velikom županu sarajevske oblasti, 12. juli 1925, 1-3.

⁴⁶ A. Purivatra, *JMO*, 46-65.

⁴⁷ ABIIH, *fond Zemaljska vlada* (dalje: *fond ZV*), dok. br. 3580/19, Izvještaj o hajdučkim pokretima u kotarevima Bileća i Gacko, Sarajevo, 1919.

“Sigurnosne prilike su u pograničnim krajevima s dana u dan to gore, te nema prilike, da bi se iste bez radikalnih mjera poboljšati mogle. Izgleda da je sa strane Crnogoraca odnosno njihovih komita bolje rečeno hajduka, plan da sva muslimanska sela unište i to ne samo da narod opljačkaju i neki dio istih poubijaju (...) Događaj 27. pr. mj. (prošlog mjeseca, op. A. V.) nosi više karakter osvete za podnešene nepravde tokom rata, kao što se dočulo bez da se te vijesti potvrditi moguše (...) Dalje se danomice šire vijesti, da Crnogorci sa silom na Trebinje napasti kane. Premda te vijesti nisu potvrđene nije isključeno, da bi do takvog pokušaja moglo doći, pošto se te vijesti u zadnje doba sve više i više šire. Narod osobito muslimani i inostranci nalaze se u velikoj bojazni i strahu”.

Stradanja muslimanskog stanovništva bilo je i na drugim područjima Hercegovine. Tako je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 6. aprila 1919. godine uputila brzojav Komandi II armijske oblasti u Sarajevu, u kojem je izrazila najozbiljniju zabrinutost zbog zločinačkih i pljačkaških upada crnogorskih komita na područje Mostarskog kotara.⁴⁸ Također, iz Kotarskog ureda Gacko javljeno je da su poginula “tri Turčina”, a da ih je pet lahko ranjeno, jer su “ispred taneta slučajno pobjegli”; iz kotara Stolac je javljeno da su svi muslimani iz sela Suzim pobjegli u selo Berkoviće; iz Bileće je došao brzojav o pljačkanju muslimana i ubistvu trojice; iz Ljubinja je javljeno da su napadi na muslimane izvršeni u džamiji u vrijeme jacija-namaza i da je jedan ubijen, a dvojica teško ranjena.⁴⁹ Posebno je bilo teško stanje u Gacku. U *Izvjestaju Okružnog vojnog zapovjedništva za kotar Gacko*, postaja Šipovica, navode se imena 50 muslimanskih porodica koje su crnogorske komite, predvođeni Perom Dakićem i Petrom Milićem, opljačkale, pretukle i silovale.⁵⁰ Nakon ubistva peterice

⁴⁸ ABIH, *fond ZV*, dok. br.2756/19, Predsjedništvo Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Komandi II Armijske oblasti, 6. aprila 1919. “Mostar kotar ostao je potpuno bez vojske. Prilike su ovdje tako da su napadaji crnogorskih pljačkaša u tom slučaju apsolutno neotklo-njivi”.

⁴⁹ A. Purivatra, *JMO*, 53.

⁵⁰ ABIH, *fond ZV*, dok. br. 2693/19, Izvještaj Okružničkog vojnog zapovjedništva u Gacku, 4. aprila 1919. Također: A. Velagić, cit. čl., 74-76. U dokumentu se navodi stradanje slijedećih porodica: Osmana Salčina iz sela Šipovice; Selima Bajrovića, Huse Bajrovića, Osmana Bajrovića, Ferhata Bajrovića, Zećira Bajrovića, Ahmeta Salčina, Begana Salčina, Mehe Salčina, Memiša Salčina, Bećira Lenda, Omera Tota, svi iz sela Stamenice; Alije Skopka i Ferhata Kadića iz sela Tamelice; Alije Loga (prezime je nečitko napisano u Izvještaju), Mu-

muslimana iz sela Bahori kod Gacka, polovinom augusta 1925. godine, u Mostaru je bio održan javni miting sa kojeg su predstavnici različitih političkih partija uputili protest ministru unutrašnjih djela Boži Maksimoviću, u kojem su zatražili “da se javni poredak i javna bezbjednost popravi u Gatačkom srezu, jer ni jedan Musliman nije više siguran tamo za svoj život i imetak”.⁵¹ Kada je poslanik u Privremenom narodnom predstavništvu Hamid Svrzo upitao ministra unutrašnjih djela Svetozara Pribičevića da li je upoznat sa zločinima koji se dešavaju nad nezaštićenim muslimanima, ovaj mu je odgovorio da “nema nikakve sumnje da se u Bosni i Hercegovini, u posljednje vrijeme dešavaju zločini. Ima ih po četrdeset (misli na zločince, op. A.V.) u jednoj bandi, po deset, po sedam. Naročito ima takvih koji dolaze iz Crne Gore i ulaze u Hercegovinu i vrše zločinstva i razbojništva”.⁵² O ovim događajima zagrebački list *Obzor* izvijestio je da se pokolji vrše bez ikakvog povoda, da su nevine žrtve ubijane “samo zato jer su Muslimani”, te da “Muslimane po Hercegovini ubijaju iz vjerske i nacionalne mržnje koja traži osvetu”.⁵³ Također, list *Pravda* je odlučno tražio da se digne glas protiv terora koji se nekažnjeno i nesmetano sprovodi nad muslimanima Hercegovine. Ukazujući na teško stanje muslimana Bileće i Gacka, u ovom listu je, između ostalog, navedeno:⁵⁴

“Naše glasilo *Pravda* bezbroj je primjera i slučajeva do sada javnosti prikazala o bezdušnim nasiljima i tiranijama, koje su učinjene muslimanima u Bosni i Hercegovini, a naročito u Gacku i Bileći. Koliko je nevinih muslimana u ovim kotarevima glavom platilo, koliko je silno blago opljačkano, pa da li se do sada išta pomoglo tim bi-

šana Čolpe, Adema Čolpe, Bećira Čolpe, Alije Čolpe, Omera Čolpe, Muje Čolpe, Hamida Čolpe, Huse Bećirovića, Alije Lukovca, iz sela Borač; Šaćira Fržine, iz Počelja; Nezira Delalića, Ferhata Delalića, Hamida Lukovca, Mehe Okelića, Muje Okelića i Mušana Okelića, iz sela Mjedenik; Pašana Šabanovića iz sela Poda; Smaje Vuka, Hamida Vuka i Alije Gadža iz sela Lončari (naziv sela nečitko napisan u Izvještaju); Halče Rokše, Jusufa Rokše i Šaćira Gadža iz sela Meleđići; Omera Čorbe iz sela Soderi; Alije Loga iz sela Luka; Alije Krvavca iz Velike Gračanice; Hasana Bećirovića iz Avtovca; te više porodica iz sela Cernice, koje se ne navode u ovom Izvještaju.

⁵¹ A. Purivatra, *JMO*, 315-316. Ovo upozorenje uputili su predstavnici Jugoslovenske muslimanske stranke, Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke, Samostalne demokratske stranke i Hrvatske republikanske seljačke stranke.

⁵² M. Gaković, cit. čl., 176.

⁵³ A. Purivatra, *JMO*, 316.

⁵⁴ “Velika nepravda”. *Pravda*, 24. februara 1922, 3.

jednicima koji su ostali na goloj podini, bez kuće i kućišta, bez krave, ovce, kašike, sahana, jorgana ukratko rečeno bez igdje išta (...) 24 familije muslimana Jaganjaca moli pomoć već četvrtu godinu. Ne traže ništa nepravedno, a u Bileći se pljačka državna imovina i vojni objekti daju onima kojima nijesu potrebni, koji nijesu ni za dlaku stradali. Jednom perjanici radikalne partije dato je toliko državnog dobra koliko bi bilo dosta da se otare suza 24 familije Jaganjaca. Svima za vrijeme rata stradalim pomoglo se je makar koliko osim muslimanima, koji su za vrijeme rata i prevrata stradali”.

U zločinačkim akcijama posebno su se isticali crnogorski šovinisti predvođeni Majom Vukovićem i Petrom Roganovićem, koji su formirali hajdučku družinu i donijeli njen krivični zakonik.⁵⁵ U svim ovim aktivnostima, uperenim protiv muslimanskog stanovništva, razvijala se svijest o tome da je zbog sreće srpskog naroda neminovno dovršiti borbu protiv “Turaka”. O tome govori i član 155. spomenutog zakonika, gdje se između ostalog navodi da za “Turke nema druge kazne nego ubiti ili premlatiti”, te da je jedino rješenje za pravoslavno stanovništvo Hercegovine “potpuno istrijebiti Turke”.⁵⁶ Inače, tokom 1918. godine više komitskih četa u Crnoj Gori donijelo je svoje pravilnike, među kojima je i pravilnik o četovanju komitske grupe Vojislava Pečića.

Ovakvi događaji nepovoljno su se odražavali kako na unutrašnji tako i na spoljni položaj nove države. Zbog toga je aktuelna vlast poduzela određene aktivnosti na uvođenju reda i suzbijanju terora nad muslimanima.⁵⁷ Polovinom 1919. godine poduzeta je opsežna vojno-policijska akcija u rejonu Hercegovine, koja je imala za cilj

⁵⁵ Draga Mastilović, *Hercegovina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd, 2009, 341-342. Majo Vuković je rodom iz sela Čeva u Crnoj Gori. Sve do 1923. pripadao je komitskoj četi braće Raspopovića, koji su pljačkali i ubijali muslimane po Hercegovini. Nakon osamostaljivanja formirao je svoj odred komita i postao jedan od najozloglašnijih šovinsti na ovom području. Njegovi zločini nad muslimanima bili su motivirani isključivo mržnjom i potrebom osvete kosovskih žrtava. O tome svjedoče i pisma koja je ostavljao pored ubijenih lica. Nakon njegove pogibije 1925. godine vođstvo u četi preuzeo je Petar Roganović.

⁵⁶ A. Purivatra, *JMO*, 317.

⁵⁷ M. Gaković, cit. čl., 174. Autor ovoga članka citira dopis od 1. februara 1919. godine, koji je ministar unutrašnjih djela S. Pribičević uputio predsjedniku Narodnog vijeća BiH Atanasiju Šoli. U njemu se, između ostalog navodi: “Ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može rđavo i kobno djelovati na unutarne odnose u zemlji i položaj u inostranstvu. S toga vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mjere da se ovakvi

potpuno blokiranje hercegovačko-crnogorske granice i hvatanje razbojničkih grupa u unutrašnjosti Crne Gore.⁵⁸ Plan je bio da vojna komponenta Jadranske divizijske oblasti blokira granicu, a da snage od 950 žandara unište odmetnike na crnogorskoj teritoriji. Iako zvaničnih izvještaja o toku i rezultatima akcije nema, na osnovu kasnijih dešavanja može se zaključiti da ona nije dala očekivane rezultate. S druge strane, u sklopu ove akcije uspješno je sprovedena zaštita stočara u područjima visokih planina, koji su do tada bili izloženi intenzivnom pljačkanju. U tu svrhu formirane su tzv. ljetne žandarmerijske ispostave na slijedećim područjima:⁵⁹

- u kotaru Gacko, na Zelengori, Kotlaničkom jezeru i Čemernom;
- u kotaru Foča, na Jablan-vrelu;
- u kotaru Bileća, na Baba-planini;
- u kotaru Konjic, u Umoljanima.

U cilju suzbijanja pljačke i terora aktualna vlast je poduzela i aktivnosti na jačanju pravosudnih institucija. To je praktično značilo uvođenje prijekih sudova u onim mjestima gdje su se dešavali zločini. Na području Hercegovine prijeki sudovi su bili uvedeni u kotarevima: Gacko, Bileća, Nevesinje, Trebinje i Stolac. Međutim, rad ovih institucija nije bio od velike koristi. Pojedini sudovi nisu imali dovoljno kapaciteta, a neki su se ponašali manje-više indolentno prema prituzbama muslimana.

Podrobnijim uvidom u arhivsku građu može se primijetiti još jedna dimenzija komitskog djelovanja. Naime, često se u dokumentima mogu sresti podaci u kojima se vidi da pojedine komitske grupe agituju za povratak crnogorskog kralja Nikole, te da im u tome podršku daje država Italija. U Izvještaju iz 1919. godine navodi se slijedeće:⁶⁰

“U Crnoj Gori prilike su upravo strašne. Cijela zemlja je puna buntovnog elementa, koji vodi otvoreni gerilski rat s redovitim trupa-

sličajevi ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljački i da se svaki onaj koji bi slično preduzeo prema muslimanima najstrožije kazni”.

⁵⁸ ABIH, *fond ZV*, dok. br. 5995/19, Osiguranje granice prema Crnoj Gori, Sarajevo, 16. juni 1919, 1-4.

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ ABIH, *fond ZV*, dok. br. 5828/19, Dopis Komande vojne policije IV Armijske oblasti u Zagrebu Zemaljskoj vladi u Sarajevu, Zagreb, 18. juni 1919.

ma. Nelegalne trupe podržava Italija u hrani, oružju i municiji. Gerilci tvrde da neće priznati dinastiju i režim (...)”.

Ovakvih i sličnih primjera ima i na područjima hercegovačkih srezova. Tako se navode podaci o komitskim napadima na srpsko stanovništvo u Nevesinju, Gacku, Trebinju i drugim mjestima, u kojima su stradale pristalice aktuelne vlasti.⁶¹

Zaključak

Dulje vrijeme je agrarno pitanje predstavljalo najtežu problematiku unutar socijalnog sektora i ključno političko pitanje u Bosni i Hercegovini. Ono je odražavalo ne samo privredne karakteristike bosanskohercegovačkog sela nego i međusobno isprepletene i snažno naglašene nacionalne i konfesionalne odnose. Uzimajući u obzir svu kompleksnost ovog pitanja, austrougarska vlast je njegovom rješavanju pristupala krajnje oprezno. U početku se otkupljivanje kmetskih selišta odvijalo uglavnom putem naslijeđenih osmanskih zakona iz oblasti agrara, da bi od 1912. godine ovo pitanje bilo u domenu *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*. U njemu je, kao i u osmanskim zakonima, bilo istaknuto da otkup kmetskih selišta može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma između vlasnika zemlje i kmeta. Na rješavanje agrarnog pitanja veliki utjecaj je imalo i prodiranje robnonovčanih odnosa u ruralnu sredinu. Ovaj proces dao je podsticaj odumiranju agrarnih odnosa na selu i njegovom približavanju urbanoj sredini. S druge strane, razvoj robnonovčanih odnosa prouzrokovao je raspadanje autohtone patrijarhalne porodice, što se neminovno odrazilo na usitnjavanje seoskog zemljoposjeda.

Prve godine monarhističke Jugoslavije bile su obilježene nastojanjem vladajućih krugova da sprovedu agrarnu reformu. U tom cilju doneseno je niz zakonskih akata i uredbi, poput *Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH* i *Uredbe o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*, koje su imale za cilj likvidirati “feudalne odnose” na selu i dotadašnjeg čifčiju učiniti slobodnim vlasnikom zemlje koju

⁶¹ U Nevesinju se navode napadi na dvije srpske porodice kojima je zapriječeno smrću “ako nastave da podržavaju kralja Petra”. ABIH, *fond ZV*, dok. br. 7513/19, Telegram za Zemaljsku vladu u Sarajevu, Nevesinje, 16. august 1919. U Gacku su komite opljačkale nekoliko srpskih porodica, kojima su zaprijetili “da se mole Bogu da ozeleni gora pa će im oni pokazati čiju šajkaču na glavi nose”, te da će se vratiti i zauzeti cijelu Hercegovinu za kralja Nikolu. ABIH, *fond ZV*, dok. br. 5960/19, Stanje u opažanje u ovdašnjem vodu i pograničnim mjestima Crne Gore, Gacko, 17. april 1919.

obrađuje. Međutim, stvaranje Kraljevine SHS srpski seljaci su doživjeli kao priliku da energično i bez odgađanja riješe agrarno pitanje u svoju korist. Zbog toga su, još prije implementacije zakonskih akata u praksi, otkazivali hak i prisvajali zemlju koju su do tada držali pod zakupom. Također, često se dešavalo da su srpski seljaci upadali na beglučke posjede, gdje su pljačkali i terorizirali muslimanske zemljoposjednike. Ovakvim djelovanjem agrarno pitanje je dobilo novu i znatno radikalniju dimenziju, koja je u praksi sve više poprimala antimuslimanski karakter.

Krajem Prvog svjetskog rata na području Hercegovine, a posebno u pograničnom dijelu sa Crnom Gorom, bilo je primijetno djelovanje komitskih četa, koje su, manifestirajući ekstremni šovinizam prema muslimanskom stanovništvu, nasilnim putem mijenjale strukturu vlasništva nad zemljom. Aktuelna vlast je, u nastojanju da zavede red u državi, poduzimala određene napore koji su davali samo djelimične rezultate. To i jeste bio jedan od razloga što su se pojedine komitske grupe održale i aktivno djelovale sve do kraja 20-ih godina XX stoljeća ■

REALISATION OF AGRARIAN REFORM AND ACTIONS OF BRIGAND UNITS IN HERZEGOVINA AFTER WORLD WAR I

Adnan Velagić

Summary

For quite a while, the agrarian issue was the most complex and difficult social issue as well as the key political issue in Bosnia and Herzegovina. It reflected not only economic characteristics of rural Bosnia and Herzegovina, but also mutually intertwined relations, national and confessional in particular. Due to this reason, the Austro-Hungarian rule kept the Ottoman agrarian legislation in force until as late as 1912, i.e. until the adoption of the *Law on Optional Buy-off of Surfs*.

Immediately after the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1918, there were open efforts of the ruling circles to implement agrarian reform. A number of laws and by-laws were adopted for that purpose, all aimed at elimination of “feudal relations” in rural areas and at making *çift* tax payers exempt of this tax and free to tend to the land they had worked on. Although the government had promised the most proper implementation of the law and full respect of human and ownership rights, this process was carried out as a ruthless campaign and merci-

less repression of Muslim landowners. In the region of Herzegovina, and particularly along the border with Montenegro, there were violent campaigns undertaken by the units of brigands who demonstrated an extreme form of chauvinism against the Muslim population aimed at forcible change of the structure of land ownership. In an attempt to bring some order into the state, the authorities made certain, albeit partially successful, efforts ■

UDK 397:28 (497.6)
Izvorni znanstveni rad

OSVITANJE PRVO UDRUŽENJE MUSLIMANKI U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Nusret Kujraković
Medžlis Islamske zajednice, Gradačac

Apstrakt: U ovom članku, na temelju relevantne literature i onovremene štampe, autor govori o osnivanju i djelovanju udruženja "Osvitanje", koje je bilo prvo udruženje Muslimanki u Bosni i Hercegovini, osnovano početkom 1919. godine. U kontekstu historije ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, autor govori o vremenu osnivanja udruženja "Osvitanje", njegovim ciljevima, radu i vodećim ličnostima.

Ključne riječi: Bošnjakinja, Muslimanka, udruženja, žensko pitanje, emancipacija.

Abstract: Based on the relevant literature and on press reports of the period, the author analyses the issues related to the establishment and activities of "Daybreak" that was the first ever association of Muslim women in Bosnia and Herzegovina, formed at the beginning of 1919. In the context of the history of women's movement in Bosnia and Herzegovina between the two world wars, the author analyses the period when this association was formed, as well as the association's objectives, work and leading figures.

Key words: Bosniak woman, Muslim associations, women's issue, emancipation

¹ U periodu djelovanja ovoga Udruženja u zvaničnoj komunikaciji nije korišten termin Bošnjak i Bošnjakinja, nego musliman i muslimanka. Stoga se u ovom radu, koji se tiče tog razdoblja, a s obzirom na današnje korištenje termina Bošnjaci, ravnopravno koristi i jedan i drugi termin sa velikim slovom i u nacionalnom smislu.

1.Uvod

Društveni život Kraljevine Jugoslavije, u čijem je sastavu bila i Bosna i Hercegovina, od nastanka 1. decembra 1918. godine pa do raspada 1941. godine obilježava socijalna slojevitost društva, nacionalna i vjerska podijeljenost, ekonomska nerazvijenost i društvena nestabilnost, nesporazumi oko unutrašnjeg uređenja države, zategnuti međunacionalni odnosi, teške kulturno-prosvjetne prilike i velika nepismenost stanovništva, pravni partikularizam, nestabilne političke prilike, neravnomjerna razvojna ekonomska i neravnopravna školska politika, zaoštreni nacionalni odnosi, težak život radnika i seljaka, zaostalost i nerazvijenost sela itd. Kraljevina je spadala u red najnerazvijenijih evropskih država. Zemlja je bila izrazito agrarna sa nerazvijenom industrijom. Bosna i Hercegovina kao dio Kraljevine SHS/Jugoslavije dijelila je identična sociološka obilježja koja se u Bosni i Hercegovini pojavljuju u zaoštrenijoj formi s obzirom na njezin položaj u Kraljevini i ukupni socijalni, ekonomski i kulturni stupanj razvitka.² Nastanak Kraljevine SHS/Jugoslavije “za Bošnjake je bio tragičan čin”³ s obzirom na njihov neravnopravan položaj i zatiranje njihovih ekonomskih, nacionalnih i vjerskih prava. Nije postojala životna i imovinska sigurnost, tako da je u periodu od 1918-1921. godine ubijeno 2.000 Bošnjaka, a da nikada niko nije odgovarao. Paljevine, pljačka, šikaniranja i ubojstva bila su naročito izražena u godinama tzv. “prevrata“, o čemu svjedoči i reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević u svom iskazu Charlesu Rivetu, novinaru pariskog lista *Temps*, a dr. Korošec to stanje označava kao “evropski skandal”⁴

U Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, Bošnjaci su smatrani vjerskom skupinom, kulturno omalovažavani i odstranjeni iz upravnog državnog administrativnog aparata, iz sudstva, finansija, željeznica, vojske, policije, privrede itd.⁵

Istinitost ovih navoda o neravnopravnom i teškom položaju Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i muslimana u Kraljevini Jugoslaviji potvrđuju anketni podaci koji su u organizaciji društva *Gajret* prikupljeni 1938. godine, a koji su se odnosili na kul-

² Usp. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, 1998; Omer Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1998; Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo, 1998; Kemal Hrelja, *Kako je živio narod: Bosna i Hercegovina 1918-1941*. Sarajevo, 1994; Jusuf Žiga, *Savremeno bosansko društvo. Hrestomatija*. Sarajevo, 2007.

³ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. Stoljeću*. Sarajevo, Sejtarija, 1998, 57.

⁴ *Isto*, 59.

⁵ Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo, 1993, 121-127 i 135-145; Položaj Muslimana u našoj državi u državnoj administraciji. *Gajret*, 1939, br. 4, 65.

turno-prosvjetne i socijalno-ekonomske prilike jugoslavenskih muslimana. Rezultati ove ankete, kao i izneseni podaci o položaju muslimana u Jugoslaviji na konferenciji muslimanske školske omladine početkom februara 1939. godine u Beogradu, koji je raspravljao o gospodarskim, ekonomskim i socijalnim pitanjima, pokazali su poraznu sliku općeg položaja muslimana u svim oblastima, a naročito njegovog seoskog dijela.⁶ Promatranje i analiza teme ovog rada o *Osvitanju*, u okviru naprijed navedenog socijalnog i historijskog ambijenta i konteksta, nužna je pretpostavka objektivne znanstvene analize i na činjenicama utemeljenog interpretiranja općenitog razvitka bosanskih muslimana u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1918-1941). To se odnosi na načine i metode rješavanja svih ondašnjih vitalnih nacionalnih pitanja muslimana Bošnjaka, posebno načina rješavanja muslimanskog/bošnjačkog ženskog pitanja, odnosno onovremenog socijalnog statusa i emancipacije muslimanske žene u svim oblastima društvenog života.

Teške poslijeratne socijalne prilike u međuratnoj BiH (1918-1941), prosjačenje, siromaštvo, prostitucija, beskućništvo i nezaposlenost najviše su pogađale žene. Takva situacija je dovela do osnivanja mnogih potpornih, kulturnih i prosvjetnih društava, koja rade na okupljanju žena, njihovoj naobrazbi, te zaštiti i afirmaciji njihovih prava i interesa, odnosno rade na kulturnom i ekonomskom podizanju svih žena bez obzira na naciju i vjeru.⁷

⁶ Sažete rezultate ankete i kraći izvještaj o radu konferencije muslimanske školske omladine u Beogradu vidi – Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1986, 242-246; Salih Ljubunčić, *Naša muslimanska stvarnost*. Kalendar *Narodne uzdanice* za 1940. god., 40-41; *Gajret*, XIX/1938, br. 2, 24-38, *Gajret*, XIX/1938, 7-9. i 10, 78. i 166-179.

⁷ U poslijeratnom razdoblju i u Bosni i Hercegovini osnovana su brojna ženska i druga udruženja, koja su imala za cilj ekonomski i kulturni napredak zemlje. Nije moguće utvrditi njihov tačan broj, ali je sigurno da je većina njih djelovala u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli. U cijeloj Kraljevini bilo je preko 300 ženskih društava. Pred sam Drugi svjetski rat u Sarajevu je bilo 22-25. Tada postojeća ženska društva, s obzirom na programsku orijentaciju, mogu se podijeliti na nacionalna, kulturno-prosvjetna, humanitarna, stručno-profesionalna i feministička ženska društva. Sva su radila na popravljanju položaja žene u društvu, i to je ono zbog čega se mogu sva zajedno svrstati u jedan heterogeni i rascjepkani feministički pokret kakav je bio u cijeloj zemlji. Veliki broj tih društava, kao i ženski pododbori *Gajreta*, *Napretka* i *Prosvete*, bili su udruženi u centralne feminističke organizacije: Jugoslavenski ženski savez, koji je bio apolitičan i isključivao borbu za pravo glasa i Feminističku alijansu, koja se borila za ravnopravnost i pravo glasa žena. Obje ove savezne ženske organizacije naglašavale su političku neutralnost i nikada se nisu vezale za političke partije. Udružena društva iz cijele zemlje Jugoslavije ostala su međusobno nepovezana, a veći broj je bio zainteresovan za popularisanje i veličanje velikosrpskih odnosno velikohrvatskih ideja, nalazeći se pod

I među Bošnjacima se pojavio veći broj društava i udruženja, koja su promicala ukupan narodni napredak. U jednom članku objavljenom 1920. nepotpisani autor, kao jednu od najsimpatičnijih pojava u tadašnjem ekonomskom i kulturnom životu Bošnjaka, smatra osnivanje institucija sa zadatkom da ekonomski i kulturno podižu muslimanku Bošnjakinju i da joj omoguće samostalnu zaradu i sigurnu materijalnu egzistenciju. Time bi se iskoristio njezin, trenutačno neiskorišteni, radni potencijal. U članku se ističe: “Obrazovati muslimanku u duhu vremena i dati joj mogućnost da zaradi i da ne bude potrebna tuđoj pomoći znači napraviti cijeli preokret na bolje u našoj obitelji i u našem socijalnom životu uopće. Eto to je baš i svrha i to najglavnija ovakvih udruženja i institucija...”⁸

U početku su postojala tri modela unutarnje organizacije ovih bošnjačkih ženskih društava. U prvom modelu društvom su upravljale samo žene (npr. *Osvitanje*), u drugom je uprava mješovita (u Upravnom odboru su samo muškarci, a u radnom, tzv. unutarnjem su ženske članice). To je slučaj sa *Muslimanskom ženskom zadrugom* u Mostaru.

Treći model, kao npr. stolački *Dobrotvor*, bio je jedna vrsta fonda sa povremenim djelovanjem i njime su upravljali isključivo muškarci. Pored nepotpisanog, i drugi autori istaknuli su važnost pojave ovakvih društava i udruženja.⁹

Jedno od tih ženskih društava, koje je, za one prilike, ostvarilo zapažene rezultate u oblasti emancipacije i afirmacije bošnjačke žene, bilo je *Osvitanje*, udruženje

patronatom i uticajem vladajućih krugova. O radu nekih društava i udruženja vidi: Dana Begić, “Antifašistički pokret žena u BiH u vremenu od 1937. do 1941. godine”. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1965; Božinović Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd, *Žene u crnom*, 1996, 101-129; Samija Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora Udruženja jugoslavenskih domaćica u Sarajevu 1933-1941”. Sarajevo, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, god. 22, br. 22, 1982, 33-39; Perko Vojinović, “Ženski pokret u Banjoj Luci (1918-1941)”. *Zbornik krajiških muzeja*, 1973, 113-123.

⁸ “Rad na podizanju našeg ženskinja“, *Novi vijek*, I/1920, br. 9, 106-107. Nepotpisani autor ovog članka prikazao je rad *Osvitanja* i *Muslimanske ženske zadruge* u Mostaru uočivši nedostatak njihove međusobne povezanosti i koordinacije, čime im je uspjeh bio ograničen. Predlagao je osnivanje jednog saveza koji bi koordinirao njihov rad.

⁹ E.B., “Muslimanske ženske zadruge”. *Pravda*, br. 80 (30. 10. 1919), 1-2. Autor članka navodi pozitivne primjere osnivanja ženskog udruženja *Osvitanje* i *Muslimanske ženske zadruge* u Mostaru. Među prvim društvima osnovan je *Spas* u Banjoj Luci, *Osvitanje* u Sarajevu, *Muslimanska ženska zadruga* u Mostaru, *Dobrotvor* u Stocu. Slične organizacije nastaju u Trebinju i Foči. Društva su imala svoje blagajne, organizirala su analfabetske, krojačke i druge tečajeve, držala stalne radionice, posjedovala biblioteke i dr.

Muslimanki sa sjedištem u Sarajevu. Sam naziv aludirao je na otvaranje novog poglavlja, novog doba i svjetlije budućnosti bošnjačke ženske populacije.

2. Privremeni odbor i pripremne aktivnosti za osnivanje Udruženja

Začetnice i inicijatorke osnivanja *Osvitanja* bile su Bošnjakinje iz Sarajeva, učiteljice i intelektualke, prosvjetiteljke i reformatorke svog vremena: Hasnija Berberović, Rasema Bisić, Almasa Iblizović, Šefika Bjelevac, Umija Vranić i Asifa Širbegović. One su formirale Privremeni odbor i 25. januara 1919. obratile se javnosti preko lista *Vrijeme*. Nepoznato je kada je Privremeni odbor formiran. Njegova zadaća je bila, kako se kasnije ispostavilo, da pripremi aktivnosti i sprovede javnu kampanju, s ciljem dobivanja materijalne i moralne podrške za osnivanje ženskog udruženja sa jasno proklamiranim ciljevima i programom rada.

Sukladno tome zadatku, putem lista *Vrijeme* Privremeni odbor je krajem januara 1919. uputio proglas svim muslimanima i muslimankama u kojem se ističe težak socijalni položaj muslimanke. Jedan od razloga takvog stanja je, kako stoji u proglasu, svjetski rat i nužnost muslimanke da “izađe iz svog doma, iz zatišja života, naturovrišći joj brige, za koje do sada nije znala.“ Okružena starim predrasudama da se ničeg privrednog nije smjela prihvatiti, ona je bila nepripremljena za taj novi životni put, nedostajala joj je naobrazba i upućenost. Kada je potrošila ušteđevinu, počela je prodavati bakar, ruho, vez, odjeću itd., a na kraju spala je na prosjačenje i nemoral. Nastao je težak socijalni položaj, koji traži brzo rješenje.

Osvrćući se na tadašnji način rasprave o ženskom pitanju, autorice proglasa vele: “No kod toga se ne smije poći odozgo; ne smije se razbacivanjem i debatiranjem to rješavati, nego se odmah mora priteći u pomoć toj rak-rani. Prije nego što će se uopće preći na “učeno raspravljanje“ o ženskom pitanju, treba muslimanku pridići iz ovog teškog stanja i spasiti još svu silu drugih, koje bi mogle poći u propast. A to se ne može učiniti jednim mahom, kratkim izjavama i kritikama, nego radom, ozbiljnim, prožrtvovanim i poštenim radom, koji će iziskivati vremena, strpljenja i velike potpore svih onih, koji žele to stanje riješiti... Nju ne liječe prazna uzrujanja i dobre želje, ne liječe je brošure i izjave, nego ustrajan rad...I kad se bude postavila muslimanka na svoje noge, kad postane jaka i samostalna, istom će se onda moći govoriti o definitivnom rješenju muslimanskog ženskog pitanja.”¹⁰

¹⁰ Proglas pod naslovom “Drage sestre!” datiran je 25. januara 1919, a objavljen je u listu *Vrijeme*, br. 6 (28. 1. 1919), 1. Na istoj strani objavljen je i redakcijski “Osvrt na proglas muslimanki”. Navodi se da su ratne i poslijeratne prilike natjerale muslimanko ženskinje da izađe iz kuće “i na taj način morala je pod tegobom vremena pasti i ona svetinja našeg

Naglašavajući da je neznanje uzrok ovakvog stanja, članice Privremenog odbora najavljuju pokretanje škole za krojenje, šivenje i vez, te prodaju robe. Zatražile su i materijalnu pomoć od svih naglašavajući "...da se ovo počne, nužna je pomoć svih nas i svih onih kojima je na srcu naša budućnost. Posao je težak i iziskuje skrajniju strpljivost, požrtvovnost i ustrajnost, jer rana koju je vrijeme i rat zadao ne liječi se preko noći..."¹¹ Ovo je prvi javni poziv svim Bošnjacima i Bošnjakinjama, koje su uputile žene i u kome traže mobilizaciju svih narodnih snaga, da se uz istrajan i pošten rad Bošnjakinja izbavi iz trenutnog teškog položaja, pridigne na svoje noge i ekonomski osamostali, i tek onda je moguće govoriti o svim aspektima i definitivnom rješenju bošnjačkog ženskog pitanja. Programska koncepcija, izrečena u ovom proglašenju, značila je kulturnu, obrazovnu i privrednu/ekonomsku preobrazbu, društvenu emancipaciju i afirmaciju Bošnjakinja, kao i očuvanje moralnih i vjerskih vrijednosti muslimanskog naroda.

Komentirajući jedan osvrt na njihov proglas, Privremeni odbor je dao saopćenje u kojem je detaljnije pojašnjeno čime će se baviti. Program rada je obuhvatao osnivanje zadruga, izradu ručnih radova, otvaranje praonice rublja, prodavnice robe, nabavke šivaćih mašina, materijala, zatim poučavanje računu i pisanju, te apeluju za pomoć novcem i savjetom.¹²

Ovaj javni poziv muslimanskih intelektualki, poput jutarnjeg osvitanja, u sumornu stvarnost je unio svježinu ugodnog povjetarca u vrelom danu i zadobio podršku i otvorene simpatije najšire javnosti.

Uredništvo lista *Vrijeme* pozdravilo je ovaj istup sarajevskih muslimanki i njihov pristup ženskom pitanju i veoma pohvalno se izrazilo o njihovoj programskoj orijentaciji. Zatražilo je od javnosti da dadnu sveskoliku podršku inicijatorkama iz Privremenog odbora u ostvarenju zacrtanih ciljeva.

običaja iz predratnog života, kojom je naše ženskinje bilo zaštićeno i izlučeno od vanjskog poslovanja preko kućnog praga. Ova briga za održavanjem i održanjem porodice nametnuta je ratom našoj ženi u čitavoj zemlji, kojoj se ona nadčovječanskom snagom odhrvala u poštenju, a najviše je nametnuta ženi u gradu, koja osim kuće, platna i igle nije prije ni znala za druge poslove. (...) bila je izvrgnuta muslimanka u ratu strašnoj borbi za opstanak, iz koje je u mnogo slučajeva jedva živu glavu iz rata iznijela". Ističe se da je visoki islamski moral sačuvan i kod njih, kod visokog i srednjeg staleža potpuno, a u velikoj mjeri i kod nižih slojeva (iz tog sloja se pojavilo prosjačenje i nemoral u manjoj mjeri u gradu). Pohvaljuje se pojava muslimanke koja nudi put za izlaz i krize. "Srednji put, ali realan i praktičan, put bez buke i fraza, put stvarnog rada i istinskog pomaganja."

¹¹ *Vrijeme*, br. 6 (28. 1. 1919), 1.

¹² "Jedno saopštenje na članak: Osvrt na proglas muslimanki". *Vrijeme*, br. 10 (6. 2. 1919), 3.

Proglas je toplo prihvaćen u cijeloj zemlji i uslijedila je konkretna materijalna podrška. “Nema gotovo ni manjeg ni većeg mjesta u našoj domovini, istaknula je Hasnija Berberović u svom pozdravnom govoru na osnivačkoj skupštini, da se ne odazvaše braća i sestre, novčanom potporom i oduševljenim pismom, punim toplom osjećaja i hvale za pokretačice ove plemenite ideje...”¹³

U tom pripremnom razdoblju, od kojeg je i zavisilo osnivanje udruženja, Privremeni odbor je štampao i razaslao proglas širom BiH, a preko prijatelja i poznanika i sabirne arke (blok-priznanice) za prikupljanje priloga. Uporedno sa pristizanjem sredstava i darova pristupilo se nabavci robe i materijala za krojenje i mašina za šivenje. Potaknute povoljnim razvojem prilika i izuzetnom podrškom javnosti, Privremeni odbor je odlučio da izradi pravila, sazove osnivačku skupštinu i osnuje udruženje.

3. Osnivačka skupština

Osnivačka skupština *Osvitanja* održana je 28. februara 1919. godine u popodnevnim satima u prostorijama Muslimanske djevojačke škole u Sarajevu (Kečina ul. 22). Bila je to prva zasebna, originalna skupština Muslimanki/Bošnjakinja, na kojoj je učestvovalo oko 60 žena iz uglednih sarajevskih porodica, koje u modernoj, savremenoj formi ostvaruju svoju ideju za pomoć svojim sestrama. Skup je pozdravila Hasnija Berberović, učiteljica te škole, osvrnuvši se na proglas i dobru podršku na koju je naišao: “Drage hanume! Drage sestre! Stanje našeg ženskinja, naših sestara, dalo je... govora i povoda..., te smo pokrenule jednu akciju za širenje prosvjete i privrede među našim ženskinjem... Naša je akcija svuda pozdravljena najtoplije kako riječju, tako i djelom, novčanim priložima, znak je da sav naš narod istu potrebu s nama osjeća... Taj nam odziv daje i oduševljenja i snage, te krenusmo korak naprijed da osnujemo jedno naše islamsko žensko udruženje, koje će rukovoditi ovim radom i ovom akcijom oko ostvarenja naše zamisli...”¹⁴, odnosno rukovoditi zamišljenim radom za kulturno i privredno podizanje ženskinja.

Zatim se pristupilo izboru skupštinskih tijela. Hasnija Berberović je izabrana za predsjednicu Skupštine, za voditeljicu zapisnika Šefika Bjelevac, a za ovjerivačice Munira – hanuma Hrasnica i Razija – hanuma Tvrtković. Nakon toga, Rasema Bisić je podnijela izvještaj o dosadašnjem radu Privremenog odbora. Napomenula je da je objavljen proglas u listu *Vrijeme*, da su razaslan sabirni arci (blokovi) i da je do

¹³ “Osvitanje”. *Pravda*, br. 5 (4. 3. 1919), 1. i 4.

¹⁴ *Isto*, 1.

sada, odnosno prije samog osnivanja, prikupljeno 46.000 kruna. Poslije toga, Umi-hanuma Vranić predstavila je Pravila Udruženja, koja su jednoglasno prihvaćena.

Na Osnivačkoj skupštini izabrana su sva upravna tijela. Izabran je Upravni odbor *Osvitanja* u sljedećem sastavu: Hasnija Berberović, prva predsjednica *Osvitanja*, Munira – hanuma Hrasnica, potpredsjednica, 1. tajnica Šefika – hanuma Bjelevac, 2. tajnica Rasema – hanuma Bisić, blagajnica Umi hanuma Vranić, nadzornica kuće Almasa – hanuma Iblizović.¹⁵

Sve prisutne žene upisale su se u Udruženje. I na samoj Osnivačkoj skupštini prikupljena je lijepa svota dobrovoljnih priloga. Jedan od prvih gorućih problema bilo je rješavanje problema nedostatka prostorija za rad. Skupštinski rad je protekao u srdačnoj i prijateljskoj atmosferi uz zajedničku želju svih da bude sretan i harli početak rada Udruženja.

4. Pravila Udruženja

Pravila Udruženja jednoglasno su prihvaćena na Osnivačkoj skupštini i odobrena su od Zemaljske vlade u aprilu 1919. godine, što potvrđuje Vladin dopis br. 68.016/19 od 3. aprila 1919. godine. Pravila su razvrstana u 4 poglavlja, koja reguliraju cjelokupan rad i organizaciju udruženja/društva (svrha, sredstva, članovi, uprava i glavna skupština). Ime društva je *Osvitanje*, udruženje Muslimanki sa sjedištem u Sarajevu.

4.1. Svrha i sredstva Udruženja

Prvo poglavlje Pravila sadrži 4 člana i regulira pitanje imena, svrhe i sredstava Udruženja. Njegova svrha je “duševno i materijalno pridizanje muslimanki”. Ova svrha ostvaruje se: 1) nastojanjem da se uklone manjkavosti vjerskog i kućnog odgo-

¹⁵ Za odbornice izabrane su: Nafija – hanuma Sarajlić, Memnuna – hanuma Hrasnica, Arife – hanuma Širbegović, Halide – hanuma Kajmekanović i Fatime – hanuma Hadžikadić. Zamjenice: Halide – hanuma Šahinagić, Arife – hanuma Hadžibaščaušević, Fehme – hanuma Kartal, Hajrije – hanuma Džinić, Hajrije – h. Hadžibajrić i Esme – h. Ruždić. U Časni sud ušle su: Hafe – h. Šahinagić, Munire – hanuma Sokolović, Esme – hanuma Spaho, Zumrut – hanuma Kapetanović, Šemse – hanuma Čengiće, Behije – hanuma Ukšinagić, a za zamjenice: Razije – hanuma Tvrković, Maide – hanuma Bajković, Hajrije – hanuma Arifhodžić i Zehre hanuma Čurčić. Nadzorni odbor je izabran u sastavu: Edhem ef. Mulabdić, A. Hifzi ef. Bjelevac i Šemsudin ef. Sarajlić, a Revizorni odbor činili su: Muhamed Hamdi ef. Uvejs, Fehim ef. Hadžibaščaušević i Salihbeg Hadžiomerović. U Pravilima nije navedeno na koji se vremenski period biraju predstavnici u svim tijelima Udruženja. *Isto*, 4.

ja, da se čuvaju dobri a zabacuju loši običaji, da se suzbija raskoš, besposlenost i raskalašenost; 2) širenjem pismenosti, znanja i upućenosti; 3) organizacijom tkalačkog i vezilačkog rada; 4) otvaranjem škola za krojenje i šivenje; 5) organizacijom stalnog ženskog rada i umijeća; 6) unovčavanjem proizvoda rada. Sredstva Društva namicana su od upisnine, dobrovoljnih priloga, prinosa dobrotvora i dobrotvorke, prinosa utemeljiteljica i utemeljitelja, mjesečnih priloga članova, od zavještanja/legata (vasijeta, vakufa) i prinosa od uprave i proizvodnje.

4.2. Članovi, njihova prava i dužnosti

Drugo poglavlje određuje način učlanjenja i utvrđuje prava i dužnosti članica/ova Udruženja. Članice/ovi su se dijelili na prave i na članove pomagače. U prave članice/ove su spadale: dobrotvorke (koje su dale 1000 k ili poklon u istoj vrijednosti), utemeljiteljice (uplatile 200 K (kruna) ili poklon u istoj vrijednosti) i redovite članice (plaćaju mjesečnu članarinu od 5,3 ili 1 K). Redovite članice mogu biti samo odrasle, čestite i neporočne Muslimanke iznad 18 godina, koje Odbor primi.

Osim redovitih članica, mogu biti i članovi pomagači, neporočni Muslimani i Muslimanke, koji ne ispunjavaju uvjete za redovite članice/ove. Članovi pomagači plaćali su istu mjesečnu članarinu. Dobrotvorke, utemeljiteljice i redovne članice primane su u Udruženje na vlastiti usmeni ili pismeni zahtjev zaključkom odborske sjednice.

Prave članice imale su sljedeća prava: aktivno i pasivno biračko pravo, pravo glasa i podnošenje prijedloga na glavnoj skupštini, mogle su koristiti prostorije, knjige i novine, dovesti u Udruženje i nečlanice. Članovi pomagači su imali pravo da podnose pismene prijedloge za unapređenje rada Udruženja.

Članice/ovi su bili dužni da poštuju pravila i kućni red, pomažu realizaciju ciljeva Udruženja i unaprijed plaćaju mjesečnu članarinu. Prava i dužnosti pojedinih članica prestajala su u sljedećim slučajevima: neplaćanje članarine za tri mjeseca, smrt, samostalno istupanje ili isključenje iz Udruženja i rad protiv njegovih ciljeva i svrhe osnivanja. Izmirivanjem neplaćene članarine isključene članice su ponovo primane u Udruženje.

4.3. Uprava

Treće poglavlje Pravila definira pravni okvir administriranja i uprave. Uprava Udruženja sastojala se od Upravnog odbora, Nadzornog odbora, Revizornog odbora, Časnog suda i Glavne skupštine.

Društvom je upravljao Upravni odbor, koji je birala Glavna skupština. Sastojao se od predsjednice, potpredsjednice, dviju tajnica, blagajnice, kućne nadzornice i četiriju odbornica bez funkcije. Osim njih, Skupština je birala i sedam zamjenica.

Odbornice su birane tajnim glasanjem ili aklamacijom, ako tako Skupština odluči. Upravni odbor je između svojih članica/odbornica, koje je izabrala Skupština, birao predsjednicu, potpredsjednicu, tajnicu, blagajnicu i kućnu nadzornicu. Predsjednica je pravno zastupala Udruženje, a potpredsjednica u njezinoj odsutnosti, zatim predsjedavala skupštinama i odborskim sjednicama, sazivala odborske sjednice i supotpisivala akte sa tajnicom. Prva tajnica vodila je sve administrativne poslove, odnosno sastavljala i otpremala dopise, supotpisivala akte sa predsjednicom, vodila imenik članova Udruženja i zapisnike skupština i odborskih sjednica. U odsutnosti zamjenjivala ju je druga tajnica. Blagajnica je vršila sve blagajničke poslove. Kućna nadzornica bila je dužna da sastavlja inventar nekretnina i pokretnina Udruženja, da vodi knjigu prijema i izdavanja robe, da nadgleda poštivanje kućnog reda u prostorijama Udruženja i da predlaže Upravnom odboru nabavku potrebnih stvari.

Upravni odbor je obavljao sljedeće poslove: upravljanje imovinom Udruženja, sazivanje skupštine, sprovođenje zaključaka i podnošenje Glavnoj skupštini izvještaja o radu, primanje i isključenje članica, izvršavanje zaključaka Časnog suda, izrada kućnog reda, određivanje rada u raznim školama i poslovnim odjelima, koje u slučaju potrebe otvara ili ukida, programa i projekata za rad pojedinih odjeljenja, poduzima sve ono što vodi ostvarenju ciljeva i svrhe Udruženja. Upravni odbor je održavao sjednice svakih 15 dana.

Nadzorni odbor imao je tri članice ili člana (mogli su biti izabrani i Muslimani članovi – pomagači, koji su se osobito istakli u širenju i podupiranju ciljeva i rada Udruženja). Njegova je dužnost da nadzire rad Upravnog odbora i podnosi inicijative i prijedloge, ali nije imao pravo da prisustvuje njegovim sjednicama.

Revizorni odbor, također, bio je sastavljen od tri članice ili člana, koji nisu bili u Upravnom ili Nadzornom odboru. Revizorni odbor je morao najmanje dva puta godišnje izvršiti reviziju poslovanja blagajne, inventara i zaliha robe, te da o sprovedenoj reviziji izvijesti Upravni odbor i Glavnu skupštinu.

Časni sud bio je komponiran od 5 članica, koje je birala Glavna skupština. Imao je zadatak da rješava sve nastale sporove i izriče konačne presude/osude po svom poslovnom redu/ poslovniku. Njegova rješenja imala su izvršni karakter i nije se mogla uložiti žalba.

4.4. Glavna skupšina

Pravni okvir Glavne skupštine uređuje četvrto poglavlje Pravila. Glavna skupština je imala obavezu održavati redovne i izvanredne skupštinske sjednice krajem svake godine. Izvanrednu glavnu skupštinu, na zahtjev jedne petine članica ili na prijedlog Nadzornog odbora, sazivao je Upravni odbor. Da bi Zaključci glavne skupštine bili pravovaljani, morala je biti prisutna najmanje jedna polovina redovnih člani-

ca. Ukoliko nije bilo kvoruma, predsjednica je ponovo sazivala skupštinu u roku od osam dana, na kojoj su donošeni zaključci većinom prisutnih članica.

U djelokrug rada redovne Glavne skupštine spada: biranje članica i njihovih zamjenica Upravnog odbora i Časnog suda, te Nadzornog i Revizornog odbora, razrješenje navedenih odbora, rasprava i prihvatanje izvještaja o radu Upravnog odbora, odobravanje proračuna za narednu godinu, izmjene Pravila i pravo ukidanja Udruženja, razmatranje prispjelih inicijativa, prijedloga i prigovora od strane članica ili odbora Udruženja. Za izmjenu Pravila bila je potrebna dvotrećinska većina glasova.

Udruženje se moglo ukinuti zaključkom Glavne skupštine u kojoj je moralo biti četiri petine redovnih članica. Osobiti razlozi za ukidanje su stečaj (finansijski bankrot) i neadekvatna izmjena Pravila Udruženja, protivno prvobitnim ciljevima i svrsi. U slučaju ukidanja i prestanka rada Udruženja, Skupština je bila dužna formirati poseban odbor za likvidaciju. Imovina Udruženja podijelila bi se "kao otpremnina siromašnim djevojkama muslimankama, koje se udaju u roku od 6 mjeseci nakon što je zaključeno razvrgnuće udruženja."¹⁶

Na prvoj Glavnoj skupštini, koja je održana 6. februara 1920. godine, došlo je do izmjena nekih odredaba Pravila, ali zbog nedostatka dostupnih informacija nije poznato o kakvim se izmjenama radilo.¹⁷

Također, za vrijeme pokušaja reaktiviranja rada *Osvitanja* krajem aprila 1936. godine istaknuti su gotovo identični ciljevi: širenje pismenosti među Bošnjakinjama, otvaranje obrtne škole, upošljavanje bošnjačkih djevojaka i suzbijanje raskoši i nemoralu.¹⁸

Na temelju Pravila može se zaključiti da je emancipacija Bošnjakinje, bosanske muslimanke, kakva je zamišljena u Pravilima *Osvitanja* podrazumijevala tri ključne komponente: kulturno-prosvjetnu naobrazbu, moralnu čistotu i produktivno privredno sudjelovanje u društvu.

5. Funkcioniranje i pregled rada Udruženja

Zbog nedostatka većeg broja relevantnih pisanih tragova u periodici i propasti arhive Udruženja¹⁹ nije moguće ilustrirati detaljniji pregled njegovog funkcioniranja

¹⁶ *Pravila Osvitanja, Udruženja Muslimanki*. Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1919, 15.

¹⁷ "Skupština Osvitanja". *Pravda*, br.14 (119) od 10. februara 1920. godine, 2.

¹⁸ "Neodržana skupština "Osvitanja"". Dž., *Muslimanska svijest*, br. 10 (7. maj 1936), 6.

¹⁹ Nažalost, u Arhivu BiH i Istorijskom arhivu Sarajeva ne postoji arhivski fond *Osvitanja*.

i rada. Dostupni skupštinski izvještaji, objavljeni u tadašnjim listovima i glasilima u skraćenoj verziji, pružaju oskudne podatke. Ipak, postoji dovoljan broj raspoloživih informacija sa godišnjih skupština Udruženja da se prikaže njegovo funkcioniranje i rad na zadovoljavajućoj znanstvenoj razini.

U ostvarivanju programskih ciljeva glavne odrednice i forme djelovanja Udruženja bile su:

- kulturno-prosvjetna preobrazba i afirmacija Bošnjakinje u javnom životu. Kulturno-prosvjetni rad obuhvatao je sljedeće aktivnosti: opismenjavanje, školovanje i šire obrazovanje iz raznih oblasti, zatim osnivanje vlastite zanatske škole i biblioteke, organizacija analfabetskih tečajeva, teferiča, izložbi, sedmičnih druženja petkom i čajanki; afirmacija ručnih radova bošnjačkih žena na domaćim i međunarodnim izložbama u Zagrebu i Parizu; afirmacija književnih ženskih priloga i sl.;

- uključivanje Bošnjakinje u privredni život, samostalno privređivanje i finansijska neovisnost. U tu svrhu organizirana je izrada ručnih radova, krojenje, šivenje, izrada i prodaja odjeće, vlastita stalna radionica, a vođeno je računa i o zapošljavanju radnica;

- očuvanje morala i islamski vjerski odgoj i obrazovanje. Radi toga pristupilo se organizaciji vjerskih tečajeva, predavanja, mevluda i teravijah-namaza. Tadašnji reisul-ulema Džemaludin Čaušević podržavao je rad *Osvitanja*. Na poziv Udruženja održao je nekoliko predavanja o moralu i odgoju djece i bio je u nekim njegovim tijelima kao npr. u Nadzornom odboru 1925. i 1927. godine. Edhem Mulabdić je napisao za potrebe Udruženja knjižicu *Uputa o vladanju ženskinja*.

Udruženje je u periodu od marta do pred kraj juna 1919. godine uspjelo riješiti problem svojih društvenih prostorija. Kupljena je Džinina kuća u Džinića sokaču br.10 u Sarajevu, koja je prvobitno bila namijenjena za konvikt okružne medrese. Kuća je imala više prostorija, u koje je bio smješten ured, kulturno-prosvjetna i proizvodna aktivnost. Planirano je, u slučaju potrebe, da Muslimanska ženska škola bude alternativna lokacija za obavljanje pojedinih aktivnosti.

Među članicama i u upravljačkoj strukturi *Osvitanja* bile su obrazovane i imućne žene uglednih i utjecajnih sarajevskih intelektualaca, državnih činovnika, vjerskih službenika i biznismena, kao npr. Munirah – hanuma Hrasnica, Esma – hanuma Spaho, Remzija – hanuma Dugalić, Šehzada – hanuma Bašagić, Senija – hanuma Karamehmedović, Habiba – hanuma Bušatlić, Aiša – hanuma Korkut, Šehzada – hanuma Fadilpašić, Sedika – hanuma Kreševljaković, Nafija Sarajlić, Šefika Bjelevac itd. Što se tiče profesionalne orijentacije, značajan broj među njima bile su učiteljice (Hasnija Berberović, Behija Ukšinagić, Nafija Baljak, Rasema Bisić, Begajeta Grebo, Sabira Krehić) i dvije pjesnikinje Nafija Sarajlić i Šefika Bjelevac. Ovakva socijalna i obrazovna struktura članica davala je Udruženju veće mogućnosti djelovanja i veći značaj u očima javnosti.

Nešto konkretniji i detaljniji prikaz rada Udruženja 1919-1927. godine moguć je na osnovu godišnjih izvještajnih skupština, o kojima je, doduše u skraćenoj formi, izvještavano u tadašnjim listovima. Iako nema informacija o većem broju godišnjih skupština, ipak je moguće, na osnovu dostupnih i istraženih skupštinskih izvještaja za 1919, 1920, 1925. i 1927. godinu, izvući jedan relevantan i validan zaključak o pravcima djelovanja i ostvarivanim rezultatima. Ovo je dovoljno da se rasvijetli rad Udruženja čak do 1930/31. godine, jer su aktivnosti bile rutinske i ništa značajnije nije se moglo desiti u razdoblju 1928-1930/31. godine.

Prva Izvještajna skupština održana je u junu 1919. godine. Na njoj je izviješteno o radu od osnivanja krajem februara do pred kraj juna 1919. godine. U podnesenim izvještajima naglašen je veliki interes građanstva za rad Udruženja, upisano je 150 članica, a prihod Udruženja je 70.000 K. Kupljena je kuća u Džinića sokaku br.10 za potrebe i aktivnosti Udruženja. U njoj je smješten ured i održavaju se tečajevi, krojenje itd. Organizirana su dva krojačka tečaja sa po 17 učenica u saradnji sa firmom *Univerzal* u trajanju od 5 do 6 sedmica. Bilo je planirano dovođenje jedne učiteljice za krojenje i šivenje, koja bi obučavala učenice, zatim otvaranje peglaonice, prikupljanje starih muslimanskih vezova, organizacija analfabetskih tečajeva itd. Članice su priredile i jedan prilog radova povodom Ramazanskog bajrama 1919. godine.²⁰

Prva godišnja Glavna skupština održana je u petak 6. februara 1920. godine. Iz podnesenog Izvještaja saznajemo da je na dan osnivačke skupštine bilo 51, a za godinu dana broj je porastao na 305 članica. Ističe se: "Osnutak našeg društva s veseljem je pozdravljeno i izvan Sarajeva u cijeloj domovini. Za nama se povedoše i druge naše sestre, pa slična društva nikoše u Banjoj Luci, Trebinju, Brčkom i Bijeljini." Nadalje, u Izvještaju se navodi da je dovedena učiteljica za ručni rad, što će omogućiti otvaranje trogodišnjeg krojačkog i šivaćeg tečaja, gdje će u dvije grupe učiti i raditi oko 50 učenica. Putujuća krojačka škola *Univerzal* održala je dva tečaja u prostorijama Udruženja. Izrađeno je robe u vrijednosti oko 40.000 kruna, skrojeno je više komada muškog rublja i ženskih odijela, koje će trebati prodavati i izvan Sarajeva.²¹

Osim toga, održana su tri analfabetska tečaja, na koje se upisalo 70 slušateljica, dva su završena, a treći još nije bio završen do ove skupštine. Vodile su ga tri učiteljice. Odziv nije bio baš najbrojniji. Jedna članica Udruženja održala je predavanje o zraku i čistoći. Udruženje je, na poziv Hrvatskog udruženja za šegrte, sudjelovalo na izložbi ručnih radova u Zagrebu, gdje je izloženo oko 200 radova. Osvrćući se na

²⁰ "Bajramski prilog "Pravde" ". *Pravda*, br. 50 iz 1919. godine. Objavljen je kao separat na 4 stranice.

²¹ "Osvitanje". *Pravda*, br. 49 (26. 6. 1919), 2.

tu uspješnu izložbu, Asim Dugalić je kazao da su se radovima članica Udruženje divili Francuzi i Amerikanci.²²

Predloženo je da se nagradi predsjednica Hasnija Berberović, ali ona je odbila da primi nagradu od Udruženja kazavši da “ona radi za društvo onako kako može“, pa čak i kada su skupštinarke od sebe ponudile nagradu od 1000 kruna!²³ Usvojen je prijedlog Nafije Sarajlić da se članice sastaju petkom iza podne. Pokrenuta je inicijativa da se osnuje i društvena knjižnica. Edhem Mulabdić je napisao *Uputu o vladanju ženskinja*, koje su pohađale tečajeve *Osvitanja* ili preuzimale robu na izradu. Usvojen je prijedlog da se ista štampa. Izabran je novi Upravni odbor u sastavu: Hasnija Berberović - predsjednica, Munira h. Hrasnica, potpredsjednica, prva tajnica Umi h. Muftić, druga tajnica Senije h. Karamehmedović, blagajnica Maide h. Hadžibajrović, nadzornica kuće Rasema h. Bisić. Izvršeni su izbori u drugim organima Udruženja.²⁴

Šesta redovna Godišnja skupština održana je 17. oktobra 1925. godine u društvenim prostorijama u Đinića sokaku br. 10. Skupštinu je otvorila predsjednica Hasnija Berberović. Izabrana je sekretarica Skupštine učiteljica Nafija Baljak i verifikatorice Habiba h. Šahinović i Esmā h. Omerbegović. Izvještaj o radu Društva pod-

²² “Skupština Osvitanja”. *Pravda*, br. 14 (119) od 10. februara 1920. godine, 1 i 2. Također, Asim Dugalić, “Ručni rad muslimanki na “Radišinoj” izložbi u Zagrebu”. *Pravda*, br. 67 (23. 9. 1919), 2.

²³ Hasnija Berberović je rođena 1895. godine u Sarajevu. Ona je kćerka Zahida i Mušije Porče. Završila je produžni tečaj Ženske muslimanske škole u Sarajevu 1909, a Učiteljsku školu 1914. Praktični učiteljski ispit položila je 13. aprila sa odličnim uspjehom i tako postala prva učiteljica Bošnjakinja. Radila je kao učiteljica II. kategorije, II. grupe 6. stepena u Muslimanskoj osnovnoj i Višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu. Ocijenjena je kao vrijedna, marljiva i predana poslu, a posebne rezultate je postigla u ručnom radu. Radila je na prosvijećivanju Bošnjaka izvan škole. Bila je odbornica u Gajretu i Crvenom krstu/križu! Podaci obuhvataju period do 1918. godine. Vidi – Mina Kujović, “Ko su bile nastavnice u muslimanskoj osnovnoj i Višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894.-1918.)”. *Novi Muallim*, časopis za odgoj i obrazovanje, God.VI, br. 21 od 21. marta 2005, 50.

²⁴ Za odbornice izabrane su: Behije h. Ukšinagić, Aiše h. Korkut, Šefika h. Bjelevac i Hafa Šahinagić. Zamjenice: Munire h. Kapetanović, Ševala h. Šahinagić, Remzije h. Dugalić, Hajrije h. Arifhodžić, Nuri h. Huseinspahić, Fata Karić i Sejda Čajo. U Sud časti izabrane su: Azemina h. Čengić, Šehzade h. Fadilpašić, Šerife h. Kadić, Nafija h. Sarajlić i Fatima h. Hadžikadić, a za zamjenice: Esme h. Spaho, Aiše h. Hadžikadić, Aiše h. Rašidagić, Hašeme h. Mušić i Zehre h. Čurčić. U Nadzorni odbor izbarani su: Asim-beg Dugalić, Hasan ef. Kadić i Ahmedaga Hadžiomerović. U Revizioni odbor izabrani su: dr. Halid – beg Hrasnica, Edhem ef. Mulabdić i Fehim ef. H.Baščaušević). – “Skupština Osvitanja”. *Pravda*, br. 14 (119) od 10. februara 1920, 2.

nijela je sekretarica Behija Subašić. Istakla je da je ulagan napor oko zapošljavanja siromašnih sestara, zatim je naglasila da su ručni radovi, koji se rađeni u Društvu, bili izloženi u Parizu, te da su dobili srebrnu medalju i da se redakcija lista *La Revue Moderne* zainteresovala za rad *Osvitanja* i da je objavila jedan članak o njegovom radu. Organizirana su 2 tečaja šivenja i učenice su vrlo dobro položile predviđene ispite.

Organiziran je vjerski tečaj za djecu, koji je vodila Hašema – hanuma Logo. Trebali su se održati i higijenski tečajevi, ali se zbog neodziva doktora nisu održali. Izvijestila je da je održan mevlud 11. februara i da je za vrijeme ramazana obezbijeđen imam i mujezin radi klanjanja teravije za žene u prostorijama Udruženja. Tom prilikom je reis Džemaludin Čaušević održao dva vaza “O odgoju i moralu djeteta”. Udruženje je brojalo 150 članica i 100 članica pomagača. Učiteljica Baljak je kazala da je dosadašnja predsjednica Nafija hanuma Miđić podnijela ostavku 7. novembra 1924. godine. Iz ovog se može zaključiti da je te godine povodom njezine ostavke održana vanredna Glavna skupština na kojoj je ponovo izabrana za predsjednicu Hasnija Berberović.

Društvo je imalo 92.011 din. i 63 pare. Poslije podnesenih izvještaja sprovedeni su izbori u svim organima Udruženja. Izabran je novi Upravni odbor u sljedećem sastavu: Hasnija Berberović, predsjednica, druga predsjednica Habiba h. Bušatlić, prva sekretarica Nafija Baljak, druga sekretarica Behija Subašić, prva blagajnica Hibe Mehmedagić, druga blagajnica Fata Ćurčić, kućenadzornica Mula hanuma Berberović.²⁵

Godišnju skupštinu za 1927. godinu otvorila je predsjednica Hasnija Berberović, a sekretarica Nafija Baljak je podnijela iscrpan izvještaj o radu. Prikazala je rad Stručne škole Udruženja, koja je imala dva razreda, pripralni i stručni, a učiteljicu je osigurala država. Napominje organizaciju mevluda i ramazanskih vazova za žene. Predavači su bili: dr. Šaćir Sikirić, Salih-beg Ljubunčić, Enver ef. Muftić, Ibrahim ef. Bukvaz i Ahmed-beg Ljubunčić. U jesen je održana jedna čajanka, a u proljeće teferić. Posjete ovim programima bile su dobre. Izvještava se da je posredstvom Fehima Musakadića dobiveno od Instituta za socijalnu medicinu nekoliko korisnih me-

²⁵ Za odbornice su izabrane: Zulejha Bahtijarević, Nura Ablaković, Almasa Filipović, a njihove zamjenice su bile: Esmo Omerbegović, Saima Raković, Hasna Handžić, Sedike Kreševljaković, Umi Muftić, Rašide Rizvanbegović i Zekija Tabakimamović. U Sud časti izabrane su: Habibe Šahinović, Hajrije Arifhodžić, Šehzade Bašagić, Enisa Bahtijarević, a zamjenice: Hasni Jakšić, Šemse Smailbegović, Nuri Sarajlić i Aiša Mulamemišović. U Nadzorni odbor izabrani su: reis Džemaludin Čaušević, Jusuf-beg Muđić, dr. Šaćir ef. Sikirić, Enver ef. Muftić, Ibrahim ef. Demirdžić i Nezir-aga Berberović. Usp. *Večernja pošta*, br. 1316 (19. 11. 1925), 7.

dicinskih knjiga za knjižnicu Udruženja. Predsjednica i tajnica su isposlovale od Ministarstva šuma i ruda 200 vagona ćumura za društvo na preprodaju. Društvo je poslalo dar Nj. Vel. Kraljici, te je ministar Dvora poslao slike kraljevskog para u znak odlikovanja. Društvo je otvorilo analfabetski tečaj, koji je vodila Hiba Mehmedagić. Završen je sa vrlo dobrim uspjehom. Društvo je brojalo te godine 201 članicu i 106 članova pomagača. Na temelju vasijeta Selvera ef. Svrze, Halid-beg Hrasnica je dao 800 dinara za siromašne učenice Stručne škole.

Prema izvještaju blagajnice Hibe Mehmedagić, Udruženje je ostvarilo od 1925. godine čisti dobitak od 4.642 i 41 para, a ove godine nakon svih rashoda dobitak je 11.928 din i 70 para. Za vrijeme skupštinskog zasjedanja sprovedeni su izbori u tijelima Udruženja. Izabran je novi Odbor u sastavu: predsjednica Hasnija hanumica Berberović, potpredsjednica Umi h. Muftić, prva tajnica Nafija hanumica Baljak, druga tajnica Ramiza hanumica Kemura, prva blagajnica Hiba hanumica Mehmedagić, druga blagajnica Munira hanumica Kršlak. Kućenadzornica je bila Sadeta hanumica Midžić.²⁶

O radu i funkcioniranju Ženske zanatske/obrtne škole Udruženja nije moguće dati više podataka. Nepoznato je kada je osnovana. U vrijeme kada Udruženje nije radilo ova škola je prešla u ruke banovinske uprave. Njen zadatak bio je obrazovanje i stručno osposobljavanje učenica u raznim zanatima i unapređenje kućne industrije.²⁷

U Zanatskoj školi *Osvitanja* u Sarajevu u 1930/31. školskoj godini bilo je 30 učenica. Drugih podataka o radu ove škole nije bilo moguće pronaći.²⁸

Nije se moglo utvrditi ni vrijeme osnivanja Društvene biblioteke Udruženja i koliko je imala knjiga na raspolaganju. Inicijativa za njezino osnivanje pokrenuta je

²⁶ Za odbornice su izabrane: Fatima hanuma Abadžić, Esma hanuma Omerbegović i Adile hanuma Harba, a za njihove zamjenice: Habiba hanuma Bušatlić, Habiba hanuma Šahinagić, Fatima hanuma Vatrenjak, Ismeta hanuma Brka, Almasa hanuma Filipović, Fata hanuma Fočo i Sedika hanuma Kreševljaković. U Časni sud izabrane su: Mesrure hanuma Mešić, Behije hanuma Fočo i E. H. Lutvo, a za zamjenice: Hajrije hanuma Zečević, M. H. Berberović i Šemsa Kajtaz! U Nadzorni odbor izabrani su: reis Džemaludin Čaušević, Jusuf ef. Midžić, Akif ef. Biserović, Osman ef. Sokolović, Ibrahim ef. Šahinagić, Nezir-aga Berberović, a u Revizioni odbor: Ismet Traljić, Rasema Bisić i Fata Čurčić. Vidi - "Rad naših muslimanki", *Večernja pošta*, br.1651, od 3. januara 1927. godine, 6.

²⁷ Napomenimo da su bile dvije vrste nižih škola ove vrste: jedna je imala tri razreda i pripremala samostalne radnice u svim vrstama ručnog rada, a druga od dva razreda bila je produžna za obrazovanje majstora. Upis je bio dozvoljen onim učenicama koje su završile niže zanatske škole. Posjeta ovoj vrsti škola nije bila velika.

²⁸ Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini 1918-1941*. Sarajevo, 1953, 311.

1920. godine i najvjerojatnije je ubrzo i utemeljena. Može se osnovano pretpostaviti da je većina knjiga poklonjena biblioteci od pojedinaca i ustanova.

Ne zna se ni gdje su završile knjige nakon definitivnog razvrgnuća Udruženja. Jedina informacija o knjižnom fondu odnosi se na 1929. godinu kada je imala zbirku od 50 svezaka.²⁹

Pored navedenih aktivnosti o kojima su izvještavale godišnje skupštine, sporiadično se moglo naići u štampi i na druge informacije o aktivnostima Udruženja.³⁰

6. Prestanak rada i pokušaj reaktiviranja Udruženja

Udruženje *Osvitanje* zasigurno je radilo do 1930/31. godine. Početak velike svjetske ekonomske krize (1929-1933) ubrzao je prekid njegovog rada. U periodu 1930/31-1936. godine Udruženje je potpuno obustavilo svoj rad, što je moguće zaključiti na osnovu pokušaja obnove rada u aprilu 1936. godine. Dokaz za takvu tvrdnju jeste činjenica da je Zanatska škola radila još u školskoj 1930/31. godini i da u tadašnjoj bošnjačkoj periodici i listovima, a u navedenom periodu, nema nikakvih izvještaja o radu Udruženja.

Poslije nekoliko godina nerada predsjednica *Osvitanja* Hasnija Berberović je sazvala skupštinu za četvrtak 30. aprila 1936. godine. Skupština je počela popodne u Osnovnoj školi na Logavinu sokaku u Sarajevu uz prisustvo 30-ak uglednih starijih žena. Za vrijeme čitanja izvještaja predsjednica je neprestano prekidana upadicama i pitanjima izvjesne gospođe o sudbini imovine *Osvitanja*, koja je vrijedila, po njezinoj procjeni, oko 100 hiljada dinara.

Pojašnjavajući trenutno stanje Udruženja i odgovarajući na nelagodne upadice, predsjednica je, između ostalog, kazala da je Obrtna škola *Osvitanja* prešla u ruke

²⁹ "Osvitanje-Udruženje Muslimanki u Sarajevu (...) imalo je u svojim prostorijama (u Đinića ul. 10) 1919. zbirku od 50 svezaka (broj članova 150 redovnih i 29 ostala)". Ljubinka Bašović, *Biblioteke u BiH 1918-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, 225. Tragajući za ovim podatkom, uz svesrdnu pomoć i zalaganje Mine Kujović, uposlenice Arhiva BiH, u Arhivu BiH u Sarajevu nisam pronašao kutiju br. 21/1929, Prosvjetno odjeljenje, KBUDB, koju je kao izvor navela Ljubinka Bašović.

³⁰ O navedenom vidi – *Pravda*, 1925. god., br. 5 (8.1.1925), 3, br. 71 (27. 3. 1925), 3, br. 90 (19. 4. 1925) 3, br. 91 (21. 4. 1925), 3; "Vođenje ženske stručne škole", *Pravda*, br. 41 (12. 10. 1926), 4; "Organizacija analfabetskih tečajeva i stručnih tečajeva za šivenje bijelog rublja", *Pravda*, br. 3 (18. 1. 1927), 4; br. 23 (31. 5. 1927), 3; Vijest o završenom analfabetskom kursu, koji je položilo 53 muslimanke i jedna Jevrejka. Vodila ga je Nafija Baljak, učiteljica pri IX osnovnoj školi u Sarajevu.

banovine, jer Udruženje nije radilo nekoliko godina. Nije poznato zašto je rad društva zamro, zašto nisu sazivane skupštine i zašto je cijeli Odbor ostao samo na predsjednici? Predsjednica je pročitala Nacrt novih Pravila, po kojima je *Osvitanje* trebalo suzbijati raskoš i širiti pismenost među muslimankama, upošljavati muslimanske djevojke, otvarati obrtne škole i suzbija nemoral. Zatraženo je da se osnuje odbor od 5 žena koji bi preuzeo imovinu *Osvitanja*.

Skupština je bila obilježena ličnim razmiricama i svađama, galamom i netrpeljivošću, tako da je prekinuta, a sljedeća je zakazana za 13. maj. Na ovoj neuspjeloj skupštini opažene su dvije tendencije: prva je bila za održanje Udruženja, a druga za njegovo pripajanje Ženskom pododboru *Merhameta*. Po mišljenju uredništva *Muslimanske svijesti*, Udruženje “koje je pokazivalo zamjerne uspjehe u radu ne smije taj rad obustaviti.”³¹

Zakazana skupština za 13. maj nije održana i nema tačnih informacija zašto je otkazana i održana tek u četvrtak 28. maja u školi na Logavinu sokaku. To je bio nastavak prekinute skupštine. Poslije nekoliko godina, ovo je prva skupština ovog “najstarijeg muslimanskog ženskog društva u Sarajevu, koje je ponajviše krivnjom prijašnjeg odbora, u zadnjih nekoliko godina bilo podpuno zamrlo na veliku štetu našeg socijalnog života.”³²

Na spomenutim skupštinama došla je do izražaja namjera da se *Osvitanje* pripoji Ženskom pododboru *Merhameta*. Ova, po mišljenju redakcije lista *Muslimanska svijest*, neumjesna i nekorisna ideja nije polučila uspjeh i preovladalo je uvjerenje da *Osvitanje* treba zadržati i obnoviti njegov rad unošenjem novih snaga.

Nakon prilične debate izabran je i konstituiran novi Upravni odbor u sastavu: predsjednica Almasa Hadžić, potpredsjednica Fatima Košarić, sekretarice Šefika Hadžismajlović i Dževahira Kadrić, blagajnice Halida Bukarević i Ašida Šahinović, nadzornica prostorija Fatima Abadžić i knjižničarka Fatima Tanović. Konstituirana su i ostala tijela Udruženja.³³

³¹ “Neodržana skupština “Osvitanja””, Dž., *Muslimanska svijest*, br. 10 (7. maj 1936), 6. Izvještaj ne sadrži detaljnije podatke o radu *Osvitanja* i razlozima dugogodišnjeg nerada. Ova skupština je sazvana radi reaktiviranja *Osvitanja*!

³² *Isto*, 6.

³³ Za odbornice bez posebne funkcije izabrane su: Habiba Šahinović, Almasa Filipović, dr. Ševala Iblizović, liječnica, Zekija Omersoftić, učiteljica. Zamjenice: Habiba Bušatlić, Nura Ablaković, posjednica, Mesura Mešić, Šuhreta Lojo, učiteljice Sabira Krehić i Begajeta Grebo. U Časni sud izabrane su: Esme hanuma Spaho, Zejneba hanuma Čaušević, Atije hanuma Sadović, Zumreta hanuma Kapetanović, Fazime hanuma Ahmetašević, a kao zamjenice: Behija hanuma Subašić, Derviše hanuma Nanić i Hajrija hanuma Arifhodžić.

Novi Upravni odbor je trebao da od starog preuzme imovinu i poslove Udruženja i pristupi obnovi članstva i stvaranju uvjeta za pokretanje konkretnih programskih aktivnosti.

Ipak, pored jake volje i snažne odlučnosti da se pokrene rad Udruženja, pokušaj je završen neuspjehom. U to nas može uvjeriti i činjenica da u periodu od 1936. do 1941. godine na stranicama bošnjačke periodike i drugih publikacija nema informacija o radu ovog Udruženja. Dijametralno suprotne programske koncepcije i viđenje budućnosti Udruženja, unutarnje netrpeljivosti i nesuglasice, ali i postojanje alternativnih udruženja i društava, glavni su razlozi neuspjeha. Nepoznato je gdje je završila arhiva i imovina Osvitanja.

Na temelju istraženih i ovdje prikazanih aktivnosti udruženja *Osvitanje* može se zaključiti da je ono dalo vrijedan doprinos u oblasti emancipacije i afirmacije bošnjačkih žena u javnom životu. Taj doprinos je manje značajan i daleko skromniji u usporedbi sa doprinosom tada vodećih bošnjačkih društava *Gajret* i *Narodna uzdanica*. Proklamiralo je modernističku orijentaciju u rješavanju bošnjačkog ženskog pitanja. *Osvitanje*, kao prvo bošnjačko žensko udruženje, kojim su upravljale i čije su osnivanje inicirale žene, ima i stanovitu kulturološku vrijednost u BiH između dva svjetska rata ■

Nadzorni odbor: Šemsa Čengić, Hazim ef. Krehić, učitelj, dr. Safvet-beg Zečević, odvjetnik, Rasema Mujkić, Ešrefa hanuma Rezaković, Osman ef. Sokolović, tajnik Obrtničke i trgovačke komore u mirovini. Revizioni odbor: Osman ef. Viteškić, gradski činovnik, Sulejman ef. Dornišlić, šef blagajne Gradske štedionice, Ismet ef. Bajraktarević, banovski činovnik. Vidi – “Skupština i novi odbor “Osvitanja” – Društvo naših gospođa pred jačim radom”, *Muslimanska svijest*, br. 16 (4. 6. 1936), 3. U narednim brojevima ovog, kao i ostalih muslimanskih listova do 1941. god. nisam pronašao nijedne informacije o daljoj sudbini i radu *Osvitanja*.

OSVITANJE – THE FIRST MUSLIM WOMEN’S ASSOCIATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Nusret Kujraković

Summary

Osvitanje, the first association of Muslim/Bosniak women in Bosnia and Herzegovina, was established in Sarajevo in the beginning of 1919. Its establishment was initiated by Bosniak women-intellectuals from Sarajevo: Hasnija Berberović, Rase-ma Bisić, Almasa Iblizović, Šefika Bjelevac, Umija Vranić and Asifa Širbegović. These are the goals cited in the Association’s Rules: cultural and educational transformation, economic prosperity of Bosniak women, fight against detrimental customs and the preservation of moral values, as well as emancipation and affirmation of women’s rights and values. In the realisation of these proclaimed goals, *Osvitanje* undertook different actions, such as manufacture and trade activities, craft vocational school, library, literacy courses, exhibitions of handiwork, weekly meetings, literary contributions of women authors in publications, as well as religious educational programs. Members of this association and its management included educated and wealthy wives of renowned and influential Bosniak intellectuals, civil servants and businessmen. A significant number of them were teachers, while there were also two poetesses - Nafija Sarajlić and Šefika Bjelevac. The Association proclaimed its modern views of the approach to the issue of status of Bosniak women. The Association was active between 1919 and 1930/31, whereas an attempt of its re-activation in mid-1936 failed. Its contribution to the emancipation and affirmation of Bosniak women was invaluable, yet more modest and less significant than the results of other Bosniak associations of that period, such as *Gajret* or *Narodna Uzdanica* ■

UDK 323.1 (497.6=163.43^x) "1960/1970"
Izvorni znanstveni rad

STAV POLITIČKE ELITE O NACIONALNOM IDENTITETU MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI SREDINOM 1960-IH GODINA*¹

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo

Apstrakt: U ovom radu autor ukazuje na glavne nositelje procesa političke afirmacije Muslimana kao nacije krajem 1960-ih godina, te analizira razne rasprave na partijskim forumima, uključujući akademske rasprave i rasprave u medijima, o muslimanskom nacionalnom identitetu krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.

Ključne riječi: Muslimani, Bosna i Hercegovina, nacionalni identitet.

Abstract: This paper identifies the key proponents of the process of political affirmation of Muslims as a nation by the end of the 1960s, and analyses various debates held at the Communist Party fora, including academic and media debates on the Muslim national identity in the end of 1960s and the beginning of the 1970s.

Key words: Muslims, Bosnia and Herzegovina, national identity.

*¹ Ovaj članak predstavlja rezultat istraživanja u okviru dva projekta: "New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe: Collective Identities in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Moldova and Montenegro in Comparison (1944–2005)", koga finansira the Volkswagen-Stiftung u Njemačkoj i The Austrian Science Fund FWF, te "Nacionalni identitet Bošnjaka 1945-2008", koga finansira Kantonalno ministarstvo obrazovanja i nauke Sarajevo. Nijedna od ovih institucija ne odgovara za rezultate i tvrdnje iznesene u radu.

Premda postoji obimna literatura o nacionalnom identitetu Bošnjaka, čini se da još uvijek to pitanje zaokuplja pažnju kako znanstvene tako i opće društvene zajednice.²

U povijesti to pitanje je uvijek aktualizirano u razdobljima političkih kriza ili razdobljima velikih političkih transformacija. Tako se u doba priprema za preustroj Jugoslavenske federacije početkom 1960-ih godina to pitanje riješilo kao važna karika u novom ustroju Jugoslavenske federacije. Slično stanje je vladalo i tokom 1990-ih godina, kada se o tome debatiralo kao izuzetno važnom pitanju u kontekstu rješavanja tzv. Bosanskog pitanja na Balkanu. Sredinom 1960-ih godina rješenje je pronađeno u definitivnom priznanju muslimanskog nacionalnog identiteta, dok je 1990-ih izlaz nađen u prihvatanju bošnjaštva kao nacionalne nominacije, ali i punog političkog dozrijevanja i stasavanja Bošnjaka u modernu naciju.

Debate o nacionalnom identitetu Bošnjaka pokrenute su početkom 1960-ih godina, i to u okviru političkih struktura, ali su ubrzo prekinute i prebačene iz sfere politike u sferu nauke, kako bi se najprije u naučnim krugovima nepobitno dokazao bošnjački nacionalni identitet, a potom kao naučno dokazana činjenica ponovo vratio u sferu politike koja bi imala zadaću da samo prihvati ono što je nauka već dokazala.³ Jedan od sudionika tog procesa kaže:

“Prva za nas važna stvar (...) bila je da se ovo pitanje unese u naučnu agendu, i to putem organiziranih naučnih historiografskih, etnoloških i socioloških istraživanja (...) To je bio tada jedino mogući put da se problem istragne iz ruku i ispod monopola politike i raznih brojnih pseudopolitičara i ideologa, koji su u toj oblasti tada carevali, a koji su kao oči u glavi čuvali dugo godina prakticiranu politiku punu predrasuda prema jednom narodu, njegovoj historiji i kulturi”⁴.

² Pokazao je to i skup što ga je 2008. organizirao Institut za istoriju u Sarajevu o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Većina rasprava sa tog skupa objavljena je u knjizi pod nazivom *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

³ Muhamed Filipović, *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: TDP d.o.o., 2008, 169.

⁴ Isto, 171-172. O ovom naučnom utemeljenju muslimanske nacije tokom 1960-ih vidi Enver Redžić: *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Institut za istoriju, 2000.

Tada je napravljeno nekoliko naučnih rasprava koje su otvarale problem nacionalnog identiteta Bošnjaka koje su potom, korištene u političkim debatama kao argument postojanja zasebnog bošnjačkog nacionalnog identiteta.

Karakter ovih rasprava bio je višestruk. One su se kretale od čisto naučnih rasprava, poput Purivatrine studije o Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji,⁵ koja nije dokazivala zasebnost muslimanskog nacionalnog identiteta nego zasebnost muslimanskog političkog organiziranja, i Envera Redžića o etničkom i historijskom identitetu bosanskih Muslimana, preko rasprava koje su vođene na granici znanosti i politike, kakve su bile rasprave o jeziku, do isključivo političkih rasprava, koje su se, uglavnom, vodile o sadržaju identiteta bosanskih Muslimana između muslimanstva, bosanstva, bošnjaštva i jugoslavenstva.

Važna je u ovome bila činjenica da je tadašnje bosanskohercegovačko političko rukovodstvo, očito potaknuto i Titovom inicijativom jačanja “političkih periferija”, afirmirajući ravnopravnost Bosne i Hercegovine u Jugoslovenskoj federaciji, snažno afirmiralo posebni nacionalni identitet Bošnjaka.⁶ U tom okviru angažiran je određeni broj naučnika, koji su, radeći na afirmaciji muslimanske nacije, radili gotovo “domaći zadatak”. Kasnije će doći do odvajanja jednog kruga intelektualaca koji se nisu zadovoljavali onim što je tadašnje političko rukovodstvo dopustilo u okviru priznanja muslimanske nacionalne posebnosti. Taj je krug intelektualaca tražio da se u afirmaciji muslimanskog nacionalnog identiteta ide dalje od načelnih političkih odluka. Oni su tražili formiranje muslimanskih nacionalnih institucija, ali su tada optuženi za nacionalizam i podvrgnuti političkoj represiji.⁷

⁵ Atif Purivatra, koji je do 1965. radio kao oficir u Sekretarijatu unutrašnjih poslova BiH, a od 1966. kao docent na Visokoj političkoj školi (kasnije Fakultet političkih nauka), napisao je projekt svoje disertacije pod naslovom “Politički razvitak bosanskohercegovačkih Muslimana u Kraljevini SHS 1918-1929. godine”. Doktorirao je 6. marta 1972. na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a knjigu je objavio u Sarajevu 1974. godine. U ovu kategoriju spada i rad Envera Redžića pod naslovom “O posebnosti bosanskih Muslimana” (1961), u kojemu autor govori o posebnosti “etničkog i istorijskog identiteta”, koji bitno razlikuje bosanske Muslimane od jugoslavenskih Muslimana i Muslimana uopće.

⁶ O tome vidi opširnij: Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća”. U: *Tito i Bosna i Hercegovina. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 201-223.

⁷ Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta”. U: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 62.

Keith Jenkins je dobro primijetio kako ljudi i narodi imaju potrebu da svoj sadašnji status legitimiraju prošlošću, odnosno da se ukorjenjuju u prošlosti. Tu je historijska nauka od presudne važnosti, jer ona omogućava da razne skupine konstruiraju svoju prošlost i kroz neku vrstu kolektivne biografije oblikuju svoje identitete. Takav je slučaj sa raznim socijalnim skupinama (npr. s buržoazijom, koja je konstruiranjem svoje genealogije konstruirala i svoju historiju), pa i sa nacijama (koje uvijek svoje ukorjenjenje traže u prošlosti).⁸

Početak 1960-ih nastalo je nekoliko historiografskih djela koja su naučno dokazivala postojanje bošnjačke nacije. Među historičarima koji su na tome u to doba radili vodeća ličnost bio je Muhamed Hadžijahić, a s njim su na tom poslu bili aktivni Atif Purivatra i Mustafa Imamović. Posebno je važna Hadžijahićeva uloga, koga će mnogo godina kasnije Enver Redžić, drugi utjecajni historičar iz toga doba, ali sa bitno drugačijim pogledima, "optužiti" kao ključnog zagovornika ideje "muslimanskog" nacionalnog identiteta. Redžić je zapisao kako je Hadžijahić "naučno utemeljio muslimansku naciju", mada je i sam Redžić bio jedan od historičara koji je ozbiljno sudjelovao u raspravama o nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih Muslimana. On je od 1961. bio direktor Instituta za istoriju, a teme koje su utemeljene kao istraživački projekti u Institutu, koji se u to doba prvenstveno bavio problemima radničkog pokreta i socijalističke revolucije, bile su uloga Muslimanske narodne organizacije u austrougarskom razdoblju historije Bosne i Hercegovine, a izrađen je i poseban projekt pod naslovom "Takozvano muslimansko pitanje u toku Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije".⁹ Doduše, ubrzo se odustalo od istraživanja teme o Muslimanskoj narodnoj organizaciji, jer se to pokazalo kao metodološki jako izazovna tema. Saradnik koji je na njoj radio žalio se da je obrada te teme "gotovo nemoguća" iz metodoloških razloga, jer je podrazumijevala i istraživanje segmenta borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, a to bi obavezivalo "na detaljno ulaženje i u problematiku vjerskih institucija (vakufa, vjerskih škola) kao i drugih vjerskih pitanja". U pismu upućenom Institutu saradnik navodi: "Premda je autonomna borba imala politički značaj, konfesionalna pitanja bila su u prvom planu pa se postavlja problem koliko bi bilo cjelishodno sa stanovišta zadataka ovog instituta ulaziti u nji-

⁸ Keith Jenkins, *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa, 2008, 36.

⁹ Arhiv Instituta za istoriju, god. 1962, Studijski projekt o temi: "Tzv. muslimansko pitanje u toku Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije".

hovo izučavanje”.¹⁰ Tako će se takve teme od 1964. povući iz programa rada Instituta, ali će se vratiti koncem 1970-ih godina.

Znakovit je tu ipak projekt koji je 31. marta 1962. prijavljen Institutu o muslimanskom pitanju u toku Drugog svjetskog rata. Iako se tu plediralo za istraživanje “takozvanog muslimanskog pitanja” u toku Drugog svjetskog rata, to nikako nije značilo da je to podrazumijevalo uključivanje u kampanju naučnog dokazivanja zasebnog nacionalnog identiteta Muslimana. Naprotiv, ključna poruka ovog projekta bila je da muslimansko pitanje ne postoji. U zaključku projekta je navedeno: “Tako je muslimansko pitanje sa svojom određenom društvenoistorijskom sadržinom koje je sticajem istorijskih okolnosti uzimalo takođe i poseban vid nacionalnog pitanja u BiH skinuto s dnevnog reda društvenog i političkog života u BiH samim aktivnim učešćem bosansko-hercegovačkih Muslimana u NOP-u, narodnoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji”.¹¹

Tako je izgledalo da je početkom 1960-ih godina Institut za istoriju (radničkog pokreta) ostao po strani od procesa afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta. Tada se većina historičara, koji će se uključiti u taj posao, i na kojem će raditi kao na partijskom zadatku, okupljala ne u okviru Instituta za istoriju (radničkog pokreta), nego oko Fakulteta političkih nauka, odnosno oko jednog studijskog projekta o stavu Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja. Taj je projekt pokrenut tokom 1967, a ključni saradnici od historičara bili su Muhamed Hadžijahić, Atif Purivatra i Mustafa Imamović. Oni su, pod pokroviteljstvom Hamdije Pozderca i pod auspucijom dr. Hamdije Čemerlića, imali zadatak naučno dokazati kako su se Muslimani tokom povijesti afirmirali kao nacionalna zasebnost. Ubrzo je Hadžijahić, uglavnom na temelju podataka prikupljenih u okviru tog istraživačkog projekta, objavio i knjigu “Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana”. Ova je knjiga kasnije vrlo često citirana u literaturi.

Nešto ranije je i Purivatra objavio knjigu “Nacionalni i politički razvitak Muslimana” (1969), a potom i knjigu o historiji Jugoslavenske muslimanske organizacije (1974), koja je na neizravan način nudila odgovor o zasebnom identitetu i političkoj organiziranosti Muslimana već i u razdoblju između dva svjetska rata. Purivatra je želio ponuditi upravo tu sliku o zasebnom političkom organiziranju, ne ulazeći u na-

¹⁰ Arhiv Instituta za istoriju, god. 1962, Pismo upućeno Upravi Instituta 13. aprila 1963. pod naslovom “O nekim problemima u radu na temi Muslimanska narodna organizacija”.

¹¹ Arhiv Instituta za istoriju, god. 1962, Studijski projekt o temi: “Tzv. muslimansko pitanje u toku Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije”. Značajno je da ovaj projekt nije potpisan, ne znamo ko je trebao raditi na toj temi, niti se može utvrditi da li je taj projekt prihvaćen kao istraživački projekt od nadležnih institucija u okviru programa rada Instituta.

cionalnu politiku JMO, jer bi bilo vrlo teško na tadašnjoj razini istraženosti naučno utemeljeno pisati o nacionalnoj orijentaciji te političke organizacije.

Valjalo bi na ovom mjestu naglasiti činjenicu da nisu svi historičari koncem 1960-ih imali jedinstven stav o nacionalnom identitetu Muslimana. Tako je u vrijeme kada je većina historičara, uz zaštitu i pokroviteljstvo vladajuće Komunističke partije, branila stav o *nacionalnom* identitetu Muslimana, Enver Redžić pisao o posebnosti Muslimana, ali je on tvrdio kako bosanski Muslimani svoju "etničku i istorijsku individualnost", koja je nesporna, iskazuju pod nazivom "Bosanac".¹² Redžić je u svojim naučnim tekstovima ovu tezu zastupao od 1961, ali je političko opredjeljenje išlo u pravcu priznanja te zajednice pod naslovom *Musliman*. Čak i na jednom političkom savjetovanju Redžić je zastupao tezu o Bosancima, a ne Muslimanima. Tako se na sjednici Predsjedništva SKSSRN, 12. maja 1970, Enver Redžić u svojoj diskusiji zalagao za zadržavanja mogućnosti izjašnjavanja kao Jugosloven u nacionalnom smislu, te se usprotivio svođenju pojma Bosanac na regionalno obilježje poput Ličanin, Dalmatinac i slično. "Dok je, na primer, ime Ličanin isključivo obeležje za regionalnu pripadnost, u imenu Bosanac izražava se istorijska državna i, zatim, teritorijalno-politička svest stanovništva Bosne od srednjeg veka do najnovijeg istorijskog razdoblja". Redžić u ovoj diskusiji ne govori više o etničkoj nego samo o "teritorijalno-političkoj" posebnosti stanovništva Bosne.¹³

Nakon još nekoliko kritika upućenih na Redžićev račun, posebno na njegovo razumijevanje jugoslavenstva, Redžić je u polemici tvrdio kako on ne stoji na stavu "da je jugoslovenstvo etnička zajednica. Ali tvrdim da su jugoslovenski narodi etnički bliski i srodni i etnička bliskost i srodnost je ipak nešto drugo nego jedinstvena etnička zajednica, jedan etnost, jedan jedinstveni etnost".

Ipak, historičari su svoja razmišljanja o nacionalnom identitetu Muslimana (Bošnjaka) najjasnije iskazali na jednoj Konferenciji organiziranoj od 18. do 20. novembra 1968. godine pod nazivom "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine", što su ga zajednički organizirali Institut za istoriju u Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Društvo historičara Bosne i Hercegovine, Katedra za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Katedra državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta, Katedra za političke nauke Fakulteta političkih nauka, Skupština SRBiH i CKSKBiH. Referati sa ovog skupa objavljeni su u br. 4 časopisa "Prilozi" Instituta za istoriju. Prema redakcijskoj informaciji, na ovom je skupu su-

¹² Enver Redžić, "O posebnosti bosanskih Muslimana", u: *Tokovi i otpori*. Sarajevo: Svjetlost, 1970, 91.

¹³ AJ, Savezna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (br. fonda 142), f. 324.

djelovalo oko 80 historičara i više predstavnika političkog i kulturnog života, ali su objavljeni referati 30 historičara, te veoma korisna diskusija.

Ovaj skup se održavao u vrijeme nakon zvaničnog priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta od strane bosanskohercegovačkih komunista. Na skupu su o tome posebno vrijedne referate podnijeli akademik Vasa Čubrilović (“Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine”) i profesor Avdo Sućeska (“Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima”). Tada je Vasa Čubrilović, zastupajući tezu o historijskom razvoju muslimanskog nacionalnog identiteta, zapisao i sljedeće:¹⁴

“Osećanje bosanskih muslimana da su nešto posebno u muslimansko-islamskoj zajednici u Turskom carstvu (...) izrastalo je iz njihovog uvjerenja da su po svom poreklu, po svom jeziku, načinu života vezani za Bosnu, i da su nešto drugo, različiti ne samo od pravih Osmanlija već i od drugih islamskih naroda u Turskom carstvu”.

Avdo Sućeska je razvijao tezu o postepenom izgrađivanju zasebnog muslimanskog društva u Bosni i Hercegovini u doba osmanske vladavine.¹⁵

“Bosansko muslimansko društvo se oformilo kao specifičan vid osmanskog društva, koje je u jednu cjelinu povezivala zajednička vjera islam i zajednička privrženost osmanskoj muslimanskoj državi čijim su posredstvom Bosanci postali Muslimani i na taj način tijesno povezali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom jedinstvene vjere islama muslimansko društvo u Bosni usvojilo je jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug. Na toj osnovi ono se formiralo kao posebna etnička zajednica i razvijalo kao poseban narod sa posebnim interesima i stremljenjima. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva, koje se većinom nalazilo u zavisnom odnosu i potčinjenom političkom položaju, muslimansko društvo je imalo više staleža: spahije, sveštenstvo (ulema), građanski slojevi i zavisni muslimanski seljaci (raja)”.¹⁶

¹⁴ *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1968, 27.

¹⁵ *Isto*, 49.

¹⁶ Na sličan način Sućeska će govoriti i na Petom kongresu historičara Jugoslavije, koji je održan u Ohridu početkom septembra 1969. uz sudjelovanje blizu 1000 naučnika, odnosno “delegata i gostiju” (Mustafa Imamović, *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat, 2008, 59-62), te

List “Borba” je tada posebno istaknuo diskusiju Nedima Filipovića o razvoju posebnosti naroda Bosne i Hercegovine, te potom zaključio kako je stav naučnika da je neophodan ravnopravan tretman svih naroda u Bosni i Hercegovini (Srba, Hrvata i Muslimana), te da bez te ravnopravnosti nije moguć razvoj njihove domovine Bosne i Hercegovine.¹⁷ Filipović, pak, u svojoj diskusiji prati transformaciju muslimanske zajednice od umme (“fatalističko-religiozna predstava o muslimanskoj zajednici kao božijem određenju”)¹⁸ do osjećanja pripadnosti modernoj naciji, za šta kao glavne aktere navodi socijalističku revoluciju i socijalizam (“socijalistička revolucija i borba za izgradnju socijalizma, sa svim humanističkim implikacijama tog procesa, stvorili (su) visoku političku, društvenu, ekonomsku, idejnu, humanu i naučno – spoznajnu efervescencu (?) na čijim se ogromnim temperaturama topio i nestajao vjekovni oklop feudalne muslimanske fikcije umme. Mi smo svjedoci tog procesa kod muslimana u Bosni. To je jedan proces dezalijenacije koji ima svoje veoma brojne komponente, među kojima se naročito ističe civilizacijsko-kulturna i psiho-socijalna komponenta”).¹⁹

Ovaj skup, na kome je bilo i puno polemike, osobito između Envera Redžića i Atifa Purivatre o odnosu Saveza komunista prema nacionalnom pitanju Muslimana, značajan je ne samo zbog pitanja o kojima je raspravljao nego najviše zbog povijesnog ambijenta u kojemu se održavao. Mogli bismo kazati kako je značaj ovog skupa najveći upravo u naučnom afirmiranju muslimanske nacionalne posebnosti u nekim referatima, premda to nije ključni motiv za održavanje skupa.

Pojedini naučnici (prije svih Kasim Suljević i Atif Purivatra) bili su posebno aktivni prilikom popisa stanovništva 1971. godine. Oni su bili doslovni aktivisti na terenu. Ne samo da su nastupali na televiziji i radiju, te odgovarali na pitanja čitatelja printanih medija nego su pisali pojedine brošure koje su štampane u ogromnom tiražu kao propagandni materijal, čiji je cilj bio uvjeriti muslimane da se u nacionalnom smislu prilikom popisa stanovništva izjasne kao Muslimani.²⁰

Historičari su temu o nacionalnom pitanju Muslimana uvijek otvarali u kriznim trenucima historije Bosne i Hercegovine. Ovu tezu možemo argumentirati na dva

kasnije na savjetovanju u Krapinskim Toplicama 19-21. marta 1970. (*Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, 2, Zagreb: 1970, 709-716).

¹⁷ “Borba”, Beograd, 20. XI. 1968, 5.

¹⁸ *Prilozi*, 1968, 565.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ Atif Purivatra i Kasim Suljević, *Nacionalni aspekt popisa stanovništva 1971. godine*. Sarajevo, februara 1971.

primjera: jedan je diskusija organizirana 1975. o problemima etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini, a drugi je diskusija koja je na inicijativu Društva historičara Bosne i Hercegovine vođena 29. maja 1984. povodom pojave separata “Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina” iz Drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije.

Diskusija o problemima etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini odvijala se u vrijeme debata o ustavnim promjenama i u vrijeme neposredno nakon usvajanja novoga Ustava 1974. godine.²¹ Ovo je Savjetovanje održano u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a u diskusiji su učestvovali historičari koji su radili na velikom projektu Istorija naroda Bosne i Hercegovine, projektu koji je započeo 1966, ali nikada nije priveden kraju.²² Na ovom je Savjetovanju o Muslimanima otvoreno progovorio jedino Branislav Đurđev, mada se i u ostalim diskusijama vidjelo da je upravo to pitanje ključno u razumijevanju problema etničkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Đurđev je tada kazao:

“Rekao bih nešto što se tiče formiranja muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Kad je o tome riječ, moram da kažem da se proces formiranja bosanskohercegovačkog muslimanskog naroda ne sastoji samo u islamizaciji nego i u postepenoj društvenoj diferencijaciji u okvirima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija bosanskohercegovačkih masa, koja se sastojala u očuvanju srpskohrvatskog jezika i drugih domaćih specifičnosti u životu tih masa, razumije se, dolazi u prvi red. Ali je to moralo biti ispunjeno društvenim sadržajem da bi bosanskohercegovački muslimanski narod bio narod u feudalnom smislu. Pri tome je najvažnije pitanje postanak i razvitak domaće feudalne klase u Bosni i Hercegovini.”

Đurđev razvija tezu kako se postepeno odvijao proces stvaranja domaće, muslimanske feudalne klase, koja se kroz poseban status spahija i zaima u Bosni krajem 16. i u prvoj polovini 17. stoljeća, te naročito tokom 18. stoljeća procesom čiflučenja, diferencira od osmanskog poretka, a potom će spoljna opasnost povezati “muslimanski narod i domaća feudalna klasa postaje hegemon muslimanskog naroda”. Đurđev je potom nastavio:

²¹ Diskusija sa Savjetovanja je objavljena u *Prilozi*, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 261-342.

²² Muhidin Pelesić, “Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, br. 29, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 367-403.

“Mislim da nećemo izaći na kraj, da nećemo objasniti fenomen naučno, ako prihvatimo teoriju koja samo u islamizaciji, a ne i u diferencijaciji u okvirima osmanskog društva, vidi stvaranje muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. I to prvo samo u diferencijaciji koja se sastojala u očuvanju prirodno-etničkih osobina muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini, a zatim u diferencijaciji koja se sastoji u prvim zaćecima obrazovanja naroda u feudalnom smislu. Ali mi ne možemo, takođe, izaći na kraj sa drugim shvatanjem koje ne vodi računa da je muslimanski narod u Bosni i Hercegovini u XIX vijek ušao kao narod u feudalnom smislu ne samo u odnosu na ostala dva naroda nego u izvjesnoj mjeri i u odnosu prema vrhovnoj osmanskoj vlasti.”

Na ovom je Savjetovanju još i dr. Nikola Babić u određenoj mjeri progovorio o Muslimanima kao zasebnom nacionalnom identitetu, tvrdeći kako i koncem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća oni ispoljavaju “određene svoje nacionalne individualite u raznovrsnim oblicima društveno-političkog života“ manifestirajući to kroz političko i kulturno organiziranje. Svi ostali su još uvijek pomalo bojažljivo spominjali one ideje koje bi mogle biti na tragu afirmiranja muslimanskog nacionalnog identiteta, odnosno historijske utemeljenosti tog identiteta.

S obzirom da se ovdje radilo o diskusiji potaknutoj problemima oko pisanja Historije naroda Bosne i Hercegovine, pomalo iznenađuje izbjegavanje otvorene diskusije o problemima nacionalnih identiteta, posebno nacionalnog identiteta Muslimana. Vidimo, također, kako je javno promoviranje te zasebnosti više namijenjeno onim historičarima koji bi, s obzirom na vlastiti nacionalni identitet, mogli imati najmanje problema zbog javnog promoviranja ideje o muslimanskom nacionalnom identitetu.

Vodeće ličnosti političke elite u Bosni i Hercegovini

Sazrijevanje shvaćanja o zasebnosti muslimanskog nacionalnog identiteta, kako su proces političkog priznanja realnosti muslimanskog nacionalnog identiteta često nazivali nositelji te aktivnosti 1960-ih i 1970-ih godina,²³ odvijalo se tih godina uz

²³ U intervjuu zagrebačkom *Fokusu* Kasim Suljević, pisac knjige *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*, na pitanje novinara čime se može objasniti negiranje muslimanskog nacionalnog identiteta “i nakon potpunog priznanja” odgovara: “Rado bih izraz ‘priznanje’ zamijenio pojmom ‘sazrijevanje shvaćanja’. Nije bilo nikakve deklaracije ili dekreta o priznanju, nego sazrijevanja svijesti u kojoj su Muslimani stjecajem povijesnih okolnosti do-

snažnu podršku tadašnjeg bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva, koje je imalo podršku većeg dijela jugoslavenske političke elite. Još uvijek su nezabilježena sjećanja tadašnjih aktivista u Bosni i Hercegovini o načinima podrške pojedinaca iz saveznih institucija, uključujući i pojedine vojne kadrove, procesu afirmacije muslimanske nacije. Ali, nekoliko je ključnih ličnosti iz tadašnjeg rukovodstva koje su se u tome angažirale. Važna i utjecajna politička ličnost u vrijeme afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta koncem 1960-ih godina bio je Cvijetin Mijatović, koji je u gotovo čitavom razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata obavljao dosta visoke dužnosti kako u Bosni i Hercegovini tako i u Jugoslaviji. Najprije je obavljao dužnost organizacionog sekretara u Političkom birou Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 1945, zatim je bio član Politbiroa CKKP Bosne i Hercegovine od 1948, član Izvršnog komiteta CKSKBiH od 1954, od marta 1965. obavljao je dužnost političkog sekretara CKSKBiH. Sredinom novembra 1966. Mijatović je izabran za predsjednika CKSK Bosne i Hercegovine i na toj dužnosti ostao do 1969. godine, kada je otišao u Beograd na poziciju člana Predsjedništva SKJ.²⁴ Mijatović je predsjedavao važnim partijskim sjednicama sredinom 1960-ih godina, na kojima se debatiralo o nacionalnim pitanjima, uključujući i 17. i 20. sjednicu CKSKBiH početkom 1968, na kojima je definitivno zauzet politički stav o zasebnosti nacionalnog individualiteta Muslimana u Bosni i Hercegovini. S pravom je već zabilježeno kako se Mijatović “zalagao, zaštitnički, za interese Muslimana i za njihovu odgovarajuću zastupljenost i ravnopravnost od Republike do Federacije”,²⁵ mada je od početka 1970-ih, zbog porodične tragedije, jedno vrijeme više statirao u politici nego što je u njoj aktivno sudjelovao, da bi se koncem 1970-ih ponovo “uzdigao” u sami vrh.²⁶

bili adekvatno mjesto u jugoslavenskoj etničkoj strukturi naroda i narodnosti”. (*Fokus*, br. 10/1981, Zagreb, 3. listopada 1981, str. 76).

²⁴ *Istorija SKBiH*, 2, Sarajevo: Institut za storiju, 1990, 178.

²⁵ Vitimir Popović, “Pa to je gotovo; on je streljan”. *Prosvjetina poslanica*, 15. juli-decembar, Tuzla 2007, 161.

²⁶ U jednom razgovoru 1990. Mijatović je svoju poziciju početkom 1970-ih ovako opisao: “Ja sam imao namjeru, doduše sticajem nekih mojih okolnosti nesrećnih, privatnih, kad mi je poginula žena, sedamdesete godine [te je godine poginula u saobraćajnoj nesreći njegova supruga, op. H.K.] da se povučem. Ja sam tražio ostavku da se brinem djecom, neću više da budem na tim položajima. Pogriješio sam, jer su insistirali drugovi, naročito iz Bosne da ipak ostanem, mislim da sam pogriješio ... ali sam bio u jednom takvom stanju psihičkom da sam statirao. Nisam mogao da se u dovoljnoj mjeri angažujem, da se koncentrišem, da čitam te silne materijale, da se pripremam itd. (...) Trebalo je vremena da malo dođem sebi, tako da sam polovinom sedamdesetih godina počeo da dolazim u neke sukobe sa nekim drugovima u

Važnu ulogu u tome imao je i Branko Mikulić, koji je na Četvrtom kongresu SKBiH u martu 1965. postao jedan od sekretara u CKSKBiH (osim Mikulića tada su za sekretare izabrani Esad Cerić i Blažo Đuričić), a 1967. izabran je za predsjednika Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine, ali je njegova vodeća politička uloga u BiH počela izborom za predsjednika CKSKBiH krajem 1969. godine. Na toj poziciji Mikulić je ostao do 1978, kada je prešao u Beograd na funkciju člana Predsjedništva CKSKJ. Dok je Cvijetin Mijatović bio na čelnoj partijskoj poziciji u vrijeme kada su se pripremale poznate 17. i 20. sjednica CKSKBiH, na kojima je definitivno zauzet politički stav da su Muslimani “poseban narod”, Branko Mikulić je bio ključna politička ličnost i na čelnoj partijskoj poziciji u vrijeme kada su se na popisu stanovništva 1971. Muslimani izjasnili kao zaseban nacionalni identitet. Branko Mikulić je 12. marta 1970. razgovarao sa Josipom Brozom Titom i ostavio svjedočanstvo o tome. Prethodno je Fadilj Hodža upoznao Tita s tim kako postoje velike primjedbe da se Muslimani na popisu stanovništva iskazuju kao poseban narod. Mikulić piše da je na to kazao:²⁷

“Znamo za te rezerve, rekao sam Titu i upoznao ga sa kojekakvim tezama i pitanjima, što se postavljaju s ciljem da se ospori nacionalna posebnost Muslimana. One koji osporavaju nacionalnu posebnost Muslimana pitamo – a šta su, po njihovom mišljenju, Muslimani? Na to nam se kaže: neka se pišu da su Jugosloveni, a mi odgovaramo pitanjem: zašto se kao Jugosloveni ne iskazuju i Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i dr. Zašto se to sugeriše samo Muslimanima? Kaže nam se da se religijska pripadnost ne može transformirati u nacionalnu, a mi odgovaramo da je kod svih nas u Bosni i Hercegovini religijska pripadnost opredijelila i nacionalnu. Svi rimokatolici su Hrvati, svi pravoslavci Srbi, a Muslimani su islamske vjere.”

Mikulić svjedoči da je tada sa Titom razgovarao i o idejama da se Muslimani iskazuju kao Bosanci.

“Odgovaramo da smo svi Bosanci i Hercegovci bez razlike na vjersku i nacionalnu pripadnost. One što nas to pitaju (tj. zašto se muslimani u nacionalnom smislu ne iskazuju kao Bosanci, op. H.K.),

Republici, malo po malo, a to se naročito zaoštrilo početkom osamdesetih godina”. Vitomir Popović, “Pa to je gotovo; on je streljan”. *Isto*, 181-182.

²⁷ Džavid Husić, *Javno svjedočenje Branka Mikulića*. Sarajevo, april 1991, 54-55.

priupitamo: da li nam sugerišu da formiramo novu, bosansku naciju? Kažu: nemojte formirati naciju, ali pišite se tako. A mi dobro znamo da bismo, takvim izjašnjavanjem pocijepali Bosnu i Hercegovinu. Jer, Hercegovci se ne bi izjasnili kao Bosanci, ljudi iz Bosanske krajine izjasnili bi se da su Krajišnici, Srbi da su Srbi, Hrvati da su Hrvati itd. Tako opet dolazimo do pitanja Muslimana i Bosne i Hercegovine, kao Republike, to jest, do osporavanja njihove individualnosti, posebnosti, što jeste suština stvari. A onaj ko otvara to pitanje, objektivno, otvara i pitanje Jugoslavije.”

Ovo svjedočenje Branka Mikulića na najbolji način govori ne samo o njegovim stavovima o nacionalnom identitetu Muslimana nego i o njegovom zalaganju za afirmaciju tog identiteta.

“Rođen sam u nacionalno izmiješanoj sredini. Dobro znam da Muslimani jesu i mogu biti samo poseban narod. Ništa drugo, u nacionalnom smislu, oni ne mogu biti. Ako je to tako, istom prilikom upitan sam – a šta su Muslimani koji su se izjasnili kao Srbi ili Hrvati? Naiščine, odgovorio sam. Jer, nikada Srbi i Hrvati nisu iskreno primili Muslimane kao svoje sunarodnike (...) Na drugoj strani, nikada se Muslimani, izuzev pojedinaca, nisu iskreno osjećali Hrvatima ili Srbima. S tim u vezi, Titu sam ispričao dogodovštinu o trgovcu Sadikoviću iz Ljubuškog, koji je bio predsjednik Hrvatskog kulturnog društva “Napredak” u tom gradu. “Napredak” je pripremio godišnju zabavu. Počasnu stolicu ostavili su za predsjednika društva, a on nije došao na zabavu. Ujutro je kod njega otišla delegacija i pitala ga zašto nije došao. Odgovorio je: “Pa, hajte ljudi, ne mogu vam ja svaki dan biti Hrvat”! Tito se na to glasno nasmijao i rekao da je Sadiković time na najbolji način izrazio stvarno stanje i istinu.”

Mikulić svjedoči da mu je na kraju tog razgovora Tito rekao kako je saglasan sa stavom bosanskohercegovačkog rukovodstva o pitanju nacionalnog identiteta Muslimana i stavio do znanja da mogu računati na njegovu podršku. “Nemojte se s drugima svađati, ali radite po vašem mišljenju. Vi ste u pravu. To mi je potpuno jasno. Shvatio sam to već prvih dana kada smo u ratu došli u istočnu Bosnu”.

Mikulić je krajem 1960-ih i početkom 1970-ih kao predsjednik CKSKBiH bio ključna politička ličnost u procesu prihvatanja činjenice da su Muslimani posebna nacija. On je te stavove snažno zastupao u razgovorima koje su bosanskohercego-

vački komunisti vodili sa komunističkim rukovodstvima drugih republika. U razgovoru sa rukovodstvom Hrvatske 20. maja 1970. Mikulić o Muslimanima kaže:

“Što se Muslimana tiče (...), moram da dodam da je pitanje odnosa prema Muslimanima praktično pitanje odnosa prema Hrvatima i Srbima u Bosni i Hercegovini. Jer, bez ravnopravnosti Muslimana nema ravnopravnosti Srba i obrnuto, bez ravnopravnosti svakog naroda u Bosni i Hercegovini nema ravnopravnosti ni za jednog ni za drugog. Mi smo zbog toga nakon dugih diskusija zauzeli, po našem mišljenju, veoma ispravne političke stavove o tome. Imali smo u prošlosti grešaka, mi komunisti Bosne i Hercegovine, vršili nekakvu pritisnu na Muslimane komuniste da se opredjeljuju šta su po nacionalnosti Hrvati ili Srbi. Uvjerili smo se da je to što smo radili sve bilo besmislica i da oni nikad nisu bili ni Hrvati ni Srbi već su ostali Muslimani i to je, da tako kažem, naš odnos prema tom pitanju.”

Mikulić dalje kaže da smatra da je taj stav ispravan “i zbog toga što iz ruku Islamske vjerske zajednice izvlačimo mogućnost da ona vodi politiku, kao da je predstavnik nacionalnosti Muslimana. Stalno su prisutne te tendencije, posebno od onog dijela o kome je Džema govorio, od reakcionarnog dijela Islamske vjerske zajednice, a tamo imamo Aliju Nametka, a znaju se njihove političke pozicije i njihovo stalno igranje na tu kartu. Hoću da kažem da smo, što se tiče toga, postigli veoma, veoma velike rezultate u Bosni i Hercegovini”.²⁸

Avdo Humo je važno ime u procesu afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Rođeni Mostarac i komunistički aktivista, poslije Drugog svjetskog rata jedno je vrijeme bio ministar i potpredsjednik Vlade Bosne i Hercegovine, član Političkog biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Politbiroa KPBiH od Osnivačkog kongresa 1948. godine. Od oktobra 1966. bio je član CKSKJ. S te pozicije Humo je aktivno radio na afirmiranju muslimanskog nacionalnog identiteta krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.²⁹ Sredinom 1970-ih godina Humo će biti potisnut iz političkog života, skupa sa Osmanom Karabegovićem i bez ikakvog utjecaja na dalji razvoj muslimanskog nacionalnog identiteta.

²⁸ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, CKSKH, strogo pov. i pov. br. 496, Magnetofonski snimak razgovora sa delegacijom SR Hrvatske i SRBiH održanog 20. maja 1970.

²⁹ Avdo Humo, “Istorijski i aktualni aspekti nacionalnog položaja Muslimana”. *Klasno i socijalno u savremenom svijetu*, knjiga druga, Zagreb: Naše teme, 1970, 467-496.

Džemal Bijedić je, također, bio važan politički aktivista u procesu afirmiranja muslimanskog nacionalnog identiteta. Humin zemljak, obavljao niz dužnosti u Sarajevu i Mostaru, sredinom 1960. posebno je aktivan, između ostalog i zbog toga što je obavljao visoke dužnosti u republičkoj hijerarhiji. Od 1963. Bijedić je bio predsjednik Republičkog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine, a od 1967. do 1971. on je predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine. S te je pozicije sredinom 1971. postao prvi i jedini Musliman predsjednik Jugoslavenske vlade. On je početka 1960-ih jasno i uporno, kao lider na najvišim republičkim dužnostima, zastupao ideju nacionalne afirmacije Muslimana.

Na sastanku Komisije za međunacionalne odnose CKSKBiH, održanom 15. marta 1966, Džemal Bijedić se zalagao za nacionalnu afirmaciju Muslimana. Ta je diskusija objavljena u "Odjeku", a kasnije i u njegovoj knjizi o samoupravljanju.³⁰ Izvorni naslov možda najbolje oslikava motive za pisanje ovoga članka: "Nacionalnost protiv nacionalizma", kako stoji u izvorniku, sam po sebi je sugerirao komunističko razumijevanje nacionalnog identiteta.³¹ U ovom tekstu Bijedić je, kao predsjednik Republičkog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, odlučno zastupao ideju muslimanske nacije odbacujući ideju jugoslavenstva, koja se u to vrijeme u nekim krugovima također plasirala kao način prevazilaženja tadašnjih međunacionalnih zategnutosti.³² Ovo je bilo javno promoviranje partijskih stavova o nacionalnom

³⁰ Džemal Bijedić, *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1976, 62-70. Naslov članka objavljenog u "Odjeku" glasio je: "Dosljednost u teoriji i u –praksi. Osobnosti međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini", a u knjizi naslov glasi: "Ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo protiv nacionalizma".

³¹ U Muzeju Hercegovine u Mostaru, u fondu Džemala Bijedića, sačuvano je mnogo raznih verzija Bijedićevih govora, članaka i intervjuva. Jedan članak, koji je po našoj ocjeni predstavljao prvu verziju ovoga rada objavljenog u "Odjeku", nosi naslov "Osobnosti bosansko-hercegovačkih međunacionalnih odnosa i pitanje jugoslovenstva". Bijedić je možda u ovom tekstu najbolje potvrdio ispravnost stava Rogera Brubakera, koji je tvrdio kako komunisti nisu bili antinacionalni, ali su bili antinacionalisti. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

³² Na ovom bi mjestu trebalo opširnije navesti kako se o ideji jugoslavenstva govori u materijalu pripremljenom kao podloga za Mostarsko savjetovanje u septembru 1966. godine. Tu se, naime, konstatira kako je isticanje jugoslavenstva način da se pravilno riješe međunacionalni odnosi. Osnova za ovu ideju bila je uvjerenje o nužnosti obezvređivanja nacionalnog osjećanja. Ocjenjuje se, međutim, da je to pogrešno i da takve ideje vode do nacionalističkih i šovinističkih pojava u nekim sredinama, mada jedan broj komunističkih aktivista stoji na stanovištu da je jugoslavenstvo doista bilo izlaz za rješenje svih međunacionalnih proble-

identitetu Muslimana, koje se odvijalo paralelno sa borbom za ravnopravnost BiH u Jugoslavenskoj federaciji.

U ovoj diskusiji Bijedić jasno i nedvosmisleno izražava komunistički koncept nacije na koji se tada oslanjala komunistička elita u opravdavanju svoga stava o priznavanju nacionalnog identiteta Muslimana. "Nacionalnost je, prije svega, društveno-istorijski i socijalno-ekonomski fenomen. Ona ima materijalne pretpostavke i sadržine a onda i elemente svijesti, jezika i kulture - čime je dijelom uslovljena i oblikovana".³³ Bijedić je, također, izražavao stav tadašnje vladajuće bosanskohercegovačke elite o jugoslavenstvu, odbacujući u tome vidjeti nacionalni identitet i kritizirajući one koji su zastupali takve ideje. Po njegovom mišljenju, "za ideju o jugoslovenstvu, kao formuli rješavanja nacionalnih protivurječnosti, po pravilu zalažu (se) oni kojima unitarizam donosi korist ili oni koji u sebi misle da su za progres a zapali su u nerješive protivurječnosti zbog nenaučnog i nerealnog pristupa ovoj problematici".³⁴

Bijedić je s puno pažnje pristupio analizi odnosa Muslimana prema jugoslavenstvu. On je opredjeljenje dijela Muslimana za jugoslavenstvo jednostavno nazvao "muslimanski bijeg u jugoslovenstvo" zaključujući kako je to bio "jedan od vidova spasavanja njihovog individualiteta" u vrijeme kada nisu bili priznati kao nacija.³⁵

Ubrzo nakon toga Bijedić je ponovo govorio o fenomenu jugoslavenstva, ali i o bošnjaštvu, zaključujući kako se radi o pojavama koje negiraju njezinu višenacionalnu strukturu. Istakao je tu svojatanja Bosne i Hercegovine od strane Srba i Hrvata, ali i pojave bošnjaštva i jugoslavenstva, koje on, također, smatra vrlo opasnim za opstanak Bosne i Hercegovine. "Ovim fenomenima kao supranacionalnim ili nacionalnim treba da se pokriju (a zašto ih pokrivati kada je to naše bogatstvo) ove međunacionalne specifičnosti koje postoje u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji. Ova-

ma, vjerujući "da je naše društvo na takvom stepenu razvitka da nema potrebe za postojanjem bilo kakvih osobnosti koje podvajaju i razlikuju ljude, pa ni u nacionalnom pogledu. Međutim, kod jednog dijela političkih kadrova to se javlja, bilo kao posljedica prikrivenog nacionalizma ili nerazumijevanja ovog pitanja, bilo kao rezultat težnje za obezbjeđivanjem privilegovanih društveno-ekonomskih pozicija birokratiziranih grupa i pojedinaca".

³³ Dž. Bijedić, *Samoupravljanje*, 63-64.

³⁴ Dž. Bijedić, *Samoupravljanje*, 64.

³⁵ Dž. Bijedić, *Samoupravljanje*, 69. Zanimljivo je uspoređivati kako su nestajale pojedine rečenice od rukopisa do objavljivanja. Tako je, naprimjer, u Bijedićevoj originalnoj verziji iza ove rečenice slijedio nastavak koji je govorio da je to muslimansko opredjeljivanje za jugoslavenstvo bilo vezano "za momente prinude i političkih razračunavanja", što je izostavljeno u štampanoj verziji u knjizi, ali i u listu "Odjek".

kva shvatanja su opasna ne samo za unutarbosansko nego i za unutarjugoslovensko jedinstvo. Ta stanovišta su danas usamljena i mi ih moramo žigosati. Truju nam sredinu i naše odnose. Ona su nacionalistička i šovinistička. Mi moramo polaziti od činjenice da su Srbi u Bosni i Hercegovini dio srpske nacionalnosti, Hrvati hrvatske, a da Muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati nego takođe jedan poseban nacionalni individualitet sa svojom istorijom, svojom kulturom, željama, stremljenjima, unutrašnjom psihičkom konstitucijom, željama, stremljenjima i osjećajima isto kao Srbi i Hrvati. Međutim, na ovo treba dodati slijedeću i vrlo važnu konstataciju: sva tri ova naroda u Bosni i Hercegovini žive skupa, moraju da žive skupa i to je njihovo najbolje rješenje (...) Njihovi nacionalni individualiteti moraju da se poštuju, oni u javnom i društvenom životu proporcionalno moraju da učestvuju, to su vitalni narodi i sposobni da iz svojih redova daju sve vrste kadrova potrebne našoj društvenoj zajednici (...) Mi danas znamo šta je jugoslavenstvo kao nova nacionalna kategorija i do čega ono dovodi ako se nameće narodima, mi takođe znamo šta je bošnjaštvo, znamo šta je nacionalizam, šovinizam, znamo gdje najprije u sferi međunacionalnih odnosa dolazi do defekata”, zbog čega se treba svakodnevno angažirati na uklanjanju tih nedostataka.

Na poznatom Mostarskom savjetovanju održanom u septembru 1966. Bijedić je govorio o nacionalnom pitanju i o pojavi ideje o jugoslovenskoj naciji, ali je postavljao pitanje opravdanosti te ideje. “Zašto bismo mi, naprimjer, ukidali ove razlike koje postoje među našim narodima bilo u istorijskom, bilo u kulturnom ili jezičkom smislu. Upravo te raznolikosti su naše bogatstvo i mi njih treba da njegujemo”. Bijedić veli da ideja jugoslavenstva nije prihvaćena, jer je ona “trebala zamijeniti jedan nacionalni kvalitet drugim nacionalnim kvalitetom. To objektivno nije odgovaralo ni jednoj naciji ni narodnosti u Jugoslaviji, jer je ona značila negaciju nacionalnog individualiteta”, a, s druge strane, ideja jugoslovenske nacije je “najčešće značila unitarizam, nepotrebni centralizam i mnoge druge zahvate koji su odlučivanje o najbitnijim tokovima života udaljavali od mase. To je objektivno značilo stvaranje uslova da preko centralnih tijela, bilo federacije ili Republike birokratija dolazi do potpunog izražaja, kako prilikom raspodjele sredstava tako i u kadrovskoj politici, jer je u svojim rukama koncentrisala moć raspoređivanja, odlučivanja, kažnjavanja, nagrađivanja itd.”. On veli da u vrijeme kada sve nacije jako vode računa o svom nacionalnom identitetu “jugoslavenstvo kao nova nacionalna kategorija bilo bi suviše i često bi predstavljalo masku za mnoge nepravde koje bi se u ime jugoslovenstva mogle da nanese narodima i narodnostima“.

Bijedić se u svojoj diskusiji fokusirao na pitanje: otkuda ove rasprave o nacionalnom pitanju, te posebice otkuda te rasprave u Hercegovini, i u odgovoru na to pitanje konstatira kako u Hercegovini doista “postoje neka neriješena pitanja i mno-

go problema”, što se, prije svega, iskazuje u privrednoj nerazvijenosti toga područja, koja može dovesti do zategnutih odnosa Srba, Hrvata i Muslimana.

Bijedić konstatira da se o međunacionalnim odnosima u BiH raspravljalo i na VIII sjednici CKSKBiH 1966, i tad se vidjelo “da se nacionalnom pitanju nije prilazilo sa potrebnom dozom odgovornosti i političkog refleksa, niti se dovoljno energično radilo na otklanjanju i suprotstavljanju negativnim i štetnim stavovima koji su se ovdje ondje ispoljavali i na hercegovačkom planu”. Bijedić je ukazivao da nacionalizma i šovinizma ima ne samo u zapadnoj Hercegovini nego i u drugim krajevima, te u svim nacijama.

Bijedić u svojoj diskusiji kritizira onaj dio materijala pripremljenog za to savjetovanje u kojemu se govori o muslimanima. On prigovara kako se u pripremi materijala veoma malo vodilo računa o tome da se ispita i stanje Muslimana, što je, prema njegovom mišljenju, rezultiralo time da se utjecaj Muslimana posve zanemari “iako do toga nije smjelo doći obzirom da Muslimani predstavljaju gotovo jednu trećinu stanovništva u Hercegovini. Iz analize se ne stiče dojam niti da je ovaj element ugrožen niti da ovaj element ugrožava”. Bijedić naglašava kako je nužno propitati stanje Muslimana u Hercegovini barem zbog velikog doprinosa koji su u ratu i poslije rata dali razvoju Hercegovine. Također je isticao potrebu istraživanja razloga migriranja većeg broja Muslimana sa prostora istočne Hercegovine. “Naime, broj muslimanskog življa u opštinama Gacko, Nevesinje, Ljubinje, Trebinje, Bileća od 1931. godine pa do danas se je (...) znatno smanjio”. Bijedić naglašava da je to rezultat iseljavanja prema Dubrovniku, Sarajevu i Tuzli, ali bi trebalo ispitati uzroke ovih migracija “u odnosu na migraciju Srba i Hrvata”.

Interes za sudbinu Muslimana Bijedić iskazuje dotičući se dijela materijala pripremljenog za savjetovanje u kojemu se spominju jame u koje je tokom Drugog svjetskog rata bačen veći broj nevinih srpskih civila. U materijalu je konstatirano kako je “dosta mjesta gdje su ustaše ubijale Srbe obilježeno (je) na odgovarajući način”, dok neka mjesta “gdje su četnici ubijali Hrvate i Muslimane, nisu obilježena (Svitava na primjer), pa se to doživljava i komentariše kao diskriminacija”. Bijedić u svojoj diskusiji navodi i primjer jame Berkovići, u koju je bačeno “nekoliko stotina muslimanske djece, žena i staraca. Do danas ta jama nije preuređena nego i danas stoji onako kako je zatečena poslije oslobođenja”. Navođenje ovih primjera bilo je odraz velike političke odgovornosti, ali i posve neuobičajeno za to doba, kada se o neobilježenim jamama žrtava iz Drugog svjetskog rata nije diskutiralo tako otvoreno.

Na sjednicama CKSKBiH početkom 1968. on je bio prvi diskutant o tom pitanju.³⁶ Na 17. sjednici CKSKBiH 26. januara 1968. odmah nakon uvodnog izlaganja Nisima Albaharija govorio je Džemal Bijedić. On je pošao od stanovišta kako je rasprava o nacionalnom pitanju potrebna ne zbog toga što su ti odnosi zaoštreni (on kaže da nije takvo stanje) nego zbog potrebe da se o tim pitanjima raspravi radi sprečavanja međunacionalnih nesporazuma “koji se najčešće manifestuju u nerazumijevanju, netrpeljivosti, a moguće su i teže posljedice”. Njegova je teza kako odnosi među narodima “nisu niti smiju biti jednom za svagda utvrđena šema. To je život koji se svakodnevno razvija. Svakodnevni ljudi, grupe ljudi, pa prema tome i nacije i narodnosti, stupaju u kontakt jedni s drugima. To naročito važi za nacionalno heterogene sredine, kao što je naša šira i uža zajednica. Svaki dan među njima iskrsava, što je nužno, poneko malo ili veliko pitanje koje najčešće nije teoretskog ili principijelnog karaktera, ali koje traži dosljedno rješavanje u praksi. Otuda proizilazi potreba da se sa teoretskim shvatanjima o svemu bitnom, a o nacionalnom pitanju pogotovo, izlazi u javni život i svakodnevnu praksu, političku, ekonomsku i kulturnu. Iz svakodnevne prakse proističu sva pitanja pa i međunacionalna. Prema tome, ona se u praksi jedino mogu i rješavati. Otuda imperativ i za nas komuniste za svakodnevnom praktičnom dosljednošću kako u teoriji tako i u svakodnevnoj praktičnoj borbi za pravilne i humane odnose među ljudima.”

Koliko se Bijedić angažirao na polju afirmacije muslimanske nacije govori i njegova diskusija prilikom susreta delegacije BiH i Hrvatske održanog u Zagrebu 20. maja 1970. godine.³⁷ Tom prilikom se razgovaralo i o sukobu koji je bio evidentan između rukovodstva IVZ u Zagrebu i centra u Sarajevu. Bijedić je naglasio da nije u pitanju konceptualni sukob, odnosno sukob modernista i konzervativaca, kako su to predstavljali lideri Islamske zajednice u Zagrebu, nego pokušaj politizacije Islamske zajednice i konfrontiranje sa legalnim rukovodstvom u Sarajevu. “Radi se o sljedećem: To je pokušaj da se islamska zajednica koristi u, ovako da kažem, prljave političke svrhe. To sam ja rekao u razgovoru sa nekim Muslimanima u Zagrebu. Tada sam im rekao i ovo: bez obzira kako se vi opredjeljujete, bez obzira što ste vi Muslimani porijeklom iz Bosne, vi ste sada građani Hrvatske i nikakva veća prava nemate nego Hrvati ili Srbi, vi ste pripadnici Saveza komunista Hrvatske, Socijalističkog saveza i vi nemate nikakva prava u pogledu formiranja ni klubova ni vjerskih

³⁶ Sedamnaesta i dvadeseta sjednica CKSKBiH i diskusije o nacionalnom pitanju (priredio Husnija Kamberović), u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 241-295.

³⁷ HDA, CKSKH, 496, Magnetofonski snimak razgovora sa delegacijom SR Hrvatske i SR-BiH održanog 20. maja 1970.

centara, kao posebna muslimanska nacionalna grupacija. S tim budite načisto. To ja lično mislim, a smatram da je isto mišljenje rukovodstva Hrvatske. Ali, mi imamo ovdje u Sarajevu jednu jaku kampanju protiv rukovodstva Islamske vjerske zajednice i ona se naslanja na grupaciju u Zagrebu. To su ljudi koji su bili od 15 do 20 godina na robiji, koji su pošli u odlučnu borbu protiv Reis Uleme, zapravo oni su htjeli da Reisa svrgnu. Reis Ulema je jako pozitivan čovjek, to je naš 100% čovjek, koji prihvata našu politiku,³⁸ koji je za politiku odbrane naše zemlje, za politiku bratstva i jedinstva za socijalističku izgradnju itd. Međutim, oni perfidno pokušavaju da islamsku zajednicu, koja je laička pretvore u klerikalnu. To je ta diskusija o stručnosti i naprednosti ovih što napadaju islamsku zajednicu i Reisa. To može da neobaviještena čovjeka dozorijentira. Mi smo se pored ostalog, na zahtjev Reisa složili da ispraznimo jednu zgradu da bi mogli osnovati teološki fakultet ili visoku teološku školu. Ovo smo prihvatili posebno radi toga, što Reis osjeća da su školovani ljudi u Maroku, Kairu, Alžiru i sl. manje-više klerikalci, a poneki od njih i agenti ove ili one obavještajne službe. Zato on želi da se tu formira fakultet u Sarajevu”. Bijedić dalje naglašava kako ova grupa islamskih aktivista iz Zagreba “navodno žele da reorganiziraju islamsku zajednicu u smislu dovođenja stručnih, sposobnih i kvalifikovanih ljudi”, ali je njihov krajnji cilj “ocjepljenje Hrvatske i Slovenije i bira(nje) posebnog svog muftije, odnosno starješine islamske zajednice za Hrvatsku, odvojeno od postojeće jugoslovenske islamske zajednice”. Džemal Bijedić je dalje nastavio: “Jedno je Musliman u nacionalnom smislu, drugo je vjerski osjećaj o pripadnosti vjerskoj zajednici. Ali oni (grupa aktivista u Zagrebu, op. H.K.) pokušavaju da vode politiku i da budu centar i jednog i drugog. Iznose argumente da je Reis nedovoljno obrazovan vjerski. Reis može da bude obični građanin, pravnik, filozof itd. Uostalom, u islamskoj zajednici svi su reisi do sada bili intelektualci, pravnici, kadije itd.“

Početakom 1970-ih godina u procesu muslimanske nacionalne afirmacije od političkih lidera značajno mjesto je imao Hamdija Pozderac, koji je 1971. godine naslijedio Bijedića na poziciji predsjednika Skupštine Bosne i Hercegovine. Prije 1971. Pozderac je imao određenu ulogu u muslimanskoj nacionalnoj afirmaciji, mada u to doba nije pripadao krugu najutjecajnijih političkih ličnosti u Bosni i Hercegovini.³⁹ Pozderčev politički utjecaj je bio najveći krajem 1970-ih i tokom 1980-ih godina.

³⁸ U to vrijeme reisu-l-ulema je bio Sulejman ef. Kemura (reisu-l-ulema od 1957. do 1975).

³⁹ Usporedi: Muhamed Filipović, *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: TDP d.o.o., 2008; *Hamdija Pozderac. Državnost i nacionalnost BiH*. Priređivači Mujo Demirović i Mulo Hadžić. Bihać: Pravni fakultet, 2008.

U ovom dijelu analiziram razne rasprave, uključujući rasprave na partijskim forumima, akademske rasprave i rasprave u medijima o nazivu bošnjačke nacije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Polazim od političkih rasprava o jugoslovenstvu sredinom 1960-ih godina. Te su se rasprave o jugoslovenstvu otvorile istovremeno sa sazrijevanjem političke odluke o priznanju nacionalnog identiteta Bošnjaka. U Mikulićevoj bilješci od 3. februara 1966. stoje njegove napomene o temi naslovljenoj "Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji (paternalizam i regionalizam)". Iz ove se bilješke može zaključiti kako se radi o nekom skupu kojem prisustvuju Rato (Dugonjić ?), Rudi (Kolac ?), Blažo (Đuričić ?) i Nijaz (Dizdarević ?). Mikulić bilježi kako se treba "distancirati od apstraktnog jugoslovenstva". U bilješkama stoji: "rješite muslimansko pitanje, kako bi se Srbi i Hrvati mogli slobodno izjašnjavati".

U to vrijeme se znatno zaoštavaju rasprave o nacionalnim odnosima. U Komisiji za međunacionalne odnose CKSKBiH napravljena je 10. maja 1967. posebna informacija o međunacionalnim odnosima pod naslovom *O nekim pitanjima međunacionalnih odnosa*. U toj se informaciji, uglavnom, govori o razvoju kulture u BiH i naglašava kako "preovladava shvatanje da je kulturno stvaralaštvo bosanskohercegovačkih kreatora dio organske cjeline jugoslovenske i geografski još šire kulture i obratno. Ipak, postoji i shvatanje, da poput izvjesne posebnosti drugih društvenih struktura u Republici, treba izgrađivati bosanskohercegovačku kulturu kao izdvojen i zaseban činilac naše društvene stvarnosti. Shvatanje o ovakvoj potrebi izrasta jednim dijelom iz potreba i logike osrednjosti dijela kulturnih stvaralaca, ali isto tako i zbog svojevrstne diskriminacije prema dijelu stvaralaca, prije svega muslimanske narodnosti. Naime, traženje od kulturnih radnika iz naše Republike da se opredjeljuju kao pripadnici srpskog odnosno hrvatskog kulturnog života radi objavljivanja njihovih radova u Hrvatskoj, odnosno Srbiji, izazvao je pored drugih reakcija i težnju za zatvaranjem u republičke okvire i ne samo kod Muslimana, već i kod pripadnika drugih nacionalnosti. I u vrednovanju nekih drugih elemenata kulture naših naroda pojavljuju se različita mišljenja. Tako, na primjer, ima shvatanja, naročito kod dijela inteligencije, pa i kod članova SK da neka djela Ive Andrića, načinom tretiranja Turaka, ne doprinose skladnom razvoju međunacionalnih odnosa u našoj Republici, da je sličan slučaj s Njegoševim "Gorskim vijencem", da se vrši diskriminacija i da se obezvređuje muslimanski narodni epos i sl. Vrše se poređenja broja od države zaštićenih konzerviranih ili aktiviranih spomenika kulture, pa se i u tom pogledu javljaju mišljenja o nejednakom tretmanu i neravnopravnosti u zaštiti kako svjetovnih tako i sakralnih objekata (Stolac, Mostar, Sarajevo, Foča)."

Nakon što je početkom 1968. CKSKBiH usvojio političku odluku koja je značila priznanje pogrešne orijentacije komunista ka nacionaliziranju muslimana u hrvatskom ili srpskom duhu, jer su "Muslimani poseban narod", rasprave o nacionalnom

identitetu Muslimana su se i dalje nastavile, pa su čak bile i teme razgovora na najvišoj političkoj razini. U Beloj vili na Brionima 23. januara 1969. godine bosanska delegacija je razgovarala sa Josipom Brozom Titom. U delegaciji su bili: predsjednik CKSKBiH Cvijetin Mijatović, predsjednik Skupštine Džemal Bijedić, predsjednik Izvršnog vijeća Branko Mikulić, sekretar Sekretarijata CKSKBiH Nijaz Dizdarević, predsjednik Republičke konferencije SSSRNBiH Esad Cerić, potpredsjednik IVSR-BiH Todo Kurtović, direktor Željezare Zenica Stanko Tomić, predsjednik Gradskog vijeća Sarajeva Džemal Muminagić, kandidat za člana Predsjedništva CKSKJ Hamdija Pozderac i drugi. U razgovoru je sudjelovao i sekretar IKCKSKJ Mijalko Todorović. Ovaj razgovor je upriličen kao jedan u nizu razgovora koje je Tito obavljao sa delegacijama pojedinih republika u pripremama za održavanje IX kongresa SKJ. Ovom je prilikom Cvijetin Mijatović kazao da BiH ima dobre odnose sa rukovodstvom Srbije, mada u CKSK Srbije djeluju neki članovi koji imaju drukčiji stav prema saradnji sa Bosnom i Hercegovinom, a i beogradska štampa ponekad napada Bosnu i Hercegovinu, mada ne tako oštro kao štampa iz Hrvatske. "I pomalo se to pitanje Bosne javlja kao da je to neko otvoreno pitanje. Meni kaže vrlo ugledan drug iz Beograda: šta vi to oko tih Muslimana. Zna se šta su, nauka je o tome rekla, šta vi to potežete, to jest Muslimani imaju da se opredijele da li su Srbi ili Hrvati. To je za nas krupan problem. A spolja ga ubace ofrlje". Tito je pitao koliko se Muslimana izjasnilo kao Jugoslaveni, na što je Mijatović kazao: "Vrlo mali broj. Većina se javi da je Musliman, a Jugosloven se javljao pod onim ranijim pritiskom da ne ispadne nešto niže ako kaže da je Musliman. Međutim, to je jedna grupacija za sebe i mi smo i u ratu priznavali tu grupaciju. Mi smo tu riješili i tu nema problema. Tito: To je nama jako dobro došlo, jer imamo odnose sa arapskim zemljama. Mijatović: To je ravnopravna grupacija sa ove dvije i na tome se temelji suština. To je nama afirmacija u rješavanju nacionalnog pitanja u vrlo teškoj situaciji."⁴⁰ Iz ovoga razgovora možemo vidjeti kako se afirmiranje nacionalnog identiteta Muslimana koristilo i u vanjskopolitičke svrhe, o čemu će se sigurno još trebati napraviti detaljnija istraživanja.

Puno je važnije pitanje kako se afirmacija muslimanske nacije odvijala unutar političkih krugova i među običnim ljudima. To se pitanje u političkim krugovima uvijek dovodilo u vezu sa funkcioniranjem države i odnosa republičkih i federalnih razina vlasti. Na sjednici CKSKBiH 13. novembra 1969. Branko Mikulić ističe: "Uvjeren sam da neću pretjerati ako kažem da i stalno vraćanje diskusije o jugoslovenstvu kao "polazne pozicije" izaziva zabune i pogrešna tumačenja, i u Jugosla-

⁴⁰ Muzej istorije Jugoslavije, Kabinet predsjednika Republike – Društveno-politička pitanja (KPR – II), Zabeleška o razgovoru sa rukovodiocima SR Bosne i Hercegovine u Beloj vili na Brionima 23. januara 1969. godine.

viji i među građanima BiH, o odnosu SKBiH prema nacionalnom pitanju. Jedni iz toga izvlače zaključke da su kod nas veoma rasprostranjena unitaristička raspoloženja, a drugi da je to posljedica komplikovanosti međunacionalnih odnosa u BiH, pa pošto ih nismo u stanju razriješiti, inzistiramo na jugoslovenstvu kao nacionalnoj ili nadnacionalnoj kategoriji. Međutim, ni jedni ni drugi nisu u pravu, jer SKBiH ima jasno definisane stavove o ovim pitanjima”. Mikulić citira zaključke XVII sjednice CK o tome, koji garantiraju slobodu ispoljavanja nacionalnog osjećanja i pripadnosti i nastavlja kako je krivo insistirati na nacionalnom opredjeljenju muslimana, “jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa pokazuje, da su muslimani poseban narod”.

Tokom 1970. i 1971. rasprave o ovome su se zaoštrile u političkom diskursu u vrijeme priprema popisa stanovništva. Mikulićeva zabilješka od 18. februara 1970. sa jednog sastanka posvećenog idejno-političkim problemima popisa stanovništva govori o tome kako treba osigurati potpunu slobodu građana da se nacionalno opredijele ili ne opredijele, da se Muslimanima osigura da se iskažu kao nacija, te da se njihov nacionalni identitet odvoji od religiozne pripadnosti islamu. Što se tiče jugoslovenstva, u ovoj bilješci stoji: “a) To smo svi u smislu pripadnosti samoupravnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti, a ne samo oni koji su nacionalno neopredijeljeni; b) treba istaći da oni građani SFRJ koji su nacionalno neopredijeljeni nisu napredniji i bolji članovi – građani zajednice jugoslavenskih naroda od onih koji su nacionalno opredijeljeni (pojave avangardizma), a s druge strane, oni ne mogu biti kvalifikovani ni kao građani koji su manje nacionalno svjesni, a pogoto ne unitaristi itd. I to je stvar slobode ličnosti. Građani koji se iskazuju kao Jugoslaveni mogu biti tretirani samo kao nacionalno neopredijeljeni ili bez nacionalnosti, jer jugoslovenstvo nije nacionalna kategorija. Tu dilemu treba otkloniti.

Maternji jezik treba da ostane, ali on neće dati odgovor na pitanje ko se nacionalno nije opredijelio. S druge strane, treba dobro objasniti šta je maternji jezik na S-H govornom području? Naime, pravo je Srba da kažu da govore srpskim jezikom, Hrvata da govore hrvatskim jezikom itd. Ali, tim istim jezikom govore i narodi u BiH i C. Gori, za koje to nije ni srpski ni hrvatski jezik, već srpsko-hrvatski jezik. Ako to ne objasnimo mogu nastati krupne negativne posljedice, jer se i oko imena jezika može insistirati na nacionalnom opredjeljenju. Posljedice su poznate. Uostalom, u BiH i Crnoj Gori se ne govori na srpska ni hrvatska varijanta s-h jezika. U obradi podataka oni će se obraditi tako da svi govore isti odnosno s-h jezik. U BiH i C. Gori i u popisu se to mora naglasiti. Jugoslavenski jezik ne postoji”.

U pismu Predsjedništva SUBNOR-a upućenom Predsjedništvu SKJ povodom materijala “Neka idejno-politička pitanja popisa stanovništva”, 14. juli 1970, ističe se kako u predstojećem popisu stanovništva etnička i nacionalna pripadnost građa-

na ima politički karakter, zbog čega borci traže da se svima omogući da se slobodno izjasne o svojoj nacionalnoj pripadnosti, što podrazumijeva i poštovanje prava ljudi da se nacionalno ili etnički ne opredjeljuju. Borci također smatraju da se prilikom popisa pojam “Jugoslaven” ne može tretirati kao nacionalna, a još manje kao nadnacionalna pripadnost. No, kako se radi o osjetljivom političkom pitanju, borci smatraju, premda se “Jugoslaven” ne može smatrati nacionalnim opredjeljenjem, “ipak ne bi bilo celishodno takva izjašnjavanja svrstavati u rubriku, u kojoj bi se iskazivali razni slučajevi, na primjer “Krajišnik”, “Ličanin”, “Sremac”, “Šumadinac” itd., jer su to ipak različita izjašnjavanja”, s obzirom da je tu u pitanju regionalna pripadnost i znači nerazumijevanje pitanja koje postavlja popisivač. Drugi je slučaj kada građanin želi da se izjasni kao Jugoslaven, ne u smislu nacije nego iskazivanja pripadnosti jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici. Zbog toga borci predlažu da se uvede rubrika “Neopredijeljen u smislu nacionalnosti”, ako se već ne može uvesti rubrika “Jugoslaven – nacionalno neopredijeljen”. Borci također konstatiraju kako u vezi s “Muslimanima – u smislu narodnosti” nije dovoljno jasno zašto se govori o Muslimanima “koji žive u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Principijelno gledano to bi moralo da se odnosi na sve građane u zemlji, koji tako žele da se izjasne. U protivnom bi to ukazivalo da se na drugim područjima ne želi ovakvo iskazivanje građana”. Dio komunističke elite koji nije podržavao oficijelne stavove Saveza komunista o Muslimanima kao posebnoj naciji isticao je kako je nacionalno izjašnjavanje muslimana komunista znak “zaostalosti”, odnosno pokušaj nametanja stava o tome kako su napredniji oni komunisti koji ističu svoje nepripadanje naciji. S druge strane, čak je npr. i Muhamed Filipović, odgovarajući na pitanje čitatelja “Oslobođenja”, isticao kako je nužno da se muslimani komunisti nacionalno izjasne kao Muslimani, jer bi u protivnom došlo do “podvajanja nacionalnog organizma (Muslimana, op. H.K.) na elitni dio i zaostalu masu, a ta zaostala masa bila bi onda izručena u ruke konzervativnih elemenata koji moderne i socijalističke sadržaje muslimanskog nacionalnog osjećanja i orijentiranja žele da identificiraju sa vjerskim (...) Upravo radi toga, da Muslimani ne bi postali ono što ne bi trebalo da budu (tj. samo vjerska zajednica, op. H.K.) muslimanski komunisti moraju, po logici stvari, da stoje uz svoj narod i na njegovom čelu” (tj. da se nacionalno izjasne kao Muslimani, op. H.K.).

Komisija CKSKBiH za rad SK na daljem jačanju i razvijanju međunacionalnih odnosa i međurepubličke saradnje uputila je u januaru 1971. dokument sličnoj komisiji CKSKJ u kojemu, između ostalog, stoji da je Sekretarijat CKSKBiH razmatrao neka pitanja u vezi sa predstojećim popisom stanovništva. “S obzirom da je religijska pripadnost značajan faktor opredjeljenja kod dobrog dijela ljudi može se desiti da se i oni pripadnici islamske vjerske zajednice izjasne kao Muslimani, iako je njihovo stvarno porijeklo: Albanci, Turci, Cigani, Makedonci, Srbi, Hrvati, Crnogorci

itd. Tako bi došli do nereálnih podataka, a vjerovatno i do političkih reperkusija koje bi podgrijali i muslimanski šovinisti pod parolom: "Svi muslimani na okup". Pošto najveći broj Muslimana živi u Bosni i Hercegovini to bi moglo prerasti u dimenzije da Bosna postane "centar muslimanskog (islamskog) svijeta", na što moramo biti posebno politički osjetljivi i na vrijeme reagirati.". U nastavku se govori o različitim varijantama koje se nude u popisnoj listi za izražavanje nacionalne pripadnosti. Kaže se da su o tome vođene diskusije, da je zaključeno kako "nije uopšte sporno da se ne prihvati jugoslovenstvo kao nacionalna kategorija, nezavisno što pojedinci misle o tome koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni. Međutim, treba omogućiti građanima da se izjašnjavaju kao Jugosloveni, ali ne kao "nacionalno neopredijeljeni" već se čini da bi bolja oznaka bila "bez nacionalnosti ili neki sličan izraz koji bi bolje obrazložio ovaj pojam". Čak se predlaže da se prilikom popisa, u slučaju izjašnjavanja kao "Jugosloven", uvede i rubrika "iz koje nacionalne sredine potiče". No, i maternji jezik će pomoći u razdvajanju Muslimana od drugih pripadnika islamske vjere.

Diskutirajući na sjednici CKSKJ održanoj 14. maja 1971. Branko Mikulić je posebno govorio o razdoblju pred popis stanovništva koji se trebao obaviti te godine i o različitim interpretacijama nacionalnog pitanja u okviru tog popisa. Ističe kako je bilo zlonamjernog tumačenja stavova političkog rukovodstva Saveza komunista Bosne i Hercegovine. "Npr. iz našeg stava da jugoslovenstvo nije ni nacionalna ni nadnacionalna kategorija, već osjećanje pripadnosti zajednici slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti, izrečena je teza da smo malte ne protiv jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i jedinstva! Slično je i sa pitanjem nacionalne individualnosti Muslimana, koga smo, kažu, nepotrebno naduvali i tako probudili muslimanski nacionalizam, da je sve to trebalo sprovesti tiho, bez ovakvog i ovolikog političkog angažmana SK itd. Karakteristično je i vjerovatno nešto znači saznanje i to što ova pitanja pokreću uglavnom ili pretežno srpski i hrvatski nacionalisti. Uvažavajući da muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati, oni nam prigovaraju što smo se angažovali da se Muslimani, kao i pripadnici drugih nacija, u popisu slobodno iskazuju, jer se u prošlom popisu stanovništva dosta veliki broj Muslimana iskazao kao Jugoslaven, što je, po njima, bolje i naprednije od iskazivanja nacionalne pripadnosti". Upravo u ovom odnosu tradicionalnog i modernog, odnosno nazadnog i naprednog, lomilo se i pitanje nacionalne afirmacije Bošnjaka pod nazivom Musliman krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. O tome su vođene kako političke tako i ekonomske polemike, pri čemu je posebno važna polemika koju su i putem akedemskih časopisa i dnevnih novina vodili Enver Redžić i Salim Ćerić.

Karakteristično je da je i nakon političkog priznanja nacionalnog individualiteta Bošnjaka i jasnog iskazivanja tog individualiteta na popisu stanovništva 1971. bilo rasprava o opravdanosti takvog političkog stava, a politička elita, je braneći svoje

političke odluke, pokrenula proces kontroliranog jačanja tog individualiteta na način da je svako ubrzanije afirmiranje te posebnosti karakterizirano nacionalističkim djelovanjem i u tom smislu sankcionirano. Takvo djelovanje je bilo u skladu sa tadašnjim političkim kontekstom u kojemu se našlo čitavo jugoslavensko društvo. Pripremajući se za sjednicu CK 31. marta 1972, Mikulić u svojim bilješkama govori o razgovorima rukovodstva SKBiH sa liderima iz Hrvatske, Makedonije, Kosova, Crne Gore. Kaže da su “drugovi” iz Hrvatske isticali kako “nismo iskoristili šansu da nakon 21. sjednice povedemo odlučnu bitku i protiv drugih nacionalizama u Jugoslaviji”. Time su naglasili i svoje nezadovoljstvo što se i u drugim sredinama ne vodi energična borba protiv nacionalizma, jer to, pored ostalog, ima negativne reperkusije u Hrvatskoj. Dalje, smatraju da svi u Jugoslaviji “treba da otvore karte” i da otvoreno razgovaramo o našoj zajedničkoj budućnosti (u vremenu kada drug Tito ne bude na izvršnim funkcijama (...)) Isticali su da se boje ponovnog javljanja velikohrvatskih ideja u slučaju zadržavanja i daljeg jačanja ekonomske moći jednog centra, jer to je osnova za hegemoniju i druge vrste. U tom smislu govorili su o tendencijama “posrbljivanja” bivših saveznih banaka. Imamo utisak da će insistirati da se u svim sredinama u Jugoslaviji povede jednako odlučna borba protiv nacionalizma i šovinizma – kao u Hrvatskoj. To bi olakšalo njihovu borbu, a i onemogućilo one snage u Hrvatskoj koje ih pokušavaju blatiti dijeleći im kvalifikaciju da su u borbi protiv hrvatskog nacionalizma krenuli u interesu velikosrpskog hegemonizma”. Mikulić ocjenjuje da se drugovima u Hrvatskoj, koji se suočavaju čak i sa nerazumijevanjem nekih boračkih organizacija, koji sazivaju masovne sastanke boraca na kojima se izražava čak i nepovjerenje prema pojedinim lokalnim rukovodstvima SK, može pomoći našom borbom protiv nacionalizma i šovinizma, dogmatskih i dr. antisamoupravnih i neprijateljskih snaga...”. On kaže da zbog toga treba “upozoriti na pojave srpskog i muslimanskog nacionalizma, koje se, u izvjesnim sredinama podcjenjuju i nezapažaju. Posebnu pažnju treba posvetiti tendenciji bojkotovanja politike SKBiH o nacionalnom pitanju od strane pojedinih članova SK (nacionalni identitet Muslimana, isticanje svoje naprednosti zbog nepripadanja naciji, odnosno pokušaj proglašavanja konzervativnim onih komunisti koji su se nacionalno izjasnili, ponovno vraćanje rasprave o jugoslavenstvu sa unitarističkih pozicija, nacionalno liderstvo – iz nacionalno-birokratskih razloga i td.)”

Poslije 1972. nije više bilo ozbiljnih političkih rasprava koje bi negirale nacionalni individualitet Muslimana, ali je takvih rasprava bilo u javnom diskursu. Kao primjer možemo navesti jednu mapu nacionalne strukture stanovništva koju je objavio beogradski NIN početkom 1973, godine u kojoj se Muslimani nazivaju “Musliman u smislu narodnosti”. Na ovu mapu je 1. februara 1973. reagiralo sarajevsko “Oslobođenje” tekstem “Nove varijacije na staru temu”. List piše da navođenje tih nazi-

va ima cilj negiranje nacionalnog identiteta Muslimana u SRBiH. “Mi koji živimo i djelujemo na tlu SR Bosne i Hercegovine, mi koji se ponašamo po zakonima i Ustavu te Republike, mi koji usvajamo načela i stavove SKBiH i SKJ, ne poznamo “Muslimane u smislu narodnosti”. Jer, ne poznamo Muslimane ni u nekom drugom smislu. Za nas, Muslimani su narod, baš kao i Hrvati, baš kao i Srbi, baš kao i svi drugi narodi naše zajednice. I, ni nama, a vjerovatno ni drugovima u NIN-u, nije nika da palo na pamet da napišu, recimo, “Srbi, ili Hrvati u smislu narodnosti”. Za pripadnike tih naroda to bi, sasvim sigurno i sasvim opravdano, bilo uvreda.” U članku se navodi kako NIN nije usamljen, jer se i u knjizi Posleratna srpska književnost, autora Predraga Palavestre, negira muslimansko nacionalno pitanje, s obzirom da on u svoju antologiju svrstava i 15-ak autora Muslimana. “Riječ Musliman za Palavestru ne postoji”. No, ovakve rasprave nisu mogle usporiti proces muslimanske nacionalne afirmacije ■

POLITICAL ELITE'S VIEWS ON THE ISSUE OF NATIONAL IDENTITY OF MUSLIMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN MID- 1960s

Husnija Kamberović

Summary

Debates on the national identity of Bosniaks were initiated in the beginning of the 1960s within the structures of political establishment, yet they were soon ended and transferred to the sphere of science, so that, first as the undoubtedly proven Bosniak national identity in the academic circles, and only then as a scientifically proven fact, it returned to the political sphere whose task was to simply accept what had already been proven by academic circles. Among the leading figures of the ruling elite at the moment of launching and throughout these debates were Cvijetin Mijatović, Branko Mikulić, Džemal Bijedić, who were joined by Hamdija Pozderac in the beginning of the 1970s. Among intellectuals who participated actively from the mid-1960s in the campaigns aimed at the national affirmation of Bosniaks the figures of particular prominence were Muhamed Hadžijahić, Atif Purivatra, Kasim Suljević, Mustafa Imamović and Muhamed Filipović. All of them contributed with their academic work to the affirmation of Bosniak national identity ■

UDK 061.22 (497.6:437.31)
Prethodno priopćenje

ČEŠKI GULAŠ O BOSANSKOM LONCU REFLEKSIJE BOSNE U ČEŠKOJ AKADEMSKOJ SREDINI (1992-2008)*¹

Adin Ljuca
National Technical Library, Prague, Češka Republika

Apstrakt: Cilj ovog rada je da pokaže kako su naučnici iz češke akademske sredine koji se posvećuju historiji i literarnoj historiji južnoslavenskih naroda reagirali na zbivanja u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1992. do 2008. godine, te da upozori na tipične nedostatke i reprezentativne primjere manipuliranja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, terminološki gulaš, češka historijska balkanistika, češka literarna balkanistika.

Abstract: This work seeks to show how Czech scholars working on the history and literary history of the South Slavic peoples have reacted to events in Bosnia and Hercegovina between 1992 and 2008, and to point out typical shortcomings and conspicuous examples of manipulation.

Key words: Bosnia and Hercegovina, terminological "goulash", Czech historical Balkan studies, Czech literary Balkan studies.

*¹ Skraćena češka verzija ovog rada pod nazivom *Český guláš o bosenském maglajzu: Reflexe Bosny a Hercegoviny v českém akademickém prostředí (1992-2008)* saopćena je na konferenciji Bosna 1878-2008. Reflexe (zejména publicistička) v českých zemích i zahraničí [Bosna 1878-2008. Refleksije (naročito publicističke) u českim zemljama i inozemstvu] u Ústí nad Labem 29-30. maja 2008. godine.

Uvod

Na malo kojem jeziku je toliko toga napisano o Bosni kao na češkom, na malo koji jezik je prevedeno toliko djela bosanskohercegovačkih autora kao na češki.² Od 1878. do 1918. godine, dakle punih četrdeset godina, Bosanci i Hercegovci živjeli su s Česima u istoj državi – u Austro-Ugarskoj monarhiji. Prema popisu stanovništva od 10.10.1910, u BiH je živjelo 7045 građana češke nacionalnosti. Danas u Češkoj Republici živi preko 1500 građana iz BiH. Svojevremena češka prisutnost u BiH, i današnja bosanska u Češkoj, imale su i imaju blagorodan utjecaj na obogaćivanje međusobnih kulturnih veza. Bez obzira na to, tako malo znamo jedni o drugima. Čini se da se u historiji češko-bosanskih odnosa kao jedno od najzanimljivijih pitanja nameće upravo to kako smo otkrivali jedni druge, historija češkog pogleda na Bosance i obrnuto, bosanskog pogleda na Čehe – to su historije brojnih predrasuda i stereotipa jednih o drugim i samih o sebi.

Raspad Jugoslavije koji je bio popraćen nizom ratnih sukoba pokazao se kao “prevelik zalogaj” za češku balkanistiku. Kako se za vrijeme rata dolazilo do informacija o zbivanjima u Bosni, opisao je Jan Urban: “Ovaj rat je imao, tehnički govoreći, tri sukobljene strane. Sve do njegovog kraja, Češka Republika imala je predstavničke urede i stalne izvore informacija samo u dvije od njih – u Beogradu i Zagrebu. A da to nisu bile pozicije kojima je vlada pridavala neki veći značaj, pokazuje i njihovo personalno popunjavanje. Uz minimalne iznimke, na oboma mjestima radilo se o malo sposobnim službenicima koji su krmili prašku centralu vijestima prepisanim iz lokalnog tiska.”³ Zbog toga je upravo akademski diskurs mogao i trebao biti jedan ozbiljan korektiv političkih i medijskih manipulacija. Međutim, on to u češkom slučaju sigurno nije bio. Cilj ovog rada je da pokuša odgovoriti na pitanje zašto je to bilo tako, te da upozori na tipične nedostatke i reprezentativne primjere manipuliranja.

² Adin Ljuca, *Bosna i Hercegovina u češkim izvorima: ICSL Godišnjak međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu 2007. Zbornik referata sa 3. Međunarodnog susreta bibliotekara slavista, Sarajevo 19.-24.4.2007.*, Sarajevo, Magistrat, University Press, 2007, 92-100.

³ Jan Urban, *Všem sráčům navzdory. Válka, o které nechcete nic vědět*, Praha, GplusG, 1996, 85.

I. Terminološki gulaš

Začuđujuće je da se i danas, nakon tako bogate tradicije kulturnih odnosa i intenzivnih kontakata, griješi čak i kada se radi o osnovnim terminima i određenju ključnih termina. Krajem septembra 1993. Bošnjački sabor je donio odluku o tome da se zvanično počinje koristiti stari naziv Bošnjaci umjesto dotadašnjeg naziva Muslimani. Cijelu tu problematiku u češkoj sredini iscrpno je izložio Ladislav Hladký u svom radu *Bosanski Muslimani (Bošnjaci) – proces nastanka naroda*,⁴ uključujući i probleme koji su uvođenjem tog novo-starog termina nastali u češkom jeziku: “Za označavanje pripadnosti zemlji (državi) BiH u suvremenom češkom jeziku ustaljen je pojam ‘**Bosňan**’ (u originalu mu odgovara naziv Bošnjacin odnosno Bosanac; dakle, ‘Bosňany’ su ne samo Bošnjaci već i bosanski Srbi i bosanski Hrvati). Za označavanje narodnosti u češkom treba kao najpogodniji i bosanskom originalu najbliži koristiti oblik ‘**Bosňák**’ (**Bošnjak**)”.⁵ Ni petnaest godina nakon toga ti termini u češkoj sredini nisu ustaljeni i s njima imaju probleme ne samo novinari već i stručnjaci, uključujući i neke od čeških balkanista. Do danas se preferira izraz “Muslimani” što izaziva dosta negativne asocijacije⁶, prema riječima Ladislava Hladkog: “[...] nekad je dolazilo čak i do neumjesnog povezivanja sa suvremenim islamskim, odnosno arapskim radikalizmom, što je muslimanskom komunitetu u BiH za vrijeme rata dosta štetilo”. Ali i u ovoj rečenici bilo bi umjesnije da je umjesto “što je muslimanskom komunitetu” bilo napisano: “što je bošnjačkom narodu za vrijeme rata dosta štetilo”. Ne samo da do danas većina čeških novinara i dalje redovno koristi izraze “Muslimani” ili “bosanski Muslimani” već i te zastarjele izraze upotrebljavaju ne-

⁴ Ladislav Hladký, *Bosenští Muslimové (Bosňaci) – proces vzniku národa*. Hostivice, *Historický obzor*, Izdavač Aleš Skřivan, 1997, br. 5-6, 112-118.

⁵ *Isto*, 117.

⁶ Prve poznate češke novinske vijesti posvećene Bosni datiraju iz 1592. godine i govore o padu Bihaća: “Žalosne novine, kako je Turčin, zakleti neprijatelj kršćanstva, odličnu pograničnu tvrđavu u Hrvatskoj Bihaćem nazivanu, zamak i grad opkolio i osvojio i kakvu je potom pri odcjepljivanju teritorija na drugim mjestima štetu učinio”. Kao što vidimo, još i u ovoj najstarijoj nama poznatoj “novinskoj vijesti” ističe se upravo konfesionalna različitost. Još od srednjeg vijeka u kršćanskoj Evropi osnovne granice “različitosti” formirale su religije. Svijet se dijelio na kršćane i pagane. A srednjovjekovno naslijeđe ima nemali utjecaj na način na koji mi razmišljamo danas. Vidi-Adin Ljuca, *Turci a Švábové, nebo slovanští bratři? Český pohled na bosenské muslimy v letech 1878-1918*, *Pravda, láska a ti na “východě”*: *Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti. Sborník příspěvků z konference*. (ur. Mirjam Moravcová, David Svoboda, František Šístek,), Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2006, 122-134.

dosljedno, nekada sa malim M, nekada sa velikim, usprkos pravopisnim pravilima i bez ikakve logike – na isti način kao što se upotrebljavaju i u češkoj akademskoj literaturi⁷. Zar se onda moramo čuditi što se do danas ne uočava ili ne želi uočiti razlika u značenju riječi “Bosanac” i “Bošnjak”, a to usprkos činjenici da je termin “Bošnjak” odavno prihvaćen, ne samo u zapadnoj naučnoj literaturi već naprimjer i u Srbiji. Ilustrativan je primjer prikaza publicističke knjige *Svim seratorima u inat: Rat o kojem ništa ne želite znati*⁸ od Jana Urbana. Jan Pelikán (danas zamjenik šefa Instituta za slavističke i istočnoevropske studije na Filozofskom fakultetu Karlovog univerziteta u Pragu) objavio je 1996. prikaz *Rat, o kojem ćete saznati samo ponešto*⁹. Pelikán piše da ga je prilikom čitanja knjige “najviše zaprepastilo Urbanovo osten-tativno omalovažavanje historije”. Obratimo samo pažnju na to kako Pelikán u spomenutoj kritici barata terminima. U dotičnoj recenziji izraz *musliman* upotrijebio je 33 puta (u više od dvadeset oblika od kojih se neki ponavljaju); tako imamo: “muslimane”, “Muslimana”, “muslimanska nacionalna propaganda”, “muslimanski nacionalisti”, “bosanski Muslimani”, “muslimanske oružane formacije”, “muslimanski koncentracioni logori”, “muslimanska armija”, “hrvatsko-muslimanska ofanziva”, “muslimanskim nacionalistima”, “Muslimanski nacionalisti”, “muslimanska komu-nita”, „muslimanske države”, “muslimanske enklave”, “muslimanska uprava”, “muslimanska administracija”, “muslimska stranka”, “muslimanske šoviniste”, “musli-manskog nacionaliste”, “muslimansko-hrvatske federacije” itd. – a da ni na jednom mjestu nije upotrijebio službeni naziv “Bošnjaci”.

Ladislav Hladký u prethodno spomentom tekstu *Bosanski Muslimani (Bošnja-ci) – proces nastanka naroda* upozorava na još neke od čestih grešaka koje se prave u prijevodu osnovnih termina: “Obratiti pažnju također na nekad sadržajno pogrešan prevod Bosansko-hrvatska federacija; ispravno je **Bosňácko-chorvátská federace** (u originalu Bošnjačko-hrvatska federacija).”¹⁰ Pelikán, to naravno, u spomenutom prikazu “prevodi” kao “muslimansko-hrvatska federacija”.

Pelikánova prevodilačka originalnost nema granica – na jednom drugom mje-stu koristi izraz “Bošňák” – što nije ni češki, ni bosanski, ni srpski; to je nešto kao

⁷ Sa velikim M označava se etnička, a sa malim M konfesionalna pripadnost. Primjer pogrešnog upotrebljavanja ovog termina nudi nam historičar Miroslav Tejchman i to u samom nazivu svoje studije “Bosanski i hercegovački muslimani u godinama Drugog svjetskog rata”.

⁸ Jan Urban, *Všem sráčům navzdory. Válka, o které nechcete nic vědět*. Praha, GplusG, 1996.

⁹ Jan Pelikán, *Válka, o které se dozvíte jen něco*. Praha, *Listy*, Izdavač Jiří Pelikán, br. 6, 1996, 81-86.

¹⁰ Ladislav Hladký, *Bosenští Muslimové (Bošňaci) – proces vzniku národa*. Hostivice, *Historický obzor*, Izdavač Aleš Skřivan, 1997, br. 5-6, 112-118.

“poluprijevod”, odnosno gulaš. Pogledajmo kako to izgleda: “Po uzoru na bosanske Muslimane počela je i muslimanska nacionalno orijentirana elita u Sandžaku od kraja 1995. godine za označavanje svog naroda protežirati naziv ‘Bošnjači’. Taj termin je u svojoj biti zavaravajući. U Bosni i Hercegovini ga tamošnji Srbi i Hrvati vide kao agresivno asimilacijski. U slučaju sandžačkih Muslimana takvoj terminologiji nedostaje osnovna logika. Ujedno implicitno izaziva prijetnju separatističkih tendencija.”¹¹

Zanimljive varijante u istom “pelikánovskom” stilu (ni češki, ni bosanski) nudi nam i literarni stručnjak profesor Ivan Dorovský, recimo: “Za kulturnu emancipaciju ‘Bošnjaků’...”¹², ili “Studij ‘bosenské (bosnjacké)’ narodne literature ...”¹³

Da se retorika mijenja u skladu s političkom stvarnošću, sveopće je poznato, ali je daleko manje poznata složenost mehanizama kojima na političku stvarnost utječe retorika. Obostrani utjecaj ima – a to bi makar stručnjaci iz akademske sredine trebali znati – i simboličko povezivanje neke skupine ili regije s negativnom odlikom društvenog ili kulturnog života. Ono, naime, potiče terminološko otuđenje, koje ima posljedice kako na one na koje se odnosi tako i na one koji se tako izražavaju.¹⁴

II. Historijska balkanistika

Isto kao što se neprimjereno barata terminologijom, površno se tumače i ključna pitanja i manipulira činjenicama, i to ne samo u slučaju bosanskohercegovačke već i historije cijele regije. Kao “vrhunac dosadašnjeg rada čeških povjesničara”¹⁵ Hladký ističe *Historiju južnoslovanskih zemalja*¹⁶ iz 1998. godine. Međutim, u njoj su neka od najosjetljivijih pitanja (recimo tumačenja zbivanja u Hrvatskoj i Srbiji tokom devedesetih godina 20. stoljeća) ne samo problematično referirana već često i vrlo po-

¹¹ Jan Pelikán, *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii: Geneze – vývoj – perspektivy*. Praha, Karolinum, 1997, 75.

¹² Ivan Dorovský, *Slovanské meziliterární shody a rozdíly*. Brno, Masarykova univerzita, 2004, 109.

¹³ *Isto*, 108.

¹⁴ Vidi Milica Bakić-Hayden, *Reprodukcija orijentalizma. Slučaj bivše Jugoslavije*, Rad je 2. 5. 2006. bio dostupan na: http://www.attack.hr/libera/br8/milica_orijent.htm

¹⁵ Ladislav Hladký, *Češka historiografija o Bosni i Hercegovini (1980.-1998.)*. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 278.

¹⁶ *Dějiny jihoslovanských zemí*. M. Šesták, M. Tejchman, L. Havlíková, L. Hladký, J. Pelikán. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998.

vršno i trivijalno. U spomenutoj knjizi ima i veliki broj materijalnih grešaka, čak i takvih da se i laik može začuditi kako to da npr. ispod fotografije kamiona Jugoslavske armije na kojem se vidi grupa četnika sa uzdignutim rukama sa tri prsta može pisati da se radi o “trijumfirajućim hrvatskim vojnicima”.¹⁷ Fotografija se nalazi u poglavlju *Trijumf hrvatskog nacionalizma*¹⁸, u kojem se prvi put u cijeloj knjizi upozorava na neravnotežu u naoružanju: “S borbenom sposobnošću hrvatskih oružanih sila kontrastiralo je vladajuće rasulo jedinica Republike srpska Krajina. Armija krajinjskih Srba je nakon 1991. godine dobila minimum novog oružja...”¹⁹ Kakva je bila situacija u naoružanju, školovanim vojnicima itd. u Hrvatskoj 1991. ili u BiH 1992. godine (bolje rečeno, za vrijeme cijelog rata) prešućeno je.

U tumačenju raspada Jugoslavije i suvremene srpske historije nema ni zločina protiv ljudskosti, ni Haškog tribunala, ni genocida u Srebrenici, ni istinske srpske opozicije, ni Fonda za ljudska prava, ni Nataše Kandić...²⁰ Kao što se povijest Bosne i Hercegovine ne može naučno tumačiti izvan uskih veza sa historijama Srbije, Hrvatske i Crne Gore, isto važi i u obrnutom smjeru. Genocid u Srebrenici npr. jednako je “bitan događaj” ne samo bosanskohercegovačke historije, već i srpske. Ne samo da se, npr. u “Historiji Srbije” ne spominje Haški tribunal već on nikakvu ulogu ne igra ni u “vrhuncu dosadašnjeg rada čeških povjesničara” u sintezi *Historija južnoslovenskih zemalja*. U vezi sa zločinima protiv ljudskosti iz devedesetih Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) sa sjedištem u Haagu ovdje se spominje jednom u poglavlju o Hrvatskoj (u vezi s “komplikacijama koje ima zagrebačka vlada zbog neisporučivanja generala”²¹) i dva puta u vezi sa BiH (1. “optuženi ne mogu imati nikakve funkcije”²²; 2. o “pritisku međunarodne zajednice da se iz političkog i

¹⁷ *Isto*, 623.

¹⁸ Druga polovina devedesetih godina 20. st. u Hrvatskoj obrađena je pod nazivom “Trijumf hrvatskog nacionalizma”, a u Srbiji pod nazivom “Nastupanje opozicije”. Autor oba poglavlja je Jan Pelikán. Međutim, do spomenutog nastupanja opozicije u Miloševićevoj Srbiji u to vrijeme nije došlo. Hrvatska opozicija prema nacionalističkom režimu predsjednika Tuđmana došla je na vlast prije antimiloševićevske opozicije u Srbiji. Dakle, nazivi ova dva poglavlja vrlo rječito izražavaju osobne simpatije i antipatije spomenutog historičara prema pojedinim južnoslovenskim narodima.

¹⁹ *Isto*, 621.

²⁰ Vidi-Jan Pelikán, *Dějiny Srbska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2005.

²¹ *Dějiny jihoslovanských zemí*. M. Šesták, M. Tejchman, L. Havlíková, L. Hladký, J. Pelikán. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998, 625.

²² *Isto*, 642.

javnog života isključe optuženi od strane tribunala²³). A sve se to spominje usprkos činjenici da je Tribunal sakupio i proizveo ogroman broj dokumenata koji su dostupni svima, i koji se već uveliko koriste u naučne svrhe.

Simptomatičan je način na koji se “interpretiraju” događaji iz Drugog svjetskog rata: “U Sandžaku je njemačka okupaciona vlast privilegirala muslimanski komunitet. Nekoliko stotina njenih pripadnika stupilo je sa svojim suplemenicima iz Bosne u specijalne divizije SS”.²⁴ Srpsku kolaboraciju, međutim, autor ne nalazi za vrijednu spomena. Štaviše, “[...] Srbi su činili apsolutnu većinu pripadnika partizanske vojske”, a četnici su bili “nekomunistički oslobodilački pokret” i “srpski prozapadni oslobodilački pokret”. Dakle, suradnja četnika sa okupacionom vlašću ne samo da je previđena već se četnički pokret pokušava historijski rehabilitirati i revidirati.²⁵ Jedan drugi autor, također iz kruga akademske historijske balkanistike, u studiji *Bosanski i hercegovački muslimani u godinama Drugog svjetskog rata*²⁶ ističe pronacističku, profašističku i proustašku orijentaciju bh. Muslimana, a da ni na jednom mjestu ne spominje da je među njima bio i značajan broj antifašističkih boraca, od kojih su mnogi u toj borbi dali svoj život. O bosanskim Muslimanima koje su ustaše pobile, npr. u Jasenovcu, ili koje su četnici poklali, prije svega u istočnoj Bosni – naravno da nema ni spomena.

Kod prikazivanja i tumačenja historije Bosne ne nailazimo samo na manipuliranja, površnosti i trivijalizacije, već i na poricanje bosanskog suvereniteta, bosanskog i bošnjačkog identiteta itd. Dok Jan Pelikán – usprkos postojanju brojne suvremene naučne literature – kategorično tvrdi: “Prije 1991. godine, u Bosni nije postojao osjećaj bosanskog identiteta”,²⁷ Bohumil Havlasa je još 1876. to vidio drugačije: “...ali njegova svestrana mržnja prema Carigradu bila je pobuđivana zasada nejasnom žudnjom za narodnom samostalnošću. O toj svijesti se ne može sumnjati makar kod Bosanaca”.²⁸ Ili: “Prijetelja među Bosancima Stambol (Istanbul) nije imao nikad i nikada neće ni imati, tako da možemo tvrditi, da su muhamedanski Slaveni

²³ *Isto*, 645.

²⁴ Jan Pelikán, *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii: Geneze – vývoj – perspektivy*. Praha, Karolinum, 1997, 9.

²⁵ *Isto*, 9.

²⁶ Miroslav Tejchman, *Bosenští a hercegovinští muslimové v letech druhé světové války*. Praha, *Slovanský přehled*, Historický ústav AV ČR, 1997, br. 4, 427-441.

²⁷ Jan Pelikán, *Válka, o které se dozvíte jen něco*. Praha, *Listy*, Izdavač Jiří Pelikán, 1996, br. 6, 82.

²⁸ Bohumil Havlasa, *Drak. Román z bosenského povstání. Sebraný spisy. Sv. 7-8*, Praha, Ústřední legio-nakladatelství, 1928, 42.

mного žešći neprijatelji Carigrada nego kršćani...²⁹ Dakle, Havlasa je prije 132 godine vidio ono što Pelikán neće da vidi ni danas.

Češki balkanisti se u svojim izlaganjima retorički vehementno suprotstavljaju novinarima i njihovim navodno netačnim i proizvoljnim tumačenjima konflikata na području bivše Jugoslavije. Češki historičari su sebi uzeli u zadatak “suprotstaviti se crno-bijelim interpretacijama nekada vrlo slabo upućenih žurnalista”.³⁰ Dodijelili su sebi ulogu neprikosnovenih eksperata i javnih arbitara koji polažu ekskluzivno pravo na istinu. Ta istina se – po njima – nalazi u *historijskim korijenima* koje oni, kao historičari po struci, jedini mogu dokučiti. Uvodim primjer jedne takve “stručne” kritike na rad novinara: “Vondráček je doduše obično slao samo nekomentirane vijesti, ali njihov izbor, upotrebljavani termini i obrati, tada ustaljeni u hrvatskim sredstvima informiranja, bili su nedvojbeno jasno usmjereni. Vondráček npr. saopćava da su oružane sukobe uz pomoć Jugoslavenske armije izazvali Srbi s ciljem da ispune svoj stoljetni san o velikoj Srbiji”.³¹ Međutim, dotični historičar u tom radu (iz 1996. godine!) ispravlja Vondráčka i “stvari svodi na pravu mjeru”, definirajući taj isti rat kao “otpor srpske manjine u Hrvatskoj protiv eventualnog osamostaljivanja te savezne republike”,³² čime nam sugerirše viđenje da su trećinu Hrvatske zauzeli i nekoliko godina kontrolirali lokalni srpski seljaci bez ičije pomoći izvana. Iako su češki historičari tradicionalno kritični prema novinarima, u stvarnosti nema nikakvih razlika između tumačenja “stručnjaka” i “laika”, naročito ako se radi o interpretiranju nedavnih ili savremenih zbivanja.

I zločin za koji se od početka zna ko ga je izvršio može se opisati tako kao da je njegov počinitelj nepoznat. Tako Ladislav Hladký u svojoj knjizi iz 2005. godine piše da je 9.11.1993. bio uništen stari most u Mostaru “u međusobnim borbama između Hrvata i Muslimana”,³³ premda je za taj čin Haški sud (ICTY) optužio, dokazao mu krivicu i osudio hrvatskog oficira Slobodana Praljaka. A ni sâm Praljak nije

²⁹ *Isto*, 122.

³⁰ Miroslav Tejchman, *Historická balkanistika v České republice v uplynulých deseti letech*. u: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Sv. I. Sborník příspěvků ze VI. mezinárodního balkanistického sympozia*. (gl. ur. Ladislav Hladký), Brno, Historický ústav AV ČR, 2006. s. 21.

³¹ Jan Palikán, *Obraz jugoslávské krize v roce 1991 na stránkách mladé fronty dnes a občanského (českého) deníku*. u. *Lidé města 7. Svazek: Češi a jižní Slované*. (gl. ur. Blanka Soukupová), Praha, Instiut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy, Nadace Ethnos, 1996, 131-132.

³² *Isto*, 130.

³³ Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno, Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, 2005, 274.

osjećao potrebu da se distancira od tog djela. Naprotiv, općepoznati su njegovi komentari (npr. 2004. godine za "Slobodnu Dalmaciju" izjavio je): "Stari Most je bio vojnički objekat, a vojni objekat u ratu, bez obzira na njegovu povijesnu i kulturološku vrijednost, može biti srušen." Dakle, kako da shvatimo da je Stari most u Mostaru uništen "u međusobnim borbama" kad je isti autor, Ladislav Hladký, osam godina ranije napisao potpuno jednoznačno da je "po naređenju hrvatskog generala u Mostaru bio uništen tzv. Hajrudinov most..."³⁴

Drugi zločin, konkretno masakr počinjen 5.2.1994. na sarajevskoj pijaci Markale (68 mrtvih i 144 ranjenih), u oba ta već spominjana djela objavljena u vremenskom razmaku od osam godina Hladký opisuje identičnim riječima: "Za napad su bili optuženi Srbi i to uprkos tome što su britanski i francuski specijalisti, koji su na mjesto došli 40 minuta nakon eksplozije izjavili, da granate nisu mogle biti ispaljene sa srpskih pozicija. Francuska televizija je nekoliko sedmica kasnije donijela vijest, da Amerikanci imaju tehničke dokaze da je događaj na Markalama predstavljao očajničku akciju specijalnih službi sarajevske vlade, koja je tim činom htjela privući pažnju svjetske javnosti na opkoljeno Sarajevo. Međutim, oficijelna komisija koja je trebala taj slučaj istražiti, 16. februara je prekinula svoj rad s konstatacijom da se ne može tačno utvrditi odakle je granata bila ispaljena."³⁵ Dakle, ako je ovu formulaciju Hladký 1998. godine upotrijebio omaškom ili iz nekog drugog razloga, u svom djelu objavljenom osam godina kasnije se mogao korigovati. Naime, zbog "terora nad civilima" (uključujući i zločin počinjen na Markalama) Haški sud (ICTY) je osudio na doživotnu robiju srpskog generala Stanislava Galića.

Od početka devedesetih neki od čeških historičara pokušavaju da se nametnu javnosti kao stručnjaci za politička pitanja. Bez dovoljnog uvida u ono što se dešavalo na terenu, pozivajući se na tobožnje *historijske korijene* – prezentirali su se u javnosti kao arbitri koji znaju pozadinu tragičnih "jugoslavenskih" zbivanja. Najčešće su zastupali "stav" da je sve to vrlo komplicirano, te da je najbolje da se niko sa strane u to ne upliće, a pogotovo ne Zapad. Zločine iz devedesetih koji su počinjeni u Bosni i nad Bosnom obično predstavljaju kao građanski rat („Ali konflikt nije iza-

³⁴ *Dějiny jihoslovanských zemí*. M. Šesták, M. Tejchman, L. Havlíková, L. Hladký, J. Pelikán, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998, 633

³⁵ *Dějiny jihoslovanských zemí*. Šesták, M. – Tejchman, M. – Havlíková, L. – Hladký, L. – Pelikán, J. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998, 636. i Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno, Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, 2005, 282.

zvala agresija Srbije prema Bosni.³⁶), kao rat u kojem su “sve strane paralelno činile zločine” i, naravno, kao rat koji je “prirodna posljedica stoljetne mržnje”.

Teorije koje etnički konflikt vide kao posljedicu etničke različitosti, drevne mržnje ili sukoba kultura su tzv. primordijalističke teorije,³⁷ koje su “posebno omiljene u laičkim tumačenjima konflikata”.³⁸ Pišući općenito o etničkim konfliktima (a ne samo o BiH), Filip Tesař na jednom mjestu kaže: “Mržnja je valjda najraširenije laičko objašnjenje etničkih konflikata. Široko je prihvaćeno ne samo u medijima i među političarima, već isto tako i među učesnicima konflikata – međutim, to ne možemo smatrati za dokaz. Vrlo je upadljivo da praktično ne postoji vjerodostojan stručni izvor, koji bi mržnju vidio kao razlog izbijanja konflikta – iako je utjecaj mržnje na razne načine analiziran. Ali, to s čim se možemo složiti je da tvorcima javnog mnijenja (opinion makers) mogu mržnju koristiti kao motivaciju.”³⁹ Na drugom mjestu, ovaj put usredsređujući se konkretno na Bosnu, Tesař upozorava na rezultate jednog istraživanja: “Na prijelomu 1989. i 1990. godine, malo prije raspada države, u Jugoslaviji je provedeno opširno ispitivanje javnog mnijenja, koje je rezultiralo reprezentativnim zbirom pokazatelja, koji se odnose na narodnu toleranciju. [...]” Kao najzanimljiviju stvar istraživanje je pokazalo “[...] da nivo tolerancije nije igrao veliku ulogu u eskaliranju konflikta (najveća mjera tolerancije bila je utvrđena u Bosni i Hercegovini).”⁴⁰

Kako onda objasniti činjenicu da su zločini protiv ljudskosti poprimili najbrutalniji oblik upravo u BiH? Razlozi, očigledno, ne mogu biti izvedeni samo iz duge historije plemenske mržnje. Naprotiv, oni su poprimili najbrutalniji oblik u Bosni i zbog toga što u njoj, paralelno sa anamozitetima, postoji duga historija tolerancije i otvorenosti. Naime, sa stajališta onih bosanskih Srba koji nisu bili agresivno i isključivo nacionalistički nastrojani nije bilo težnje za “etničkim čišćenjem”. Srbi koji su odbili da sudjeluju u progonu i primjenjivanju represivnih mjera na “nesrbe” tako-

³⁶ Jan Pelikán, *Válka, o které se dozvíte jen něco*. Praha, Listy, Izdavač Jiří Pelikán, 1996, br. 6, 82.

³⁷ Postoje dvije osnovne teorije o postanku nacija, tzv. konstruktivistička ili funkcionalistička, te primordijalistička. Primordijalističke teorije većinom ne mogu objasniti društvene promjene, jer promatraju nacije i etničke grupe kao statične, izolirane i homogene. Stoga su takve teorije uveliko napuštene nakon Drugog svjetskog rata, i naučnici su se priklonili konstruktivističkim tumačenjima prema kojima su društvo i društveni identiteti u stalnom stanju promjene.

³⁸ Filip Tesař, *Etnické konflikty*. Prag, Portál, 2007, 82-83.

³⁹ *Isto*, 86-87.

⁴⁰ *Isto*, 28-29.

der su bili proganjani i izloženi represijama od strane Karadžićevih pristalica. Iz današnje perspektive, i na osnovu dosadašnjih saznanja, očigledno je da zločini srpskih nacionalista nisu bili usmjereni samo protiv Bošnjaka, Hrvata i ostalih “nesrba” u BiH, već im je jedan od ciljeva bio i da se “osakate” kolektivni osjećaji pripadnosti koji su integrirali bosanske Srbe u njihovo multietničko okruženje. Latentna funkcija etničkog nasilja bila je da se izazove osjećaj kolektivne paranoje, a zatim i kolektivne krivnje, kojim bi se homogenizirali i radikalizirali neodlučni pojedinci među srpskim stanovništvom.⁴¹

Američka historičarka Kathryn E. Fleming tvrdi da posebnosti balkanske historije i geografije iziskuju interdisciplinarnost.⁴² Njen grčki kolega Paschalis Kitromilides je u tom smislu još izričitiiji: U zadatku (historizovanja porijekla balkanskog nacionalizma) metoda mora biti u pravom smislu interdisciplinarna...⁴³ Američki sociolog Keith Doubt insistira na tome da se društvene teorije i njihov istraživački instrumentarij moraju testirati i na tako radikalnom društvenom fenomenu kao što je rat u Bosni, kako zbog samih žrtava toga rata (da se splet okolnosti koji je doveo do neviđene okrutnosti dovede do diskursa, da se bol i poniženje dovedu do svoje artikulacije⁴⁴) tako i zbog samih društvenih nauka. Jer, kako kaže, ako sociologija nije spremna da se suoči sa jednim takvim fenomenom, onda koja je njena svrha?⁴⁵

Češki balkanisti ne samo da ignoriraju modernu filozofiju, sociologiju i druge društvene nauke već uglavnom zanemaruju i socijalnu i kulturnu historiju, isključivo se bave tradicionalnom pozitivističkom historijom, odnosno kumulacijom političke faktografije, bez korištenja novih metodoloških pristupa, bez konsultiranja strane literature, bez kontakata s inozemnim kolegama. O osmanskom razdoblju bosanskohercegovačke historije ne može se pisati bez arhivske građe osmanskog porijekla. Ako je od čeških balkanista iluzorno očekivati korištenje izvora sa turskog, arapskog ili perzijskog jezika, zar je pretjerano očekivati da se koriste osnovnim rezulta-

⁴¹ Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne*. Sarajevo, Buybook, 2003.

⁴² Kathryn E. Fleming, *Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija*. Beograd, *Filozofija i društvo*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2001. br. 18, 30.

⁴³ *Isto*, 30.

⁴⁴ Kako primjećuje Doubt: “ako nezamislivi, beskrajni zločini predstavljaju događaje koji se opiru diskursu, onda jedino što možemo učiniti je promatrati te događaje kao da se dešavaju u carstvu prirode, a ne u sferi društvenog života”. Dakle, bez diskurzivnog zločinac je prognan natrag u raj životinjskog neznanja i amnestiran od bilo kakvih obaveza rezerviranih za ljude.

⁴⁵ Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne*, 163-165.

tima bosanskohercegovačke orijentalistike i historiografije o osmanskome periodu? Ne može se pisati o osmanskome razdoblju bosanskohercegovačke historije a da se ne koriste rezultati rada jednog Adema Handžića (npr.) ili brojni objavljeni izvori, prije svega oni koji su plod rada suradnika Orijentalnog instituta u Sarajevu⁴⁶.

Češka historijska balkanistika se uglavnom fokusira na “narode” i države, kao da se radi o homogenim entitetima, operira pojmovima kao što su “srpski interesi”, “hrvatski interesi” itd., bez analitičke diferencijacije. Pri tome su srpski interesi makar djelimično “historijski opravdani”, dok su interesi ostalih skupina opravdani manje. U ovom “analitičkom” pristupu nacionalne interese po pravilu zastupaju nacionalistički akademici i političari na vlasti, dok su opozicionari i liberalna inteligencija redovito marginalizirani⁴⁷, odnosno – npr. u Tejchmanovim tekstovima – “manipulirani Zapadom”, koji je kriv za sve. Zanemaruje se važnost pozitivnih međudjelovanja i integracija, u prvom redu u razdoblju od Drugog svjetskog rata do devedesetih. Pri razmatranju problematike država većina čeških balkanista se priklanja tradicionalističkom shvatanju: historijska država i historijski narod koji iz nje proizlazi ima veći legitimitet nego država bez duge historije i sl. Iz tog redovno proizlazi teza da Srbija, kako ima dužu historiju političke samostalnosti nego Bosna, ima i “dublji” legitimitet. Filip Tesař upozorava na opasnosti koje krije takav pristup: “Da bismo uspjeli opisati fenomene tako komplicirane kao što su etnički konflikti, često se moramo izražavati u uopćavajućim kategorijama – Hrvati i Srbi, Hutue i Tutsiji – u smislu: Hrvati [...] ‘teže tome’, ‘postupaju tako’, ‘vjeruju u’ i slično. Ali ne smijemo sami sebi dopustiti da upadnemo u psihološku zamku. Ni u jednoj skupini ne mogu svi članovi imati identično mišljenje, iako postoje tendencije da se jedinstvenost otvoreno iznosi. Ne postoji uzorak ‘Hrvata’ kao promjenljiva jedinica, od koje je sastavljena skupina Hrvata.”⁴⁸

Bosna i Hercegovina nije prosti algebarski omjer nacija ili nacionalnih kultura. Naziv bosanski nije termin koji određuje samo državnu ili teritorijalnu pripadnost;

⁴⁶ Nije slučajno odmah na početku rata uz Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku BiH bio uništen Orijentalni institut sa svojom bibliotekom i arhivom. To je bio jedan od ključnih strateških udaraca na BiH, koje su planski izvršile Karadžićeve horde.

⁴⁷ Češka srbistika i balkanistika, općenito, postojanje ljudi kao što su Nataša Kandić ignoriraju. “Čovjek u nevolji” je 2004. godine dodijelio nagradu Homo Homini N. Kandić i Fondu za humanitarno pravo. Podsjetimo da je gospođa Kandić, osnivač i izvršni direktor Fonda za humanitarno pravo, dobitnica cijelog niza svjetskih priznanja. Prešućivanje postojanja jedne N. Kandić predstavlja sastavni dio jednog ozbiljnijeg problema: omalovažavanja antinacionalističkih, prozapadnih, pacifističkih i liberalnih snaga na cijelom prostoru eks-YU.

⁴⁸ Filip Tesař, *Etnické konflikty*. Prag, Portál, 2007, 48.

to je naziv za *civilizacijski proces* koji kroz sve historijske promjene i političke suprotnosti traje već jedan cijeli milenij. U tom procesu gdje su interakcije *konstante*, nacionalne kulture učestvuju kao *varijable*, zadržavajući svoje specifične identitete i izlažući se konstantnom kulturno-stvaralačkom odnosu *primanja* i *davanja*. Ni bošnjački ni hrvatski ni srpski identitet ne mogu se u potpunosti razumjeti ako se promatraju kao samostalni i izolirani entiteti, ako se vežu samo sa islamom ili samo sa kršćanstvom, nego se moraju razmatrati u specifičnom bosanskom kontekstu, u kojemu su i na dobar i na loš način imali i imaju utjecaja jedni na druge. Ova tradicija se, međutim, ili previđa zbog nedovoljnog uvida u historijske činjenice ili se negira radi kontraverznih političkih ciljeva, bilo domaćih, bilo međunarodnih. Ovo neshvatanje suštine Bosne, njeno nepriznavanje i poricanje ne javlja se samo u politici, nego i u akademskim raspravama.⁴⁹

Ovdje se neminovno nameće pitanje: *šta je to što pojedine univerzitetske "stručnjake" vodi ka sličnim stajalištima i tumačenjima*. Motivi su različiti, a često ih djeluje i po nekoliko uporedo: od nesposobnosti da se izade iz kolotečine starih predstava i stereotipa⁵⁰ pa do nesumnjive idejne bliskosti s konkretnim nacionalističkim diskursom, u kojem se, neosporno, dobro osjećaju i spretno orijentiraju. Onaj miloševićevski amalgam nacionalizma i komunizma očigledno im je mnogo bliži i razumljiviji nego, recimo, liberalizam, multikulturalizam i sl. Zato su pojedini češki balkanolozi često kao papagaji ponavljali ono što je dolazilo iz pera njihovih balkanskih kolega, u prvom redu srpskih nacionalističkih historičara, koji su, isto kao i oni, bili odgajani na izvorima tzv. naučnog komunizma. Ako bi se neko od njih i usudio da pokuša korigirati svoja naučna i idejna ishodišta, izazvalo bi to lančanu reakciju koja bi zahtijevala odricanje od dobrog dijela vlastitog naučnog "opusu" i napuštanje i revidiranje preovlađujuće recepcije.

Valja reći i to da su predstavnici češke historijske balkanistike zadovoljni rezultatima svog rada. Citiram, kao indikativno, stajalište historičara Miroslava Tejchma-

⁴⁹ <http://www.spiritofbosnia.org/?lang=bos&x=3&y=5>

⁵⁰ U ovom smislu su veoma podsticajna zapažanja historičara Františka Šístka o tome zbog čega su u češkom društvu 19. stoljeća s južnoslavenskog prostora obično bili viđeni kao bliži i simpatičniji geografski i kulturno udaljeniji pravoslavni narodi od u svim aspektima "realno" bližih katoličkih naroda. Vidi: František Šístek, *Naši bratři na jihu. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1830-2006*. Doktorská disertace. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2006.

na: “U devedesetim godinama prezentirali su se češki historičari – balkanisti vrlo dostojno. [...] Navedenih zadataka češka historiografija se prihvatila sa uspjehom [...].”⁵¹ Analizirajući istu problematiku samo na engleskom jeziku, američki historičar Robert J. Donia već nazivom svog rada *Prolazna slava: Djela o BiH na engleskom jeziku 1990.-1999.* izražava sumnju i rad počinje formuliranjem ključnog pitanja: “Mi sada mnogo više znamo, ali da li je naše razumjevanje napredovalo? To je ključno pitanje koje se postavlja o bujici literature na engleskom jeziku objavljene devedesetih koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu.”⁵² Za razliku od njega, ni Tejchman ni Hladký⁵³ rezultate češke balkanistike ne dovode u pitanje, “sve štima”, potpuno nedostaje kritički pristup.

Doduše, na dugom mjestu Tejchman poziva na skromnost: “Inače, budimo više skromni. Češka historiografija koja je pisana na češkom teško može imati međunarodni uspjeh. Uostalom, osnivači naše balkanistike Jireček, Niederle i drugi dosegli su međunarodnu slavu manje-više samo zahvaljujući tome što su pisali na njemačkom. Teško možemo očekivati da naše kolege iz inozemstva nauče češki.”⁵⁴ Prvo, Jireček, Niederle i drugi nisu dosegli “međunarodnu slavu manje-više samo zahvaljujući tome što su pisali na njemačkom” – već zato što su pisali dobro. Drugo, niko Tejchmanu i njegovim kolegama ne zabranjuje da i oni pišu na njemačkom ili engleskom, kao što to rade brojni stručnjaci iz zemalja jugoistočne Evrope, da bi stekli međunarodnu slavu.

S druge strane, odsustvo kritike i samoglorifikaciju navodnih dostignuća češke balkanistike treba tumačiti i u kontekstu promjena kroz koje od 1989. prolazi češko društvo. Dakle, ne samo da predmet njihovog izučavanja (sâm Balkan, od pada komunizma) prolazi kroz radikalne promjene već i društvena zajednica unutar koje

⁵¹ Miroslav Tejchman, *Česká historiografie (1991-2000). České a slovenské odborné práce o jihovýchodní Evropě: Bibliografie za léta 1991.-2000.* (gl. ur. Ladislav Hladký), Brno, Ústav slavistiky FFMU, Historický ústav Akademie věd České republiky, 2003, 127.

⁵² Robert J. Donia, *Prolazna slava djela o Bosni i Hercegovini na engleskom jeziku 1990-1999.* Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 261.

⁵³ Vidi Ladislav Hladký, *Bosenská otázka a historiografie.* u: *Slavista s duší básníká.* Sborník k sedmdesátinám Ivana Dorovského (gl. ur. Pavel Krejčí), Brno, Společnost přátel jižních Slovanů, 2005, 160-175.;

ili Ladislav Hladký, *Češka historiografija o BiH (1980.-1998).* Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 275-280.

⁵⁴ Miroslav Tejchman, *Historická balkanistika v České republice v uplynulých deseti letech. Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Sv. I. Sborník příspěvků ze VI. mezinárodního balkanistického sympozia.* (gl. ur. Ladislav Hladký), Brno, Historický ústav AV ČR, 2006, 25.

žive i djeluju ovi historičari balkanisti prolazi kroz radikalnu transformaciju, računajući i transformaciju u češkim humanističkim i socijalnim društvenim naukama općenito. A današnja pozicija balkanistike u okviru čeških historijskih nauka nije zavidna, te se može zaključiti da su i sami češki balkanisti danas jedna “ugrožena vrsta”.

Na kraju ovog poglavlja neka mi bude dopušteno da parafraziram Zygmunta Baumana: rat u Bosni i Hercegovini može nam kazat mnogo više o češkoj historijskoj balkanistici nego što ona može doprinijeti našoj spoznaji rata u Bosni.

III. O jednom bezazlenom nedostatku koji upozorava na ozbiljan problem

U proučavanju određenih segmenata iz kulturne historije češko-bosanskih odnosa od 1992. godine naovamo realizirano je nekoliko vrlo značajnih projekata koji zaslužuju pohvalu.⁵⁵ Riječ je o radovima koji obično nisu fokusirani na suvremene događaje. Uprkos tome, moramo konstatirati da u proučavanju češko-bosanskih odnosa postoje “velike rupe”. Kao ilustracija može poslužiti primjer historiografske recepcije jednog od najznačajnijih kulturnih projekata koji su Česi uradili za BiH uopće. Riječ je o Paviljonu BiH za svjetsku izložbu u Parizu 1900. godine, koji je projektovao arhitekt Karlo Pánek, a čiju je unutarnju dekoraciju uradio slikar Alfons Mucha. U prigodi stote obljetnice u Pragu je organizirana sjajna izložba pod nazivom *Alfons Mucha – Paríž 1900: Paviion Bosny a Hercegoviny na světové výstavě* (Alfons Mucha – Pariz 1900.: Paviljon Bosne i Hercegovine na svjetskoj izložbi), koja je na rad Alfonsa Muche i na Bosnu i Hercegovinu skrenula značajnu pažnju češke javnosti. U inače odličnom katalogu objavljenom uz izložbu uvodi se da je bosanskohercegovački paviljon projektirao “[...] danas potpuno nepoznati arhitekt Pánek – vjerovatno Čeh?”. Radi se o bezazlenom nedostatku koji upozorava na ozbiljan problem. Naime, iz fusnote doznajemo da ga autori kataloga ni u jednom od dostupnih leksikona čeških umjetnika nisu mogli pronaći. Ali, na sreću, ime Kar-

⁵⁵ Npr.: Ctibor Nečas, *Mezi muslimkami. Působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině v letech 1892-1918*, Brno, Masarykova univerzita, 1992.

Češi v Bosně a Hercegovině. Úvod do problematiky s výběrovou bibliografií. Sestavil Zdeněk UHEREK a kolektiv. Praha, Etnologický ústav AV ČR, 2000.

Milan Hlavačka – Jana Orliková – Petr Štembera, *Alfons Mucha – Paríž 1900. Paviion Bosny a Hercegoviny na světové výstavě. Alphonse Mucha – Paris 1900. The Pavilion of Bosnia and Herzegovina at the World Exhibition*. Praha, Obecní dům, 2002.

la Pánka⁵⁶ i njegovo djelo nisu u potpunosti zaboravljeni u Bosni i Hercegovini, barem ne u stručnim krugovima. Slučaj Pánka, nažalost, uopće ne predstavlja iznimku. Nemali broj značajnih čeških arhitekata koji su djelovali u inozemstvu pali su u zaborav u svojoj domovini. To važi i za dvojicu najznačajnijih čeških arhitekata koji su djelovali u BiH, Karla Paříka⁵⁷ i Josefa Pospíšila⁵⁸. U češkim biografskim leksikonima o njima se mogu naći samo osnovni podaci, a o njihovom djelovanju izvan čeških zemalja uglavnom nije ništa zabilježeno. Ovo, nažalost, ne važi samo za arhitekte.⁵⁹ Bez sumnje, ovaj problem svojom širinom i značajem prevazilazi problematiku češko-bosanskih odnosa. Radi se o često neprimjerenom odnosu koje češko društvo općenito ima prema zemljacima koji su napustili ili bili prinuđeni da napuste češke zemlje.

⁵⁶ PÁNEK, Karel (Carlo) (Místek, 1860 – ?), Arhitekturu završio 1883. na Visokoj školi tehničkoj u Beču. Radeći nešto više od jedne decenije u Sarajevu, Pánek daje i obimno i vrijedno djelo. Radio je u Građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade, referat velikih građevina. Bio je aktivan član Tehničkog kluba u Sarajevu. Najznačajnija ostvarenja su Druga vladina palača iz 1896. (Bau des Regierungsgebäudes II) i Bosanski paviljon na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900, za koji dobija nagradu pariske izložbe – Srebrnu kolajnu. Od francuskog ministra za nastavu i lijepu umjetnost prilikom završetka Svjetske izložbe dobija odlikovanje “Officier d’Academie”. Nakon toga seli u Bratislavu. Godine 1902. dobija Zahvalnicu i priznanje od cara F. Josipa “profesoru Karlu Paneku u Bratislavi” povodom završetka djela “Austro-Ugarska monarhija u riječi i slici” koji je surađivao na svesku “Bosna i Hercegovina”. Od 1889. do 1900. u BiH je realizirano preko 20 značajnih djela po njegovim projektima.

⁵⁷ Vidi Jiří Kuděla, Branka Dimitrijević, Ivo Vacík, *Arhitekt Karel Pařík: Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo = Architekt Karel Pařík: Čech, který stavěl evropské Sarajevo = The architect Karel Pařík: a Czech who built the European Sarajevo: (4.7.1857.-16.6.1942.)*. Sarajevo, Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini, Muzej Sarajeva, 2007.

⁵⁸ Mehmed Hrasnica, *Arhitekt Josip Pospíšil – život i djelo*. Sarajevo, Arhitektonski fakultet, 2002.

⁵⁹ Na mnoge zaboravljene ili neadekvatno upamćene stvaraocce i kulturne pregaoce, kao i općenito na zasluge koje su Česi imali u kulturnom i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine, pokušalo se upozoriti u radu: Ladislav Hladký – Adin Ljuca, *České vlivy na kulturní a společanský rozvoj Bosny a Hercegoviny*. Arhiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky. Vědecký projekt RM 02/23/05.

IV. Literarna balkanistika

Ovaj rad bih zaključio s nekoliko primjedbi u vezi sa problematikom prihvaćanja bosanskog jezika i bosanskohercegovačke književnosti u češkim akademskim krugovima. U knjizi *Recepcija literature Južnih Slavena kod nas* iz 2004. godine Ivan Dorovský uopće ne registrira postojanje bosanske literature i jezika kao književnog, historijskog i kulturnog fenomena.⁶⁰ Svoju *Recepciju literatura Južnih Slavena kod nas* započinje riječima: “Na Filozofskom fakultetu Masarykovog univerziteta u Brnu, još od školske godine 1993-94, počeli su postupno otvarati magistarska studija svih jezika i literatura Južnih Slavena. Discipline bulharistika, kroatistika, makedonistika, slovenistika i srbistika studiraju se u raznovrsnim kombinacijama sa slavenskim i neslavenskim jezicima te sa historijom, pedagogijom i etnologijom. Čak se mogu studirati i kao jednopredmetni studiji.”⁶¹ Dorovský deklarira ambiciju da svojom studijom obuhvati jezike i literature “svih” Južnih Slavena. Tako u zasebnim poglavljima obrađuje bugarsku, hrvatsku, makedonsku, slovensku, te srpsku i crnogorsku literaturu, dok bosanskohercegovačku literaturu i bosanski jezik izostavlja. Neke od bosanskohercegovačkih autora uvrštava u srpsku i crnogorsku nacionalnu književnost, a neke u hrvatsku. Najveći dio relevantnih autora i djela pritom jednostavno ignorira, prije svega bošnjačke i bosanskohercegovačke autore jevrejskog etniciteta.

Za ilustraciju metodičnosti i “naučne konzistentnosti” književno-teorijskog postupka profesora Dorovskog poslužit ću se ponovo referencom na Bosanski paviljon za Svjetsku izložbu u Parizu 1900. U Muchinom ciklusu *Bosenské legendy* (Bosanske legende), nastalom za tu prigodu, nalazi se i neobično dojmljiv crtež ugljenom pod nazivom *Nevěsta Hasanagova*, (Nevjesta Hasanage, ugljen, papir 44,7 x 59,7 cm.). Nakon više od stoljeća, Dorovský u uvodnom dijelu poglavlja o srpskoj i crnogorskoj književnosti piše o češkim prijevodima “Hasanaginice” – “jedne od najpoznatijih južnoslavenskih balada”⁶², pri čemu Bosnu i Hercegovinu ne nalazi za shodno ni da spomene. Muchina “Hasanaginica” nije greškom zapala u bosanskohercegovački paviljon – još 1900. godine bilo mu je jasno kojem kulturnom krugu pripada. Naravno, to je jasno i profesoru Dorovskom, i zato kad piše o “Hasanaginici” u

⁶⁰ U starijoj literaturi, kao npr. u poznatom Odeonovom rječniku iz 1979. godine, “Slovník spisovatelů Jugoslávie” s podnazivom “srpska i crnogorska, hrvatska, bosanskohercegovačka, slovenska i makedonska literatura”, već iz samog podnaziva vidimo da su u njemu zastupljene sve literature svih slavenskih naroda koji su živjeli u okviru Jugoslavije.

⁶¹ Ivan Dorovský, *Recepcie literatury jižních Slovanů u nás*. Brno, Boskovice, 2004, 5.

⁶² Ivan Dorovský, *Recepcie literatury jižních Slovanů u nás*. Brno, Boskovice, 2004, 66.

poglavlju o srpskoj literaturi, svjestan da se radi o manipuliranju, Dorovský ne piše da je riječ o jednoj od najpoznatijih “srpskih” balada, već o jednoj od najpoznatijih “južnoslavenskih” balada.

Ili npr. o Ivi Andriću Dorovský piše kao o hrvatskom i ujedno i srpskom autoru. Čak piše da se radi o “trodomnom autoru”, ali koji je i šta je taj Andrićev “treći dom” – autor nam ne otkriva. A Ivo Andrić ne samo da je rođen u Bosni i Hercegovini, već je svoje literarno djelo i svjetsku reputaciju izgradio gotovo isključivo na temama, likovima i motivima iz bosanskohercegovačke prošlosti. Ako nekoga možemo nazvati *bosanskim* autorom, onda je to prije svih Ivo Andrić.

Profesor Dorovský ni na jednom mjestu u svojoj knjizi ne nudi književno-tematsko ili kulturološko obrazloženje za apstinenciju bosanskohercegovačke literature i jezika⁶³. Ništa manje, čini to *ideološki eksplicitno*: “Kao posljedica prirodne i iznuđene diferencijacije na Balkanu je, između ostalog, nastala samostalna bosanska (bosanskomuslimanska) država a time također samostalan bosanski jezik i bosanska (islamska) literatura”.⁶⁴ To što Dorovský stravične ratne zločine nedavno počinjene u Bosni i nad Bosnom u ime velikosrpskih i velikohrvatskih nacionalističkih aspiracija naziva “prirodnom i iznuđenom diferencijacijom” neću ni komentirati, kao ni to što međunarodno priznato, sekularnu po ustavnom određenju, republiku Bosnu i Hercegovinu klasificira kao **“bosanskomuslimansku državu”**. Ali ovdje moram ukazati na materijalnu i terminološku grešku u tvrdnji da su bosanska i bošnjačka književnost **“islamske književnosti”**. U okviru bosanskohercegovačke literature, naime, postoji korpus bošnjačke književnosti u koji su uvrštena djela bošnjačkih autora. U okviru bošnjačke književnosti, pak, ubraja se i literatura pisana na orijentalnim jezicima (turskom, arapskom i perzijskom, u razdoblju od 16. do 19. stoljeća). Ako bismo i tu bošnjačku literaturu pisanu na orijentalnim jezicima nazvali islamskom literaturom, opet bismo pogriješili – u okviru nje, uz pobožne pjesme (ilahije) postoje i ljubavne pjesme (kaside), junačke (epika), balade, politička i historijska djela, pu-

⁶³ Poređenja radi, u svojoj knjizi “Dramatické umění jižních Slovanů” (Dramska umjetnost Južnih Slavena) Dorovský prigovara profesoru Franku Wollmanu što je, u dvadesetim godinama 20. st., kad je pisao svoj sintetički rad “Dramatika slovanského jihu” (Dramatika slavenskog juga), zaboravio na Makedonce: “*Da je Južnim Slavenima pripadalo također slavensko stanovništvo Makedonije, to naravno kod Wollmana nećete moći pročitati. Wollman nažalost u svojim analitičkim člancima zapostavlja i autore čija su se djela između dva svjetska rata igrala u npr. u Skoplju, koje je tada pripadalo tzv. Vardarskoj banovini Kraljevstva Jugoslavije. A mogao je to uraditi u ...*” Vidi Ivan Dorovský, *Dramatické umění jižních Slovanů. I. část (1918-1941)*, Brno, Masarykova univerzita, 1995, 92.

⁶⁴ Ivan Dorovský: *Slovanské meziliterární shody a rozdíly*. Brno, Masarykova univerzita, 2004, 108.

topisi itd. – a “islam” je termin kojim se označava muslimanska religija i na osnovu koje se izvodi prisvojni pridjev “islamski”, koji se, dakle, odnosi na ono što je vjersko. Postojanje bošnjačke literature pisane na orijentalnim jezicima analogno je postojanju hrvatskih ili čeških latinista.

Ne preostaje mi drugo nego da vjerujem da se u slučaju profesora Dorovskog, kao i u prethodno navedenim primjerima iz češke historijske balkanistike, radi o istovjetnoj intencionalnoj manipulaciji, čiju motivaciju mogu objasniti, iako za nju ne mogu pronaći nikakvo opravdanje, ponajmanje naučno. Lav Nikolajevič Tolstoj, je navodno⁶⁵, jednom prilikom napisao: “Da sam ja car, izdao bih zakon da pisac koji upotrijebi riječ čije značenje ne zna da objasni bude lišen prava na pisanje i kažnjen sa sto udaraca šibom”. Pitam se šta bi se u Tolstojevom carstvu dogodilo s literarnim naučnicima, historičarima i pedagozima koji – usprkos tome što znaju njihovo značenje i njihove potencijalne konsekvence – svjesno zloupotrebljavaju riječi? ■

⁶⁵ Ivan Klajn, *Ispeci pa reci*. Beograd, Centar za primenjenu lingvistiku – Novi Sad, Prometej, 1998, 42.

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK 657.332 (497.6) SARAJEVO "1878/1918"
Historijska grada

ZAPISNIK O PREDAJI TURSKE DRŽAVNE BLAGAJNE U SARAJEVU PO OKUPACIJI AUSTRO-UGARSKE*¹

Hana Younis
Institut za istoriju, Sarajevo

Apstrakt: U ovom radu skreće se pažnja na Zapisnik o predaji Turske državne blagajne austrougarskim vlastima, koja je obavljena 22. i 23. augusta 1878. godine. Ovaj dokument, zasigurno, upotpunjuje dosadašnja istraživanja o finansijskoj situaciji u Bosanskom vilajetu, te pruža uvid u način preuzimanja administrativnih ovlasti od strane okupacione austro-ugarske uprave. Pored toga, jasno ukazuje da je Bosna kao najzapadnija pokrajina Osmanskog carstva imala aktivnu ulogu u vanjskoj trgovini, tako da je u monetarnom sistemu pred okupaciju u opticaju bio prisutan pored osmanskog, italijanski, belgijski, engleski, ruski i austrijski novac. Također, pruža uvid u dodatna sredstva kojima se budžet punio, poput prodaje šume ili položenih depozita, daje precizne informacije o stanju državne blagajne, te otvara mogućnost provjere finansijskih podataka kojima smo do sada raspolagali.

Ključne riječi: Državna blagajna, ekonomija, finansije, okupacija, Osman-sko carstvo, Austro-Ugarska monarhija.

Abstract: This paper draws attention to the Minutes on the Handover of Turkish State Treasury to Austro-Hungarian authorities carried out on the 22 and 23 August 1878. This document undoubtedly adds valuable data to the research conducted so far on the financial situation in the Bosnian Vilayet and offers an insight into the method of transfer of administrative powers applied by Austro-Hungarian administration. It also clearly indi-

¹*Naziv *Turska državna blagajna* preuzet je sa originalnog dokumenta.

cates that Bosnia, as the western-most province of Ottoman Empire, played an active role in foreign trade, so that prior to its occupation, Italian, Belgian, English and Austrian currencies were in circulation in the monetary system of the country alongside the Ottoman currency. Likewise, it provides an insight into the additional funds the country's budget was filled with, such as the sale of forests or deposits were kept in banks, which altogether gives more precise information on the state treasury and offers the possibility of verification of financial data we used to have at our disposal.

Key words: State treasury, economy, finances, occupation, Ottoman Empire, Austro-Hungarian Monarchy.

Devetnaesto stoljeće karakteristično je po slabljenju Osmanskog carstva kako na vojno-političkom tako i finansijskom planu. Ekonomska situacija u Osmanskom carstvu tokom cijelog 19. stoljeća bila je veoma loša.² Pored nepovoljnih trgovačkih ugovora,³ izrazito liberalne carinske stope, Carstvo su pogadali i neprestani ustanci i nemiri u pokrajinama. Ova situacija neminovno se reflektovala na sve pokrajine u Carstvu, pa tako i Bosanski ejalet. Političko-ekonomska kriza je, za Bosnu i Hercegovinu, kulminirala na Berlinskom kongresu, kada je članom XXV ovoga ugovora Austro-Ugarska dobila pravo da njenu teritoriju okupira i njome upravlja. Vijesti o mogućoj austrijskoj okupaciji u Bosni izazvale su velika negodovanja, nakon čega je stanovništvo organizovalo Narodni odbor,⁴ koji je otvoreno počeo sa pripremama za otpor najavljenjnoj okupaciji. Zbog oružanog otpora okupaciji stiče se dojam da se primopredaja institucionalnih nadležnosti odvijala uglavnom prisilno. Međutim, pred nama je jedan dokument koji ukazuje na činjenicu da je prijenos vlasti u nekim segmentima tekao u potpunom miru, te da su za razliku od domaćeg stanovništva pred-

² Napomenut ćemo da se Osmansko carstvo iz godine u godinu sve više zaduživalo, do trenutka kada dolazi do proglašenja državnog bankrota 1875. godine. *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut, IRCICA, 2004, 115.

³ Godine 1838. Osmansko carstvo je potpisalo izuzetno nepovoljan trgovački ugovor sa Engleskom. Ovim ugovorom Engleska je dobila mnoge povlastice u oblasti trgovine. *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut, IRCICA, 2004, 110.

⁴ Vidi: Naučni skup *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga 43, Odjeljenje društvenih nauka: knj. 8, Sarajevo, 1979; Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878-1914*, BKC, Sarajevo; 1997.

stavnici osmanske vlasti vršili primopredaju ovlasti prema svim propisima i u skladu sa zvaničnom politikom i potpisanim Berlinskim ugovorom.

U Zbirci otkupa i poklona Arhiva Bosne i Hercegovine nalazi se *Zapisnik o predaji turske blagajne* prilikom preuzimanja administrativnih ovlasti od strane austro-ugarske uprave.⁵ Dokument je pisan ručno, bosanskim jezikom, na latinici, i sastoji se iz četiri stranice. Na posljednjoj stranici nalaze se dva lična, mala, okrugla pečata u kojima su na osmanskom jeziku napisana imena predavatelja ove blagajne. Zapisnik sadrži detaljan iznos novca pronađenog u kasi, njegovo porijeklo i vrstu, kao i ostale vrijednosti koje su se nalazile u njoj.

Državna blagajna u Sarajevu nalazila se desno od ulaza u Konak, a otvorena je po nalogu Carsko-kraljevskog zapovjedništva XIII vojnog zbora, čiji je predstavnik bio Kosta Horman. Iz uvoda Zapisnika vidimo da je predaja obavljena službeno 22. augusta 1878. godine, u prisustvu Galib-efendije, finansijskog savjetnika, Hadži Abdi-age, blagajničara državne kase, i Uzeir-efendije, blagajničkog pisara. Tek nakon dolaska ovih osmanskih činovnika, čiji je rad bio direktno povezan sa državnom kasom, otvaranje blagajne je moglo započeti. Kompletna procedura prebrojavanja novca trajala je dva dana. U kasi je, pored ostalog, pronađen novac koji je skupljen u ime ratnog poreza u toku rusko-turskog rata, a koji nije bio zabilježen u računima. Pored državnog novca, u grošima, u kasi je bilo i rublji, cvanciga, međžidija, misir, carski novac i medalje u srebru, dok su u zlatu bile lire, austrijski dukati, napoleon-dori i engleski novac. U blagajni su pronađene i razne vrijednosti – poput medalja III, IV i V reda, kao i depozit koji je Jeftanović⁶ položio 1875. godine u ime Despota efendije. Nažalost, nema detalja o tome zbog čega je ovaj depozit položen. Za razliku od tog depozita jamčevina Solomona Izraelovića, u iznosu od 129 lira ostavljena je u ime kupljene državne šume.

Sadržaj državne blagajne jedan je od pokazatelja u kakvoj se finansijskoj situaciji nalazila Bosna kao najzapadnija pokrajina Osmanskog carstva. Monetarni problem, stalno prisutan u ekonomskom sistemu Osmanskog carstva, doveo je do slabljenja vrijednosti domaće valute i sve prisutnijih stranih valuta u svakodnevnom opticaju. To nam potvrđuje i ovaj Zapisnik iz koga vidimo da je pred okupaciju u Bosanskom vilajetu pored osmanskog, u prometu bio: italijanski, belgijski, engleski, ruski i austrijski novac.

U dosadašnjoj literaturi finansijska situacija u Bosni uglavnom se analizirala kroz izvještaje stranaca koji su se nalazili u Bosanskom vilajetu. Tako je Ibrahim Te-

⁵ Arhiv BiH, ZOP-2 dokument br. 16.

⁶ Pretpostavljamo da se radi o Manojlu ili Gligoriju Jeftanoviću, ocu ili sinu iz ugledne trgovačke porodice u Sarajevu.

pić, analizirajući ruske izvore, naveo da su “Moskovskie vedomosti” prenijele dopis iz “Wiener Tagblatt-a” o konfiskaciji državne blagajne navodeći da je u njoj pronađeno “samo 180 000 kuruša u turskim asignacijama, koje pokriva Osmanska banka, ali je zato nađena cijela gomila (oko 2,5 mil.) kaima, koje su puštene u opticaj po prinudnom kursu od strane Bosanske nacionalne vlade. U zlatu su nađene samo 3,5 lire.”⁷ Interesantno je da i Hamdija Kreševljaković navodi da je u državnoj blagajni “nađeno oko 180.000 groša i preko 2 i po miliona groša kaime.”⁸

Stoga smatramo da dokument koji je pred nama, nesumnjivo, upotpunjuje dosadašnja saznanja o finansijskom stanju Bosne pred Austro-Ugarsku okupaciju, te omogućava precizan uvid u stanje i način primopredaje državne blagajne u Sarajevu.

Zapisnik

*Sastavljen u Sarajevu dna 21 kolovoza 1878. po nalogu
ck. Zapovjedništva XIII vojnoga zbora*

*Prisutni
podpisani*

Predmet

jest predaja i preuzimanje turske državne blagajne pohranjene desno od ulaza u konaku.

Pošto je civilni i vojnički guverner vilajeta Bosne Hafiz paša odklonio od sebe prisustvovanje kod predaje iste državne turske kase, to se jučer ovom predajom započeti moglo nije, nego se na danas u tu svrhu prizvana gospoda činovnici otomanske vlade koji su dosle obavljali računarske i blagajničke poslove i to: Galib efendija finacialni savjetnik, Hadži Abdi aga državni blagajnik i Uzeir efendija blagajnički pisar.

Otvorivši prvetno blagajnički pristupi povjerenstvo k predaji, koja bude obavljena sljedećim načinom.

⁷ Ibrahim Tepić, “O finansijskom položaju BiH u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora”, *Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu*, br. 37, Sarajevo, 2008, 27-28. Uporedimo li ove podatke sa podacima iz dokumenta koji je pred nama uvidjet ćemo da su ovi podaci nepotpuni i neprecizni. Navest ćemo samo primjer zlatnog novca za koji se u navedenom izvještaju tvrdi da su pronađene *samo 3,5 lire* u zlatu. Ako saberemo zlatne lire, navedene u Zapisniku, vidjet ćemo da je u blagajni bilo ukupno 278 zlatnih lira.

⁸ Hamdija Kreševljaković, navedeno djelo, 115.

Prije svega nadjeno je u blagajni u posebnom omotu novac, što ga je Fazli paša za trajanje tursko-ruskog rata sakupljivao u ime ratnog prireza. Taj novac nigdje nije u računih zabilježen a sastoji iz sljedećeg novca u kaimah i to:

57 komada po	100 grošah	5700 grošah
41	50	2050
111	20	2220
110	10	1100
jedan paket sa kaimah po	100, 50, 20 i 10 grošah	500
33 komadah po	5 groša	165
4 po	1 groš	4
ukupno		11.739

Slovom jedanaest hiljadah sedam sto trideset i devet grošah u kaimah, izdanih po otomanskoj banci

U državnoj kasi pronadjen je zatim sljedeći u računih izkazani državni novac i to:

A u kaimah			
11 paketa u svakom	1000 komadah svaki po	100 grošah	1.100000gr.
5	100	100	50.000
6	1000	50	300.000
5	100	50	25.000
9 ½	1000	20	190.000
4	po 10000 grošah i kajmah po	100 i po	
		50 grošah	40000
1 paket	100 komadah po	100 grošah	10000
1	100 po	50 i po 100 grošah	8000
8 paketa	svaki sa 1000 grošah	u raznih kaimah	8000
300 komadah po	5 grošah		15000
u sitnih kaimah	po groša		6933
ukupno			1.739.433

Grošah velim jedan milijun sedam sto trideset i devet hiljada četiri sto i trideset i tri grošah u kaimah otomanske banke.

Pošto je ovim poslovanjem potrošen cio dan te je već noć nastupila , odredjen je nastavak predaje i primanja srebrenog i zlatnog novca na dan 23 kolovoza t.g.

Nastavak

Dna 23. Kolovoza 1878.

Nadjeno je u državnoj blagajni nadalje:

		<u>B u srebru</u>	
U komadih po	5 i po ½ groša zatim po 1 i po ½ groša		
	ukupno		48.819 ½ groša
dvije kese svaka po	5000 grošah		10.000
nadalje u raznijih komadih			33
	i		90
zatim u rubljah i raznom ruskom novcu			442 ½ rublji
medjidijah turskih	(svaki komad 20 grošah)		431 ½ medjedije
	i		375
U cvancigah austrijskih			30 ½ cvancige
nadalje jedan misir			1 misir
			1 engleski
	i		šiling
u posebnom omotu	22 medžidije, 3 čerska i groša dakle		
ukupno			459 ½ groša
napokon još			1 groš i 70 parah

		<u>C u zlatu</u>	
a) turskih liraz	6 komadah po	5 liraz	30 liraz
	73	1	73
	93	½	46 ½
	194	¼	48 ½
			198 liraz
b) jedna vrećica sa lirami po 1 lira, ½ lire			
	i ¼ lire	ukupno	110
c) u liraz koje stavismo k onima pod a)			70
d) u dukatih austrijskih			11 dukatah
		i opet	130
e) u napoleondorih			2 ½ kom
f) u englezkih konverzignih			2

Tim bude zapisnik zaključen pročitán i podpisan.

U Sarajevu 23. kolovoza 1878

Predavatelj
Ovjerio zastupnik defterdara⁹
Galib - Seid Izet Abdullah¹⁰
provjerio Uzeir-efendija

primatelj
Kosta Horman
Kr. Vlasti perovodja
kao povjerenik

MINUTES ON THE HANDOVER OF TURKISH STATE TREASURY IN SARAJEVO AFTER THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION

Hana Younis

Summary

Minutes on the Handover of Turkish State Treasury to Austro-Hungarian authorities adds to the data we had so far about the financial situation in Bosnia before the 1878 occupation, and offers an insight into the method of transfer of administrative powers applied by Austro-Hungarian administration. It also clearly indicates that Bosnia, as the western-most province of Ottoman Empire, played an active role in foreign trade, so that prior to its occupation, Italian, Belgian, English and Austrian currencies were in circulation in the monetary system of the country alongside the Ottoman currency. Likewise, it provides an insight into the additional funds the country's budget was filled with, such as the sale of forests or deposits were kept in banks, which altogether gives more precise information on the state treasury and offers the possibility of verification of financial data we used to have at our disposal ■

⁹ Defterdar je šef finansija jednog vilajeta. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966, 606.

¹⁰ Imena se nalaze u malom, okruglom, ličnom štembilju, a pisani su arapskim pismom.

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

UDK 323.1 (497.6)
Prethodno priopćenje

MJESTO I ULOGA EGZOGENIH I ENDOGENIH FAKTORA U PROCESIMA NACIONALNE SAMOIDENTIFIKACIJE U BIH TOKOM POSLJEDNJIH STOTINU GODINA¹

Tomislav Išek
Sarajevo

Historija Bosne i Hercegovine (sintagma formalno-pravno egzistira od Berlin-skog kongresa – 1878) u cjelini u svim svojim segmentima na prostoru koji se defini- nira (u geografsko-političkom smislu) najčešće i najduže kao Balkan, u novijem pe- riodu kao jugoistočna Europa, u posljednje vrijeme, preciznije, kao zapadni Balkan i njen najvažniji proces modernog doba – nacionalne samoidentifikacije (nacionalno pitanje), odvijali su se u posljednjih stotinjak godina naglašenije nego na bilo kom dijelu Balkanskog poluotoka pod uticajima (u/ili okviru) onog što čini dijelom bitnu odrednicu “atinskog skupa” “ideologije politikā” (*ideologies politiques*).

Ono što čini specifičnost ovako definirane i precizirane problematike promatra- ne sinhrono iz retrospektive vremena prošlog (medievalnog i modernog – do 1878) i suvremenog (od 1878. do naših dana) istovremeno je i antipodnost i bipolarnost na- vedenih faktora. Historijska realnost i ideologije politikā kroz njenu višestoljetnu hi- storiju, a naglašeno modernu i suvremenu, neumitno, mimo volje i interesa njenog stanovništva bile su pod neprekidnim i istovremenim uticajima endogenih (unutar- njih) i egzogenih (vanjskih) faktora. U ovisnosti od stepena prisutnosti jednih i dru- gih zavisili su u Bosni i Hercegovini više no i u jednom dijelu Balkana tokovi i sa- držaji njene historijske realnosti (događajna historija), ideologija politika i mogu- ći projekti suradnje (kooperacije), kako u njoj samoj tako i u okruženju, na Balkanu

¹ Saopćenje podneseno na internacionalnom kolokviju “Historijske činjenice i ideologija po- litike: projekti suradnje između balkanskih naroda” održanog u Ateni 19-21. oktobra 2007. u organizaciji Komiteta Grčke za izučavanje jugoistočne Evrope, a pod patronatom Internaci- onalne asocijacije za izučavanje jugoistočne Evrope.

(jugoistočnoj Europi), posebno zapadnom Balkanu. Konstantu višestoljetne povijesti BiH čini interkonfesionalna struktura njenog stanovništva (danas se češće čuje i upotrebljava naziv – multireligioznost) i naglašena crta (karakteristika) njihove međusobne tolerancije. Te karakteristike čine zbiljski i stvarno (supstancijalno) njeno biće. No, ono često nije prepoznavano od strane onih koji su se, na razne načine, bavili njenom prošlošću – prije svih – historičara, umjetnika pisane riječi, a pogotovo političara svih fela (sorti – pejorativno) u svim periodima. Dugotrajan proces – nacionalne samoidentifikacije država u Europi je (u odnosu na Bosnu i Hercegovinu) rano počeo i poodavno se završio. U njoj je zakasnio i bio neraskidivo povezan sa vjerom. Imao je različite početke, tokove i trajanje kod pravoslavnih – Srba, katolika – Hrvata i muslimana – Bošnjaka. Okružena nacionalno definiranim zajednicama i sa istoka – Srbijom i sa zapada – Hrvatskom, BiH je bila, bukvalno, “jabuka razdora”, bilo da je riječ o stanovništvu ili teritoriji. Nacionalne “matice” sa centrima u Beogradu i Zagrebu permanentno su imale interes i polagale pravo na svoje “suplemenike”, vjernike čija su osjećanja od crkvenog raskola (1054) bila usmjeravana u suprotnim pravcima: ka Rimu, odnosno Carigradu. Svi režimi koji su se mijenjali tijekom posljednjih stotinjak godina i u čijem je sastavu bila BiH (austrougarskom do 1918) jugoslavenskom – prvom do 1941, drugom od 1943. godine do disolucije SFRJ – 1992), kao i međunarodni faktori (direktno i indirektno) – Berlin – 1878, Pariz – 1919, Teheran – 1943, Jalta – 1945, Dayton – 1995, pokušavali su da riješe balkansku, jugoslavensku enigm u kojoj je BiH bila “kost u grlu”. Njeni narodi niti su za što pitani u datoj “historijskoj realnosti” niti su se njihovi egzistencijalni interesi uvažavali. Svojevrsni presedan (u periodu od 1878. do 1995) desio se u Jajcu (mjesto u središnjoj Bosni) krajem 1943. godine, kada su predstavnici naroda koji su bili na strani saveznika, među kojima su bili antifašistički opredijeljeni i seljaci i radnici i intelektualci i svećenici, odlučili da će u zajednici naroda buduće “druge (federalne) Jugoslavije”, sastavljenoj od Slovenaca, Hrvata, Srba, Crnogoraca, Makedonaca, živjeti bosanski Srbi, Hrvati i Muslimani/Bošnjaci i da ona neće biti ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska. U takvoj zajednici od 1945. godine živjeli su u apsolutnom miru i relativno naglašenom prosperitetu. Svi pokazatelji uspješnosti u ekonomici/privredi, besplatnom školstvu i zdravstvu bili su veoma uočljivi. Od nerazvijene zemlje i pokrajina Demokratska Federativna Jugoslavija, FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija, SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija – postala je uspješna, međunarodno izuzetno cijenjena na Zapadu, respektirana na Istoku, a *leader* među nesvrstanim. Takvoj zajednici naroda Bosna i Hercegovina i njeni stanovnici davali su ogroman obol i doprinos sveukupnom napretku i razvoju. Urušavanjem socijalizma kao sistema vladavine na unutarnjoj političkoj sceni pojavili su se pojedinci, grupe, čiji su se

interesi u stvaranju zasebnih nacionalnih zajednica/država promptno poklopili i koji su na ruševinama jedne dotad homogene države pokušali da revivalom najnižih nacionalističkih strasti ožive davno sanjane planove ostvarenja svojih “velikih” država čiji broj stanovništva nije prelazio danas u svijetu popriličan broj megapolisa.

Bosna i Hercegovina se još jedanput našla u središtu dramatičnih historijskih zbivanja. Naglašeno autistički disponirani novokomponirani samozvani nacionalni prvaci vođeni isključivo svojim vizijama i aspiracijama lansirali su lažnu tezu: I. Jugoslavija je bila višenacionalna zemlja i raspala se – nestala sa historijske mape suvremene Europe; II. Bosna i Hercegovina je višenacionalna republika/država u jugoslavenskoj federaciji; III. Jugoslavija se raspala/nestala – Bosna i Hercegovina treba da nestane. Zagovornici ovih “teorija”/planova, želja previdjeli su (više namjerno, nego iz neznanja) da je po svim nabrojenim činjenicama historijska realnost Bosna (i Hercegovina) postojala mnogo, mnogo prije tzv. versajske Jugoslavije, koja je stvorena na ruševinama jednog propalog – Austro - Ugarskog carstva.

Na sceni su se pojavili novi ideolozi politike, kojima ni u snu nije stalo do “projekta suradnje” (kooperacije). Jedino se mala (po površini) najzapadnija republika Slovenija raspadajuće federacije pameću svoga političkog (do jučer komunističkog) rukovodstva, bez zadržke, vizionarski, okrenula ka Europskoj uniji. Na površinu su se, oko i naspram BiH, ali i u BiH pojavili intrasigentni elementi (egzogeni i endogeni faktori) čiji su zagovornici pokušali, kada nije bilo moguće, višekratnim dogovorima svoje planove realizirati ratom. Time su samo potvrdili tezu da je rat nastavak politike drugim sredstvima – antipodnim “projektima kooperacija”.

Autor ovih redova, duboko poštujući temeljne odrednice historiografske škole “analista” i jednu od njenih bitnih odrednica – tretmana (u istraživanju i elaboriranju) historijskih događanja kao “procesa dugog trajanja”, sklon je braniti tezu da se “historija ponavlja” pretežito onima za koje se može reći da se drže izreke “*historia magistra vitae – non est*”.

Svako razmišljanje o “historijskoj realnosti” i “ideologiji politike” u kontekstu naslovljene teme potvrđuje utemeljenost (ispravnost) teze o njihovom mjestu i ulozi u historiji Bosne (i Hercegovine).

U bilo kojoj varijanti analize njihove eksponiranosti na naznačenim relacijama apsolutno se podrazumijeva da su neprekidno u fokusu bili ili *teritorija* ili *narodi* – u podvarijantama: “svoj”, suparnički, a Muslimani/Bošnjaci u pravilu.

Fenomen BiH, tj. njene moderne historije kroz sintagme “historijska realnost” i “ideologija politike” moguće je u ovoj formi izlaganja pratiti samo u naznakama, na

najkarakterističnijim primjerima programa, ideologije i prakse srpskog i hrvatskog velikodržavlja koje je sveprisutno u historiji BiH u XIX i XX st., a čiji su recidivi tako prisutni i na početku XXI st.

Velikosrpska nacionalna ideologija od početka (četrdesetih godina XIX st.) ispoljavala se u dva osnovna pravca: nacionalno-političkom i nacionalno-kulturnom. Predstavnicima su joj bili Ilija Garašanin (1812-1874) i Vuk Stefanović-Karadžić (1787-1864). Ne potcjenjujući Karadžićev moto i tezu "Srbi svi i svuda" apostrofirat ćemo Garašaninovo "Načertanije" (iz 1844. g.), dugoročni program Srbije u kome je definiran temelj srpske politike koja u perspektivi "teži priljubiti sve narode srpske koji je okružavaju". Ovaj *memoar* postao je doktrina i ideologija srpske nacionalne politike. Bosna i Hercegovina su se po njemu podrazumijevale kao "srpske zemlje". Brojni srpski umovi slijedili su naučno (znanstveno) ideje "Načertanija" poput etnologa Jovana Cvijića. Po njemu je BiH za srpski narod centralna oblast, njegovo jezgro, a *njeno pitanje* "kao srpski problem mora (se) rešiti silom". Utemeljitelj srpske nacionalne kulture V. S. Karadžić je svoje jezikoslovno (lingvističko) shvatanje elaborirao u tekstu "Kovčežić (deminutiv od riječi kovčeg), za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona". Afirmirajući spomenutu tezu i tvrdnju da je stanovništvo na cijelom južnoslavenskom prostoru – srpsko, V. S. Karadžić je, posebno među historičarima, ocjenjivan i definiran kao ideolog i rodonačelnik (*le chef de lignee*) velikosrpsstva. Ideologija srpskog velikodržavlja (i nacionalno-političkog, odnosno kulturnog) činila je (predstavljala) generalni (egzogeni) pravac djelovanja prema BiH (kao teritoriji), prema "domaćim" Srbima, a posebno Muslimanima/Bošnjacima. Ovdje je potrebno naglasiti da prevagu u BiH nije mogla dobiti niti jedna velikodržavna opcija bez "trećeg". Zato su Muslimani/Bošnjaci od istočnih susjeda tretirani kao "Srbi islamske vjeroispovjesti", a od zapadnih kao "Hrvati islamske vjeroispovjesti". To je pored krajnje oportunističke politike muslimansko-bošnjačkog političkog i kulturnog establišmenta (endogeni faktor) bio jedan od ključnih razloga kasnog početka, dugog trajanja procesa nacionalne samoidentifikacije Muslimana/Bošnjaka (definitivno završenog tek krajem XX st. 1993. godine prihvatanjem nacionalnog imena – Bošnjak). Garašaninova doktrina imala je svoje žestoke zagovornike u svim kasnijim periodima moderne srpske historije: uoči i nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u ličnosti šefa Radikalne stranke i predsjednika vladā – Nikole Pašića, zagovornika i projektanta Banovine "Srpske zemlje" (1939), četničkog pokreta, suradnika njemačkih nacista i italijanskih fašista, prononsiranog kvislinga (danas – "o tempora o mores") – u Srbiji priznatog antifašistu Dražu Mihailovića. Zagovornici srpskog velikodržavlja su u toku II svjetskog rata svoj idejno politički program formulirali u spisu "Homogena Srbija". Cilj im je bio stvoriti homogenu Srbiju na cijelom etničkom prostoru – gdje žive Srbi, a način – preseljavanjem i izmje-

nom žiteljstva Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja. Okupacijom i aneksijom BiH (1878; 1908) onemogućen je Garašaninov plan, a revolucijom i stvaranjem nove Jugoslavije tijekom II svjetskog rata spriječen plan D. Mihailovića i projekt Stevana Moljevića (“Homogena Srbija”). Disolucijom Jugoslavije (1991. g.) opet je, u interpretaciji Slobodana Miloševića (u dogovoru sa hrvatskim homologom Franjom Tuđmanom) na isti način na kraju XX st. još jedanput pokušano sa stvaranjem Velike Srbije (“Svi Srbi u jednoj državi”). Rat je zaustavljen u Daytonu (1995. g.), ali ideja srpskih radikala koje (u Hagu) predstavlja dr. Vojislav Šešelj ne odustaje od stvaranja Velike Srbije (do linije Karlobag – Karlovac – Virovitica!).

Između ideologija, planova, ciljeva srpskog i hrvatskog velikodržavlja nije bilo suštinskih razlika od početka procesa nacionalne samoidentifikacije naroda u BiH (druga polovina XIX st.) do njegovog završetka (kraj XX st.). Oba programa čine savršen balans naspram odnosa prema teritoriju, stanovništvu, Muslimanima/Bošnjacima, posebno. Za zagovornika srpskog velikodržavlja BiH neupitno su bile srpske zemlje. Hrvatski zagovornici su ih, također, pokušavali pripojiti Hrvatskoj. U svakom slučaju, treba voditi računa o različitim varijabilnim rješenjima od autora do autora. Vođe hrvatske seljačke politike u Hrvatskoj bili su svojevrsni izuzeci. Jedan od osnivača najveće i najznačajnije hrvatske politike XX stoljeća – *Hrvatske (pučke-republikanske) seljačke stranke* Antun Radić bio je isključivo protivnik “Velike Hrvatske”, a brat mu Stjepan je mijenjao stanovišta prema BiH. U principu, polagao je pravo na nju, ali samo u slučaju ako se “tamošnji” narod odluči za to! Razlika *vis à vis* Muslimana između zastupnika oba koncepta je samo u tome što su prema ideologizma hrvatskog velikodržavlja (uz uvažavanje svih povijesnih specifičnosti u kojima su živjeli njegovi najistaknutiji zagovornici: dr. Ante Starčević, dr. Josip Frank, Stjepan Radić, dr. Vlatko Maček, Ante Pavelić i na kraju dr. Franjo Tuđman) Muslimani (Bošnjaci) tretirani kao “Hrvati islamske vjeroispovijesti”.

Na razlike (*diferentica specifica*) treba ukazati i o njima voditi računa bilo da je riječ o historijskim periodima (austrougarskom ili jugoslavenskom) ili o pojedinim kriterijima tog ofanzivnog nacionalizma. Kakva je razlika u tretmanu Muslimana (Bošnjaka) od strane Starčevića za koga je muslimansko plemstvo u BiH “najčistije i najplemenitije kervi (krvi) hervatske”, ili fašističkih hrvatskih prvaka u kvislinškoj tvorevini Nezavisnoj državi Hrvatskoj, koji su se u proglasima obraćali Muslimanima BiH kao “najkorenitijem i najplemenitijem *dijelu* velikog i junačkog hrvatskog naroda” (Slavko Kvaternik), odnosno da su “Muslimani cvijeće”? Nikakva!

Dr. Franjo Tuđman je svojim stavovima (kao povjesničar) i djelatnošću (kao političar) nakon raspada Jugoslavije posebno zaokružio ideologiju i politiku hrvatskog samodržavlja. Kao povjesničar zastupao je stanovište o Muslimanima kao “Hrvatima islamske vjeroispovijesti”, a kao vodeći politički dužnosnik učinio je sve da oži-

vi Banovinu Hrvatsku, u koju je (Sporazumom od 26. 8. 1939) bio uključen dio teritorije ondašnje BiH.

U sjeni i pozadini srpskog i hrvatskog velikodržavlja, odnosno koncepata i djelatnosti od Garašanina i V. S. Karadžića do Slobodana Miloševića s jedne strane, odnosno dr. Ante Starčevića do dr. Franje Tuđmana i njihovih sljedbenika i trabanata, s druge strane, provlačila se ona “crvena nit” historije BiH koja je prevalentno (pored niza drugih faktora) imala bitnog utjecaja na mjesto i ulogu egzogenih i endogenih procesa, na tokove nacionalne samoidentifikacije kod bosanskih pravoslavača, katolika i muslimana – Srba, Hrvata i Muslimana/Bošnjaka. Povijesna događanja u njoj i povijesna istina oko i naspram nje pokazuju i potvrđuju da je u tim procesima nad teritorijem Bosne i Hercegovine visio bez prestanka “Damoklov mač” opstanka ili nestanka. Teritorij i narodi BiH su od 1878. do 1995. godine opstali uz cijenu koju nije platio nijedan narod na Balkanu. On “visi” i danas kada neki pojedinci, grupe koji postoje u njoj i oko nje nisu ni deceniju i više nakon Daytonskog mira odustali od njenog cijepanja i nemogućeg unutrašnjeg ustroja (uređenja) kao normalne europske države.

Sve se to dešava u vremenu kada su se ostali balkanski narodi odlučno opredijelili za međusobnu suradnju sa jednim ciljem – postati punopravna članica Europske unije ■

UDK 930.1:32 (497.6)
Prethodno priopćenje

O VRSTAMA I POLITIČKIM RAZLOZIMA REVIZIJE U HISTORIOGRAFIJI

Muhamed Filipović

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

U ovom tekstu želim ukazati na razlikovanje vrste i osnova za reviziju zatečene historiografske slike, kao i na utjecaj globalnih i lokalnih političkih uvjeta na tu reviziju. Pri tome ću se fokusirati na tri primjera revizije prošlosti: jedna se odnosi na reviziju srednjovjekovne historije Bosne, druga na reviziju ranog razdoblja grčke historije, a treća na reviziju ocjena Drugog svjetskog rata na prostorima bivše Jugoslavije. Zadržat ću se na općim i poznatim mjestima ovog problema, ne pokrećući sada pitanje sadržaja određenih revizionizama, kako bi bila priređena osnova za razumijevanje razloga današnje revizije pogleda na nedavnu historiju, prvenstveno historiju Drugog svjetskog rata i zadnjeg rata ili, bolje reći, agresije na Bosnu i Hercegovinu, koja se odigrala tokom zadnjeg desetljeća XX vijeka.

Može se s pravom reći da je uvijek postojala i da i danas postoji veoma uska povezanost između aktualnih ili vladajućih politika i institucija vladavine (vladara, vlada, vladajućih krugova, stranaka, oligarhija i tiranija) i historiografskih prikaza događaja u kojima su te politike ili vladajući faktori djelovali. Ova zainteresiranost proizlazi iz činjenice da svi vladajući krugovi bitno žele da prijeđu granicu vlastitog života i ostave tragove u historiji i da su u cilju ostvarenja te zamisli veoma duboko zainteresirani za ocjenu i prikaz svoje vladavine i njenih efekata koji ulaze u budućnost najprije i najsnažnije preko historiografskih slika njihove vladavine iz kojih postaju čitljivi i dobivaju oreol dobrih ili loših vladavina. Jednostavnije rečeno, vladari, vladajući krugovi i vladajuće političke elite i organizacije žele dobiti pozitivne prikaze i slike svoje vladavine, kako bi ovjekovječili svoju vladavinu i kako bi njihovo djelo postalo dio slavne historije. Štaviše, moguće je uzeti kao aksiom da ta veza ne samo da postoji nego je ona i supstancijalna i za politiku i za historiografiju; ona im daje motive za djelovanje, koji su različiti, ali su u ovom odnosu sinhronizirani. Jednoj strani, a to je strana vladavine, ova veza gradi opravdanje njenog posto-

janja i vladavine, dok za drugu stranu, pisce historijskih prikaza prošlosti, ona osigurava tek mogućnost postojanja i štiti ih od brojnih opasnosti u smislu one izreke koja se pripisuje rahmetli Uzeiragi Hadžihasanoviću, koji je navodno rekao: "Politika je kao dobro naložena furuna. Ako si suviše blizu, može te jako opeći, ali ako si suviše daleko, možeš se smrznuti. Pa ti biraj gdje ćeš sjesti". Ova veza se pruža u dva smjera i javlja na dvostruk način. Jedan smjer kretanja i oblika povezanosti politike i historiografije je genetski i proizlazi iz činjenice da je historiografija uopće nastala u uskoj vezi sa zapamćivanjem i bilježenjem važnih događaja koji su proizvedeni djelovanjem vladara ili vladajućih faktora uopće, dakle, onih događaja koji su vezani za sudbinska zbivanja u životu neke ljudske zajednice, naroda ili grupe naroda. Prvi historičari djelovali su kao hroničari vladavine svojih gospodara. Ti gospodari mogu biti apstrakcije, kao npr. bogovi (slika stvaranja svijeta i organiziranja ljudskog života u mitologijama), odakle se razvilo poimanje historiografije kao opisivanja djelovanja bogova, kao prvotnih i najbitnijih djelatnih faktora postojanja svega, pa i ljudskih zajednica, zatim je to slika historijskih zbivanja građena kao prikaz djelovanja velikih ljudi - heroja, koji svojim djelovanjem stvaraju historiju ljudi (Titan i Prometej npr.), da bi, najzad, historiografija započela svoj život kao hronika i prikaz vladavine i poduhvata određenih vladara i vladajućih dinastija, a tek u kasnim fazama razvoja poimanja i prakse historiografskog opisa nastala je slika zbivanja kao posljedica ukupnog djelovanja naroda, klasa, staleža ili čovječanstva u cjelini. Svakda je u tim prikazima, ipak, fokus na prikazu djelovanja onih ljudi, pojedinaca ili grupa, koji su nosioci one vrste ljudske djelatnosti čija je sadržina odlučivanje o pitanjima opstanka i sudbine svih drugih ljudi, naroda i najvažnijih tvorevina koje nose i štite taj opstanak, tj. različitih vrsta država i drugih institucija kroz koje se ostvaruje ljudski život. Upravo po svojoj prirodi i mjestu nastanka, a to je blizina prebivanja bogova i heroja i potom vladara i uopće utjecajnih ljudi, historiografija je usko povezana sa istraživanjima i prikazima one vrste historije koja pokazuje koje su to odluke i akcije rodile narode i države, vodile ih i odredile njihovu sudbinu u svijetu, a to je politička historija ljudskog postojanja, odnosno historija vladavina raznih vrsta i vladavina uopće i kao takva, tj. kao opisivanje mjesta i načina odlučivanja o materiji koju sadrži društveno kretanje i odnose ljudi u cjelini, ova je historiografija bitno politički određena. Historija vladanja i politička historija uopće, koja je dominantna forma historijskog djelovanja, postala je predmet tradicionalne historiografije i ona je izgrađena na njenom istraživanju i prikazivanju njenih najbitnijih efekata. Ostali aspekti historijskih procesa, kao što je razvoj ekonomskih djelatnosti ljudi, nastanak i razvoj njihove kulture, obrazovanja, načina života i svih drugih načina izražavanja složene materije ljudskog života i odnosa među ljudima, tek će kasnije i sasvim postepeno ulaziti u domen interesa historiografije, sve do najnovijih tendencija i koncep-

cija historiografskog rada koje zahtijevaju izučavanje svih oblika i načina života ljudi u cjelini i u međusobnim odnosima i utjecajima jednih na druge.

Drugi smjer, u kojem se izražava povezanost historiografije i politike kao vladavine, sastoji se i u tradicionalnoj upotrebi same historiografije kao sredstva vladavine, tj. kao sredstva legitimiranja određene vlasti kroz utvrđivanje i legitimiranje njenih veza sa prošlim vladavinama. Tu se radi o uzimanju prošlosti kao opravdanja postupaka koji se događaju u savremenosti, što znači da je u pitanju politička zloupotreba historije kao efikasnog načina legitimiranja ili delegitimiranja određenih političkih pravaca mišljenja i postupanja. Sve se to izražava u činjenici da je svaka vladajuća politička snaga od historioografa očekivala, pa čak i zahtijevala, odnosno tražila od hroničara i tumača vlastite vladavine, da opravdavaju njene i delegitimiraju i okrivljuju postupke njenih protivnika, tj. da prošlost prikazuju kao legitimni izvor i osnovu njenih vlastitih postupaka. Tih pritisaka nije lišena ni savremena historiografija i historioografi našeg doba nisu ništa manje izloženi raznim vidovima pritiska nego što su bili oni koji su živjeli i radili po vladarskim dvorovima i u okviru institucija vladavine. Šta više, moglo bi se reći da su pritisci politike i vladanja na historiografiju i historiografe sve jači kako se i sama politika vodi na granici legaliteta i sve više gubi legitimitet, mada su načini utjecaja u našem vremenu lišeni nekađanje neposrednosti načina vršenja, ali zbog toga što nisu direktni i otvoreni pritisci vlasti na historiografiju nisu ništa manje efikasni, nego, naprotiv, oni često postaju mnogo perfidniji, a time i efikasniji.

Sudbina historiografije i njenih protagonista sastoji se u tome da prošle događaje prikazuju kao posljedicu djelovanja određene politike i njenih nosilaca, u kojoj i ona sama uzima učešće na takav način da prošlost prikazuje onako kako to odgovara interesima savremene vladajuće elite i njene politike, te da tim prikazima opravdava ne samo njene već ostvarene učinke nego i da stvara osnovu za opravdanje i svih budućih poteza koje ona namjerava ostvariti. Njena dužnost nije samo u tome da prikazuje događaje i ljudska djelovanja onakvim kakva su ona bila, nego da ih i tumači na određeni način, a to znači da ih tumači kao bogomdane, kao nužne, ili pak kao najpovoljnije za neko određeno prošlo stanje i neke buduće interese, odnosno da kroz opravdavanje tendencija koje su skrivene u prošlosti legitimira buduće postupke vladajućih i iz njih proistekle događaje. Upravo takva priroda njene djelatnosti čini historiografiju ove vrste ideološkom i lišava je naučne dimenzije i vrijednosti, a veoma često je degradira na puki instrument opravdanja vladajuće volje. Ona je samo savremena verzija one prvotne mitološke historije, historije heroja ili vladara, a ne slika događaja onakvih kakvi su uistinu bili, tj. slika u kojoj se vidi ne samo svjetlo nego i sjenka zbivanja. Takvi pritisci i zahtjevi vladajućih politika prema historiografiji u cjelini i njenim protagonistima kao pojedincima nisu uopće i nimalo smanjeni u mo-

dernom vremenu. Moguće je dokazivati, i to sa veoma jakim argumentima, kako su u nekim aspektima i na određene načine politički (vladavinski) pritisci na historiografiju postali još snažniji i efikasniji, mada su sada postali u pravilu skriveni i indirektni. Sve ovo ne odnosi se samo na nerazvijene sredine u kojima sloboda mišljenja i stvaranja još nije sastavni dio sloboda i način ljudskog postojanja. Pritisaka na slobodu istraživanja prošlosti nisu lišene ni najrazvijenije demokratske sredine. U mnogim od tih sredina razvijeni su delikatni i veoma efikasni sistemi utjecaja na sadržinu i rezultate historiografskih i uopće naučnih istraživanja. Postoje mnogi slučajevi koji dokazuju čak i fatalnu ulogu politike u pogledu njenog pritiska da dobije od nauke očekivane rezultate. Nije to samo slučaj engleskog naučnika koji je pod pritiskom vlastite savjesti zbog laži koje je fabricirao u interesu stvaranja alibija za napad na Irak izvršio samoubojstvo, jer postoje slučajevi sudskih i političkih progona u kojima se i danas osuđuju i zabranjuju određena djela, a njihovi tvorci lišavaju prava rada. Naravno, o tim slučajevima, kao i o velikoj infiltraciji ne samo državnog aparata i finansijskih institucija u strukturu naučnih organizacija nego i infiltraciji obavještajnih službi u naučni pogon, nema uobičajenih reakcija društva za zaštitu ljudskih prava. Istina, ovi direktni pritisci na nauku i progone naučnika su sve rjeđi, ali samo utoliko ukoliko brzo napreduje razvoj i pronalaženje sve delikatnijih metoda i sredstava indirektnog pritiska, mada ovi grubi pritisci, kao egzemplarni, vrlo dobro vrše svoju funkciju upozoravanja. Za to stvaranje posrednih oblika utjecaja politike na nauku i posebno historiografiju postoje brojni razlozi - od činjenice da se izgubio nekadašnji neposredni odnos vladar ili vladajuća politika i hroničar vladavine ili pisac historiografskih djela koja opisuju efekte vladavine do činjenice da se vrši diskriminacija svih djela koja dovode u pitanje neke sakrosantne stvari, događaje, ljude ili odnose. Niko do sada nije kritički istraživao dugogodišnju saradnju zapadnih demokratija sa hitlerizmom. Isto tako, niko nije istražio i pogotovo osudio nepotrebna bombardiranja njemačkih gradova sa masovnim uništavanjem nedužnog stanovništva istih (Drezden, Hamburg, Kasel itd.), ili niko nije istražio opravdanost upotrebe atomskog oružja na kraju rata i to protiv mirnog stanovništva itd. Kao zamjena za direktno utjecanje vladavine na historiografiju, na drugoj strani, razvila se praksa uvlačenja historiografije u sistem vladavine na način da se njome upravlja i ona usmjerava kroz mehanizme državnog usmjeravanja i finansiranja, kao i kroz niz naoko neovisnih nedržavnih institucija koje posredno, a ponajviše preko ciljanog finansiranja rada institucija koje se bave historiografijom, vrše efikasan utjecaj na tu nauku u cjelinu, na institucije koje se njome bave i njene protagoniste, kao na vrstu ljudi koja ovisi o mogućnosti da radi svoj posao, a nema vlastitih i sigurnih izvora za finansiranje svog rada. Onaj ko kontrolira i nameće kriterije vrednovanja historiografskih ostvarenja i prema njima dodjeljuje sredstva za rad na historiografiji efika-

sno utječe i na samu sadržinu njenog rada. U nauku je uveden sistem naručioca i izvršioca narudžbe, u kojem onaj ko naručuje i plaća djelo nameće kriterije njegovog vrednovanja i određuje predmet istraživanja. Na taj način se posredno ali veoma efikasno usmjerava rad institucija koje istražuju historiju u poželjnim smjerovima za vladajuće krugove i nameće im se tematika kojom će se baviti, kao što se prevelira i određeni pravac mišljenja kao onaj koji osigurava uspjeh istraživačkog rada. Opći uvid i spoznata istina o postojanju ovisnosti između historiografije i politike našla je svoj veoma precizan izraz u onoj čuvenoj maksimi u kojoj se kaže da „pobjednici pišu historiju“, a koja govori da onaj koji vlada uvijek nađe načina da sam odluči o tome šta je bilo istina prošlih zbivanja, odnosno šta je i kakva je istina događaja iz kojih je proizašla njegova vladavina. A gdje se to više i na gloriozniji način iskazuje i izražava vladavina i veliča njena moć nego u pobjedi njenog oružja nad neprijateljima i ovjekovječenju te pobjede u hronikama ratovanja, osvajanja i vladanja i u historijskim slikama koje o tome stvara historiografija. Pobjeđeni svagda moraju biti i moralno krivi za svoj poraz, a pobjednik svagda moralno opravdan za postupke koji su ga doveli do pobjede. U tom smislu je odnos politike ili vladavine i historiografije duboko ukorijenjen i djelotvoran u odnosu mišljenja o prošlosti i same te prošlosti. Moglo bi se reći da je prošlost uvijek onakva kakvu je mi vidimo, a vidimo je onakvom kako nam to sugeriraju interesi vlastitog postojanja u vremenima našeg bivanja. Prošlost vidimo iz sadašnjosti i u tome se sastoji i opasnost i veličina historiografske spoznaje. Ako pogled historiografa ostane nepristran i ne bude inficiran sadašnjim interesima i utjecajima, onda imamo odista pravu historiografiju, ali ako podlegne utjecajima sila koje vladaju u njenom vremenu i interesa koji u njemu djeluju, tada dobijamo falsifikate i nenaučne slike prošlosti, odnosno tada nemamo pravu historiografiju nego ideološku sliku prošlih vremena. Pogotovo je to slučaj kada vršimo reviziju slike prošlosti na temelju i iz razloga potreba sadašnjeg vremena i njegovih vladajućih sila. Međutim, na sreću ili nesreću, vladavine i politike se često mijenjaju, zbog čega i nastaju česte potrebe za određenim vrstama revizije slika prošlosti, javljaju se potrebe za novim interpretacijama prošlog u kojem bi ne samo to prošlo našlo svoje novo objašnjenje nego bi i sadašnjost trebala da pronade svoje opravdanje i legitimira samu sebe i svoje korijene.

Drugi bitan moment u razvoju historiografije sastoji se u njenom odnosu prema sebi samoj. Što se pisac historiografskog djela više udaljuje od vremena i događaja koje istražuje, tj. ukoliko pisanje o prošlom prestaje biti samo hronika i postaje historiografija, u njoj se javlja sve veća potreba za sigurnim izvorima koji joj daju dovoljno i sigurnih informacija iz kojih se mogu izvoditi spoznaje o prošlosti. O tim informacijama, a to znači o kvaliteti i obimu izvora, ovisi vjerodostojnost i kvalitet njenih pogleda na prošlost i mogućnost stvaranja što preciznije rekonstrukcije slike

stanja koje ona opisuje. Historiografija pokazuje neprestanu težnju da svoja stajališta i ocjene utemelji u što je moguće vjerodostojnijim i sigurnijim izvorima historio-
grafskih spoznaja, koje ona dijeli na izvore prvog i ostalih redova. Izvori ne samo da moraju biti pouzdani i pripadati vremenu koje se istražuje nego moraju potjecati od autentičnih subjekata samih historijskih događaja. U tom nastojanju glavno oružje historio-
grafskog rada je stalno istraživanje novih i provjeravanje i revizija spoznaja stečenih na starim izvorima. Najbitnije historio-
grafske metode se odnose upravo na osiguravanje vjerodostojnosti i pouzdanosti i pravilnog razumijevanja izvora. Stoga je revizija slike prošlosti s obzirom na izvore na temelju kojih tu sliku stvaramo, a to je ona slika koju stvara svako historio-
grafsko istraživanje, apsolutno nužna i sasvim normalna pojava u razvoju historiografije. Ona je bitni sastavni dio njene metodolo-
gije i euheristike kao načina izgradnje strategije njenog razvoja. Slika koju stvaramo u historiografiji je u najvećoj mjeri ovisna o kvaliteti, potpunosti i vjerodostojnosti izvora na koje se oslanjamo kod njene izgradnje. Da bi ova slika bila što kompletnija i vjerodostojnija, nužno je povremeno njeno mijenjanje, a ono se vrši stalno na osno-
vu otkrivanja novih ili putem potpunijih tumačenja i razumijevanja starih izvora. To je normalna pojava u ovoj nauci. Revizija slike prošlosti je normalna pojava u sva-
koj naučnoj historiografiji ukoliko ona počiva na stalnom usavršavanju njene meto-
de i obogaćenju izvora njenih spoznaja.

Da bi stvar bila jasnija o tome šta sve utječe na reviziju i kakvih revizija sli-
ka prošlosti ima, navest ću dva primjera o dvije dominantne vrste uzroka revizi-
je slike prošlosti. Jedan se odnosi na sliku naše srednjovjekovne historije, a drugi
na sliku rane historije antičkog grčkog i bliskoistočnog svijeta. Poznato je da je sli-
ka naše ranije historije, a osobito historije Bosne u vrijeme domaćih vladara i u vri-
jeme osmanlijske vladavine u njoj, bila dugo vremena ovisna o konsultaciji jedno-
stranih, nevjerodostojnih i vrlo nekompetentnih izvora. Ti izvori su patili od velikih
doza religijskih, ideoloških i političkih predrasuda prema izvjesnim bitnim faktori-
ma naše prošlosti, kao i od unošenja određenih političkih ideja i ciljeva koji su nastajali tokom kasnijih vremena u sliku ranijih zbivanja. Posebno je naša bosanska histo-
rija bila u tom pogledu izložena iskrivljavanju slike o njoj i to ne samo zbog meto-
dološki uvjetovanih pogrešnih interpretacija nego i zbog namjerno proizvedenih laž-
nih slika o njoj. Te slike stvarane su sa velikom dozom mitoloških, ideoloških i poli-
tičkih predrasuda prema određenim nosiocima historijskih procesa kod nas, posebno
prema pripadnicima Crkve bosanske i uopće bosanskim krstjanima, a zatim i prema
Osmanlijama i našim ljudima koji su preko Osmanlija primili islam. Moglo bi se reći
da sistematsko falsificiranje slike naše prošlosti prati našu historiju od njenog počet-
ka, tj. da je prisutno još u ranim periodima bosanske historije, kada nastaju brojne
intendirane krive informacije o njoj, pa sve do modernog doba, kada ove lažne sli-

ke kulminiraju u negaciju postojanja jednog cijelog naroda i njegove historije, pa i same države Bosne. Dakle, unošenje političkih premisa i ciljeva savremenih politika u historiografsku sliku naše prošlosti prati nas odavna, mada ni moderno, navodno kritičko doba nije bilo pošteđeno takvih opeterećenja. Štaviše, ona u njemu kulminiraju, budući da su od historiografskih konstrukcija prerasle u ideološke sisteme i politike koje vrše aktivno djelovanje na stanje u Bosni. Prvo što je karakteristično za stvaranje slike o prošlosti koju je proizvodila nacionalno-romantičarska historiografija bila je jednostranost u izvorima. Drugo što odlikuje ovu historiografiju je bila mitološka, manastirska i samostanska hroničarska slika naše historije, koja je dominirala velikim dijelom historiografskih radova, ukoliko je takve radove, sve do Ilariona Rucarca u srpskoj i najnovijih historiografa druge polovine XX vijeka u hrvatskoj historiografiji, moguće takvima i nazvati. Tim radovima su dominirale ideje nastale u okvirima vjersko-nacionalnih i nacionalno-političkih i nacionalno-kulturnih pokreta koji su nastajali tokom XIX vijeka, a koji su bosansku historiju prikazivali bez konsultacije elementarnih originalnih i vjerodostojnih izvora prvog reda, nastalih od onih koji su modelovali historijske procese i bili njihovi glavni akteri, a u tim prikazima su dominirali jednostrani i pristrani izvori, kako za ranije tako i za novije periode naše historije. Moglo bi se u tom smislu reći da je sve što smo znali o našoj srednjovjekovnoj historiji, a posebno ono što se odnosilo na njen osmanski period, bilo gotovo ništavno i prije mitološko i pristrano nego naučno utemeljeno i da je prava historiografska slika o tom periodu počela nastajati tek kad su za našu historiografiju postali otvoreni tajni crkveni arhivi Vatikana i bogati arhivi koji sadrže građu Osmanskog carstva. Ti su arhivi bogati i sadrže prvorazrednu, izvornu i originalnu arhivsku građu koja je omogućavala vjerodostojnu rekonstrukciju zbivanja i odnosa u našoj zemlji tokom tih gotovo pet stotina godina osmanske vladavine i to i u detalju, tj. u slici stvarnog života svih slojeva stanovništva, ali i u cjelini, tj. sa stajališta izučavanja zakona i politike vladara tog carstva. Slično se može reći i za raniju našu historiju, osobito onaj njen dio koji se odnosi na djelovanje Crkve bosanske kao najbitnije duhovne institucije Bosne u vrijeme postojanja prve bosanske države. Originalna građa o djelovanju te važne institucije našeg života bila je gotovo uništena od strane katoličkih istrebljivača vjernika i dokumenata o djelovanju te crkve, osim nešto dokumenata koji su sačuvani u arhivima Svete stolice, i istražnih zapisnika inkvizicije i prijepiske naših vladara i Svete stolice. Tek je Dominik Mandić u našoj historiografiji odškrinuo brave koje su stajale na ormarima sa ovom građom i nešto od nje se vidi u njegovim radovima o Crkvi bosanskoj. Kada su naši historiografi, a to vrijeme dolazi tek pedesetih godina XX vijeka, prvi put došli do bogate, potpuno originalne građe iz turskih arhiva, i to građe koja je davala podatke o stanovništvu (Popisni defteri), zatim o sudskim procesima (Sidžili o radu kadija), razne druge

građe (Muhime defteri), vakufname, fermani, bujruldije i carski kanuni i druga građa, počela je nastajati jedna sasvim nova slika naše historije između 1462 i 1878. godine. Danas se ta slika stubokom razlikuje od one koja je vladala u našoj historiografiji prije Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega, a može se i zamisliti kako stvari stoje u odnosu na historiografiju XIX vijeka, koja je bila ključna za nastanak naših nacionalnih političkih pokreta i ideja nacionalnih država na našem prostoru.

Slično se može reći i za poglede moderne historiografije na rani period grčke historije, osobito što se tiče Jonije. Bez obzira što je Jonija bila oduvijek poznata kao kolijevka grčke misli i duha, o problemu nastanka grčke misli i kulture uopće, tj. njene filozofije i nauke vladale su stereotipne predstave o Atini i Sparti kao centrima i izvorišnim mjestima grčkog duha. Zadnjih tridesetak godina, zahvaljujući izuzetnom napretku modernih historijsko-filoloških i lingvističkih istraživanja uopće i povezanosti tih istraživanja sa otkrivanjem i tumačenjem, te reinterpretacijama najstarijih pisanih dokumenata i ukupne tradicije tog svijeta (otkriće historije i objašnjenje jezika Hetita), zatim razvoju lingvistički utemeljene folkloristike (Praška škola ruskih lingvista folklorista sa Jakobsonom na čelu), koja je utvrdila usku povezanost svih indoevropskih naroda u raznim mitološkim i legendarnim predstavama i spoznajama, u smislu nekih zajedničkih temeljnih predstava i ideja, a što je došlo do izraza u radu mnogih istraživača, a posebno fundamentalnim radovima švicarskog filologa i klasičara Jakoba Burgerta (profesora klasične filologije i arheologije na Univerzitetu u Bernu), nastala je jedna sasvim nova slika tog perioda i novi pogled na porijeklo i smisao klasične grčke kulture i filozofije. U kontekstu tih istraživanja utvrđeno je da je bila sasvim pogrešna pretpostavka o samoniklosti i neovisnosti razvoja grčke misli i duha uopće i njenim odnosima sa duhovnim tradicijama i ostvarenjima susjednih azijskih i sjevernoafričkih naroda i njihovih kultura – Perzija, Mezopotamija i Egipat su centri iz kojih je zračila duhovnost koju su Grci osmog, sedmog i šestog vijeka upijali bez predrasuda. Burgert je pomnom analizom najstarijih, a potom i potonjih dokumenata i natpisa na pločama i rijetkim rukopisima dokazao da je grčka kultura, pa čak i najbitnije njene filozofske i religijske ideje, koje kako znamo nastaju u azijskom dijelu grčkog svijeta, tj. u jonijskoj dijaspori, izgrađivana pod snažnim utjecajima bliske joj perzijske, mezopotamske i egipatske kulture, sa kojima je ovaj dio grčkog svijeta imao drevne i intenzivne trgovinske i kulturne veze, te da se ne može uopće govoriti o nekoj izuzetnosti i samoniklosti grčke kulture i grčkog duha, na čemu su Evropa i Zapad u cjelini temeljili svoja posebna prava u smislu vodećih duhovnih regija i nacija koje nasljeđuju autohtonu i vodeću grčku duhovnost i kulturu antike. Evropocentrizam je i tu dobio svoju razarajuću kritiku. Sada se stvara sasvim nova slika ranog perioda grčke historije i posebno njene kulture i ona pokazuje kako je poznati svijet i tada bio bitno povezan (od Kine i In-

dije do Herkulovih vrata) i da je veoma značajna razmjena ideja i modela duhovnosti trajala od početka nastanka onoga što nazivamo bliskoistočnim kulturama i svijetom koji se sa Iranske visoravni i iz Mezopotamije širio Mediteranom i obuhvatio na kraju Grčku i Italiju, a potom i Evropu.

Ova dva primjera nam, ujedno, mogu pokazati i dokazati kako u osnovi postoje dva osnovna izvora i dva bitno različita razloga revizije historiografske slike prošlosti. Jedan osnov revizije je sadržan u normalnoj potrebi da se u svjetlu novootkrivenih izvora ili u svjetlu novih tumačenja starih i već poznatih, ali nedovoljno protumačenih izvora stvori jedna nova potpunija i adekvatnija slika prošlosti. Drugi osnov revizije slike prošlosti potječe iz težnje vladajućih politika koje vladaju u sadašnjosti da prošlost modeluju prema svojim ciljevima i namjerama za budućnost i da stvore takvu sliku prošlosti koja će legitimirati sadašnjost, odnosno sadašnju vladavinu i njene interese i otvoriti joj i opravdati njene buduće postupke. Jedan razlog revizije, onaj prvi, koji potječe iz potreba razvoja nauke, legitiman je, dok je drugi izvor, onaj koji potječe iz potreba legitimiranja određenih ciljeva i planova politike, nelegitiman.

Ovaj drugi razlog revizije nedavne prošlosti, zapravo cijele historije XX vijeka i posebno historije Drugog svjetskog rata, zapravo je, kako smo vidjeli, svagda bio prisutan, a danas je on prisutan osobito u nastojanjima da se revidiranjem cijele slike historije XX vijeka i osobito slike Drugog svjetskog rata i kvalifikacije njegovih učesnika opravdaju savremene politike i težnje za uspostavljanjem kontrole nad cijelim svijetom koja bi proizlazila iz jednog centra, ovisila o jednoj državi i počivala na jednoj ideologiji i politici. Ta vrsta nastojanja je prisutna u nas prvo u političkoj praksi koja na scenu izvodi duhove prošlosti – četnike i ustaše, a ona značajno penetrira prvo popularnu historiografiju i publicistiku, da bi se legitimirala i u brojnim javnim manifestacijama, hodočastima i sličnim poduhvatima slavljenja prošlosti i njenih junaka (konsultirajte novine i osobito novinske podlistke koji govore o prošlosti). Ova tendencija iz sfere popularne upotrebe ulazi sve dublje i u strukturu naučnih interpretacija ili interpretacija koje žele da se prikažu kao naučne, a koje teže sliku prošlosti u najvećoj mjeri uskladiti sa onim što savremena dominirajuća politika želi da ostvari u savremenosti. Dakle, istina o prošlosti, izražena i utemeljena u vjerodostojnim izvorima, s jedne strane, zahtijeva reviziju njene slike, dok, s druge strane, aktualna politika i ono što politika želi ostvariti danas ili sutra diktira reviziju i usklađivanje slike prošlosti sa slikom budućnosti koju takva politika diktira.

Da ukratko ilustriram to stanje na našoj tekućoj popularnoj i pseudonaučnoj historiografiji, poslužit ću se onim što se kod nas želi revidirati u općoj slici Drugog svjetskog rata kako se on odigravao na našem tlu. Glavna i polazna činjenica tog rata koja je odredila karakter zbivanja na našem tlu jeste bila napad njemačkog Raj-

ha i Italije, sa njihovim saveznicima Mađarskom i Bugarskom, na tadašnju našu državu Kraljevinu Jugoslaviju. Napad je izvršen zbog njenog odbijanja da uđe u Trojni savez, tj. da se pridruži osovini Berlin-Rim-Tokio, koja je vodila rat za teritorije i novu raspodjelu kolonijalnog svjetskog prostora. Izvršena je agresija na zemlju i srušena je legitimna i legalna država, a teritorija države je podijeljena na niz satelitskih državnica i paradržavnica, u kojima su kao vladajući faktori bili instalirani malobrojni tadašnji fašistički kvislinzi. Karakteristično je da je vlast u Hrvatskoj data ustašama Ante Pavelića čiji je ustaški pokret bio minoran, a Pavelić je imao jedva 800 aktivnih pristalica sa kojima je uspostavio vlast u tadašnjoj Banovini Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, koju je pripojio svojoj državi. Svi ti ljudi, koji su dobili vlast pod okupacijom, saradivali su sa njemačkim i italijanskim fašistima u ostvarenju njihove vladavine i provođenju svih mjera koje je ta vladavina podrazumijevala. Glavni kvislinzi bili su Ante Pavelić i Milan Nedić, sa njihovim pandanom u ostatku Slovenije (Rupnik), dok su teritorije kasnije Makedonije, Kosova i Vojvodine, sa dijelovima Slovenije i Međimurja, te Dalmacije i Hrvatskog primorja, bile priključene drugim državama i postale sastavni dio Njemačke, Italije, Mađarske, Bugarske i Albanije. Zajedničko svim ovim režimima bilo je služenje njemačkom i italijanskom fašizmu i striktno provođenje svih nasilnih mjera koje su ti režimi provodili na svim teritorijama na kojima su vladali. Zajednička aktivnost im je bila eksterminacija Židova, Roma, komunista i svih potencijalnih protivnika fašizma, dok su lokalni režimi u pojedinim dijelovima nekadašnje države imali i svoje koncepte o nasilnom progonu i eksterminaciji dijelova stanovništva koje su oni smatrali nepoćudnim, u skladu sa općim načelom fašizma i sa svojim posebnim interesima koje su reprezentirali, a to je načelo da postoje narodi koji mogu i narodi koji ne mogu opstati na određenim teritorijama. To je, pored progona Jevreja, Roma, komunista i antifašista, dovelo i do masovnog progona Srba, u Vojvodini, Hrvatskoj, Makedoniji i na Kosovu. Dovelu je i do eksterminacije muslimana, u svim navedenim krajevima, osim djelomično u Hrvatskoj, kojoj su muslimani, kao pseudohrvati (cvijeće hrvatskog naroda), privremeno bili potrebni kao faktor koji pokriva prazne teritorije koje su nastanjivali Srbi, ili koje bi oni mogli zauzeti ako bi muslimani bili iz njih eliminirani. Za muslimane se mora reći da njihova eksterminacija ima dublje historijske korijene i da je vršena specifičnim metodama, ali i da je ona stalni lajtmotiv svih općih i lokalnih ratova na ovim prostorima.

Šta bi, prema tome, u toj općoj slici zbivanja na tlu naše nekadašnje države moglo biti revidirano?

Mogla bi da bude revidirana, prije svega, slika podjele aktera historijskih zbivanja na fašiste i njihove saradnike na jednoj, i antifašiste na drugoj strani. Međutim, ta slika ne uklapa se u današnji opći antikomunistički trend koji želi promijeniti sli-

ku Drugog svjetskog rata upravo u toj krucijalnoj njegovoj crti, a to je da su komunisti (SSSR i pripadnici svjetskog komunističkog pokreta) dali najveći doprinos pobjedi nad fašizmom i da su oni bili od početka njegovi najžešći protivnici. Iz razloga eliminacije komunista iz kruga antifašista, a to znači legitimnih nasljednika demokratskih rezultata rata, želi se revidirati i odnos fašisti-antifašisti. To se vrši na taj način da se taj odnos reinterpreтира u sliku odnosa demokrati i komunisti, tj. antikomunisti i komunisti. Iz te temeljne revizije proizlaze i ostale, a to je mijenjanje opće slike kvislinških režima za koje se želi reći da nisu bili fašistički i da nisu bili zločinački. Nadalje, želi se reducirati istina da su komunisti bili najdosljedniji antifašisti još od pojave fašizma u Italiji i Njemačkoj i ostalim evropskim zemljama i da su oni u našim krajevima bili vodeća, mada ne i najbrojnija snaga koja je vodila dosljedni rat protiv fašizma. U skladu s tim, termin antifašisti zamjenjuje se sa terminom antikomunisti, iz čega onda automatski proizlazi da su svi oni koji su bili antikomunisti automatski bili i antifašisti, a komunisti su postali jedna posebna vrsta fašista. Na prvi pogled je jasno da se u svim ovim revizionizmima radi o aktualnim političkim potrebama, odnosno potrebama da se razvija jedna nova ideološka osnova svjetske povezanosti koja bi politički i ideološki služila namjerama onih snaga koje u našem vremenu ostvaruju ciljeve svjetske vladavine, a koja se modelira i proizlazi iz antikomunizma. Ona se javlja kao aktualni način i kao faktor podrške nastojanjima za svjetskom vladavinom demokratije i ljudskih prava na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama i njenim zapadnoevropskim saveznicima, dok bivše komunističke zemlje Rusija, Kina i neke azijske zemlje, te neke latinoameričke zemlje karakterizira kao zemlje navodnog terora, protiv kojih se opet priprema jedan novi krstaški rat, sličan onima koji se vode u Aziji i Africi. U tom smislu, svi oni koji su spremni da ratuju za ciljeve ove politike treba da se ujedinjuju u tzv. sjeveroatlantske i evropske integracije i postaju dio sistema obrane od terorizma, koji je, naravno, lociran u zaostalim zemljama i bivšim ili preostalim komunističkim zemljama. U tom cilju su nužni i bivši i savremeni ustaše i četnici i drugi bivši kvislinzi, a glavni kriterij razlikovanja u svijetu postaje diferencija na komuniste i antikomuniste, tj. u modernijoj terminologiji pristalice ljudskih prava i sloboda i pristalice svih drugih oblika i načina odnosa ljudi. Tako se pervertira smisao odnosa u historiji, pa oni koji su ubijali bez razloga stotine hiljada ljudi postaju borci za demokratiju (kao kod nas), dok oni koji nikoga nisu dirali postaju nosioci opasnosti od terorizma. Razlozi su mnogo ovozemaljskiji, npr. nafta ili zemni plin ili geografski položaj zemlje onih koji bivaju kvalificirani i napadani kao nosioci terorizma i negatori ljudskih prava. Ovo je važno imati na umu da bi se znalo koji su i kakvi korijeni i neposredni razlozi za neke od oblika revizije naše nedavne prošlosti, zapravo historije Drugog svjetskog rata i zadnje agresije na našu zemlju. U skladu sa tim kriterijima, koje nameće ova nova ideologi-

ja, za koju je kao najpogodnija uzeta formula borbe za ljudska prava i iza nje stojeća današnja politika Zapada, i ustaše i četnici i oni iz Drugog svjetskog rata i ovi iz nedavnog rata i agresije na našu zemlju, bez obzira na počinjeni genocid i brdo ratnih zločina, toj politici trebaju i Zapad ih čuva kao sastavni dio te demokratske i antikomunističke većine, bez obzira na njihovo istrebljivanje ljudi i cijelih naroda. A kako bi bilo drugačije kada ta razlikovanja vrše upravo oni kojima nije bilo teško da za iluziju navodne demokratije izlože smrti stotine hiljada Iračana ili Afgana, Somalaca, Sudanaca itd. Tu leži smisao i odatle proizlazi agresivnost revizionista naše nedavne historije i one iz vremena Drugog svjetskog rata i one iz vremena srpske i hrvatske agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ali tu leži i razlog zbog kojeg zapadne sile nikako ne žele kazniti zločince i vratiti stanje stvari u našoj zemlji u status quo ante, koji je jedini normalan, legalan i legitiman izlaz iz svake agresije na neku zemlju i genocida nad jednim narodom ■

PRIKAZI

Jacques Le Goff,
Čovek srednjeg veka.
Beograd: Clio, 2007, 400 str.

Knjiga *Čovek srednjeg veka* djelo je grupe autora u redakciji Žaka Le Gofa. On sam u uvodu kaže da "nam ova knjiga predstavlja čovjeka Srednjeg vijeka u deset portreta koje je napisalo deset najboljih mediavelista današnjice." Dakle, predmet ove knjige je čovjek predstavljen u galeriji likova unutar same strukture društva kršćanskog Zapada u vremenskom intervalu od pet stoljeća, od godine 1000. do 1500. Ovu polumilenijsku epohu razdvaja trinaesto stoljeće kao međa razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. U društvenom šarenilu srednjeg vijeka postoji univerzalni tip čovjeka primjenjiv na dijametralno suprotne vrste ljudi. Ovaj tip čovjeka definiše religija kao komponenta ljudskog života koja je prodrla u najdublje pore srednjovjekovnog društva. Prema srednjovjekovnom kršćanskom shvatanju, čovjek je božije stvarjenje. Predstavljen je kao slab, poročan i ponižen pred Bogom, da bi tek od XIII stoljeća čovjek bio optimistički prikazan kao odraz božanskog lika.

Biskup Adalberon Laonski je oko 1030. razlikovao tri osnovne komponente kršćanskog društva: *oratores, bellatores, laboratores*, tj. one koji mole (kler), ratnike (vitezovi) i radnike (seljaci). Ova osnovna shema podjele društva nastala još u srednjem vijeku povod je da prva tri portreta o kojima govori ova knjiga budu monah, vitez i seljak. Tako nam Đovani Mikoli prikazuje kako monasi na srednjovjekovnom Zapadu imaju pretenzije na društvenu hegemoniju. Samostan u kojem monah boravi je oaza gdje se posvećuje molitvi

u samoći. Nada se ličnom spasenju, ali se moli i za druge ljude. Za plemićku djecu je monaštvo jedina alternativa oružju i vojničkom životu. Autor prikazuje monaški život u različitim etapama srednjeg vijeka. Počinje od benediktinaca kojima je samostan utočište od okrutnih običaja vojničkog društva i centar pismenosti. Zlatno doba monaštva počinje od X stoljeća sa klinijevcima. U XI stoljeću, kada traje borba za reformu crkve, većina papa su klinijevci. Autor opisuje djelovanje cistercita, ali vrlo malo pažnje posvećuje kasnijim prosjačkim redovima.

Franko Kardini piše o vitez, profesionalnom ratniku. Crkva nastoji spriječiti nasilje uvođenjem Božijeg primirja u određenim danima. U društvu u kojem vladaju ratnici je potpuna zabrana ratovanja bila nemoguća, ali je na taj način rat ipak ograničen. Vitez je i *miles Christi* (Kristov vojnici). Ovaj naziv je dugo bio sinonim za mučenike, monahe, one koji vode duhovnu borbu, da bi konačno u XI stoljeću evoluirao u pojam militantnog kršćanstva. Vitez se oprobao kao Kristov vojnici i avanturista u križarskim ratovima i španskoj rekonkvisti. On je također junak opjevan u narodnoj književnosti. Pored lova, omiljena vrsta zabave i treninga, svojevrsne ratničke pripreme ove društvene kategorije su turniri. Crkva ih je nastojala zabraniti zbog surovosti, ali bezuspješno. Uz turnire se usko veže i razvoj heraldičke simbolike.

O seljaku i radu na poljima piše Đovani Kerubini. On svoj prikaz započinje etnografskim oscilacijama, plimama i osekama stanovništva, na što veliki utjecaj imaju kuge, ratovi, glad. Glavna briga seljaka je da vlastitoj porodici i zemljoposjedniku osigura proizvode neophodne za život, prvenstveno žitarice, osnovni sastojak ishrane, posebno za niže slojeve. Mukotrpan je

rad seljaka, od oranja i sijanja pa sve do žetve. Koriste se i različite vrste plugova. Opisuju se i život stočara, njihove migracije, potraga za ljetnom i zimskom ispašom. Seljanke su prele i tkale za potrebe porodice. Seljaci su težili ostvariti veću ličnu slobodu u smislu ukidanja obaveznog rada na gospodarevoj zemlji, smanjenju obaveza i nameta, slobodi izbora supružnika i sl. Krajem srednjeg vijeka su uspijevali ostvariti veću ličnu slobodu, pa i pravo raspolaganja zemljom.

Žak Rosio koji piše o građanima postavlja pitanje: Šta stanovnici jednog grada imaju zajedničko? Oni ne mogu a da ne znaju jedni za druge, žive u malom, gusto naseljenom svijetu, koji im nameće oblike života nepoznate na selu. Građanin je nedavni doseljenik sa sela. On tek treba položiti ispit iz akulturacije. Stalne su migracije na relaciji selo-grad. Grad je poguban za porodične veze jer je autoritet glave porodice doveden u pitanje. Mjesta druženja stanovnika grada su krčma, groblje ili trg, a za žene bunar, pekara.

Pojam intelektualca je nepoznat u srednjem vijeku. O njemu govori Marijateresa Fumagali Beonio Brokijeri. Ovom izrazu su ekvivalentni učitelj i profesor. Učenjak, čovjek od knjige je gotovo uvijek bio i klerik. Intelektualac je školovan čovjek i živi u gradu. Od XII stoljeća se angažuje na univerzitetima. Prosjački monaški redovi su se uključili u rad univerziteta, iako su ovoj instituciji samo djelimično odani. Oni su protiv bilo kakvog štrajka, ne žele novac kao naknadu za poučavanje i poštuju odluke svog reda više nego odluke univerziteta. To je očigledan jaz u nastavnom kadru. Ove pojave osuđuju tzv. svjetovni učitelji, oni koji ne pripadaju nijednom monaškom redu. Univerziteti su ekonomski zavisili od gradskih vlasti koje tako nastoje utjecati

na profesore koje plaćaju. Intelektualac je kao ličnost sve više zaokupljen politikom. Autorica u tom smislu navodi primjere Viklifa, Husa i Žersona, kao reformatore koji nastoje urediti društvenu zajednicu. Od XV stoljeća intelektualci borave na velikaškim dvorovima.

Enriko Kastelnuovo se pita ko su anonimni umjetnici koji su iza sebe ostavili brojna djela. Srednjovjekovni umjetnik nije žudio za svjetovnim priznanjem, nego je težio Božijoj nadoknadi. Veličanje vlastitog imena mu je strano. Sam pojam umjetnik je također nepoznat sve do XIV stoljeća. Brojne zanatlije se mogu smatrati pravim umjetnicima: kujundžije, vajari, arhitekta, kipari, slikari. Ugled umjetnika počinje rasti povratkom antičkih uzora, naročito u Italiji.

Trgovac kojeg opisuje Aron Gurevič ima sekundarnu ulogu u agrarnom društvu ranog srednjeg vijeka. Tadašnji trgovac se u bitnome razlikuje od onog iz kasnog srednjeg vijeka. Trgovci se inače izlažu velikom riziku u stranim zemljama, među paganima, na moru. Da bi bio uspješan, on mora stalno učiti i poznavati strane jezike. Djeca bogataša uče čitati, pisati, računati. U kućama bogatih trgovaca se pojavljuje i knjiga. Ona više nije monopol crkvenih lica. Crkvena lica trgovinu smatraju nečasnim i nečistim poslom. Toma Akvinski smatra da "u trgovini ima nečeg sramnog." Tanka je granica između trgovca i zelenaša. Crkva je branila kršćanima bavljenje zelenaštvom. Iako trgovci i poduzetnici čine mali dio gradskog stanovništva, oni ipak imaju punu vlast. Ne vežu se za porijeklo nego za sposobnost i vještine. Autor navodi brojne primjere trgovaca i njihovih savjeta za uspješno vođenje poslova. Život se shvata kao drama, neprekidna i nemilosrdna borba. Krajem srednjeg vijeka energični trgo-

vac je heroj poput viteza ili ratnika.

Među ljudima srednjeg vijeka ne postoji kategorija žene. Ona se definiše kao supruga, udovica ili djeвица. Kristijana Klapiš-Ziber je prikazala njenu ulogu u okviru porodice. Dinastičke borbe, stare mržnje se okončavaju spektakularnom razmjenom žena. Ona je žrtva dinastičke politike, od nje se očekuje da je poslušna mužu i da rađa djecu. Gotovo pola života udatih žena četrdesetih godina je ispunjeno trudnoćama, ali je zbog velike smrtnosti broj preživjele djece mali. Prema crkvenom učenju, jedino želja za zakonitim potomstvom opravdava brak. U središtu srednjovjekovne kuće je ložište, mjesto gdje žena boravi, radi, začinje, rađa i gdje umire.

Lik sveca predstavlja najveće ljudsko dostignuće u srednjem vijeku i o njemu piše Andre Voše. Svi sveci se nastoje identificirati sa Kristovim likom. Čuda koja im se pripisuju liče na evanđeljska čuda. Kult svetaca nije izum srednjeg vijeka. U ovom periodu se kultovi istih dodatno razvijaju. Kršćanski sveci su mahom bili osnivači crkava i samostana. Kler i monasi su im iskazivali zahvalnost pisanjem njihovih biografija-vita. Uvode se i kultovi u njihovu čast. Sveci su i zaštitnici pojedinih zanata, gradova ili pojedinih društvenih skupina.

Potpuna suprotnost svecu je marginalac, čovjek na rubu društva. Šta ustvari predstavlja marginalac, posljednji u nizu od deset prikazanih tipova čovjeka srednjeg vijeka? Autor Bronislav Geremek

objašnjava pojavu marginalca na sljedeći način - "kada pojedinci ili grupe odbiju da se podrede normama suživota, zakonima i načelima kojima je podređen zajednički život." Sudbina marginalca je pogađala trgovce zbog dalekih putovanja u strane zemlje. Izgnanik je bio isključen iz svoje životne sredine, lišen svih prava. Skitnice i lutalice su izazivale nepovjerenje i neprijateljstvo. U marginalce spadaju i zlikovci, svađalice, heretici, izopćeni, skitnice, prostitutke. Biti marginalac je otežavajuća okolnost na sudu. Prema skitnicama i kriminalcima sudije nisu imale milosti. Gubavci su zbog bolesti gurnuti na marginu i postaju zato prosjaci. Njihovo prisustvo je smatrano korisnim i poželjnim jer daju priliku običnim ljudima da iskažu kršćansko milosrđe. Jevreji, prostitutke i bivši heretici su kao marginalci morali nositi posebnu odjeću.

Svi profili čovjeka opisani u knjizi u vremenskom intervalu od pet stoljeća imaju zajednički mentalitet. Upravo u ovom vremenu društvo postaje složenije. U navedenim primjerima možemo vidjeti fenomen "dugog trajanja" i postepenu promjenu srednjovjekovnog čovjeka. Knjiga *Čovek srednjeg veka* je napisana u izrazito sociološkom smislu u skladu sa francuskom strukturalnom historiografskom školom, gdje se nastoji ući u sve društvene pore i na taj način spoznati u potpunosti pojam o kojem se govori ■

Adis Zilić

Ante Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre*. Zagreb: HAZU, 2008, 434 str.

Radeći na projektu "Izvori, studije i pomagala za hrvatsku povijest od VII do XIX stoljeća", Ante Gulin, naučni savjetnik i voditelj Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, objavio je pet knjiga i više naučnih radova i priloga. Knjiga koja se nalazi pred nama po temi koju obrađuje predstavlja nastavak knjige *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*, objavljene sedam godina ranije. Obje su posvećene izučavanju postanka, razvoja i društveno-pravne uloge srednjovjekovnih kaptola u Hrvatskoj. Dok se u prvoj knjizi obrađuje historijat i javna djelatnost kaptola u sjevernoj i srednjoj Hrvatskoj, što možemo vidjeti iz samog naslova, u drugoj knjizi autor opsežnije izlaže srednjovjekovnu prošlost kaptola Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre. Knjiga je rezultat dugogodišnjeg naučnog istraživanja, obrade i sinteze dostupnih izvora (uglavnom objavljenih) i relevantne naučne literature. Cilj autora bio je da ovim knjigama osvijetli nepravедno zapostavljenu prošlost kaptola i njihove uloge kao mjesta javne vjere. Kaptoli su općenito bili središta pismenosti i kulture u srednjem vijeku i kao takvi sasvim sigurno zaslužuju da im se posveti naučna pažnja.

Kao jedna od najstarijih crkvenih institucija u Hrvatskoj, kaptoli nastaju prvenstveno radi obavljanja bogoslužja i pomažanja biskupu u obavljanju njegove službe u dijecezi. Međutim, iako sekundarna, nji-

hova zadaća da se bave javnom vjerom vrlo je važna za historiju srednjovjekovne Hrvatske. Njihovo pravo da izdaju privatno-pravne dokumente stavlja ih u centar pismenosti. Iako su dalmatinski kaptoli po vremenu nastanka stariji od onih u sjevernoj i srednjoj Hrvatskoj, javnom djelatnošću počinju se baviti dosta kasnije i to ne svi, što je također razlika u odnosu na kaptole sjeverne i srednje Hrvatske.

Nakon što nas u *Uvodu* (13-18) upozna je sa samom institucijom kaptola, njegovim ustrojem i pojmom *locus credibilis*, autor na osnovu geografskih odrednica svrstava kaptole u tri grupe. Prvi dio knjige (21-307) posvećen je dalmatinskim srednjovjekovnim kaptolima, odnosno kaptolima smještenim duž jadranske obale od otoka Paga i rijeke Zrmanje na sjeveru do Konavala na jugu (ukupno trinaest kaptola). Tu je autor našao mjesta i za Kotorski kaptol, čija se biskupija nalazi izvan današnjih granica Hrvatske, ali po njegovom mišljenju zaslužuje mjesto u ovom radu kao "nerazdvojni dio hrvatske Crkve i hrvatskog bića" (95). U drugom dijelu (309-351) predstavljena su četiri kaptola smještena na području Hrvatskog primorja, od Rijeke do Karlobaga i Kvarnerskim otocima, tj. otocima koji se nalaze između istočne obale Istre i Podvelebitskog kanala, a trećim dijelom (353-366) obuhvaćena su četiri istarska srednjovjekovna kaptola.

Prošlost kaptola i njegova djelatnost do pojave radova Ante Gulina nije bila dovoljno istražena i obrađena, izuzev rijetkih kaptola čiji historijat je predstavljen u okviru katedralnih crkava (npr. Zagrebački kaptol). U ovoj knjizi autor je nastojao prikazati do sada manje poznatu ulogu kaptola kao dalmatinskih srednjovjekovnih institucija javne vjere – *locus credibilis*. Zavisno od dostupnog materijala autor je neke kaptol-

le, odnosno njihov nastanak, ustroj i djelatnost prikazao opširnije, a neke kraće.

Najstarija crkvena ustanova u Hrvatskoj je Splitski kaptol i upravo sa ovim kaptolom autor počinje predstavljanje historijata i ustroja kaptola nastalih duž dalmatinske obale u periodu od IX/X do XIII stoljeća. Splitski kaptol nastaje u IX stoljeću u središtu metropolije uz katedralnu crkvu, zbog čega se naziva katedralnim, stonim ili prvostonim kaptolom, kao i ostali kaptoli nastali na isti način za razliku od zbornih ili kolegijalnih koji nastaju u drugim dijecezama kao što su Paški, Cerski i Krčki (postojao i katedralni) kaptoli.

Kanonici koji su sačinjavali kaptol razlikovali su se po zvanju i časti. Arhidakon predstavlja najvišu čast u kaptolu. On je bio predstavnik i predsjednik kaptola. Zavisno od toga kako mu izvori i literatura dozvoljavaju, autor daje redoslijed kanonika koji su obavljali pojedine službe. Među splitskim kanonicima najpoznatiji svakako je Toma arhidakon, čijoj djelatnosti nije data veća pozornost, što je u skladu sa karakterom ovog djela. Drugu funkciju u kaptolima obavlja arhiprezbiter, pomoćnik biskupa, a treću primicerij, koji vrši izbor đakona, subđakona i minoriste, te upravlja crkvenom muzikom. Pored ove tri glavne časti, veći kaptoli, kao što su npr. Splitski i Dubrovački, imali su veliki broj drugih kanonika sa različitim zvanjima i dužnostima (sakrista ili rizničar, vikar, magistar, notar, egzaminator, dekan, prokurator). U zavisnosti od veličine i značaja mjesta u kojem se nalazio kaptol određivan je i broj njegovih kanonika.

U obavljanju javne djelatnosti poseban značaj imali su notari, sastavljači javnih isprava na zahtjev kralja, bana, plemića, crkvene osobe i drugih stranaka, a zatim egzaminatori koji su imali ulogu recenzenta.

Njihova glavna zadaća bilo je pregledanje sastavljenih isprava i provjeravanje jesu li napisane po zakonskim propisima, što su na kraju potvrđivali svojim potpisom ili pečatom. Svi notari nisu bili jednakog statusa, o čemu svjedoče njihovi potpisi na kraju isprava uz koje su isticali i svoje titule. Članovi kaptola obično su školovani u inostranstvu, ali od XIII stoljeća svaka katedrala morala je imati i katedralnu, odnosno kaptolsku školu u kojoj su obrazovani budući članovi kaptola, što je vrlo značajan događaj u razvoju pismenosti, odnosno kulture općenito. To podržava tezu autora koju neprestano provlači kroz ovaj rad ističući ulogu kaptola u hrvatskoj srednjovjekovnoj pismenosti. Diplomatička struktura dokumenata različita je kod pojedinih kaptola, što je zavisilo, kako autor tvrdi, od škole, odnosno obrazovanja njihovih sastavljača, ali te razlike nisu bile značajnije.

Od ukupno 21 kaptola predstavljenog u ovom radu, samo je nekoliko obavljalo javnu djelatnost (Splitski, Ninski, Trogirski, Skradinski, Kninski, Zadarski), dok ostali nisu uživali to pravo. Zadarski i Trogirski kaptoli imali su kraljevu dozvolu, ali ne i potrebu za obavljanjem ove djelatnosti zbog rada javne notarske kancelarije. Kaptoli koji su imali pravo izdavanja vjerodostojnih dokumenata imali su i svoj pečat kao znak vjerovnog mjesta. Svi izdavani dokumenti bili su ovjereni kaptolskim pečatom. Iako autor ističe kako se nisu sačuvali dokumenti ili pečat koji bi svjedočili o javnoj djelatnosti Šibenskog kaptola, on ga svrstava u red kaptola koji su obavljali tu djelatnost.

Autor naglašava kako su djelatnost javnih notara obavljali i pojedini kanonici kao javni notari. Kaptolski notari obavljali su službu javnih notara i prije nego su njihovi kaptoli postali mjesta javne djelatnosti, što

se dešava relativno kasno. Splitski kaptol, iako najstariji u Hrvatskoj, sa javnom djelatnošću počinje tek šezdesetih godina XIV stoljeća. S druge strane, Dubrovački kaptol nije obavljao javnu djelatnost, ali njegovi kanonici jesu. Oni su, ustvari, bili prvi notari dubrovačke kancelarije i tu će dužnost obavljati do sredine XIV stoljeća. Vremenom javni notari potiskuju kaptolske.

Na osnovu pregledane izvorne građe i literature autor zaključuje da Kninski kaptol među svim dalmatinskim mjestima javne djelatnosti zauzima prvo mjesto po opsegu obavljanog posla, a za njim su slijedili Ninski, Zadarski i Splitski kaptol.

Obrađujući pojedinačno kaptole, autor je nastojao utvrditi i način njihovog izdržavanja. Kaptoli su izdržavani od brojnih nekretnina, zemljišta, vinograda, vrtova, misa, pogreba, zavjeta, zatim desetine, poklona, milostinje itd. Neki od članova kaptola imali su i redovne godišnje prihode u dukatima (kanonik sakrista u Stonsko-korčulanskom kaptolu).

Nakon detaljnog pojedinačnog upoznavanja sa kaptolima knjiga je upotpunjena četvrtim poglavljem (367-434), koje čini njen zaseban dio. *Zaključna razmatranja* na hrvatskom, engleskom, italijanskom i njemačkom jeziku predstavljaju rezime autorovih istraživanja o srednjovjekovnim kaptolima na području Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre. U

ovom dijelu nalazi se i spisak *Izvora i literature* kojom se autor služio u toku nastajanja ove vrlo važne knjige za upoznavanje hrvatskog srednjovjekovlja, te registar imena osoba i mjesta. Na samom kraju knjige dati su najvažniji biografski podaci iz bogatog naučnog rada Ante Gulina.

Tehnički, knjiga je vrlo dobro urađena, a tekst obogaćen odgovarajućim fotografijama crkava uz koje su nastajali kaptoli čijim se nastankom, razvojem i značajem u historiji bavio autor.

Do ovog rada općenito je bila nedovoljno posvećena pažnja izučavanju uloge dalmatinskih kaptola u izdavanju javnih isprava. Izuzetak predstavlja Stonsko-korčulanski kaptol, o kojem je govoreno u nekoliko opsežnijih radova o biskupiji, te Zagrebački i Šibenički kaptoli kojima je poklonjena dolična pažnja. Pogodnost za izučavanje ove strane historije kaptola predstavlja bogata arhivska građa biskupija. Za izučavanje Zadarskog kaptola najviše izvora svakako daje tamošnji Arhiv. Upoznavanje historije hrvatskih srednjovjekovnih kaptola postalo je dostupno i širem krugu zainteresiranih za ovu temu zahvaljujući trudu i naučnom radu Ante Gulina. Ova publikacija popunjava veliku prazninu u naporima za proučavanje srednjovjekovne historije Hrvatske. ■

Elmedina Kapidžija

Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009, 266 str.

Autor knjige koju ovom prilikom predstavljamo rahmetli akademik Husref Redžić (1919-1984), dugogodišnji profesor Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, jedan je od značajnijih istraživača bogate bosanskohercegovačke kulturno-historijske baštine. Svojom djelatnošću obuhvatao je arhitektonsko i urbanističko projektovanje, konzervatorsko-restauratorske radove, te naučnoistraživačke radove iz oblasti historije arhitekture i umjetnosti. Posebno je zaslužan za istraživanje islamske arhitekture i umjetnosti, o čemu svjedoče njegove monografije: *Islamska umjetnost Jugoslavije*, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* i *Umjetničko blago Jugoslavije – arhitektonska i dekorativna umjetnost islama*. Međutim, značajni su i njegovi radovi nastali kao rezultat angažmana na izučavanju umjetnosti srednjeg vijeka (*Vlastiti izraz srednjovjekovlja*; *Stanovanje u srednjovjekovnim utvrđenjima Sokocu, Bilaju i Komotinu*; *Društveno-ekonomske i političke osnove srednjovjekovne umjetnosti u BiH* i dr.). Iz ovog područja njegovog naučnoistraživačkog rada nastala je i monografija *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, kojom je značajno doprinio izučavanju srednjovjekovne zaostavštine.

Sam naslov knjige ukazuje da se u njoj govori o gradovima, odnosno utvrdama nastalim u srednjem vijeku, a čiji se ostaci nalaze na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Tako su predmet interesovanja autora ove knjige bile i utvrde koje nisu ulazile u sastav srednjovjekovne bosanske države (gradovi i utvrde smješteni uz Unu

i u Cazinskoj krajini, koji su bili dijelom nekadašnje Ugarske). Međutim, istovremeno su izostavljene srednjovjekovne bosanske utvrde koje se ne nalaze na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

Srednjovjekovna utvrđena prebivališta, kako grad definiše autor, predstavljaju najznačajnija građevinska ostvarenja srednjega vijeka. Oni su spomenici kulture, svjedoci kulturnog i civilizacijskog dometa određenog razdoblja. Ostaci ovih utvrda predstavljaju vrlo važan izvor za proučavanje života jedne epohe. Većina njih je poslužila i kao jezgra oko koje su se formirali današnji gradovi. Njihovim izučavanjem uspostavljamo duhovnu vezu sa prošlošću, a Husref Redžić nam je svojim predanim radom pomogao u tome. U okviru jednog šireg projekta Arhitektonskog fakulteta, zajedno sa svojim timom, prilično dugo je radio na sakupljanju podataka o bosanskohercegovačkim srednjovjekovnim gradovima i otkrivanju njihovih ostataka. Iako spomenuti projekat nikada nije završen, svi prikupljeni podaci bili su obrađeni i dostupni studentima arhitekture, a Husref Redžić je nastavio rad na pripremanju knjige koja bi obuhvatila rezultate tog istraživanja. Međutim, do danas su bili objavljeni samo neki dijelovi ovog obimnog istraživačkog rada. Uz sve poteškoće, rukopis je 25 godina nakon nastanka dočekaio i svoje posebno izdanje. Nažalost, autor nije doživio njeno štampanje, a ni recenzent dr. Ivo Bojanovski. Rukopis za štampanje pripremio je mr. Amir Kliko, koji se, nastojeći očuvati originalni tekst, ograničio na vrlo mali broj intervencija.

Da bi mogao pristupiti pojedinačnoj obradi srednjovjekovnih gradova i utvrda, autor je u u prvom, vrlo važnom dijelu knjige dao kratak pregled političkih prilika u Bosni u toku srednjeg vijeka, te osnov-

ne arhitektonske podatke (pregled arhitektonskih objekata koji su činili utvrđeni grad: glavne kule, stambene kule, bedemi, bedemske kule, kapije, otvori za gađanje, dvorac, kapele i dr.) koji su vrlo važni za razumijevanje date teme.

Osnovni kriterij prilikom izbora mjesta gradnje utvrde bio je strateški položaj. Stoga je većina bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih utvrda smještena na teško dostupnim mjestima. Kao dobar primjer autor navodi Srebrenik u Usori, koji je izgrađen na teško pristupačnoj stijeni. Mjesto izgradnje uvjetovalo je nastanak jedne od osnovnih karakteristika ovih utvrda – nepravilan tlocrt koji je takav jer je morao pratiti osobine terena (slobodno postavljanje utvrde na teren bez pravilnih geometrijskih oblika i rasporeda, te vješto korištenje konfiguracije terena). Utvrđeni grad župe Duvno - Rog rijedak je primjer usklađivanja pravilnih geometrijskih oblika sa maksimalnim prilagođavanjem konfiguraciji tla. Elastična postava na teren pravilne osnove utvrde (utjecaj razvijene gotike) iskustvo je domaćih graditelja koji su znali iskoristiti prednosti terena. Po svom tlocrtu, dosta pravilnim geometrijskim oblicima i rasporedom bedemskih kula gradovi Pounja i Cazinske krajine (Bihać, Bužim) razlikuju se od bosanskih srednjovjekovnih gradova, što je razumljivo s obzirom da pripadaju kasnoj gotici krajeva koji nisu bili u sastavu srednjovjekovne bosanske države.

S obzirom da su rijetki pisani podaci o nastanku ili osnivaču srednjovjekovnih gradova i utvrda, vrlo je značajno što autor na osnovu veličine i oblika pojedinih arhitektonskih elemenata, građevinskog materijala i načina izrade uspijeva utvrditi vrijeme njihovog nastanka. Većina gradova se u izvorima spominje tek u XIV i XV

stoljeću, ali materijalni ostaci pokazuju da su oni nastali dosta ranije (od XII/XIII st.).

Stil gradnje je povezan sa vremenom nastanka i moguće ga je odrediti prema broju kula, pravilnosti tlocrta utvrde, načinu obrade klesanica, prema vrsti materijala i drugim općim graditeljskim oznakama. Srednjovjekovni gradovi i utvrde u Bosni i Hercegovini vezani su za gotiku i romaniku, uz osjetan umjetnički utjecaj iz susjednih zemalja, prije svega primorskih krajeva i Ugarske, manje iz Raške (samo u današnjoj istočnoj Hercegovini).

Mogli bismo reći da je prvi dio knjige poslužio kao uvod glavnom dijelu koji sadrži pojedinačno predstavljanje 147 utvrda izloženo abecednim redom, što omogućava brže i jednostavnije informisanje. Dajući samo osnovne historijske i arhitektonske podatke, autor je nastojao obuhvatiti što veći broj bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih gradova i utvrda, te smo na taj način dobili svojevrsan leksikon tih gradova, odnosno utvrda. Knjiga koja sadrži, zaista, izuzetno značajne podatke, obogaćena je većim brojem crteža, što je čini potpunijom.

Autor je nastojao istaknuti značaj svake navedene utvrde, kao i njenu ulogu kroz višegodišnje postojanje i na taj način utvrditi kontinuitet života u pojedinim gradovima i utverdama još od antike. Većinu srednjovjekovnih utvrda, naročito onih koji se nalaze uz granice kasnijih država, Osmanlije su preuzele, dogradile i prilagodile svojim potrebama.

O gradovima kao što su Jajce ili Bobovac i ranije je jako puno pisano, ali jedini grad koji do sada ima savremenu monografiju nastalu na detaljnim arheološkim istraživanjima je Bobovac. To je i jedini grad koji je u potpunosti istražen, dok su ostali gradovi samo djelimično ispitivani i to u različite

svrhe. Rezultati tih istraživanja su uglavnom ostali razbacani na raznim mjestima i u brojnim publikacijama. Husref Redžić je pokušao sve te podatke sakupiti na jednom mjestu i predstaviti kao cjelinu iz koje se može spoznati graditeljsko naslijeđe srednjovjekovne bosanske države. Tako je svojim radom obuhvatio i utvrde Polimlja (Brodar, Ljubanj, Mrsovac, Revanjski grad i dr.), čiji se dosta oskudni ostaci u većini slučajeva nalaze u jako lošem stanju. Zbog takvog stanja, bez detaljnog arheološkog istraživanja pojedinim gradovima nije moguće utvrditi ni tlocrt, odnosno prostorni raspored utvrde.

Knjiga *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini* nastala je kao rezultat autorovih proučavanja izvora i literature o srednjovjekovnim gradovima u Bosni i Hercegovini koji su do tada bili poznati, te vlastitih istraživačkih radova na terenu. U svom radu pokušao je dati odgovore na neka od ključnih pitanja historijskog razvoja i izgleda pojedinih utvrda. Izučavanje starih gradova i utvrda mora biti interdisciplinarno, tako da rad Husrefa Redžića zalazi u tri nauke: historiju, arheologiju i arhitekturu. Ističući zasluge svojih prethodnika, olakšao nam je uočavanje njegovog ličnog doprinosa u proučavanju ove teme, gdje se posebno ističe njegovo umijeće da tačno razdvoji dogradnje u pojedinim periodima (antika – srednji vijek – period

osmanske vladavine). Pored toga, ističući potrebu za daljnjim istraživanjima, za svaku predstavljenu utvrdu označava prioritete, naglašava gdje i šta još treba da se radi (arheološka i arhitektonska istraživanja, te konzervacija i restauracija), potcrtavajući kako je Bosna i Hercegovina bogata ostacima koji se moraju iskoristiti za nauku, ali i turizam. Odgovore koje bi nam dala nova istraživanja bili bi korisni ne samo za historiju gradova u Bosni i Hercegovini, već i za centralno-evropske gradove u doba gotike.

Pored značaja ove studije i njenog velikog doprinosa izučavanju date problematike, znatan dio srednjovjekovnih gradova, odnosno utvrda ostao je neobrađen, što je razumljivo s obzirom na brojne ostatke srednjovjekovnih utvrda na prostoru Bosne i Hercegovine. Dajući osnovne historijske i arhitektonske podatke o pojedinim utvrdama, Husref Redžić nije mogao ukazati na sve njihove urbane i arhitektonske karakteristike ili njihovu historijsku ulogu. Bilo bi dobro da su se rukopisu mogli dodati rezultati novijih istraživanja, novi geodetski snimci tlocrta i sl.

Po svom konceptu ova knjiga predstavlja zanimljivo štivo prilagođeno širem krugu čitalaca. Nadamo se da će pobuditi interesovanja za nova istraživanja i poslužiti kao osnova od koje treba krenuti dalje ■

Elmedina Kapidžija

Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*. Београд: Историјски институт, Посебна издања, Књига 56, 2008, 469 str.

Tokom 2008. godine pažnju naučne javnosti privukla je knjiga Jelene Mrgić, *Северна Босна 13–16. век*, koja predstavlja prvo cjelovito sintetsko djelo o zemljama srednjovjekovne Bosne – Usore i Soli, u izdanju Istorijskog instituta u Beogradu. Ova knjiga je rezultat dopunjene doktorske disertacije, odbranjene na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2007. godine, pod nazivom *Северна Босна у средњем веку. Земља – Историја – Народ*, pred komisijom: Sima Ćirković, Miloš Blagojević, Andrija Veselinović i Siniša Mišić. Jelena Mrgić spada u red mlađih srpskih historičara. Pored niza radova čiji je fokus bosansko srednjovjekovlje, zapažena je i njena monografija – *Donji Kraji. Krajina srednjovjekovne Bosne*, objavljena 2002. godine u Beogradu, kao i rad na objavljivanju bosanskog diplomatskog materijala u seriji *Stari srpski arhiv*. Ova nova knjiga, također monografskog karaktera, vremenski i prostorno obuhvaća, u poređenju sa drugim dijelovima srednjovjekovne bosanske države, dosta zamršenu i prilično neistraženu oblast sjeverne Bosne. Gledano s geografskog aspekta, polju interesa autorice pripada područje koje omeđuju rijeke Vrbas, Drina i Sava, a sa historijskog, bosanske zemlje Usora i Soli. Sadržaj knjige se prepoznaje kroz šest cjelina, koje se po koncepciji i metodološkom izrazu međusobno razlikuju. Međutim, po strukturi, kao i po metodologiji knjiga se može podijeliti na dvije tematske cjeline: srednjovjekovni i osmanski period, koji su obrađeni

sa stanovišta historijske geografije, demografije i ekonomije.

Prilaz ovom tematskom okviru, koji je u historiografiji već duže prisutan i pored mnoštva studioznih radova, ostao je uglavnom površan, suviše uopćavan u radovima autora koji su se bavili krupnijim ili drugačijim temama – barem kada je srednji vijek u pitanju. Stoga autorica u prvom poglavlju pravi presjek stanja obrade i nivoa dosadašnje istraženosti ove teme. Osmanski period je u poređenju s drugim krajevima veoma dobro osvijetljen brojnim radovima neprikosnovenog Adema Handžića i u manjoj mjeri Nedima Filipovića i Hazima Šabanovića, čije je radove, bazirane na izvornim svjedočanstvima osmanskih arhiva, autorica obilato koristila. Karakteristika srednjovjekovnih izvornih podataka za ovaj prostor su usitnjenost, fragmentarnost i do danas nedovoljna eksploatiranost, a u poređenju sa drugim dijelovima bosanske države, skoro u potpunosti nedostaje građa Dubrovačkog arhiva, najvrednijeg savremenog ishodišta za izučavanje historije srednjovjekovne Bosne. Da bi nadomjestila ovaj historijski vakuum, autorica se umjesto na *jug* okreće prema *sjeveru*, odnosno, izvorima mađarske provenijencije, pažljivo objavljivane od strane neumornog Lajosa Thallóczya, kao i duge lepeze drugih mađarskih i hrvatskih historičara, od kojih se posebno ističe nedavno preminuli mađarski historičar Pál Engel, čiji su ispisi, posebno za period od pada bosanske države do osmanskog osvojenja, u ovom radu inkorporirani. Kako kaže autorica, sama priroda sačuvanih izvornih podataka kao i njihova malobrojnost uvjetovala je “potrebu da se i početna i krajnja vremenska odrednica prekorači”; stoga, ne treba nas čuditi što je prisutan veći broj bibliografskih jedinica koje tretiraju XVII,

XVIII pa čak i XIX stoljeće.

Stanje istraženosti historije Usore i Soli s obzirom na karakter izvora i manjeg broja naučnih pristupa u poređenju sa drugim oblastima srednjovjekovne Bosne ipak je dobro pokriveno i zastupljeno u historiografiji. Međutim, jedna sinteza koja bi obuhvatila ne samo političku historiju nego i privrednu, etničku, topografsku – dosad nije urađena. Dosadašnji pristupi ovoj temi ogledaju se uglavnom kroz brojne radove Pave Živkovića, potom Pavla Anđelića, Đure Baslera, Mihaila Dinića, Desanke Kovačević-Kojić i drugih, kao i u sintetskim radovima o srednjovjekovnoj Bosni Vjekoslava Klaića, Vladimira Ćorovića, Napretkovoju *Povijesti Bosne*, te Sime Ćirkovića i Dubravka Lovrenovića, koji su iznova pretresali i u drugačijem ruhu prezentirali novije pokazatelje. More raznovrsne literature raštrkane u formi raznih zbirki izvora, članaka, knjiga, osmanskih deftera, kanuna i kanunnama, čiji su podaci, usput rečeno, često fragmentarnog i površnog karaktera, uz to i često hronološki neujednačene, autorica je sakupila i uskladila na jednom mjestu. Ovim putem, vrativši kazaljke na satu, Jelena Mrgić nam je omogućila da provirimo kroz prozor jednog davno zaboravljenog vremena.

Wosora, *Wassora*, *Wasscura*, *Wozora* i *Vozora* sve su oblici naziva zemlje koja se u kancelarijama Rima i Ugarske tokom XIII stoljeća javlja za označavanje Usore, čiji domaći naziv prvi put srećemo tek od trećeg decenija XIV stoljeća. Zemlje Usora i Soli su se isprva razvijale sjeverno od zemlje Bosne, prema sadašnjem stanju saznanja. Iako se prvi put u pisanim spomenicima javljaju tek 1225. godine, postoje brojni razlozi koji upućuju na to da je politička autarhija ove oblasti nastala mnogo ranije (P. Anđelić, N. Klaić). Međutim, kod

autorice dolazi do zabune oko kompleksnog pitanja postanka ovih zemalja, dok na 54. stranici, prilikom navođenja prvog pisanog spomena Usore i Soli, kaže da se "organizovanje ovih prostranih teritorijalno-upravnih jedinica sigurno datira u *znatno raniji* period s obzirom na to da je reč o *dugotrajnom* i *postepenom* procesu izgradnje teritorijalne organizacije jedne države (potcrtao N.R.)". U zaključnim razmatranjima autorica mijenja mišljenje, te kaže da se "sa većom sigurnošću (se) može pretpostaviti da su 'zemlja' Usora i 'zemlja' Soli nastale tokom vladavine velikog bosanskog bana Kulina (pre 1180 – oko 1204)" (368 str.), što se svakako ne može nazvati *znatno ranijim* periodom. U poglavlju *Tok istorije* (33-170) autorica prati razvoj ove oblasti od predslavenskog doba do sredine XVI stoljeća, u vremenskim okvirima u kojim su se izmijenile vlasti Srbije, Bosne, Ugarske i na koncu Osmanskog carstva. Autorica se u ovom dijelu ne zaustavlja samo na komparaciji i vrednovanju raznovrsne literature, od kojih veliki dio čine objavljene zbirke izvora, nego taj isti materijal stavlja pod lupu kritike. Nakon što su Usora i Soli (ili samo njeni istočni dijelovi) pune tri četvrtine stoljeća, od 1247. do 1319, bili pod neposrednim ugarskim vrhovništvom, ove zemlje trajno dolaze pod vlast Bosne, odmah na početku snažne bosanske ekspanzije za vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića 1322. godine. Šturi pokazatelji XIII stoljeća ipak su omogućili autorici da uz pomoć literature zaokruži granice ovih zemalja, te da prati naglu integraciju Soli u Usoru, kao i širenje Usore na račun drugih oblasti. Tokom XV stoljeća ove oblasti su bile pod rastućom dominacijom Ugarske, koja će se produžiti nakon pada Bosne 1463. godine. Sjeverna Bosna, razdijeljena na dvije odbrambene zone, čija su se sje-

dišta nalazila u Jajcu i Srebreniku, zadržat će nekih 50-ak godina nabujali osmanski val koji će *potopiti* najprije južne provincije Ugraske, zatim nju samu na Mohaču 1526. godine i zaustaviti se konačno pod Bečom. U uvodnim razmatranjima autorica ilustrativno opisuje ovo područje kada kaže da je "severnoj Bosni od početka bila dodijeljena uloga pograničnog pojasa, odnosno zone dodira gde su se preplitali raznovrsni politički i kulturni uticaji, i gde je došlo do neprekidnog mešanja različitih društvenih, privrednih i kulturnih obrazaca." Dolaskom pod osmansku vlast sjeverna Bosna biva podijeljena u dva sandžaka: Zvornički, koji je dopirao do rijeke Bosne i Bosanski, u koji su ušli preostali (zapadni) dijelovi srednjovjekovne Usore. Prepoznatljive razvojne faze sjeverne Bosne našle su vidljive konture u radu autorice, čiji političko-historijski dio završava razmatranjem njenog definitivnog pada pod osmansku vlast.

Poglavlje *Prirodna sredina i njene promene* (13-32), obrađeno je sa stanovišta historijske geografije. Autorica ukazuje na veliki značaj klimatskih gibanja, rasporeda hidrografske mreže, reljefa i šumske vegetacije, pritom slijedeći modernu svjetsku historiografiju, koristeći se novim i oporbanim metodama koje daju odlične rezultate. Tako se pridaje veliki značaj globalnim klimatskim promjenama, odnosno *srednjovjekovnom toplom periodu* (Medieval Warm Period – MWP) koji je trajao od oko 850/1000. do 1200-1300. godine, kao i hidrografskoj mreži sjeverne Bosne i njenom utjecaju na demografske, političke pa čak i na kulturne prilike. Tako je, naprimjer, rijeka Sava, mijenjajući tok u svom srednjem slivu za nekoliko kilometara prema jugu, imala direktan utjecaj na granicu zemlje Usore. Rijeka Bosna je opet oko 1663. godine promjenom toka "progutala" Crkvu

sv. Ilije kod Modriče itd. (22 str.) Uz ovo poglavlje naslanja se posljednje – *Plodovi zemlje* (273-365), koje je u naučnom smislu afirmativno i inspirativno, jer do sada nije bilo pokušaja da se pobliže istraži privreda, zemljoradnja, život na selu i ostale vrste aktivnosti stanovništva na prostoru sjeverne Bosne u periodu koji ova knjiga obrađuje, a koje su ostajale na marginama historijskog procesa. Primjera radi, "nema nijedan direktan podatak iz sačuvanih historijskih izvora za srednjovjekovni period," ali "i ovde su ljudi živeli u selima, trgovima i gradovima," ističe autorica, slično kao u drugim susjednim područjima. Komparativna metoda pokazala se kao moćan instrument, koji je autorica uz dopunu s manjim brojem domaćih ali i suviše iskričavih podataka vješto ukomponirala, koristeći se pri tome analogijom sa prirodnim ali i kulturnim i jezički sličnim područjima Hrvatske, Ugarske i Srbije.

Nastojeći popuniti prazninu koju u rijetkim prilikama popunjava srednjovjekovni diplomatski materijal, privredni i demografski dio svoje studije autorica uglavnom bazira na građi osmanskog porijekla, kao i na temelju rezultata arheoloških istraživanja. Malobrojni izvorni podaci ukazuju na činjenicu da je stanovništvo sjeverne Bosne uglavnom živjelo po selima, čak je ruralizacija bila jače zastupljena nego u drugim krajevima Bosne. Tokom XIII stoljeća, za vrijeme vladavine bana Prijezde, može se pratiti trgovina robljem sa područja Usore. Riječ je o ukupno 20 slučajeva, između 1281-1283. godine, da se robinje (*ancillae*) de Vsora prodaju na tržištu u Dubrovniku. Tokom ovog perioda Usora prednjači po broju robinja odvođenih u Dubrovnik. Autorica ističe da je tokom XIV stoljeća sjeverna Bosna, zajedno sa ostalim dijelovima bosanske države doživjela eko-

nomski i demografski procvat. U ovo vrijeme se podižu gradska utvrđenja i brojne tvrđave od trajnijeg materijala, kamena i maltera. Podignute su ili revitalizirane tvrđave poput Srebrenika – *najtvrdjeg grada u Usori*, Teočaka, Koraja, Sokola kod Gračanice, Gračaca (današnjeg Gradačca), te Dobora na koncu XIV stoljeća. Najznačajnije demografske promjene nastupaju početkom XV stoljeća za vrijeme vojnih sukoba Ugarske i Bosne, nakon čega su veći dijelovi sjeverne Bosne pripali ugarskoj kruni. Nakon pada bosanske kraljevine u sjevernoj Bosni je nastala velika pometnja – na njenoj teritoriji dolazi do vojnih sudara Ugarske kraljevine i Osmanskog carstva – možemo reći da se u ovom periodu sjeverna Bosna nalazila *između osmanskog čekića i ugarskog nakovnja*. Stoga nije ni čudo što prvi osmanski defteri bilježe u nekim nahijama svega nekoliko naselja sa desetinama mezri, ranije kultiviranim naseljima, koji su vremenom opustjeli. Prateći osmanske izvore, autorica konstatira da se u narednom periodu broj stanovništva postepeno stabilizirao sa stalno rastućom tendencijom tokom XVI i XVII stoljeća. Iako je autorica samo načela pitanje vlaških kretanja, bilo bi značajno ustanoviti njihov stepen i intenzitet tokom XVI stoljeća – o ovim pitanjima je prije nekoliko decenija iscrpno pisao Adem Handžić. Naglašavamo da autorica u obradi demografskih promjena i utjecaja pravoslavne crkvene organizacije u sjevernoj Bosni pristupa s polazišta Srpske historiografske škole.

Autorica se osvrnula i na konfesionalne prilike u sjevernoj Bosni. Pored katoličke crkvene organizacije, Crkve bosanske i procesa islamizacije, najviše prostora je posvećeno pravoslavnoj crkvenoj organizaciji. Prava je šteta što se autorica nije detaljnije osvrnula na prisutnost Crkve bo-

sanske i njenog intenziteta u sjevernoj Bosni, te njenog iščeznuća sa ovih prostora.

Djelo je obogaćeno slikovnim priložima koji su nerijetko u boji i sa izvanrednim kartografskim materijalom čija bi vrijednost bila još veća da se sve priložene karte, izuzev posljednje, nisu ograničile na format knjige. Tu je još obiman registar, doduše sa manjim propustima, podijeljen na *imenski, geografski i pojmovni*. Pažljivom čitaocu neće promaći ni dosta opširan *Summary* (Sažetak na engleskom jeziku), koji će sasvim sigurno dati zadovoljavajući odgovor zainteresiranim licima koji zbog jezičke barijere nisu u mogućnosti iščitati veći dio knjige.

Zahvaljujući zavidnom istraživačkom naporu autorice ova regija se barem dijelom otrgnula ispod mračne zavjese koja je nad njom dugo visila, prouzrokovana, međutim, manjkom izvornog materijala. Možemo utvrditi da je ovom monografijom historija sjevernog dijela srednjovjekovne Bosne umnogome oživljena i da je dobra polazna tačka za podrobnija istraživanja. Svaki korak naprijed ogledao bi se u smjeru istraživanja mikroregije, koja nije ni približno dobro obrađena, a koja predstavlja pravu riznicu za historičare. Jedna srednjovjekovna historija primjerice Gradačca, Brčkog, Koraja, Teočaka ili Bijeljine, sa inkorporiranjem najnovijih saznanja mađarske historiografije, bila bi prava poslastica.

Pisanje lokalne historije zadobilo je tokom posljednjih nekoliko decenija veliku pozornost u historijskoj nauci. Povoljne okolnosti koje su doprinijele toj pojavi ogledaju se, prije svega, u činjenici što se u posljednjih 150 godina pristupalo sistematskom objavljivanju izvora i njihovoj kritičkoj obradi u historijskim radovima. Zahvaljujući mnogim entuzijastima koji

su se pasionirano prihvaćali ovog *divovskog* zadatka, današnjim istraživačima je omogućeno da pristupe detaljnijem i obuhvatnijem istraživanju mikroregije. Skoro nepregledna literatura, neadekvatna naobrazba i nedovoljno istančan kritički aparat, postali su u novije vrijeme kamen spoticanja mnogih autora koji su se odvažili pristupiti pisanju lokalne monografije. To je rezultiralo pojavljivanjem velikog broja lokalnih historija često naslovljenih "Od najstarijih vremena do...", čiji diletantski pristup već ostavlja trajne posljedice, s obzirom da su radovi ovog tipa namijenjeni prvenstveno neakademskoj čitalačkoj publici. Stoga će ova knjiga poslužiti kao školski primjer kako metodološki pristupiti istraživanju mikroregije, a svojom faktografijom i bogatim bibliografskim aparatom otvoriti vrata nadolazećim istraživačima.

Još uvijek je otvoreno pitanje pravnog položaja Usore i Soli, zatim pitanje rasprostriranja vlasteoskih posjeda i vladarskih domena na ovom području. Konfesionalna slika i vjerske prilike još uvijek *vape* za odgovorima. Jedan od pozitivističkih elemenata je činjenica da je ova knjiga pokrenula mnogo više pitanja i pored mnoštva odgovora koja je dala, te je na taj način ukazala na smjernice budućih istraživanja. Tek ćemo tada najbolje moći procijeniti vrijednost ovog djela.

Geografija kao prostorna horizontala i historija kao vremenska vertikala tvore koordinatni sistem na kojem se puno bolje i jasnije uočavaju povijesni tokovi. Jelena Mrgić, kao odlični poznavalac historijske geografije, na harmoničan način je posložila note na povijesnoj skali, koja je predstavljena u obliku sjeverne Bosne. Temeljno istraživanje navedenih aspekata, na osnovu podrobno pretresene izvorne

građe, daje jednu cjelovitu sliku davno razbijenog mozaika. Sigurno je da će ova knjiga zbog jednostavnog i razumljivog stila pisanja naći mnoge poklonike i da će za njom posezati kako akademska tako i šira javnost. Nadamo se da će ovo djelo biti podsticaj da uskoro čitamo mnogo više naučnih radova o sjevernoj Bosni, kojih svakako manjka.

Na samome kraju, ističemo da je za ovo djelo Jelena Mrgić dobila prestižnu Nagradu grada Beograda iz oblasti društvenih i humanističkih nauka za 2008. godinu ■

Nedim Rabić

Hans Magenschab, *Josef II.
Österreichs Weg in die Moderne.*
Wien: 2006, 287 str.

Iako u istoriji nije ostavio naročito upečatljiv trag u kontekstu dužine vladavine, habsburški vladar Josip II (1780-1790) je, zahvaljujući svojim radikalnim reformskim namjerama, postao jedan od najvećih fenomena evropske istorije, te je produkcija biografskih djela, kao i analitičkih pokušaja valorizacije pojedinih segmenata njegovog djelovanja, vrlo intenzivna i na početku 21. vijeka. Ono što Josipa II čini tako interesantnim istoričarima, a i čitalačkoj publici, jeste permanentna nemogućnost historiografije da jasno i konačno odgovori na pitanje koliko je on u svojim nastojanjima zaista bio liberalan i koliko je anticipirao neka moderna sociološka i državno-politička rješenja.

S obzirom da je njegova kratkotrajna samostalna vladavina ostavila dubok trag u historiji Austrije, Njemačke, srednje Evrope, Balkana, te Evrope u cjelini, percepcija njegovih aktivnosti uvijek je bila povezana sa, u nauci u osnovi vrlo nepotrebnim, intenzivnim emocijama. U tom smislu se historiografija 20. vijeka nije značajno razlikovala od historiografije 19. vijeka, kao i od samog historijskog naslijeđa 18. vijeka, gdje je jedan od bitnijih faktora za spoznaju lika i djela habsburškog vladara bilo njegovo izrazito negativno predstavljanje od strane Katoličke crkve, prvenstveno u kontekstu razračunavanja sa njegovim reformama usmjerenim ka ukidanju određenih crkvenih redova i zatvaranju manastira, te sofisticiranom stavljanju crkve pod državnu kontrolu. Ne samo taj segment nego i mnogi drugi aspekti njegove vladavine doživljavani su na vrlo različite načine, pa je osnova globalne percepcije Josipa II postala kontroverznost.

Kompleksnost spomenute kontroverznosti dodatno je intenzivirana kroz neopozivu činjenicu da je percepcija aspekata djelovanja Josipa II uvijek evoluirala u skladu sa aktuelnim političkim dešavanjima u svijetu i Evropi, što je često impliciralo ad hoc stvaranje konekcija između Josipa II i najrazličitijih političkih procesa. Tokom Drugog svjetskog rata neki njemački historičari, skloni nacional-socijalističkoj ideologiji, rado su karakterisali Josipa II kao začetnika "velikonjemačke" ideje, pravdajući na taj način u austrijskim okvirima "Anschluß" iz 1938. godine (npr. Viktor Bibl, *Kaiser Josef II. Ein Vorkämpfer der Grossdeutschen Idee* [Car Josip II. Prvoborac velikonjemačke ideje], Wien 1943). Danas historičari pronalaze sličnosti između nastojanja habsburškog vladara i savremenih društvenih reformi, naročito u Austriji i Njemačkoj. Na tom

tragu je i djelo Hansa Magenschaba *Josef II. Österreichs Weg in die Moderne* [Josip II. Austrijski put u moderno doba].

Sam predgovor Hansa Magenschaba otkriva da je riječ o djelu "ograničene ambicije". On prilikom pisanja nije imao namjeru da pokuša ponoviti ili prevazići domete koje je ostvario Paul von Mitrofanov u svojoj klasičnoj biografiji Josipa II, pisanoj prije gotovo 100 godina (Paul von Mitrofanov, *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit* [Josip II. Njegova politička i kulturna djelatnost], Wien-Leipzig 1910), a koja i danas važi kao faktološki i analitički jedno od najutemeljenijih djela o ovom habsburškom vladaru. Osim toga, on se nije namjeravao ni baviti određenim aspektima vladavine Josipa II, kako je to tokom posljednjih decenija više-manje uspješno demonstrirano u raznim djelima o čuvenom sinu Marije Terezije.

Štaviše, u predgovoru je Magenschab jasno naznačio da je, u dogovoru sa izdavačem, odustao i od naučnog aparata u samoj knjizi. Time je definitivno potvrđena njegova namjera da djelo učini više publicističkim, kako bi se povećala njegova otvorenost što široj čitalačkoj publici, te samim tim omogućio veći komercijalni uspjeh. To je imalo dodatan značaj tim prije što je djelo objavljeno (faktički, ono je preoblikovana verzija ranijih autorovih radova o Josipu II, kompiliranih od kraja sedamdesetih godina 18. vijeka!) u Beču, u godini kada je slavljena 250. godišnjica rođenja Wolganga Amadeusa Mozarta, pa je publicistička produkcija vezana za 18. vijek upravo te godine dostigla sve rekorde u kontekstu kvantiteta, ali i prodaje. Ipak, Magenschab je od početka do kraja insistirao na naučnosti svog pristupa proučavanju života Josipa II. Ne može se poreći da je u određenim segmentima i uspio u tome,

ali u cjelini svakako nije.

Posebno upečatljiv je autorov neuspjeh da poveže aktivnost Josipa II sa savremenim političkim i socijalnim stremljenjima u Austriji. U uvodnom poglavlju, naslovljenom *Motiv. Ein roter Faden ins 21. Jahrhundert* [*Motiv. Crvena nit u 21. vijek*], Magenschab uporno nastoji da ukaže na kontinuitet pozitivnog naslijeđa Josipove vladavine u savremenoj Austriji i srednjoj Evropi, te tako ukaže na značaj i aktuelnost svog rada, ali ne podnosi nikakve validne dokaze za takve tvrdnje. On je inače vrlo hrabar i otvoren u svojim izjavama i očigledno je svjestan značaja koji njegovo djelo ima i u kontekstu određenih političkih pozicioniranja. Tako on u uvodnom poglavlju zaključuje: *Ali može se slobodno izjaviti: bez jozefinskih reformi velika regija između Visle i Drine, odnosno Srednjonjemačkog gorja i istočnih Karpata vjerovatno bi postala žrtva jedne vrste balkanizacije* (str. 11). Ovakav postkolonijalistički diskurs u kontekstu percepcije Balkana, naročito unutar segmenata zapadne i srednje Evrope, prisutan je već gotovo 100 godina upravo kroz konstantan transfer famoznog pojma "balkanizacija". Samo tradicionalističko pežorativno prizivanje balkanizacije sasvim sigurno ne čini Magenschabov pristup naročito modernim, a ni liberalnim ili konstruktivnim, što bi trebala biti jedna od osnovnih karakteristika savremene transmisije avangardnog naslijeđa Josipove vladavine.

Za istoričara je svakako bitnije suočavanje sa preciznošću u deskripciji mnogobrojnih geopolitičkih mehanizama koji su uslovljavali poteze Josipa II i cijele Austrije tokom druge polovine 18. vijeka. U tom kontekstu u Magenschabovoj biografiji austrijskog vladara mogu se pronaći neka vrlo interesantna mjesta. Već sam čin

vjenčanja Josipa II sa Izabelom od Parme, 1760. godine, autor vidi kao krucijalnu tačku provođenja u djelo koncepta Marije Terezije o približavanju habsburškoj burbonske (francuske) dinastije, putem stare habsburšketaktike sklapanja politički usmjerenih brakova. Nema sumnje da je takav koncept bio živ u glavi austrijske vladarke u samom tom trenutku, ali u relacijama sa tada svakako moćnijom Francuskom nije više igrao tako bitnu ulogu. Insistiranje na takvom konceptu činilo je njena nastojanja u osnovi arhaičnim, pa i današnji pokušaj pozitivne revalorizacije u osnovi neuspješne implementacije srednjovjekovnih taktika tokom druge polovine 18. vijeka djeluje sasvim arhaično. Sasvim je jasno da je austrijski kancelar Kaunitz-Rietberg bio krucijalna osoba za provođenje u djelo diplomatske revolucije (*Renversement des Alliances*) i da je geopolitička konstelacija uoči Sedmogodišnjeg rata (1756-1763) bila krucijalna osnova za stvaranje saveza Austrije i Francuske. Kasnije je taj savez bio formalno donekle učvršćen brakom budućeg francuskog kralja Luja XVI i Marije Antoanete, najmlađe kćerke Marije Terezije. Na kraju krajeva, Austriji savez sa Francuskom tokom cijelog svog trajanja (1753-1792) nije donio nikakve beneficije. Tvrdnja da je za stvaranje i održavanje tog saveza odlučujući bio brak budućeg austrijskog vladara sa princezom iz sporedne sjevernoitalijanske grane, ionako sporedne španske grane burbonske dinastije, nema nikakvo realno uporište. Sličnih paušalnih tvrdnji ima jako mnogo. To je, u osnovi, gotovo neizbježna posljedica izostavljanja naučnog aparata.

U opisu Josipovog braka Magenschab se po stilu značajno približava djelima koja se takođe pojavljuju posljednjih godina, a najčešće se determinišu kao "pseudoisto-

rija". Riječ je najčešće o romanima koji realnu deskripciju određenih događaja, dodatno potkrijepljenu sasvim autentičnim istorijskim izvorima, kombinuju sa fikcijom koja cijeli takav melanž čini unekoliko "atraktivnijim". U slučaju Josipa II klasičan primjer jednog takvog novijeg pristupa je roman Roberta Widla o ljubavi cara i njegove prve, tragično preminule supruge Izabele (Robert Widl, *Joseph II. und Isabella von Parma. "Roman einer wundersamen Ehe"* [Josip II i Izabela od Parme. "Roman o čudesnom braku"], Stieglitz 2003.). Takvih mjesta ima dosta u Magenschabovoj biografiji. On se voli baviti "egzibicionističkim" epizodama, kao što su lezbijska veza Josipove žene Izabele i Josipove sestre Marije Kristine ili Josipovi bračni i zdravstveni savjeti budućem francuskom kralju i mužu njegove sestre Marije Antoanete, prilikom carevog boravka u Parizu 1777. godine. Bez sumnje, ta mjesta čine knjigu pitkom i prijemčivom, ali, zajedno sa spomenutim nepreciznostima, dodatno opravdavaju na početku istaknuto nastojanje da studija ne bude striktno naučna.

Međutim, postoje segmenti Magenschabovog djela koji su prilično avangardni. On je posebno efikasan kada zalazi u aspekte psihološkog seciranja Josipove ličnosti. On ispravno uočava deformitete u razvoju careve ličnosti i traži njihove uzroke u djetinjstvu i permanentnom sukobu sa dominantnom majkom, naročito u godinama kada je Josip II imao funkciju koregenta (1765-1780), u osnovi, sa sasvim ograničenim ingerencijama. U tom kontekstu Magenschab sasvima ispravno zaključuje kako je nestrpljenje Josipa II da, nakon smrti svoje majke i samostalnog nastupanja na prijesto, 1780. godine, za što kraće vrijeme učini što više kako bi državu oformio po svojim vizijama koje

nisu samo formalno bile zasnovane na želji da njegovi podanici žive što bolje. Faktički, to je bio jedan od ključnih razloga za pravljenje grešaka. Iako je Josip II u čitavoj istoriji habsburške dinastije bio vladar koji je u odnosu na sve svoje prethodnike i nasljednike najviše bio sklon praktičnom djelovanju na terenu, a najmanje ispraznim apoteozama o božanskom porijeklu carske vlasti, ni on nije bio imun na nemogućnost realnog procjenjivanja određenih situacija, jer je život koji je vodio, bez obzira na sve mogućnosti koje su pred njim stajale, bio sasvim limitirajući u mnogim segmentima. Po pravilu, on nije želio oko sebe okupljati savjetnike koji bi mu pomagali u takvim problemskim situacijama, te je gotovo sve poslove nastojao obavljati sam, što je prevazilazilo mogućnosti pojedinca, makar se radilo i o vrlo inteligentnom i obrazovanom čovjeku kakav je on svakako bio. Magenschab je dobro uočio da je Josipova briga za dobrobit cijele države bila psihološka supstitucija za njegovu fundamentalnu nemogućnost da se brine za bilo kojeg čovjeka kao pojedinca.

Posebnu pažnju Magenschab je posvetio odnosu Josipa II i Mozarta, opet u skladu sa osnovnom trendovskom orijentacijom 2006. godine. U tom smislu je, međutim, ostao vrlo površan, te se deskripcija tog odnosa, bez pretjerivanja, nije značajno pomjerila od scenarija filma *Amadeus*, Miloša Formana. U samom Beču je posljednjih decenija objavljeno isuviše mnogo kvalitetnog materijala o slavnom kompozitoru, pa i o aspektima njegovog odnosa sa habsburškim vladarom, da bi se tako paušalni pristup mogao smatrati zadovoljavajućim (npr. iscrpan katalog sa izložbe posvećene 200. godišnjici Mozartove smrti, u koji je inkorporiran prateći Zbornik radova - *Zaubertöne. Mozart in Wien*

1781-1791, Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien im Künstlerhaus 6. Dezember 1990 – 15. September 1991, Wien 1991).

Posljednji segmenti knjige govore o Josipovom angažmanu u ratu protiv Osmanlija 1788-1791, u koji je Austrija ušla u sklopu saveza sa Rusijom. U deskripciji čuvenog susreta Josipa II i Katarine II na Krimu 1787. godine i predstave sa "Potemkinovim selima" Magenschab se opet približava infantilnom egzibicionističkom poigravanju sa naracijom, što rezultira potpunom nepreciznošću. Kompleksni mehanizmi koji su Austriju uveli u rat protiv Porte nisu gotovo ni dodirnuti, nego se naracija fokusira na navodnu Josipovu pretjeranu fascinaciju lažnom ruskom demonstracijom moći na Krimu. Prikaz samog angažmana cara u ratu tokom 1788. godine prvenstveno je povezan sa epizodom o njegovoj nespretnosti koja je rezultirala povlačenjem iz istočnog Banata, te bolešću koju je zaradio u močvarnim oblastima oko Dunava i Save, što je kasnije i dovelo do njegove smrti. Uopšte, deskripcija posljednjih godina Josipovog života vrlo je isprekidana i konfuzna, te se u mnogim slučajevima čini da se Magenschab nije pretjerano trudio da zaista objasni razloge koji su se doticali revolucionarnih previranja unutar Habsburške monarhije, mada je s pravom primijetio da je revolucija u austrijskoj Nizozemskoj 1789. godine bila potpuno suprotna od događaja koji su započeli u Parizu iste godine, te da je sasvim pogrešno događaje u Briselu posmatrati kao refleksiju francuskih revolucionarnih početaka.

Takvo "preskakanje" je jedna od osnovnih slabosti ove knjige. Amplitude između

mjesta u kojima se Magenschab trudi da upravo na "psihološkoj" osnovi objasni naj-sitnije detalje pojedinih situacija i mjesta gdje vrlo paušalnim ocjenama brzo prelazi preko uistinu krucijalnih situacija isuviše su velike da se ne bi odrazile na generalnu percepciju kvaliteta. Magenschabov pokušaj je vrijedan pažnje, jer je neopozivo svjedočanstvo da se i u očima izdavača "šira čitalačka publika" posmatra kao uravnoteženija i obrazovanija cjelina, kojoj je potrebno ponuditi ozbiljniji sadržaj. I pored toga, sasvim je jasno da se u spomenutoj knjizi moglo ponuditi više. Ključni dokaz je sama, u osnovi, vrlo oskudna bibliografija koja je navedena na kraju. Iz nje je vidljivo da je Magenschab po pravilu koristio starija djela, što je impliciralo arhaičnost u mnogim njegovim stavovima. Značajno je da nije koristio djelo britanskog profesora Dereka Bealesa o životu Josipa II do 1780. godine (Derek Beales, *Joseph II. Volume I: In the Shadow of Maria Theresa 1741-1780* [Josip II. Prvi dio: u sjenci Marije Terezije 1741-1780]), Cambridge 1987), koje je rađeno na osnovu višegodišnjih arhivskih istraživanja. Za objektivnu naučnu percepciju Josipa II takođe je značajno da je profesor emeritus Univerziteta Cambridge upravo ovih dana, nakon 22 godine, objavio drugi i posljednji dio svoje velike biografije (Derek Beales, *Joseph II. Volume II: Against the World, 1780-1790* [Josip II. Drugi dio: Protiv svijeta 1780-1790] Cambridge 2009). Novo Bealesovo djelo će svakako nastojati pomjeriti granice postojeće naučne percepcije, pa će i budući napori ekvivalentni ovom Magenschabovom pokušaju morati biti mnogo zahtjevniji ■

Boro Bronza

Ivan Parvev, *Land in Sicht. Südosteuropa in den deutschen politischen Zeitschriften des 18. Jahrhunderts.*
Mainz: 2008, 229 str.

Tokom posljednjih godina bugarski historičar Ivan Parvev zaslužen je stekao reputaciju jednog od vodećih evropskih historičara prostora jugoistočne Evrope tokom 18. vijeka. Počevši od doktorske disertacije o odnosima Habsburgovaca i Osmanlija između opsade Beča i Beogradskog mira (Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans. Between Vienna and Belgrade (1683-1739)* [*Habzburgovci i Osmanlije. Između Beča i Beograda (1683-1739)*], Boulder 1995), preko specijalizovanih radova o prirodi habsburškog političkog i diplomatskog djelovanja na prostoru jugoistočne Evrope, odnosno preimućstva pregovaranja u odnosu na ratovanje (Ivan Parvev, „*Du, glückliches Österreich, verhandle*“. *Militär versus Diplomatie in der habsburgischen Südosteuropa-Politik, 1739-1878* [„*Ti, sretna Austrijo, pregovaraj*“. *Vojska protiv diplomatije u habsburškoj politici u Jugoistočnoj Evropi, 1739-1878*], in Marlene Kurz u.a. (Hrsg.), *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Wien-München 2005, 539-550), do svog najnovijeg djela o percepciji jugoistočne Evrope u njemačkim političkim časopisima 18. vijeka (Ivan Parvev, *Land in Sicht. Südosteuropa in den deutschen politischen Zeitschriften des 18. Jahrhunderts* [*Kopno na vidiku. Jugoistočna Evropa u njemačkim političkim časopisima 18. vijeka*], Mainz 2008), Parvev se pozicionirao kao ključni bugarski istraživač odnosa srednje i jugoistočne Evrope u razdoblju od 17. do 19. vijeka, sa posebnim naglaskom na 18. vijeku. U tom kontekstu on je

izraziti predstavnik pojačanog interesovanja bugarske historiografije za taj period, izraženog tokom posljednjih decenija.

Tradicionalna bugarska historiografija bila je prvenstveno okrenuta medievistici, ali je nakon mnogobrojnih uspješnih „izleta“ Marije Todorove, sublimiranih u knjizi *Imagining the Balkans* [*Zamišljanje Balkana*] (u Beogradu se 1999. godine pojavio prevod sa ne baš precizno prevedenim naslovom – *Imaginarni Balkan*), došlo do preokreta, pa je naročito u aktuelnoj deceniji u Bugarskoj fokus proučavanja bugarske i regionalne istorije u velikoj mjeri pomjeren na razdoblje od 15. do 19. vijeka. Paralelno sa proučavanjem odnosa Bugarske i Balkana sa prostorom srednje Evrope (gdje se sve više pojavljuju pionirski radovi o ranije nepoznatim aspektima odnosa bugarskog prostora sa Habsburškom monarhijom, kao što je to npr. u Stefan Spevak, *Unde potentita Turcorum puls, bonis universis amissis – Die Emigration der Familie de Vuko et Branko aus dem Osmanischen Reich nach Ungarn (1688-1828)*, in Marlene Kurz u.a. (Hrsg.), *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Wien-München 2005, 579-596), proučavaju se i odnosi Balkana i Rusije u istom periodu, što je rezultiralo iscrpnim studijama, kao što je knjiga Tamare Stoilove o ruskoj politici na evropskom jugoistoku tokom 18. vijeka (Тамара Стоилова, *Третья Рим. Мирните решения на руската имперска политика в Югоизточна Европа през XVI-II век*, София 2001). Uz to se u Sofiji stvara krug mladih historičara koji se bave sličnom tematikom, a Ivan Parvev, kao profesor na Istorijskom fakultetu Univerziteta „Sveti Kliment Ohridski“ u Sofiji, predstavlja okosnicu takvih stremljenja.

Parvev je tokom posljednjih godina intenzivno boravio u Njemačkoj, a naročito

na Institutu za evropsku istoriju (Institut für Europäische Geschichte) u Meinzu. Uz podršku direktora Instituta Heinza Duchhardta, koji je sam u Sofiji 1998. godine pokrenuo inicijativu za takvo istraživanje, bugarski historičar je tokom više godina proučavao njemačke političke časopise 18. vijeka i njihove opservacije o prostoru jugoistočne Evrope u cjelini. Osim u Meinzu, istraživanja su vršena u bibliotekama u Göttingenu i Wolfenbüttelu. Početkom ove godine, kao rezultat gotovo osmogodišnjeg rada, pojavila se sofisticirana studija koja na vrlo inovativan način prezentuje percepciju jugoistočne Evrope u Svetom rimskom carstvu, tokom 18. vijeka.

Istoričar iz Sofije je hronološke okvire, faktički, postavio na 1700, te na 1789. godinu, kada kao posljedica refleksija revolucionarnih dešavanja u Francuskoj počinje slabljenje mehanizama *ancien regimea* na prostoru današnje Njemačke. Ovakvo hronološko opredjeljenje nije sasvim u skladu sa koncepcijama koje su prisutne u najnovijoj njemačkoj historiografiji, jer je sve jasnije da 1789. godina na prostoru same Njemačke i cijele srednje Evrope, uostalom kao i u najvećem dijelu Evrope, nije predstavljala nikakvu prekretnicu, što je krajem prošlog vijeka vrlo ubjedljivo demonstrirao Horst Möller (Horst Möller, *Fürstentstaat oder Bürgernation. Deutschland 1763-1815*, Berlin 1998), a potvrdio i sam Heinz Duchhardt (Heinz Duchhardt, *Europa am Vorabend der Moderne 1650-1780*, Stuttgart 2003).

Dok je takvu pomalo pretjerano tradicionalističku hronološku orijentaciju sasvim moguće tolerisati, malo je veći problem u kontekstu percepcije geografskog pristupa. Parvev se odlučio na proučavanje časopisa sa prostora današnje

Njemačke. Takvom odlukom je eliminisao prostor današnje Austrije, kao i mnoge druge oblasti koje su tokom vijeka ulazile u sastav Svetog rimskog carstva, a danas nisu u sastavu Njemačke. Sasvim je jasno da npr. prostor današnje Slovenije tokom 18. vijeka nije imao produkcijski potencijal koji bi se mogao mjeriti sa Leipzicom, Halleom, Weimarom, Hamburgom i drugim reprezentativnijim centrima ne samo njemačkog, nego i evropskog prosvjetiteljstva. Međutim, odluka da se iz opservacije izuzme Beč i njegova produkcija, koja je u kontekstu bogatstva ideja i liberalizma (i u smislu percepcije jugoistočne Evrope), naročito nakon ukidanja cenzure u deceniji samostalne vladavine Josipa II (1780-1790), prevazilazila i mnoge „njemačke“ kontrahente (o tome vrlo ilustrativno npr. u Gerhard Ammerer, *Der letzte österreichische Türkenkrieg (1788-1791) und die öffentliche Meinung in Wien*, in *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 45, (Wien 1997), 59-86), može se objasniti jedino pretjeranim insistiranjem na savremenoj političkoj konstelaciji, što je objektivno metodički neopravdano, ili nastojanjem na ukazivanju na posebnost i teritorijalnu zaokruženost diskursa koja je bila prisutna u opserviranom prostoru, a što bi bilo neophodno posebno elaborirati, što u samoj knjizi nije učinjeno u dovoljnoj mjeri (samo jedan pasus na strani 3).

Bez obzira na ovako formulisane početne slabosti, knjiga Ivana Parveva predstavlja vrlo značajan korak u evoluciji spoznaje o odnosima srednje i jugoistočne Evrope u 18. vijeku. Njegov rad na proučavanju časopisa kako bi se došlo do spoznaja o jugoistočnoj Evropi u očima Evropljana tog vremena je uistinu pionirski, a kao ilustraciju ogromnih mogućnosti koje stoje pred budućim istraživačima

ekvivalentne tematike treba naglasiti činjenicu da je na prostoru njemačkog govornog područja tokom 18. vijeka egzistiralo oko 5.000 različitih časopisa, a nakon 1780. godine mjesečno je izlazilo oko 400 različitih listova koji su pretendovali da se determinišu kao politički.

Razumljivo je da je autor u takvom mnoštvu morao napraviti reprezentativan izbor. On se odlučio za 27 časopisa, koji su se najviše posvećivali problemima na evropskom jugoistoku, a u cijeloj knjizi izrazito dominira analiza četiri časopisa *Europäische Fama* (časopis je izlazio u Leipzigu, 1702-1735), *Neue Europäische Fama* (Leipzig, 1735-1756), *Europäische Staats-Secretarius* (Leipzig, 1735-1748) i *Magazin für die neue Historie und Geographie* (Hamburg, 1767-1793). Vidljiva je koncentracija na Leipzig, kao jedan od ključnih centara njemačkog prosvjetiteljstva. Politička konstelacija Svetog rimskog carstva tokom 18. vijeka, a naročito s razvojem austrijsko-pruskog dualizma, u najvećem dijelu Njemačke u potpunosti je onemogućavala kontrolu i cenzuru štampe od strane habsburške carske vlasti. To dodatno povećava mogućnosti istraživanja ovakve tematike i štampu tog vremena čini vrlo pogodnim medijem za pronalaženjem reprezentativnih uzoraka političke percepcije.

Knjiga je u osnovi podijeljena na dva dijela. U prvom dijelu, pod naslovom *Die Südosteuropäischen Bilder der deutschen politischen Zeitschriften des 18. Jahrhunderts* [*Slike Jugoistočne Evrope u njemačkim političkim časopisima 18. vijeka*] u fokusu je percepcija pojedinih naroda jugoistočne Evrope. Unutar deset poglavlja razmatra se percepcija Osmanlija (ne daje se objašnjenje koga autor podrazumijeva pod terminom Osmanlije, iz sadržaja je vidljivo

da se termin prvenstveno odnosi na muslimane Osmanskog carstva koji žive na prostoru današnje Turske), Albanaca, Srba, Vlaha (kao dijela globalnog rumunskog korpusa), Crnogoraca, Bugara, Moldavaca (takođe kao dijela globalnog rumunskog korpusa, jer su Moldavija i Vlaška u to vrijeme bile polunezavisne kneževine, pri čemu tadašnja Moldavija nije bila današnja država Moldavija!), Mainota (posebna percepcija Mainota kao nacionalne grupe, a ne kao dijela globalnog grčkog nacionalnog korpusa predstavlja ilustrativno svjedočanstvo o esencijalnim razlikama u poimanju nacija u 18. vijeku i danas), pravoslavnih hrišćana u cjelini, te jugoistočne Evrope u cjelini.

Razlike u prostoru koji je posvećen pojedinim nacionalnim grupama su osjetne. Parvev, donekle očekivano, značajan prostor posvećuje percepciji Bugara u njemačkim političkim časopisima, iako i sam primjećuje da takva percepcija gotovo uopšte ne postoji. Habsburgovci, naime, gotovo da i nisu dolazili u dodir sa prostorom na kome su živjeli Bugari (osim kratkotrajno u vrijeme Bečkog rata 1683-1699), pa tako nije ni moglo biti značajnijih vijesti o refleksijama habsburške politike prema tom prostoru tokom 18. vijeka u njemačkim političkim časopisima.

Na određenim mjestima Parvev efikasno ukazuje na evoluciju poimanja određenih nacionalnih grupa u skladu sa političkim amplitudama. Tako je npr. poimanje Crnogoraca u njemačkim časopisima tokom većeg dijela 18. vijeka bilo prilično afirmativno, jer su oni percipirani kao saveznici ili potencijalni saveznici Habsburgovaca u borbi protiv Osmanlija. Međutim, u momentima političkih razočarenja, kao što je to bilo u slučaju neuspješnog provođenja austrijsko-crnogorskih savezničkih plano-

va na početku rata Austrije i Turske 1788. godine, stav se radikalno mijenjao, pa je npr. *Politisches Journal* o Crnogorcima s bijesom pisao: „*Die gesamte Nation ist häßlichen Ansehens, und ihre Gesichter scheinen eine Mischung von Hunds-, Affen- und Menschen-Gesichter zu seyn.*“ [„Cijeli narod odvratno izgleda, a njihova lica djeluju kao mješavina psećih, majmunskih i ljudskih.“]. Ovakvi rasistički ispadi bili su povezani sa tada preovlađujućim kolonijalističkim diskursom, koji je u Evropi samo kratkotrajno bio prevazilažen kontramitovima o „plemenitim divljacima“ („*noble savage*“), kao i povremenim povratkom na isključivost ideološko-konfesionalne retorike karakteristične za ranije vrijeme, uključujući i početak 18. vijeka. Knjiga efikasno pokazuje osnovnu evoluciju percepcije jugoistočne Evrope na prostoru Svetog rimskog carstva tokom 18. vijeka: naime, od arhaičnih ideoloških shvatanja, obojenih religijskim prozelitizmom naslijeđenim iz vremena sukoba Habsburgovaca sa Osmanlijama u 16. i 17. vijeku, do savremenih, striktno političkih koncepcija, koje su Osmansko carstvo posmatrale kao „normalnu“ državu, prema kojoj su provođeni svi aspekti „realne“ politike. Inače, kompletan prvi dio se prostire na 40 stranica.

Drugi dio, s naslovom *Südosteuropa als aussenpolitisches Problem (1700-1789)* [*Jugoistočna Evropa kao vanjskopolički problem (1700-1789)*] fokusiran je na percepciju odnosa Habsburgovaca sa Osmanlijama tokom 18. vijeka, odnosno na ratove Karla VI (1716-1718 i 1737-1739) i kasnije Josipa II (1788-1791) vođene protiv Osmanskog carstva, kao i na mirotvornu politiku Marije Terezije prema jugoistoku (1740-1780). Drugi dio je opširniji (skoro 130 stranica) i klasičniji u kontekstu taksativne deskripcije događaja na evropskom jugoistoku.

Interesantno je kako u većini časopisa u smislu percepcije habsburške politike prema Osmanlijama dolazi do izjednačavanja identiteta između Habsburške monarhije i Svetog rimskog carstva. Tako nešto sasvim sigurno nije bilo moguće naći npr. u berlinskim i drugim pruskim časopisima, gdje je logično očekivati mnogo veći kritičizam prema austrijskoj ekspanzionističkoj politici, kojoj se Pruska otvoreno suprotstavljala.

Uz tekstualne dodatke, bibliografiju i registre, broj stranica ukupno iznosi 229. Svakako je jasno da kvantitet ne može biti supstitucija za kvalitet, ali se čitalac koji je malo više upućen u problematiku odnosa posmatranih područja i političkih faktora teško može oteti utisku da je u kvantitativnom kontekstu moglo biti učinjeno nešto više. Parvevov rad je, u osnovi, potpuna potvrda činjenice da je prostor jugoistočne Evrope bio sasvim sekundarno područje fokusa političkih časopisa Svetog rimskog carstva tokom 18. vijeka. U doba razvoja prosvjetiteljskih naučno-kulturnih koncepcija, rađanja industrije, ekspanzije svjetske trgovine, globalnih ratova Francuske i Velike Britanije za evropsku i svjetsku prevlast, unutrašnjih njemačkih turbulencija izazvanih sukobima Austrije i Pruske, revolucionarnog zamaha u britanskim američkim kolonijama i Francuskoj i mnogih drugih aspekata sadržajem prebogatog 18. vijeka, jasno je da pažnja političkih časopisa na tlu današnje Njemačke nije mogla biti primarno posvećena u osnovi dalekoj i egzotičnoj jugoistočnoj Evropi. Njemačka, a naročito njeni sjeverni dijelovi, čije je časopise Parvev najviše analizirao, nisu imali mnogo dodirnih tačaka sa prostorom Balkana. U tom kontekstu bugarski historičar je vjerovatno iscrpio mogućnosti daljeg istraživanja te tematike, mada nije isključeno da i neki drugi u ovom slučaju i

potpuno nedodirnuti časopisi u sebi sadrže informacije koje bi značajno modifikovale naša shvatanja o preovlađujućoj slici jugoistočne Evrope u očima njemačkog „homo politicusa“ 18. vijeka.

S druge strane, rad Ivana Parveva sam po sebi pokazuje kakve mogućnosti stoje pred istraživačima ekvivalentne tematike posmatrane iz austrijskog ugla, tim prije što je Austrija bila neuporedivo više involvirana u sam prostor jugoistočne Evrope nego sjeverne njemačke oblasti. Jasno je da je veći dio 18. vijeka austrijska štampa bila pod budnim okom dvorske cenzure, te je u njoj zasigurno teško naći značajnija odstupanja od zvaničnih stavova Bečke vlade, prisutnih u arhivskih izvorima. Kako je već pomenuto, decenija vladavine Josipa II u tom kontekstu predstavlja značajan izuzetak, pa samim tim i najlogičniji period za istraživanje. U svakom slučaju, takvih istraživanja u istoriografiji 18. vijeka na prostoru bivše Jugoslavije nikad nije ni bilo. Upravo je u takvoj implikaciji veličina pionirskog rada Ivana Parveva, a istraživanje svih drugih, pa i relativno udaljenijih geografskih područja u smislu analize njihove političke percepcije neophodno za adekvatan razvoj svih regionalnih istoriografija, tradicionalno pretjerano fokusiranih na sopstvene nacionalne okvire ■

Boro Bronza

Historija Osmanske države i civilizacije II. priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, IRCICA-Istanbul, 2008, 653 str.

Orijentalni institut u Sarajevu u saradnji sa Centrom za istraživanje islamske historije, umjetnosti i kulture-Istanbul (IRCICA) objavio je prijevod drugog toma "Historije Osmanske države i civilizacije", na bosanskom jeziku. Ovaj izuzetno važan projekt pruža detaljan uvid u osnovne informacije o raznim aspektima historije Osmanskog carstva. Tom koji je pred nama podijeljen je na četiri tematske cjeline, u kojima su autori na temelju obilne arhivske građe, kao i dosadašnjih istraživanja na vrlo sistematičan i pregledan, te visoko znanstveno-analitičan način obradili i prezentovali pregled nekih pitanja iz bogate historije Osmanskog carstva.

Na samom početku knjige nalazi se Popis ilustracija, fotografija i karata, dva kratka predgovora Behije Zlatar, direktorice Orijentalnog instituta u Sarajevu, i Halita Erena, generalnog direktora IRCICA, kao i popis Skraćenica.

Prva tematska cjelina "Ekonomski život u osmanskoj državi" (5-147) sastoji se iz pet poglavlja, u kojima autor Mübahat S. Kütükoğlu hronološkim redom, vrlo detaljno upoznaje čitaoca sa finansijskim sistemom Osmanske države. Ova tematska cjelina počinje poglavljem *Finansije kod Osmanlija* u kojima autor analizira izvore prihoda kojim se punio osmanski budžet, stavljajući težište svoje analize na poreze, u svjetlu činjenice o njihovom rastu karakterističnom za periode nakon ratova. Posebna pažnja posvećena je pokušaju stabiliza-

cije finansijskog sistema u 19. stoljeću, koji je u 1854. godini doveo do prvog vanjskog zaduživanja. U drugom poglavlju *Rudnici zlata i srebra, monetarna politika i politika cijena* Kütükoğlu se osvrnuo na bogatstvo ruda potrebnih za kovanje novca kojim su Osmanlije raspolagale. Ukazano je također na specifičnost pitanja vrijednosti novca, koji je sa sobom povlačio i problem falsifikovanja. Autor je posebnu pažnju posvetio i sistemu narha, tj. službeno objavljenoj najvišoj cijeni neke robe, koji se održao do sredine 19. stoljeća. Interesantno je da se ovaj sistem nije poštovao u doba inflacije, te da su se cijene u tom periodu formirale slobodno. *Trgovina* je tema trećeg poglavlja u kojem je posebno prikazan razvoj unutrašnje i vanjske trgovine, kao i nekih zabrana i ograničenja u trgovini. Ključna godina za razvoj trgovine bila je 1838, kada je potpisan sporazum o trgovini, kojim je predviđeno ukidanje monopola, zabrane izvoza, kao i svih poreza koje su do tada plaćali strani trgovci. U ovom poglavlju autor je dosta detaljno izložio visinu carinskih poreza u unutrašnjoj i vanjskoj trgovini, kao i same carinske tarife. Četvrto poglavlje nosi naslov *Saobraćaj i poštanske usluge*, i u ovom nas poglavlju autor upozna sa razvojem kopnenog saobraćaja, izgradnjom prve željeznice 1850. godine, kao i razvojem poštanskog saobraćaja. Kao najviša instanca u ovoj oblasti, osnovano je 1842. godine Ministarstvo pošta u Istanbulu. Zanimljivo je da je prije uspostavljanja domaćeg poštanskog sistema u Osmanskom carstvu bio prisutan strani poštanski saobraćaj. Posljednje poglavlje ove tematske cjeline posvećeno je *Privredi*. Kütükoğlu nas upozna sa Cehovskim organizacijama preko kojih nas uvodi u privredni sistem Osmanskog carstva. U obrtničkom sistemu postojao je i sistem

samokontrole unutar same londže. Ove samokontrole su se odnosile na broj dućana i majstora u jednom zanatu, kao i miješanje zanatlija jednog zanata u poslove drugog. Zbog vojne opreme za Osmansko carstvo veoma značajna je bila teška industrija, a od posebnog značaja su bila brodogradilišta, koja su reformisana u vrijeme sultana Selima III. Pored brodogradnje za vojne pohode od velike važnosti bilo je topništvo i baruthane, dok se mala privreda svodila, uglavnom, na proizvodnju tkanina, tj. vunene, svilene i pamučne tkanine.

Druga tematska cjelina pod naslovom "Jezik i književnost" (147-294) započinje poglavljem *Osmanski turski jezik*, u kojem je autor Nuri Yüce izložio opće podatke o osmanskome jeziku i pojasnio terminologiju jezika sagledanu kroz tri etape hronološkog razvoja. Također se osvrnuo na vrste pisma, te na neke specifičnosti jezika s obzirom na arapsko pismo koje je bilo u upotrebi. Radi jasnije slike autor se osvrnuo i na razvoj jezika i njegovu upotrebu u vrstama književnih djela. Yüce je, također, ukazao na način kojim su pisana djela proze i poezije, s obzirom na njihov jezik do perioda Tanzimata. U ovom poglavlju posebno je analiziran utjecaj osmanskog turskog jezika na druge jezike. Drugo poglavlje govori o *Turskoj književnosti u Anadoliji*. Autor ovog poglavlja Günay Kut analizira razvoj turskog jezika u Anadoliji kao službenog i književnog jezika, kao i izvore divanske književnosti, njen sadržaj i poetske oblike. Autor navodi da se proza razvila u tri toka i to: jednostavna proza, srednja proza i ukrašena proza. Kut posebno izlaže vrste nastale u divanskoj književnosti između 13. i 19. stoljeća, te skreće pažnju na *šehrengizu*, književnu vrstu svojstvenu samo turskoj književnosti, koja se susreće od 15. stoljeća. To je, zapravo, pjesnička

vrsta pisana u mesnevi – formi s temom o gradskim ljepotanima/icama i gradskim ljepotama. Autor, također, hronološki posmatra i detaljno analizira periode turske književnosti u Anadoliji, koji se dijele na pet glavnih perioda od osnivanja osmanske države do početka Tanzimata. Autor trećeg poglavlja Orhan Okay na veoma zanimljiv način upoznaje čitaoca sa *Turskom književnosti perioda evropeizacije*. On navodi da se prirodnim može smatrati "to što su procesi obnove i evropeizacije, koje je država generalno započela u upravi, pravu i obrazovanju, nakon izvjesnog vremena prevođenjem, sljeđenjem i oponašanjem prenesena i u književnost". Tako je književnost tog perioda u samom nazivu dobila sinonime, pa se nekada naziva Tanzimatska, a nekad se spominje i kao Evropsko-turska književnost. Autor kroz stvaranje različitih književnih grupa te smjerova u književnosti koje one slijede analizira utjecaje evropeizacije u turskoj književnosti. Posljednje poglavlje druge cjeline je ujedno i najmanje. Na četrnaest stranica Nimetullah Hafiz nas upoznaje sa *Književnosti muslimanskih naroda u Evropi u periodu Osmanskog carstva*, od prvih utjecaja islama na Balkanski poluotok u 12. stoljeću, koji su intenzivirani dolaskom Osmanlija. Posebno se osvrnuo na narodnu književnost muslimanskih naroda, kao i na književnost muslimanskih naroda na orijentalnim jezicima.

"Osmanska misao" (295-385) je naslov treće tematske cjeline, koja je hronološki podijeljena na dva poglavlja. Autor prvog poglavlja *Osmanska misao (XIV- XVII stoljeća)* Ahmet Yaşar Ocak izložio je opći pregled osmanske misli posmatrajući je unutar cjeline islamske misli, a ujedno i valorizirajući njen značaj. On se prvo osvrnuo na historijsku podlogu osmanske misli te istraživanja koja su do sada urađena na

polju historije islamske misli, koja pokazuju da su se najzreliji plodovi mišljenja u islamskom svijetu počeli pojavljivati od 9. stoljeća i da su nakon otprilike četiri stoljeća dinamičnosti, pred kraj 12. stoljeća ušli u fazu stagnacije. Autor smatra da politička misao nije iznjedrila djela kakva su bila djela zapadnih filozofa, jer osnovno obilježje ovog mišljenja nije imalo filozofski već pragmatički karakter. Ocak nas je također upoznao sa osmanskim političkim misliocima, te osnovnim pitanjima i problemima osmanske političke misli, koja se koncentrisala na vladara, upravu, vojsku, državnu blagajnu, raju i njihov status, te uzajamna prava i obaveze. Posebno su obrađena i pitanja: osmanska filozofska misao, osmanska vjerska misao, gdje je autor ukazao na temelje osmanske vjerske misli, njene smjerove, kao i vladajuće škole u osmanskoj vjerskoj misli i njihove predstavnike. Drugo poglavlje nosi naslov *Ogled o intelektualnom životu u periodu evropeizacije* autora Orhana Okaya, i počinje od temeljnih polazišta ideje evropeizacije, njenih utjecaja i idejnih tokova. S obzirom na to, on osmansku misao veže za tri temeljna polazišta: otvorenost prema demokratiji i slobodi, civilizaciju, znanstvena saznanja i tehniku. Interesantno je da se pojam "civilizacija" koristio kao sinonim s pojmovima progres, napredak i razvoj. Tim više što nije bio u opasnosti pred cenzurom, te je cijeli period Tanzimata civilizacija bio jedna od zajedničkih tema kako u književnosti tako i u djelima filozofskog predznaka. Autor skreće pažnju i na činjenicu da se utjecaji evropskih mislilaca u periodu Tanzimata počinju primjećivati i u oblasti vjerskih misli i vjerskih osjećaja. Razmotrivši tragove zapadnjačkih tokova mišljenja, njihove sljedbenike i reakcije koje su izazvali, autor napominje da je većina ovih ličnosti i

skupina koje su predvodili i u zemlji i u inozemstvu bila u sukobu sa vlašću.

Posljednja tematska cjelina ove knjige nosi naslov "Umjetnost i arhitektura" (386-506). Isti naslov nosi prvo poglavlje, autora Esin Atila. Hronološki je podijeljeno na šest perioda: Rani period 1350-1450, Godine razvoja 1450-1550, Klasični period 1550-1650, Drugi klasični period 1650-1750, Period eksperimentiranja 1750-1850 i Posljednji period 1850-1923. Autor je svaki od perioda analizirao kroz njegove nosioce, djela koja su ih karakterizala te značaj koji su imali u Carstvu, čime je slika o razvoju umjetnosti kod Osmanlija postala dosta jasnija. Posebno je istaknuto preplitanje i međusobni utjecaji umjetničkih tradicija koje su Osmanlije baštinile, sa autohtonim stilovima i formama. Atila se također osvrnuo na savremene oblike i izraze, kao i na vanjske utjecaje. Autor navodi da je umjetničko stvaralaštvo kod Osmanlija bilo centralizovano poput državne uprave, te da su se grupe umjetnika različitih profila ustrojivale po modelu klasičnih osmanskih institucija, a nazivali su se Ehl-i Hiref, tj. udruženje dvorskih umjetnika. Autor drugog poglavlja M. Uğur Derman posvetio je pažnju *Umjetnosti kaligrafije kod Osmanlija*. On dosta detaljno upozna je čitatelje sa vrstama kaligrafskog pisma, izlažući razvoj kaligrafije i njenu važnost kroz stoljeća. On navodi produkte kaligrafske umjetnosti koji su opstajali u nacionalnoj posebnosti, a najsavršeniju razinu dostigli su u 19. i 20. stoljeću. On se, također, osvrnuo i na alat i materijal kojim su radili kaligrafi, a koji zauzimaju posebno mjesto u umjetničkom stvaralaštvu osmanskih rukotvorina. Çiçek Dermen, autor poglavlja *Umjetnost ukrašavanja rukopisa (Tezhip) kod Osmanlija*, osvrnuo se na ukrašavanje rukopisa usitnjenim listićima zlata i drugim bojama

koje se nanose kistom na stranice knjiga, tj. tezhib. On nas upozna je sa historijom nastanka ove veoma rijetke vrste umjetnosti. Posljednje poglavlje nosi naslov *Osmanska muzika*, u kojem nas autor Cinucen Tanrikorur upozna je sa karakterom osmanske muzike i njenim mjestom u muzici drugih turskih i islamskih naroda, navodeći da su utjecaji osmanske muzike posebno vidni na polju vojne muzike, koja je imala privilegovano mjesto na repertoarima od Irana do Maroka. Vojna muzika dostigla je vrhunac u 16, 17. i 18. stoljeću, a ostavila je utjecaj i na evropske kompozitore, gdje je bila poznata kroz ratove i preko raskošnih orkestara koji su pratili osmanske izaslanike i delegacije. Tanrikorur, također, hronološki analizira razvoj muzike, njeno širenje i utjecaj, kao i forme i instrumente u osmanskoj muzici.

Posebnu vrijednost ove knjige predstavljaju: Hronologija događaja kroz historiju osmanske države i Hronologija značajnih događaja u historiji osmanske civilizacije, kao i Bibliografija, Indeks imena i geografskih pojmova i Indeks naziva, koji se nalaze na kraju knjige. Svaka tematska cjelina konceptualno je zasebna. Iako neke imaju uvod, a neke zaključak, za svaku možemo slobodno reći da predstavlja zaseban tekst, koji pruža kompletan sintetički pregled teme na koju se odnosi. Uz sve navedeno neophodno je odati priznanje i iskreno čestitati prevodiocima na bosanski jezik (Kerimi Filan, Amini Šiljak-Jesenković, Fehimu Nametku i Salmiru Kaplanu) na izvrsnom prijevodu. Ovo djelo, koje ukupno obuhvata 653 stranice, sa veoma bogatim znanstvenim aparatom, nedvojbeno će poslužiti kao temeljno polazište za dalja istraživanja bogate historije Osmanskog carstva. Svojom tematskom raznolikošću može zanimati ne samo stručnu čitalačku

publiku nego i širi krug čitatelja, koji će zasigurno dobiti odgovore na mnoga pitanja, te steći osnovno znanje o nekim do sada malo poznatim aspektima historije Osmanskog carstva ■

Hana Younis

Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multi-konfessionellen Herzegovina*. Wien-Köln-Weimar: Verlag Böhlau 2008, 789 str.

Hannes Grandits, autor ove studije, docent je na Univerzitetu u Grazu, gdje predaje historiju jugoistočne Evrope. Autor je više antropoloških i sociohistorijskih studija koje se odnose na južnoevropski dio kontinenta, kao i nekoliko knjiga iz savremene historije tih krajeva.

Predmet studije koju na ovom mjestu predstavljamo potencijalnim čitateljima je osmanski društveni sistem, omeđen periodom tanzimatskih reformi, u okviru kojih osmanski sultani pokušavaju pod pokroviteljstvom evropskih država i njihovih profiliranih kadrova formirati novi koncept države i njoj podložnih institucija. To je period koji se često označava i imenom evropeizacije, a koji je trebao uspostaviti moderne društvene forme, koje su tendirale ka sekularizaciji i pravnoj jednakosti svih društvenih činilaca države, bez obzira na konfesionalne razlike stanovništva. Iako u stvarnosti ovi pokušaji nisu donijeli željene

rezultate u smislu pozitivne efikasnosti postojećih društvenih institucija, u određenoj mjeri doprinijele su jednakopravnom sistemu svih društvenih struktura ove države, sa istim pravima, ali i obavezama. Međutim tanzimatske reforme i produbljene reforme koje su vršene u toku dalje egzistencije Osmanske države učinile su, ustvari, da ova država sa svojim prirodnim resursima postane kolonijom evropskih država.

Autor knjige fokusira provođenje reformskih pokušaja na prostoru osmanske mikroregije u graničnom području na krajnjem jugozapadu Osmanske države, na prostoru koji je označen u teritorijalno-upravnom smislu imenom Hercegovачki sandžak. U periodu o kojem je riječ ova je oblast imala status pašaluka, a integralnog dijela Bosanskog ejaleta. Na tom prostoru živjele su različite društvene grupe, različite u socijalnom, kulturnom i konfesionalnom smislu, pa je i recepcija reformskih pokušaja i tokova imala različit odjek i primjenu. Želeći što realnije shvatiti mentalnu strukturu i tradiciju pojedinih socio-konfesionalnih zajednica ovog prostora i na osnovu toga dati što realniju predstavu historijskih događanja na prostoru Hercegovачke regije, autor ove studije je proveo u takozvanim etnoregijama i određen vremenski period.

Hannes Grandits je prezentirao snage društvene moći hijerarhijski postavljene, kao i interakcijske odnose tih snaga na planu socijalnih događanja u periodu Tanzimata, koji su utisnuli svoje tragove na svakodnevni život u Hercegovini, postavljajući pri tome pitanje kako su državne reforme i njene upravne lokalne strukture djelovale na socijalne odnose u Hercegovачkoj regiji.

Glavno pitanje koje autor postavlja u knjizi glasi: kako su se u kontekstu naznačenih strukturalnih promjena razvijali od-

nosi između vlasti i podanika u naznačenoj regiji u svakodnevnom životu i kako se razrješavala promjena odnosa moći na putu ka modernitetu. Pri tome je autor pojam lojalnosti u antropološkom smislu riječi analizirao na širokim horizontima uz oslonac na kompetentnu savremenu literaturu iz tog domena. Vrijednost je sadržana u tome da je problem postavio u odnos stvarne ljudske interakcije.

U cilju studioznije prezentacije postavljenih ciljeva autor je obimnu građu podijelio na određena poglavlja, pri čemu je svako poglavlje komponovano od više potpoglavlja, sa studioznom razradom pojedinih bitnih društvenih fenomena.

Prvo poglavlje tretira vodeće političke elite u Hercegovini u vrijeme koje je prethodilo velikim transformacijama u društvenom životu. Analizira se njena povezanost u ostvarivanju i vođenju vlasti, kao i osnova političke moći u predtanzimatskom periodu, reflektovana u raznovrsnim društvenopolitičkim modalitetima. Modeli manifestacije upravne i izvršne moći posredovani su kroz tri vodeće lokalne begovske porodice: Resulbegovića u kapetaniji Trebinje, zatim Ali-paše Rizvanbegovića u Stocu i Mostaru, koji je 1830-1840. godine skoncentrisao u svojoj ličnosti veliku moć, kao i Čengića u jugoistočnoj Hercegovini. I dok su oni u okviru svojih upravnih i društvenih kompetencija u predtanzimatskom periodu predstavljali gospodare socijalnih i svih drugih kretanja na lokalnom nivou, tanzimatske reforme će temeljno promijeniti njihovu društvenu poziciju i uspostaviti nove odnose u svim društvenim sferama. Nosioći moći i vlasti paralizovali su svaki pokušaj promjena u postojećim društvenim strukturama, štiteći svoje društvene i upravne kompetencije. Administracija iz Istanbula poslala je veliki kontingent novoformira-

nih jedinica u Bosnu da skrši otpor vodeće političke elite. Najaktivniji centri vojnog otpora reformama bili su u Bosanskoj krajini i u Sarajevu. Omer-paša Latas, koji je u ime Porte predvodio akciju gušenja otpora reformskim pokretima, nemilosrdno se obračunao sa bosanskim plemstvom. Nova armija sa novim uniformama, koja je trebala da pacificira bosansko plemstvo i prisili ga na uvažavanje primjene reformi, bila je u očima domaće vladajuće strukture simbol omraženih zapadnih novotarija. U oktobru 1850. godine vratio se Ali-paša Rizvanbegović u Mostar i objavio službeno naredbe Omer-paše, a zatim se povukao u svoju ljetnu rezidenciju na Buni, gdje se pripremio za obračun.

Sa novim vojnim jedinicama Latas nije samo ugušio otpor reformama, već je krajnje ponizio i likvidirao sve značajne i utjecajne predstavnike bosanskog plemstva, što će ostaviti nesagledive negativne posljedice u društvenim strukturama Bosne i Hercegovine i u njenim daljim historijskim kretanjima. Ovaj dio, koji je ustvari historijski uvod u osmansku Hercegovinu, završava se jednim sukobom i padom uprave i vlasti hercegovačke elite i nasilnim etabliranjem Tanzimata 1850/51. godine. Poglavlje ima svoj kontinuitet i tematski se nastavlja na peto poglavlje koje tretira novu vladajuću strukturu, počevši od 1850/51. godine. Ovdje se govori o novoj administraciji i proceduri reformisane uprave. Također su predstavljeni novi kulturni preokreti, kao i djelovanje finansijske krize, koja se nastojala razriješiti uvođenjem novih poreza. Novi poreski sistem zamjenjuje klasični, iako svojim obimom i sadržajem i dalje pogađa većinu stanovništva.

Važan element u ovom poglavlju je i rasprava o uvođenju konzularnih službi evropskih zemalja, čija je glavna funkcija

bila špijunska djelatnost, vođena u cilju totalne dezintegracije Osmanske države.

Drugo poglavlje ove knjige tretira seosku svakodnevnicu širokih narodnih masa, a tematski je podijeljeno na više zasebnih cjelina, kojima obilježje daju pripadnost određenoj konfesionalnoj zajednici i statusnoj grupi. Seoske svjetove i lojalnost vladajućoj strukturi Osmanske države autor ove studije je posmatrao kroz mikroregije pretežne konfesionalne zastupljenosti. Kao antropolog proveo je određeni dio vremena u mikroregiji sa pretežno pravoslavnim stanovništvom u selima planinskih predjela između Trebinja i Bileće: Budoši, Gornje i Donje Vrbno, u zapadnoj Hercegovini u Brotnjo Polju u kraju Ograđenik, gdje su pretežno katolici i u Ošaniću iznad Stoca gdje su pretežno naseljeni muslimani. Na njihovom primjeru želio je pokazati kako su stanovnici Hercegovine nastojali formirati život u historijskim, ekonomskim i kulturnim odnosima i prilikama. Tri primjera različitih svjetova u jednom trebalo je da daju uvid u centralna pitanja ovog rada.

Kroz sva tri navedena modela autor ove studije govori o historijskom razvoju seoskih socijalnih struktura, posjedovnim odnosima, kao i o ukupnoj životnoj organizaciji sela i njegovoj ulozi u modeliranju šireg društvenog ambijenta. Uporedni način pristupa u život tri različita historijska realiteta predstavlja važan moment spoznaje tih realiteta, gdje je naglašeno da, ipak, nisu postojale monokonfesionalne oblasti i da su postojali određeni instrumenti, kao socijalni mostovi za premošćavanje društvenih razlika i suprotnosti, poput „kumstva“ i sličnih internih institucija.

Pored konfesionalnih postojale su i pripadnosti elitnim grupama, pod kojima se podrazumijeva pripadnost različitim statusnim grupama.

Ovo je vrijeme forsiranja i stvaranja nacionalnih ideologija „Osvješćenja“ kršćana pod osmanskom vlašću. Na prostoru Rumelije veliki doprinos su dale kršćanske evropske zemlje i Rusija. U težnji da razore Osmansku državu i da je potisnu sa južnoevropskih prostora, pod firmom „Istočno pitanje“ trudili su se da u svoj poduhvat involviraju kršćanske podanike osmanske države i stvore animozitet između kršćana i muslimana, koji je zbog „novog svjetskog poretka“ ponovo oživljen u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995).

Gradski život i evolucija cjelokupnih odnosa u njima predmet su trećeg poglavlja ove studije. Osmanski gradovi u Hercegovini su centar cjelokupnog društvenog života na lokalnom nivou. U njima je skoncentrisana cjelokupna ekonomska, obrazovna, kulturna, vojna i svaka druga aktivnost na lokalnom nivou. Zbog toga su gradovi predstavnici svih društvenih slojeva, različitih profesionalnih profila. Multifunkcionalnu zajednicu gradskih sredina različitim intenzitetom obilježit će novo tanzimatsko vrijeme. Duboko će to osjetiti ne samo vodeće begovske porodice, koje su svojim bogatstvom i životnim sadržajem obilježavale kulturni profil gradskih sredina osmanske Hercegovine, već i esnafski redovi, koji počinju doživljavati svoje rastakanje, nasuprot socijalnom rastu novih kapitalističkih trgovačkih preduzeća. Uvođenje tanzimatskih reformi značilo je istovremeno i urušavanje prethodnih gradskih struktura, na čijim ruševinama postepeno niču nove forme i nove gradske strukture posttanzimatskog perioda, obilježene novim mentalitetom. Život posttanzimatskog perioda u gradovima hercegovačke regije kretao se u smjeru kapitalističke orijentacije i u smislu gubitka ranijih ljudskih i društvenih vrijednosti.

U četvrtom poglavlju ove studije autor govori o upravnim strukturama oficijelnih konfesionalnih zajednica koje su egzistirale na prostoru hercegovačke regije u kasnom osmanskome periodu, kao i o reformama koje su uspostavljanjem Tanzimata nastajale u društvenim redovima ovih organizacija. Konfesionalna dimenzija u svakodnevnom životu hercegovačke regije utisnula je svoj pečat na sve životne oblike, a bila je istovremeno i odgovorna komponenta za društvene razlike. Autor ove studije posebno prati islamsku duhovnu organizaciju - ulemu, kojoj društvena i politička moć daju posebnu poziciju u javnom životu, zatim pravoslavnu crkvenu organizaciju i strukturu njenih upravnih tijela, a isto tako i katoličku crkvenu organizaciju.

Nakon uspostave tanzimatskih reformi poslije 1851. godine primjećuje se određen razvoj kod sve tri konfesionalne grupe, prije svega u institucijama obrazovnog sistema. I pored niza postojećih obrazovnih institucija za muslimansku djecu i omladinu otvaraju se nove škole - ruždije, koje su polaznicima trebale pružiti novi kvalitet obrazovanja. Postojanje ovih škola u hercegovačkim gradovima trebalo je predstavljati odraz politike državnog modernizma. Kod katoličkog stanovništva dolazi do izgradnje brojnih obrazovnih osnovnih institucija koje su bile pod ingerencijom franjevačkog reda. U nekim gradovima regije formirane su škole za pravoslavno stanovništvo, koje su bile veoma dobro opremljene i u personalnom i u materijalnom smislu. Tim razvojem otpočelo je razrješavanje konfesionalne kontrole obrazovanja i pojačan utjecaj konfesionalnih vodećih krugova na društveni život i njegova kretanja.

Peto poglavlje, o kojem smo već govorili, tretira nove društvene forme i nove druš-

tvene odnose koje su na društvenu pozornicu uvele tanzimatske reforme.

Posljednje, šesto poglavlje govori o ustancima u zadnjim decenijama osmanske vladavine. Autor studije pokušao je da ovim događanjima da historijsku pozadinu, obradivši u pojedinačnim cjelinama: sukobe na granici sa Crnom Gorom, Ustanak u istočnoj Hercegovini 1850-ih i 1860-ih godina i Ustanak u Hercegovini 1875. godine, kao centralni dio poglavlja.

Centralna administracija nakon zavođenja reformi 1850/51. godine preuzela je jaču kontrolu nad organima uprave i u Hercegovačkoj regiji. U tom smislu izdata je i zvanična naredba da se od lokalnog stanovništva oduzme oružje, što je rezultiralo slabim uspjehom. A ustanci koji su zatim uslijedili bili su jak strategijski interes evropskih predstavnika moći, koji su organizirali i usmjeravali dinamiku ovih lokalnih eskalacija za vlastite interese.

Studija se završava zaključnim razmatranjima koja se odnose na dinamiku događanja i evoluciju društvenih kretanja u osmanskoj provinciji Hercegovini, a koja su izazivana i usmjeravana raznovrsnim faktorima unutrašnjih i izvanjskih uzroka.

Zatim slijedi rječnik profesionalne provenijencije, kao i popis objavljenih izvora i literature. U prezentaciji postavljenih problema autor ove studije iskoristio je obilje lokalne literature, kao predmetne literature na drugim evropskim jezicima. Imenik osoba i lokaliteta omogućuje čitaocu jednostavniji pronalazak određenih mjesta.

Istraživačima raznih oblasti osmanske Hercegovine iz 19. stoljeća preporučujemo ovu knjigu u koju je uložen veliki trud, znanje i umijeće ■

Hatidža Čar-Drnda

Balta Ivan, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*. Zagreb: HKD „Napredak” – Zagreb, 2009, 444 str.

Dr sc. Ivan Balta (1953), redoviti profesor, diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Zadru (1976), na istom magistrirao (1985), a doktorirao iz oblasti *Hrvatske nacionalne povijesti novog vijeka* – 1996. Od 1995. g. datira njegova začudno bogata profesorska karijera (vid. *curriculum vitae* u knjizi koja se prikazuje – str. 436-438) i intenzivna znanstvena aktivnost.

U Bosni i Hercegovini, prema statističkim podacima 1913-1914. g., živio je 61.151 mađarski državljanin, ali samo 6443 Mađara. Otvoreno je bilo 86 mađarskih škola. Od toga broja pet su pripadale julijanskom društvu. U njima je radilo 15 učitelja sa 714 učenika. Upada u oči nesrazmjernost malobrojne mađarske populacije, ukupan broj škola (i julijanskih) naspram uloge respektabilnog (ugarskog) dijela Dvojne monarhije. Od vremena okupacije do Prvog svjetskog rata ličnosti najvišeg ranga (zajednički austrougarski ministri financija – Mađari – Béni Kallay, Istvan Burián) bile su stvarni upravitelji Bosne i Hercegovine, a treba im pridodati ugarske ministre predsjednike (Sándor Wekerlea, Károly Khuena Hédervary, László Lukácsa, Istvána Tiszu). Svi su na svoj način prevalentno utjecali na sveukupni život u Bosni i Hercegovini. Pored ostalog, ta diskrepancija zanemarljivog broja nazočnosti mađarskih državljana (posebno Mađara) i nemjerljivog stepena stvarnog utjecaja najviših predstavnika mađarskog establišmenta u BiH bila je za dr. Baltu izazov da se, vođen nervom istraživača i historiografa, pozabavi *Julijanskom*

akcijom, kako se to danas često kaže, u *dijaspori* (rasejanju), van matice, izvan tzv. uže Hrvatske, južno od Save, prvenstveno u oblasti školstva, prosvjete i kulture.

Početak XX stoljeća *Julijanska akcija*, koja je dobila naziv po istoimenom *Savezu* tajno organizovanom 1904. godine, a ovaj po dominikancu sv. Julijanu, odnosila se u BiH, uglavnom, kako se u uvodu i sažetku knjige apostrofira, na „tamošnja mađarska društva, mađarske škole, mađarske željeznice i druge institucije u cilju obnove kulturne djelatnosti mađarskog manjinskog naroda i njegove kulture”.

U knjizi koja sadrži 444 stranice teksta (306 osnovnog, 95 strana Priloga, 40 stranica Dodataka – povijesne izvore, periodiku i literaturu, sažetke – na čak pet jezika i spomenuti *curriculum vitae*) dr. Balta analizira razvoj Dvojne monarhije, posebno njenog ugarskog dijela (od Nagodbe do 1918. g.), hrvatsko-srpsko-bošnjačke političke odnose, različite aspekte BiH od okupacije do 1918. (državno-pravni položaj, karakteristike društva i privrede), posebnosti razdoblja austrougarske uprave, vrlo važne agrarno-posjedovne odnose u ovom periodu, isto tako značajne nacionalno-političke relacije (ali od 1901.-1914.), te za temu značajan aspekt kolonizacije stranaca u vrijeme austrougarske uprave.

Značajan (III.) dio knjige autor je posvetio već spomenutoj ulozi austrougarskih ministara financija u razvitku BiH (Kallaya i Buriána, posebno Bilinskog). Četvrti odjeljak I dijela, izuzetno bitnog za praćenje i razumijevanje *Julijanske akcije*, *Julijanskog saveza*, te mađarskih škola *Julijanskih udruga*, odnosi se na školstvo i kulturne prilike u BiH krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Raspored navedene problematike u četvrtom odjeljku prvog dijela knjige tj. struktura knjige, omogućili su autoru da *Julijansku*

akciju istražuje i prati cjelovito u miljeu, pretežno BiH i, kako je naveo u naslovu, „s osvrtnom i na Hrvatsku i Slavoniju“.

U drugom dijelu knjige dr. Balta detaljno i sustavno prati *Julijansku akciju* i *Savez* (stvaranje, djelovanje i statut).

Julijanski savez utemeljen je (vrlo znakovito na tajnom sastanku) 16. travnja 1904. u Budimpešti od strane bogatih ljudi, svećenika, nekoliko aktivnih ministara sa ciljem potpore Mađarima na kulturnom, (poljo)privrednom i društvenom planu, prema članu 1 Pravila, naročito za one „koji žive na rubovima Ugarske“, u prvom redu osnutkom mađarskih škola. Upada u oči da je njegova tajnost, koja se ipak nije mogla kriti, ubrzo izazvala negodovanje, najprije, hrvatsko-slavonskih, a nešto kasnije i bosansko-hercegovačkih nacionalnih krugova. Njegov opstanak je bio nezamisliv bez državnog subvencioniranja, a o tome se na sjednicama Vlade nije moglo otvoreno (transparentno) raspravljati. *Julijanska akcija* je, dakle, stvorena i vođena od najviših mađarskih organa vlasti, financijski pomagana od Mađarske vlade, ministara-predsjednika, te oba spomenuta zajednička ministra financija zadužena za upravljanje BiH. Za objašnjenje djelovanja i razumijevanja ciljeva *Udruge "Julijan"* i *Julijanske akcije* neophodno je uvesti dvije sintagme: *pro foro externo* i *pro foro interno*. *Pro foro externo* "Savez sv. Julijana" bio je „zadužen“ (tako i autor piše, ali pod navodnicima – pa se takva kvalifikacija može dvojiti – kao citiranje ili što nekad navodnici mogu da imaju i druga značenja) za „obnovu kulturne djelatnosti naroda“ (dodao bih prvenstveno preko mađarskih škola), kao i očuvanje i revitaliziranje kulture. Osim škola, to se očuvanje kulture, važno je još jedanput podvući, odnosilo na mađarska društva, mađarske željeznice i druge institucije. Ra-

zumljivo, radilo se, *lege artis*, o opravdanoj brizi predstavnika i zastupnika mađarskog (matičnog) naroda „za svoju dijasporu“ izvan državnih granica u drugim zemljama. Oficijelna Ugarska opravdavala je djelovanje Udruge „Julijan“ željom i naporima da se promicanjem jezika i kulture preko *Julijanske akcije* (i malobrojnih julijanskih škola) zaštiti i očuva mađarski identitet.

U Bosni i Hercegovini se akcija nazivala i *Bosanskom*. Djelatnici i u hrvatskoj i bosanskoj (nacionalnoj) sredini vidjeli su u njoj „oblik političkog odnarođivanja i pomadžarivanja“ domicilnog stanovništva. U Slavoniji *Julijanskom akcijom* nastojale su se steći simpatije hrvatske i srpske većine, te njemačke manjine. Tzv. *Bosanska akcija* imala je cilj zadobiti simpatije čelnika među muslimanima, kao i potporu pripadnika franjevačkog reda. Pored ovih bučnih i napadnih, u suštini, opravdanih ciljeva *Julijanske akcije* postojali su i oni drugi koje je bilo teže razotkriti.

Pro foro interno, Mađarska vlada je, izvođeći *Julijansku akciju* preko mađarskih škola sa svojim nastavnim kadrom – učiteljima koji su, vrlo je važno naglasiti, vladali bosanskim jezikom promoviranim od Kallaya, istu nastojala primarno uklopiti u „koncept mađarske državne misli“. Po dr. Balti, ona je „sebe vidjela u jedinstvenoj mađarskoj državi od Karpata do Jadrana, a u kojoj bi sve narodnosti činile sastavni dio mađarske nacije s jedinstvenim mađarskim državnim jezikom“ (414). Jedan od citiranih autora – J. Gujaš – bio je, čini se, ispravnog mišljenja da su „*Slavonska akcija*, a kasnije i *Bosanska* ... postale sredstvo imperijalističke ekspanzije mađarskih vladajućih klasa, 'mađarske državne ideje', tj. mađarske nacionalne ideologije (207).

Julijanski savez afirmira za Ugarsku svekoliki značaj puta prema moru koji je iz

tog dijela Monarhije vodio do Rijeke, indirektno ukazujući na važnost BiH. Tako je pored kulturne (školske) politike *Julijanska akcija* davala važnost mađarskoj nacionalnoj i prometnoj politici, kako piše dr. Balta, „kada je Savez branio Mađare Slavonije te BiH, on nije radio samo na spašavanju nacije i njezine kulture, nego je pomagao sačuvati veliku ostavštinu... koju su kraljevi ... Arpadovići ostavili...”. U istom, kako potcrtava i dr. Balta, „prepoznaje (se) prava bit Julijanskog saveza, tj. iz njegove pogrešne političke percepcije slavonskih, te bosanskohercegovačkih Mađara dovodi do tragičnog stanja” (205).

Pál Petri je pisao o dugogodišnjim iluzijama nekih članova *Julijanske akcije*, o mađarskoj anakronoj državi, a Gyala Szeke procijenio: „Nikome nismo činili ništa loše, samo sebi, nismo koristili svoje neprijatelje, a zamrzilo nas je pola svijeta” (205).

Na kraju, u plutarhovskom stilu, uputno je ukazati na odnos Bilinskog prema *Julijanskoj akciji*, jer je bio nakon dva Mađara (Kállaya i Buriána) na funkciji zajedničkog ministra financija. Iako se od tako moćnog i utjecajnog dužnosnika Monarhije podrazumijevao pozitivan stav prema *Julijanskoj akciji*, on ju nije svesrdno pomagao. Zbog toga bio je optuživan od ministra predsjednika Istvána Tisze, „da nije poznavao Bosnu”. A od tog Poljaka mogao je naučiti ne samo spomenuti ministar predsjednik u ono doba nego bi i danas mogli štošta naučiti slabo educirani i nesposobni svemoćnici u dejtonskoj Bosni i Hercegovini, koji „brane” samo „svoju” naciju. Oni koji hoće da misle i djeluju za dobrobit Bosne i Hercegovine morali bi se oslanjati, kako je zagovarao Bilinski, na sva tri plemena. Suština koncepcije bila je (onda za „plemena”, danas za „nacije”) izbjegavati ili prevladavati ili razrješavati nesporazume, sukobe.

Fama est da od disertacija, monografija u baštini povijesnog iskustva od istraživačkih, historiografskih znanstvenih dosega ostaje nekoliko rečenica. Da je nakon istraživanja mađarske politike s kraja XIX i početka XX st. i *Julijanske akcije*, pored toliko istraživački otkrivenog i novorečenog artikuliranog, ostao ovaj pouk i nauk, dr. Balta je svojom knjigom potvrdio. On je zacijelo ostavio u amanet ono najbitnije od povijesnih događanja, povijesne istine o naizgled efemernoj *Julijanskoj akciji* u BiH s posebnim osvrtom na Hrvatsku i Slavoniju – povijesno iskustvo. To se odnosi za ovdašnji dio dijela Dvojne monarhije – Ugarsku, pa zašto ne reći i današnju i sutrašnju Bosnu i Hercegovinu, imajući na umu, dakako, da su ona i njeni narodi za jedno stoljeće (od početaka XX, odnosno XXI) prošli dug i mukotrpan proces borbe za afirmiranje svoje posebnosti ■

Tomislav Išek

Salih Jaliman (et al.), *Kazniona: knjiga o zeničkom zatvoru*. Zenica: Vrijeme, 2008, 155 str.

Kad se spomene Zenica, prva asocijacija većini ljudi je – zatvor. Naravno, to može izazvati negativne reakcije Zeničana, koji s pravom mogu tvrditi da takvi onda ne poznaju dovoljno ni Zenicu ni njenu prošlost, ali ipak stoji činjenica da je Zenička kaznionica jedno od prepoznatljivih obilježja toga grada. Iako napravljena van grada, za 120 godina, koliko postoji, Kaznionica se

fizički uspjela "uvući" u grad ili, bolje reći, da ju je grad opasao, ali ne i prigrio. Sve ovo vrijeme postoji animozitet grada i njegovih stanovnika prema Kaznionici, ali se vremenom otpor prema njoj izgradnji, kasnije proširivanju, njenim upravnicima i njihovim navikama pretvorio u ravnodušnost. Ovom postepenom navikavanju i prihvatanju činjeničnog stanja vjerovatno je doprinijela činjenica da Kaznionica i njeni stanovnici nisu nikada naškodili gradu, nego su mu čak u najtežim trenucima, kao što je bilo vrijeme 1992–1995. godine, bili i od koristi. Ni česte političke i društvene promjene koje su se dešavale na ovim prostorima nisu mogle ugroziti Kaznionicu i njen opstanak, jer se svakoj promjeni ona vrlo brzo prilagođavala. Promijenio bi se naziv ustanove, službeni jezik, pismo, uniforme, oznake na njima, stražari, zatvorenici, ali Kaznionica je opstajala.

Iako javnost, kako zenička tako i šira, zazire od ove i sličnih ustanova, ipak vrlo rado prima i sa zanimanjem prati sve informacije koje dolaze iz Kaznionice. Priče o upraviteljima, njihovim čudnim navikama, dželatima, mučenjima, spektakularnim bjekstvima, pobunama i slično, uvijek su lahko pronalazile slušaocce i što su informacije bile nepouzdanije i nevjerojatnije, to su bile interesantnije. Od informacija koje govore o Zeničkom zatvoru vjerovatno su najinteresantnije one koje su iza sebe ostavljali politički zatvorenici koji su nakon promjene režima i izlaska na slobodu pisali o svojim stradanjima i uvjetima života u zatvoru. Sve te informacije ipak ne daju cjelovitu i jasnu sliku o Zeničkoj kaznionici. Međutim, sada svi oni koji žele malo zaviriti iza zidina najpoznatijeg bosanskohercegovačkog zatvora to mogu učiniti zahvaljujući knjizi *Kaznionica: knjiga o zeničkom zatvoru*.

Autori teksta (Salih Jaliman, Slavko Ma-

rić i Rafet Spahić) pokušali su na jednostavan način, slikom i riječju, ispričati historiju najpoznatijeg bosanskohercegovačkog zatvora, ali i grada u kome je on podstanar već 120 godina. Tekstualni dio knjige nije podijeljen na klasična poglavlja koja se redaju jedno iza drugog, nego su autori prikupljenu građu grupisali u tri cjeline koje hronološkim redom uporedo teku kroz knjigu, a svaka od ove tri cjeline sastoji se od kraćih ili dužih tekstova. Autori su priču o Zeničkoj kaznionici ispričali kroz hronologiju događaja od osnivanja do današnjih dana na osnovu dostupne dokumentacije, zatim kroz priče iz zatvora sakupljene iz različitih izvora i na kraju kroz ispovijesti, sjećanja i svjedočenja bivših zatvorenika, upravitelja, stražara, dželata, slučajnih prolaznika. Pored tekstualnog, izuzetno vrijedan dio knjige jesu fotografije autora Dejana Vekića, ali i one iz privatnih i Arhiva Kaznionice. Način izlaganja građe je svakako neobičan i inovativan, ali već nakon nekoliko stranica počinje stvarati male probleme, jer se pojedini tekstovi protežu na nekoliko stranica, a drugi na samo jednoj. Zbog toga je čitalac prisiljen na stalne "šetnje" naprijed i nazad po knjizi kako bi mogao zadržati hronološku nit.

U dijelu knjige koji tretira hronologiju događaja autori daju osnovne podatke o Zeničkoj kaznionici od 1886. godine, kada je donesena odluka o kupovini zemljišta za Kaznionicu, pa do današnjih dana. Tu ćemo pronaći podatke o načinu i dinamici gradnje koja je okončana 1904. godine, ali i građevinskim intervencijama u narednim periodima. Opisana je upravljačka struktura unutar zatvora i promjene koje su se unutar nje dešavale tokom vremena. Dio tekstova se odnosi na irski progresivni sistem izdržavanja kazni, koji se primjenjivao u Zeničkom zatvoru od osnivanja, pa

do modernih penoloških metoda koje se danas primjenjuju. Ukratko, kroz ovo poglavlje se mogu pratiti sve promjene koje su se dešavale kao posljedica smjena država i režima na ovim prostorima tokom XX stoljeća.

Dio koji sadrži priče iz Kaznionice sakupljene iz različitih izvora donosi nam zanimljive detalje iz života unutar zatvorskih zidina. Opisan je svakodnevni život zatvorenika koji se sve donedavno sastojao od obaveznog rada u zatvorskim radionicama ili na zatvorskoj ekonomiji, ali i aktivnostima koje su zatvorenici imali u zatvorskim orkestrima, horovima, glumačkim i slikarskim sekcijama itd. Daju se i detalji o spravama za mučenje, a posebno o "Isusovim alkama" koje su ukinute tek dvadesetih godina XX stoljeća, kao i pritiscima, torturama, zlostavljanjima, pa i strijeljanjima koja su sprovedena unutar zatvorskih zidina. Nezaobilazan dio Kaznionice bili su i čuvari na čijem vanjskom izgledu i ovlaštenjima možemo lahko pratiti promjene koje su se dešavale unutar nje. Smjene režima pratile su promjene ljudstva, uniformi, grbova na njima, naoružanja, tako da su velike razlike između čuvara sa sabljama iz austrougarskog perioda i današnjih stražara koji ne nose čak ni palice. Priloženi su i interesantni tekstovi o spektakularnim bjekstvima iz Zeničkog zatvora, kao i o pobunama zatvorenika koje su se dešavale isključivo u posljednjih dvadeset godina. Posebno interesantnim čini se događaj iz 1969. godine kada su zatvorenici "naoružani" karakterističnim uniformama i značkama Fudbalskog kluba "Čelik" prvi put prisustvovali utakmici između "Čelika" i "Partizana". Tada su izazvali senzaciju na tribinama i postali inspiracija najvatrenijim navijačima "Čelika", koji sebe već dvadeset godina nazivaju *Robijaši*. Kroz Zeničku kaznionicu su za

ovih 120 godina prošle hiljade likova koji su zajednički, bez obzira s koje strane brave se nalazili, ispisivali njenu historiju. Autori su nam u ovoj knjizi odabrali one najinteresantnije, pa nailazimo na priče o stražaru Munibu Arnautu, koji je bio poznat po svojoj strogosti, upravniku Franji Štelu, koji je od zeničke čaršije dobio nadimak gospodin Krmak, Ober Mileru, koji je svoju doživotnu kaznu izdržavao na vrhu Bjelašnice baveći se meteorologijom, Teufiku Selimoviću Buđoniju, bratu Meše Selimovića, koji je s mjesta pomoćnika ministra unutrašnjih poslova Narodne republike Bosne i Hercegovine došao u Zenički zatvor, književniku Aliji Nametku, koji je bio osuđen zbog saradnje s neprijateljem u toku Drugog svjetskog rata itd.

Galeriju likova koji su prodefilovali kroz Zeničku kaznionicu upotpunjavaju i oni čija su sjećanja, ispovijesti i svjedočenja prikupljena iz različitih izvora i čine treću cjelinu ove knjige. Pored opisa koje su ostavljali pojedinci, koji su tu navraćali na dan-dva, tu su i ispovijesti zatvorenika i upravnika, i svaka od tih priča čini kockicu u mozaiku koji treba prikazati historijat Zeničkog zatvora. U Zenici su, pored običnih kriminalaca, tamnovali i učesnici Sarajevskog atentata, učesnici Husinske bune, mladi muslimani, informbiroovci, svećenici sve tri religije itd. Između tih ispovijesti, sjećanja i svjedočenja posebno su interesantna ona zatvorskog dželata Dragutina Karla Harta, Jure Keroševića, Omera Behmena, Vojislava Šešelja i niza drugih manje ili više poznatih ličnosti koji su dijelove svog života proveli u Zeničkoj kaznionici. U završnici autori knjigu o Zeničkoj kaznionici krunišu pričom o Caru, jednom od njenih sadašnjih stanovnika i čovjeku sa najdužim zatvorskim stažom u historiji Zeničkog zatvora. Car je zatvorski staž zaradio brojnim

prevarama i razbojništvima, pokušavajući da ostvari san o vlastitom imanju i porodici. Nažalost, nije imao previše uspjeha – iz zatvora izlazi 2016. godine, imanja nema, ženio se jedanaest puta, a i dalje traži onu pravu.

Kao što je već spomenuto, izuzetno vrijedan dio knjige predstavlja više od 200 crno-bijelih fotografija sa motivima iz Kaznionice, ali i Zenice, a koje na poseban način pripovijedaju o Zeničkoj kaznionici. Autor najvećeg dijela fotografija je Dejan Vekić, a dio je iz privatnih arhiva i Arhiva Kaznenog zavoda zatvorenog tipa u Zenici.

Knjiga je najavljivana kao ... *prva knjiga o zeničkom zatvoru pripremana bez političkih direktiva, cenzure i ograničenja zatvorske uprave*. Moram priznati da sam zbog ovakve najave očekivao nešto sasvim drugačije od predstavljenog, ali šta je tu je. Ovdje bih ipak više volio ukazati na neke nedostatke koje ova knjiga ima. Prije svega, moram još jednom spomenuti da način izlaganja građe, iako neobičan i inovativan, ipak stvara probleme prilikom čitanja zbog različite dužine tekstova. Nedostaje i sadržaj, ali zbog načina izlaganja nije ni bilo moguće da se on napravi. Imenski registar bi značajno olakšao snalaženje, ali nema ni njega. Autorima se može zamjeriti i to što nisu navodili odakle su crpili informacije za svoje tekstove, pa na kraju knjige nema popisa korištene literature. Pored ovih tehničkih zamjerki, uputio bih još jednu. Naime, autori su se potrudili da svaki period predstave događajima, pričama, ispovijestima i svjedočenjima koja su najmarkantnija, najupečatljivija, najinteresantnija. Međutim, čini mi se da se period koji se odnosi na posljednji rat i vrijeme neposredno nakon njega mogao popuniti još nekim zanimljivostima. Po mom mišljenju, podatak da su vojnici IFOR-a u augustu 1997. godine

u vojnom dijelu Zeničkog zatvora pronašli dva skrivena oficira Vojske Republike Srpske zaslužuje svoje mjesto u ovakvoj knjizi, jer ih je neko uspješno skrivao gotovo dvije godine.

I pored navedenih nedostataka, treba reći da će ova knjiga sigurno pronaći put do šire čitalačke publike. Slikom i riječju kroz knjigu možemo pratiti zbivanja u Zeničkoj kaznionici od njenog osnivanja do danas, pratiti smjene režima, kako su one utjecale na zbivanja unutar zatvorskih zidina, kakvi su bili odnosi između Kaznionice i grada "domaćina". Pred našim očima promiču slike, priče i legende o znanim i neznanim likovima i sa jedne i sa druge strane brave, a svako vrijeme je imalo svoje "junake", od kojih su nam autori predstavili one najinteresantnije.

Na kraju, posebno treba naglasiti činjenicu da su autori prilikom pisanja ove knjige, pored već dostupnih izvora, koristili i Arhiv Kaznionice, bez ikakvih ograničenja

■

Enes S. Omerović

Sabina Ferhadbegović, *Serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918-1929*. Munchen: 2008

Knjigu Sabine Ferhadbegović *Srpski državni model i lokalna samouprava u Sarajevu i Zagrebu 1918. -1929.* nedavno je objavio Oldenburg Verlag iz Münchena. Rad je nastao kao rezultat istraživanja za

disertaciju pod nazivom *Samouprava u oblastima Jugoslavije međuratnog perioda. Srpski državni model i habsburške tradicije u Sarajevu i Zagrebu 1918.-1929.*, koju je autorica branila na Albert-Ludwigs Univerzitetu u Freiburgu.

Značaj tematike kojom se spomenuta naučnica bavi ogleda se u problemima na koje vodeći političari nailaze u potrazi za optimalnim državnim uređenjem za novostvorenu državu, a koji nisu uspijevali biti riješeni cijelu deceniju. Isti su u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca dovodili do brojnih političkih diskusija, usporavajući svaki politički, ali i privredni napredak. Autorica prikazuje uspostavljanje lokalne samouprave i provođenje srpskog državnog modela, te proučava praktičnu efikasnost samoupravnog koncepta fokusirajući se teritorijalno na Sarajevo i Zagreb, dvije oblasti koje su se prije ujedinjenja južnoslavenskih zemalja nalazile u sastavu Habsburške monarhije. Pri tome navodi da za pojam „oblast“ u prijevodu svjesno koristi naziv „distrikt“ kako bi na njemačkom jeziku naglasila posebnost upravnog raščlanjivanja.

Nakon kratkog predgovora i uvoda čitaoci se mogu upoznati sa kratkim pregledom naučnih dostignuća vezanih za ovu tematiku i izvorima koji su korišteni za ovu knjigu. Zatim slijede dva glavna dijela, podijeljena na više poglavlja i potpoglavlja, dok se poslije svakog poglavlja nailazi na kratak zaključak. Vizualni prikaz nudi veliki broj uredno izrađenih dijagrama i tabela koje prate tekst.

Prvi dio *Die Selbstverwaltung der Distrikte im Konigreich der Serben, Kroaten und Slowenen (Samouprava u oblastima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca)* počinje detaljnim historijskim pregledom različitih samoupravnih tradicija u pojedinim regijama prije 1918. godine. Na primjeru Srbije

autorica se osvrće na teritorijalne samoupravne jedinice u periodu osmanske vladavine, na knežine, koje su za vrijeme Prvog srpskog ustanka 1804. godine doživjele svoj vrhunac. Razmatrajući razvoj samouprave u Srbiji nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, analizira promjene na političkoj sceni i odnos vodećih ličnosti prema centralizaciji odnosno decentralizaciji države. Zakonom o uređenju okruga i srezoza iz 1905. godine, kao i Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o opštinama iz 1909. godine nije dovršeno uspostavljanje lokalne samouprave, te je nova država naslijedila ovaj problem kao neriješen. Kao lokalne samoupravne jedinice u Hrvatskoj pojavljuju se županije i općine, a uprava u Bosni i Hercegovini, dok se ova nalazila u sastavu Austro-Ugarske monarhije, organizovana je kroz šest okruga (Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Mostar, Travnik i Bihać), razlikujući gradske od seoskih općina.

Nastavak prvog dijela govori o ujedinjenju južnoslavenskih zemalja u jedinstvenu državu do kojeg je došlo uprkos brojnim neriješenim problemima, razlikama u historijskom, ekonomskom i društvenom razvoju, kao i u političkom i kulturnom životu. Velika pažnja posvećena je političkim strankama i njihovim pogledima na novo uređenje, te predstavama kakvo bi ono trebalo biti. Slijede opširni prikazi prijedloga o centralizovanom ali i federalnom uređenju države. Prvi oblik je zagovarala Radikalna stranka Nikole Pašića, težeći obrazovanju jugoslavenskog identiteta, dok su prijedlozi o obrazovanju federalne države dolazili od Hrvatske pučke seljačke stranke, Narodnog kluba, Jugoslavenskog kluba i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Posebno zanimljiva su različita očekivanja i nadanja koja su polagana u novu državu. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,

poznat kao Vidovdanski ustav, usvojen je 28. juna 1921. godine. Ustavom je propisano centralističko uređenje države, a njegov 8. član reguliše pitanje državne uprave. Kao upravne jedinice navode se oblasti koje su zakonski definisane tek 26. aprila 1922. godine Uredbom o podjeli zemalja na oblasti, te Zakonom o opštoj upravi i Zakonom o oblasnoj i seoskoj samoupravi. Kraljevina je podijeljena na 33 oblasti, od kojih su dvije bile na teritoriji Slovenije, četiri na teritoriji Hrvatske i Slavonije, šest ih je bilo u Bosni i Hercegovini, Crna Gora je predstavljala jednu oblast, Dalmacija je podijeljena na dvije, dok je Srbija imala sedamnaest oblasti. Oblasna skupština je predstavljala najviši lokalni samoupravni organ. Posljednje poglavlje prvog dijela bavi se pitanjima sprečavanja provođenja lokalne samouprave, pokušajima Beograda da provede jaču centralizaciju, kao i Radićevim otporom beogradskim težnjama.

U drugom dijelu *Die Selbstverwaltungspraxis in den Distrikten Sarajevo und Zagreb (Samoupravna praksa u oblastima Sarajevo i Zagreb)* autorica sagledava provođenje samouprave i njenu primjenu u praksi, praveći paralele između Sarajeva i Zagreba. Nakon opisa Sarajevske oblasti, koja se proteže preko sedam srezova (Sarajevo, Visoko, Višegrad, Rogatica, Fojnica, Foča i Čajniče), slijedi zanimljiv prikaz rezultata lokalnih izbora 23. januara 1927. Na ovom mjestu tekst je obogaćen dijagramima i tabelama, što pruža bolji uvid u izložene rezultate istraživanja. Spomen zaslužuju pokušaji lokalnih vlasti da se snage usmjere ka poboljšanju životnog standarda, a to se u Bosni i Hercegovini nije moglo očekivati brzo. Finansijska situacija je umnogome ograničila lokalnu upravu. Uz to se treba ju uzeti u obzir i prirodne nepogode, kao što su poplava 1926. godine i suša 1927.

godine, koje su dovele do smanjenja žetve za 50%. Zbog nedostatka finansijskih sredstava razumljiv je spor napredak u unapređenju obrazovanja, za što se zalagao Fehim Spaho. Problem je predstavljala i velika nepismenost, te loše stanje u kojem se nalazila većina škola u Bosni i Hercegovini. Fehim Spaho, pripadnik moderne struje unutar JMO, zagovarao je gradnju javnih škola u muslimanskim selima. Prihvatio je ideju reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića da Muslimani u Bosni i Hercegovini mogu sudjelovati u oblikovanju javnog života samo ukoliko budu uključeni u obrazovni sistem. Velika uloga u borbi protiv nepismenosti pripala je i kulturnim društvima. *Prosvjeta, Napredak, Gajret i La Benevolencia* nudili su kurseve i pomoć studentima.

Za razliku od Bosne i Hercegovine, gdje se oblasne granice poklapaju sa granicama nekadašnjih okruga, Zagrebačka oblast je konstituirana Odredbom o podjeli zemlje, a sačinjavale su je nekadašnje županije Zagreb i Varaždin. Zagreb je u prvoj jugoslavenskoj državi doživio znatan napredak pretvarajući se u moćan privredni centar. U lokalnoj politici vodeća uloga je pripadala Radićevoj Hrvatskoj seljačkoj stranci, koja je na lokalnim izborima 23. januara 1927. godine odnijela uvjerljivu pobjedu sa 87% glasova. Lokalna samouprava je u Sarajevu i Zagrebu uvedena pod različitim uvjetima. U Bosni i Hercegovini postojeći okruzi nisu imali karakter samoupravnih organa, dok je u Hrvatskoj postojala tradicija samouprave u županijama, na koju se nova vlast mogla osloniti. Rezultat je lošija organizacija uprave u Bosni i Hercegovini. Ekonomska moć Zagreba nadmašila je sarajevsku, ali na selima su postojali slični problemi: nepismenost, loše zdravstvo, propali putevi, primitivna zemljoradnja. Obje oblasti su pokušavale iskoristiti habsburško naslije-

đe u borbi protiv siromaštva, nastavljajući projekte koje je habsburška vlast započela ili planirala, a koji se prvenstveno odnose na popravljnje puteva i željeznice. Mreža puteva koja je izgrađena za vrijeme austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini povezivala je Sarajevo sa ostalim većim gradovima. Lokalne vlasti nastavile su gradnju puteva Sarajevo-Olovo, Fojnica-Bugojno, te Visoko-Kakanj-Zenica. U Zagrebačkoj oblasti je pored sanacije propalih puteva bilo potrebno riješiti problem poplava. Ovdje su poslužili nacrti projekta za izgradnju zaštite protiv poplava koje je planirala realizirati habsburška vlast.

Na kraju knjige nalazi se popis skraćeni-
ca, dijagrama, tabela, karata, te popis kori-
štenih izvora i literature.

Autorica u svojoj knjizi daje detaljan opis uvođenja samouprave i njenog pro-
vođenja, imajući u vidu dešavanja na po-
litičkoj sceni Kraljevine SHS. Ozbiljnost
rada ogleda se u metodološkom pristupu,
kao i u bogatom odabiru izvora i literature.
Sama knjiga zasigurno nudi veliki doprinos
razumijevanju problematike vezane za us-
postavu vlasti 1918. godine, te kao takva
može naći svoju publiku u naučnim krugov-
ima ■

Aldina Krečo

Husnija Kamberović, *Mehemed Spaho (1883-1939): Politička biografija*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009, 280 str.

Kada se želi historiografski sagledati određeni vremenski period, a naročito ukoliko se radi o historiji XX stoljeća, jedan od veoma čestih metodoloških obrazaca za to svakako je i pisanje političkih biografija istaknutnih ličnosti. Time se detaljnim praćenjem političkoga rada određene ličnosti, dakako uz odgovarajuću i obaveznu kontekstualizaciju, postiže nevjerovatan rezultat. Autori historiografskog štiva te vrste pišući biografiju jedne ličnosti pišu zapravo historiju jednoga vremena i prostora. I naravno, zbog toga je politička biografija, kao takva, često prisutna i izuzetno poželjna. Zato je, recimo, američka historiografija u dobroj mjeri obilježena pisanjem biografija američkih predsjednika i drugih istaknutih političara.

U slučaju bosanskohercegovačke historiografije, politička biografija je rijetko prisutna kao vrsta, a još je teže pronaći kvalitetnu političku biografiju. Ako je suditi prema knjizi koju ovom prilikom predstavljamo, čini se kako je i tu situaciju moguće prevazići. Uz navedeno, postoji još nekoliko razloga zašto se knjiga Husnije Kamberovića o Mehmedu Spahi ističe svojom značajnošću. U vremenu narušenog sistema vrijednosti u društvenoj, ekonomskoj, političkoj, znanstvenoj (!) sferi života pisanje i objavljivanje ovakve knjige postaje hvale vrijedan čin. Odlučivši se za pisanje političke biografije Mehmeda Spahe, jednog od najznačajnijih bošnjačkih političkih lidera XX stoljeća, Kamberović je primijenio mo-

del, do sada već korišten od pojedinih historičara, u kojem izvorni dokumenti govore o političkoj djelatnosti Mehmeda Spahe. Istine radi, postoje i drugi modeli pisanja političkih biografija, ali ovaj, zasnovan na primarnoj izvornoj građi, u osnovi garantira kvalitetan proizvod. Radi se o izvornoj građi arhivskih fondova iz Sarajeva i Banje Luke kao i onovremenoj štampi među kojima se ističe list *Pravda*, glasilo JMO, koji je vjerno pratio Spahin politički rad. Ovakvim pristupom postignuta je dvostruka korist. Osim što su izbjegnuta nepotrebna ponavljanja onoga što se do sada znalo o Mehmedu Spahi, ostavljena je i otvorena mogućnost za dalja istraživanja, što je autor i naglasio u uvodnom dijelu. Međutim, jedna druga stvar vezana uz ovu knjigu čini se također veoma značajnom. Naime, radi se o jednom široko rasprostranjenom uvjerenju kod Bošnjaka, kako su svi njihovi značajniji politički lideri u XX stoljeću okončali život kao žrtve određene vrste zavrje. Dodatne debate o ovakvim temama, ne samo da nisu doprinosile objektivnijem sagledavanju historijskih činjenica nego su vrlo često pažnju javnosti vodile u sasvim krivom pravcu. Zbog toga je Kamberović i odlučio da ponudi političku biografiju utemeljenu na provjerenim izvorima, što je u Uvodu i naglasio, ostavljajući pretpostavke i neutemeljeni romantizam izvan korica ove knjige.

Posmatrana kao ukoričena cjelina, politička biografija Mehmeda Spahe podijeljena je u četiri velika poglavlja čija hronologija prati najznačajnije vremenske graničnike jugoslavenske historije međuratnog perioda. Iz ove hronologije izdvajamo prvo poglavlje *Mehmed Spaho do kraja Prvog svjetskog rata* (str. 13-23) u kojem su opisani politički počeci mladoga Spahe koji je, nakon školovanja u Beču, počeo

raditi kao sekretar Trgovačko-obrničke komore, a vrlo brzo se aktivirao i u Gradskom vijeću spojivši tako politički angažman i ekonomiju. Sudeći prema prvim političkim istupima, vidljivo je Spahino političko umijeće koje je ukazivalo na veliku političku karijeru koja je bila ispred njega.

Neizvjesnost Prvog svjetskog rata, ratni problemi, kao i tada veoma aktuelno pitanje političkog i državno-pravnog uređenja južnoslavenskih zemalja veoma su teške okolnosti u kojima je Mehmed Spaho izostravao svoju političku vještinu i protokom vremena postajao sve značajnijim akterom političke scene. Sa takvih je pozicija i pristupio političkoj opciji JMO i veoma brzo postao neprikosnoveni lider stranke što je već pokazao na izborima održanim 1923. godine. Nastupajući sa stranačkih pozicija, borbe za autonomnost Bosne i Hercegovine unutar Kraljevine SHS i borbe za interese muslimana u Bosni i Hercegovini, Mehmed Spaho je izgradio svoj prepoznatljivi politički pristup koji ga je i definirao kao neprikosnovenog političkog lidera. Bio je ministar u nekoliko jugoslavenskih vlada, a na povremene prigovore unutarstranačkih protivnika kako je odstupio od stranačkog programa branio se činjenicama da je isto tako, u znak neslaganja sa politikom Vlade čije je bio član, odstupao sa pozicije podnoseći ostavku. Vrlo često, ovakvim djelovanjem uspijevaio je iznuditi saglasnost za pojedine političke projekte koje je zagovarao pokazujući se time kao vješt političar koji u datim okolnostima postiže ono što je realno bilo moguće. Takvom politikom je i postigao da na izborima 1927. godine potvrdi JMO kao najjaču bosanskohercegovačku stranku.

U vremenu diktature, poslije 6. januara 1929. godine, Mehmed Spaho nije bio politički aktivan jer to nije bilo ni moguće, ali

je bio veoma oprezan naspram bilo kojeg pokušaja političkog i javnog djelovanja, tražeći time mogućnost za svoje istupe i iznošenje svojih stavova, ostajući sve vrijeme u kontaktu sa političkim djelatnicima iz čitave Jugoslavije. Na tragu takvih aktivnosti, u kontekstu slabljenja šestojanuarskog režima, ubistva kralja Aleksandra u Marseilleu 1934. godine, Spaho se ponovo politički aktivirao uzevši značajnog udjela u formiranju Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ). Aktiviravši se ponovo u političkom životu, Spaho je ostao politički aktivan sve do smrti 1939. godine.

Pitanje pokušaja atentata na Mehmeda Spahu i konačno, pitanje okolnosti pod kojima je okončao svoj život u ovoj knjizi je predstavljeno na izuzetan način. Ne radi se, naime, o autorovom pristajanju na stavove koji, nekako na prvu pomisao o smrti Spahe, tvrde kako se radilo o zavjeri i ubistvu. Kao i u slučaju neuspjelih atentata, i u slučaju Spahine smrti čitaocima se ne nameće zaključak. Umjesto toga, ponuđeni su izvori kojima se raspolaže. Tumačenja, objašnjenja i analize Spahine smrti čiji smo mi savremenici su adekvatnim pojašnjenjima krajnje demaskirana i kao takva protumačena u kontekstu u kojem su nastala.

Kako ova biografija ne bi ostala samo na prikazivanju političkog angažmana u sferi parlamentarnih i Vladinih aktivnosti, prikazan je i značajan Spahin angažman u djelatnosti IVZ između dva svjetska rata, kao i aktivnosti grada Sarajeva. I tu su možda najbolje prikazane činjenice koje prate svaku političku ličnost i politiku kao takvu. Nije, dakako, ni Spahi bilo strano povezivanje sa najbližim srodnicima i njihovo uključivanje u politički i javni život. To je, na kraju krajeva, najbolje pokazao čin imenovanja njegovog brata Fehima za reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice.

No, bez obzira na sve, ostaje na mjestu konstatacija kako je Spaho bio najznačajnija politička ličnost prve polovine XX stoljeća, koja je političkom mudrošću iz svake situacije nastojala ostvariti najbolje rezultate za zajednicu koju je predstavljala. Stoga je opravdana autorova uporedba sa liderom SLS Antonom Korošecom, koji je također bio dovoljno mudar i pragmatičan političar. Nastupajući sa pozicije lidera JMO, Spaho je znao da nije moguće ostvariti sve političke ciljeve i programe, ali je isto tako znao da milion glasova koje je imao iza sebe predstavlja ipak značajan faktor u političkom životu. Nije neopravdano na ovome mjestu spomenuti i Spahinu koliko životnu toliko i političku mudrost: "Naša je budućnost, a prošlost je onih koji žele da pomoću sile vladaju".

Kako bi sliku o Mehmedu Spahi upotpunio u cijelosti, autor je u drugom dijelu knjige uz veoma značajan broj dokumenata, ponudio i jako zanimljiv album fotografija koje prate Spahin život od đačkih dana do mezara pored Gazi Husrev-begove džamije, gdje je ukopan nakon smrti. Istina, ponuđene fotografije nisu potpisane, tako da je teško identificirati sve ličnosti i situacije u kojima se Spaho nalazio, ali to svakako može biti naredni istraživački zadatak. S time se priča o Spahi u ovoj knjizi završava. No, svakako se ne završava i posao oko istraživanja drugih detalja vezanih za Spahin život i djelo. U tome je i smisao posla generacija historičara koji su radili i koji će raditi ovaj posao. Sa ovom knjigom, osim što smo dobili odličnu političku biografiju, sigurno smo dobili i svojevrsan historiografski putokaz ■

Amir Duranović

Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Inventari i građa. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008, 371 str.

Na 90. godišnjicu završetka Prvoga svjetskog rata i stvaranja novih država na Balkanu, među kojima i prve jugoslavenske države, vrijedan hvale je napor Arhiva Bosne i Hercegovine da publicira inventare i novu građu o radu Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH i Narodne vlade za BiH 1918. i 1919. godine.

U ovoj knjizi, dakle, publiciraju se inventari, koji su važna uputa historičarima o građi koja se čuva u ovim fondovima. Osim inventara, ova knjiga sadrži i dio građe, koji se već pojavljuje kao izvor koji možemo koristiti. Tu, prije svega, mislim na saopćenja sa sjednica Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Ova se saopćenja pojavljuju kao važna dopuna stenogramima koje je ranije objavio Hamdija Kapidžić. Dakako, treba imati u vidu da se ne objavljuju saopćenja sa svih sjednica Glavnog odbora Narodnog vijeća.

Drugi dio ove knjige čine Zapisnici sa sjednica Narodne vlade Narodnog vijeća SHS za BiH iz 1918. i 1919. godine.

Zašto su važni ovi inventari i ovi zapisnici?

Prije svega, oni pokazuju kako se konstituirala i kako je funkcionirala prijelazna Vlada iz austrougarskog razdoblja u jugoslavensko doba. To prijelazno razdoblje je trajalo upravo tokom vremena od oktobra do decembra 1918. godine. I ovi dokumenti još jedno su svjedočanstvo o stanju u Bosni i Hercegovini u tom razdoblju. Iz njih se

može vidjeti kakav je bio odnos tih organa vlasti prema organima vlasti države SHS u Zagrebu i Srpskoj vladi, odnosno njezinim predstavnicima. Može se vidjeti kako Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu sigurno funkcionira od 24. oktobra 1918. godine, a može se pretpostaviti kako je formiran i koji dan ranije, dok je na prijedlog Glavnog odbora NV SHS za Bosnu i Hercegovinu 30. oktobra 1918. Predsjedništvo Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu imenovalo prvu Narodnu vladu za Bosnu i Hercegovinu, na čijem je čelu bio Atanasije Šola.

Iz ovih dokumenata možemo djelimično vidjeti kakav je odnos pojedinih razina vlasti u Državi SHS. Naime, u procesu raspada Habsburške monarhije došlo je do konstituiranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, i to je ozvaničeno na sjednici Središnjeg odbora NV u Zagrebu 28/29. oktobra 1918, kada su usvojena dva *prešna prijedloga*: jedan Svetozara Pribičevića o prekidu svih državno-pravnih odnosa kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom, te prijedlog Ante Pavelića Zubara o prijedlogu Hrvatskom saboru da prizna NV SHS kao "vrhovnu vlast". Hrvatski je sabor 29.10.1918. jednoglasno prihvatio oba prešna prijedloga, čime je omogućeno stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Već 31. oktobra 1918. Predsjedništvo NV SHS je uputilo diplomatske note vladama SAD, V. Britanije, Francuske, Italije i Srbije, u kojima se notira činjenica da je došlo do stvaranja Države SHS "na teritoriju južnih Slavena, što je dosad spadalo u sastav austro-ugarske monarhije, i koja je spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom". No, od ove note nije bilo neke koristi, jer je jedino Nikola Pašić 8. oktobra poslao telegram u kojemu je stajalo: "U ime

kraljevske srpske vlade čast mi je izvestiti Vas, da ova priznaje Narodno veće u Zagrebu, kao zakonitu vladu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive na teritoriji Austro-Ugarske monarhije, i da sam danas uputio notu vladama Francuske, Italije i SAD moleći ih da i oni sa svoje strane priznaju Narodno Veće u Zagrebu, kao zakonitu Vladu jugoslovenskih zemalja bivše monarhije Austro-ugarske (...) Sa naročitim zadovoljstvom srpska kraljevska vlada prima k znanju izjavu Narodnog Veća u Zagrebu, kojom ono smatra da mu je cilj da oslobodi od svake tuđe dominacije Srbe, Hrvate i Slovence iz bivše Monarhije Austro-ugarske i da ih ujedini sa njihovom braćom iz kraljevine Srbije i kraljevine Crne Gore u jedinstvenu i nezavisnu državu". Iz zapisnika sa sjednica Narodnog vijeća u Zagrebu, što ga je publicirao Hrvatski državni arhiv, može se vidjeti kako su se unutar tog Vijeća vodile debate u vezi s budućom jugoslavenskom državom i karakterom njezina budućeg uređenja. Ovom prilikom bih samo skrenuo pažnju na glasoviti govor Stjepana Radića na sjednici Središnjeg odbora 24. novembra 1918, u kojemu je uzviknuo kako delagacija koja ide u Beograd ne smije srljati kao "guske u magli", ali od toga nije bilo neke velike fajde, jer je 1. decembra 1918. došlo do bezuvjetnog ujedinjenja države SHS sa Srbijom.

No, kakav je bio odnos Narodne vlade u Sarajevu prema Narodnom vijeću SHS u Zagrebu možda najbolje pokazuje i odnos Sarajevske vlade prema povjereniku za narodnu odbranu dr. Mati Drinkoviću. Naime, Drinković je bio izdao naredbu za mobilizaciju, čak je poslao neke oficire iz Zagreba u Sarajevo i Mostar, ali su oni naišli na nerazumijevanje u Narodnoj vladi u Sarajevu. Iz zapisnika sa sjednica sarajevske Narodne vlade od 10. novembra 1918. (str. 119-120) vidi se da je ta Vlada uputila dopis Vladi

Narodnog vijeća u Zagrebu, u kojemu kaže da prima k znanju odluku Vlade Narodnog vijeće iz Zagreba o uređenju vojske u Bosni i Hercegovini radi održavanja mira, ali "prije nego što je odluka Vlade Narodnoga vijeća u Zagrebu uslijedila zaključili smo mi da se pozove srpska vojska, koja je već bila u Višegradu, u Bosni". Dalje, Vlada u Sarajevu izražava zadovoljstvo što Srpska vojska uspostavlja red i mir u Bosni i traži da se vojni izaslanici koji su krenuli iz Zagreba u Bosnu vrate i stave na raspoloženje negdje drugdje. Iz ovoga se vidi kako je vojni ministar i njegov vojni štab iz Zagreba bio posve nepotreban i nepoželjan u Bosni i Hercegovini. Takvih primjera mogli bismo još navoditi.

Iz ovih dokumenata, dakle, možemo nazrijeti kakva je situacija vladala u Bosni i Hercegovini koncem Prvoga svjetskog rata i kako se odvijao taj proces ujedinjenja sa Srbijom. Vidimo da je Bosna i Hercegovina bila sastavnim dijelom Države SHS, ali da je istodobno nastojala zadržati što veći stepen svoje autonomije u odnosu na središnju vlast u Zagrebu.

Tako je došlo i do 1. decembra 1918. godine. Danas više gotovo ne znamo šta kome znači taj datum. Čak je prisutna teza kako ono što se desilo 1. decembra 1918. uopće nije čin ujedinjenja, nego je samo primljena na znanje Odluka Narodnog vijeća o ujedinjenju sa Srbijom, a pravo ujedinjenje je izvršeno tek na sjednici Narodne skupštine Srbije 29. decembra 1918. godine. Branislav Gligorijević, biograf kralja Aleksandra, zabilježio je: "Prvi decembar u dnevniku aktivnosti regenta Aleksandra nije posebno obeležen nekim dodatnim informacijama, osim prijema delegacije Vijeća i njegovog odgovora na adresu".

Ova knjiga inventara i građe, uz odličan predgovor mr. Seke Brkljače, nije nikakvo

prigodno djelo. Ona se javlja kao rezultat dugogodišnjeg rada saradnika Arhiva, i to više generacija arhivskih djelatnika. Istaknimo, inventar Glavnog odbora Narodnog vijeća je priredio Kasim Isović, inventar Narodne vlade je priredila Krunoslava Lovrenović-Zeba, a zapisnike sa sjednica Narodne vlade Andrej Rodinis ■

Husnija Kamberović

Midhat Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*. Sarajevo: 2009, 408 str.

Graditeljstvo u Sarajevu je ljudska djelatnost koja nam je ostavila najvidljivije tragove prethodnog postojanja gradske cjeline kroz koju se vidi pregled urbane strukture, pregled i filozofija komunikacije i zajedničkog življenja. Naša historiografija je postigla zapažene rezultate u izučavanju historije graditeljstva u Bosni i Hercegovini, naročito u Sarajevu, za koje je najbolje obrađen period osmanske i austrougarske uprave, dok je vrijeme nakon Drugog svjetskog rata zapostavljeno. Sad je i ova praznina popunjena, jer je nedavno objavljena opsežna monografija koja se odnosi na graditeljstvo i druge djelatnosti vezane za urbani razvoj Sarajeva u XX i prethodnim stoljećima.

Obimna i podacima veoma bogata monografija o graditeljstvu, razvoju i drugim aktivnostima koje su se dešavale u bogatoj prošlosti Sarajeva, naročito u XX stoljeću, rezultat je dugogodišnjeg istraživanja

prof. dr. Midhata Aganovića, koji je kao stručnjak i naučnik radio gotovo pedeset godina u institucijama koje su se bavile izgradnjom i planiranjem grada Sarajeva. Neposredno je učestvovao, a često bio na čelu ekipa koje su pripremale i realizirale projekte: Program izgradnje i prostornog razvoja grada za period 1971-1985, Zaštita čovjekove sredine u periodu 1974-1980, Prostorni i društveno ekonomski plan razvoja Sarajeva za period 1986-2015, te učestvovao u pripremama i realizaciji nekoliko stručnih savjetovanja u ratnom Sarajevu (1992-1995).

Ova knjiga prati historiju grada Sarajeva kao urbane cjeline i graditeljstva onako kako su se smjenjivali periodi. Jedni su trajali, nestajali ili ostajali, dok su novi dolazili i stapali se sa prethodnim, ali je trajna bila civilizacija urbane cjeline, slika samog grada, odnosno unutarnja energija koja mu daje snagu da se uvijek obnovi i dalje razvija.

Pošto je u *Uvodu* prvo dao napomene o literaturi koja se monografski bavila historijom grada, autor navodi da je u fokusu njegovog interesiranja prikazati urbani razvoj Sarajeva, ali i dati pravce njegovog budućeg daljeg širenja, jer se ne može napraviti grad u kojem ljudi žele živjeti ako se nema vizija njegovog razvoja.

Iz različitih arhivskih izvora i brojne literature prikupljena građa o urbanom razvoju Sarajeva je izložena u dvanaest poglavlja, od kojih se poglavlja od I do VII (17-140) odnose na vrijeme od prahistorije do završetka Drugog svjetskog rata. Svako poglavlje je jedan vremenski period u okviru kojeg je opisano sve što je vezano za razvoj jedne urbane cjeline: komunalni objekti, prosvjeta, kultura, nauka, izgrađeni objekti i njegovi graditelji (spomenuti su svi oni koji su na različite načine djelovali,

naročito tehnički kadar), statuti grada, teritorijalne podjele, regulacioni planovi, rast stanovnika, pregledi značajnijih objekata i njihovih graditelja i dr.

Glavni dio ove monografije, poglavlje VIII (141- 343) govori o urbanoj historiji Sarajeva u doba socijalizma (1945-1992). U uvodu ovog poglavlja navedeni su svi problemi i zadaci koji su stajali pred novom komunističkom upravom: obnova razrušenog grada, nedostatak sirovina, kvalifikovane radne snage, obnavljanje starih i otvaranje novih industrijskih pogona i dr. Dalje pratimo teritorijalnu organizaciju grada Sarajeva, organizaciju vlasti, porast broja stanovnika i njegove demografske karakteristike, te pregled izgradnje značajnih objekata u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata (Željeznička stanica normalnog kolosijeka, Stadion "Koševo", Stadion "Grbavica", Most Vrbanja, Uspinjača na Trebević, Aerodrom, Gradsko groblje "Bare", rekonstrukcija glavne gradske ulice), prostorno i društveno-ekonomsko planiranje (prvi Generalni regulacioni plan iz 1946. godine, Generalni regulacioni plan 1965-1985, Program izgradnje i prostornog razvoja 1971-1985).

Iz ove knjige saznajemo da su napori graditelja uvijek bili ograničeni unutarnjim otporom. Npr., kad je nova vlast nakon Drugog svjetskog rata pokušala da sruši Bašćaršiju kao ostatak nečeg starog što treba prevazići, naišla je na otpor. Rušenje Bašćaršije počelo je 1945. godine i trajalo do 1950. Porušeno je ukupno 246 dućana, dok je uporedo trajala uporna borba sarajevskih građevinskih stručnjaka i intelektualaca da se dućani zadrže. U knjizi je detaljno opisano kako je ova borba trajala i ko je sve zaslužan da Bašćaršija ostane.

U ovom periodu su Marijin Dvor kao najatraktivniji tada neizgrađen prostor centra

grada i područje Ilidža - Vrelo Bosne postali predmet stručne i društvene pažnje. Stambena izgradnja u vidu zgrada kolektivnog stanovanja u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata bila je izrazita. Nisu zaobiđena ni pojedina stambena naselja kao: Naselje Sunca, Džidžikovac, Breka, Švrakino Selo, Čengiđ - Vila I i II, Grbavica I i II, Vogošća, Hrasnica, Buča Potok, Višnjik, Pejton, Novo Sarajevo, Otoka, Hrasno I i II, Koševsko Brdo, Alipašino Polje, Mojnilo, Dobrinja, Lužani. Za svako pojedino naselje data je skica, te opisan karakter naselja, izgled stanova, kako je tekla izgradnja i ko su bili arhitekti i izvođači, zatim sociološke karakteristike naselja koja su izgrađena po principu tržišne ekonomije i naselja čija je izgradnja finansirana od strane samoupravnih interesnih zajednica stanovanja. Autor žali što je dozvoljeno da se slobodni prostori na Alipašinom Polju uz ilidžansku saobraćajnicu kao i u drugim naseljima uzurpiraju radi izgradnje velikih ružnih staklenih zgrada koje nisu bile predviđene urbanističkim planovima tih naselja. Autor posebno analizira ispoljene slabosti u stambenom sistemu grada i donosi pregled izgrađenih stanova, odnosno dinamiku stambene izgradnje od 1946. do 1991. godine. Iz ovog pregleda saznajemo za podatak da je u ovom razdoblju ukupno izgrađeno 103.213 stanova

Dr. Aganović je detaljno obradio i individualnu (porodičnu) izgradnju u ovom periodu: obim, karakter, načine finansiranja i izgradnje ovakvih zgrada i sl. Posebno su opisani problemi koje gradu donosi bespravna ili divlja gradnja, kao i procesi saniranja prostora na padinskim područjima zahvaćenim bespravnom gradnjom.

Na području Sarajeva u vrijeme socijalizma izgrađen je veliki broj pojedinačnih stambenih, poslovnih, školskih, privrednih

i drugih objekata. U knjizi je popis takvih objekata, sa podacima o lokalitetu, godini gradnje i projektantu. Dat je pregled sarajevskih arhitekata i objekata za koje su nagrađeni u Sarajevu i van Sarajeva, kao i popisi sarajevskih arhitekata kojima su dodijeljene savezne i republičke nagrade.

Obrađeni su veliki zahvati na području grada koji su urađeni u cilju zaštite čovjekove sredine, kao što su: rekonstrukcije vodovodne i kanalizacione mreže, uvođenje gasnog sistema, te izgradnja i rekonstrukcija gradskih saobraćajnica. Nisu zaboravljene ni aktivnosti i izgradnja objekata u vezi sa XIV zimskim olimpijskim igrama održanim u Sarajevu 1984. godine, razvoj trgovine i u vezi s tim izgradnja velikih distributivnih centara, kao i razvoj industrije, zanatstva i školstva, nauke i poljoprivrede.

Deveto poglavlje (145-370) odnosi se na razaranje grada i posljedice tih razaranja u periodu agresije 1992-1995, a deseto (371-395) na period od 1996. do 2002. godine. Autor smatra da je Sarajevo zbog ustavne pozicije i ustrojstva određenog Dejtonskim sporazumom zaustavljeno u svom prostornom razvoju. U Sarajevu se danas pojavljuju limitirajući faktori, jer je grad ostao bez Crepoljskog, Romanije – tu je bespravna izgradnja i njeno sporo i često nikakvo obuzdavanje.

Jedanaesto poglavlje (397-400) nosi naziv *Razmišljanja o budućnosti grada*. Sarajevo je grad koji ima vitalizam i posjeduje snagu iako je razdijeljen: Kanton-Grad-Istočno Sarajevo. Na neki način grad kao cjelina i dalje živi, jer je teško raskinuti veze Sarajeva od njegovog "srca", općine Stari Grad. Prema dr. Aganoviću, savremeni grad traži okupljanje svih njegovih kreativnih građana kao i uvažavani njihovih razmišljanja, jer se bez toga grad ne može pravilno razvijati kao jedinstvena urbana cjelina. U

dvanaestom poglavlju (401-402) dat je popis sarajevskih gradonačelnika od 1878. do 2004. godine.

Dr. Midhat Aganović je uložio ogroman trud i iskustvo naučnika u urbanizmu kad je kao historičar-amater pristupio pisanju ovako obimne monografije. Smatramo da je posao uspješno završio, jer je sve što je u knjizi napisano utemeljeno na materijalnim dokazima, što je iziskivalo dosta truda. Koristeći rezultate vlastitih naučnih radova (bibliografija od 11 bibliografskih jedinica), kao i dostignućima naše dosadašnje historiografije, autor je iznio niz originalnih pogleda na urbani razvoj grada Sarajeva kao i razmišljanja o njegovoj budućnosti.

Napominjemo još da je ova knjiga pisana lijepim, jednostavnim i odmjerenim stilom, što je čini interesantnom ne samo uskom krugu historičara već i široj čitalačkoj publici. Zbog toga se mogu i zanemariti manji tehnički propusti koji su se desili tokom štampanja knjige (broj stranica ne odgovara sadržaju kao i slovne greške koje su uz ovu novu kompjutersku tehniku, izgleda, neminovne) ■

Mina Kujović

Otto Skorzeny, *Tajni memoari. Hitle-rov najopasniji komandos*. Zagreb: Zagrebačka naklada, 2006, 327 str.

Da su dešavanja iza kulisa možda čak i zanimljivija od onih koja se odvijaju na otvorenoj političkoj pozornici, potvrđuju nam život i djelo Otta Skorzenya. Zapovjednik Specijalne jedinice za posebne

operacije njemačkih oružanih snaga u svojim memoarskim zabilješkama *Tajni memoari; Hitlerov najopasniji komandos*, nastalim kao posljedica novinarskog intervjua, hronološki opisuje tajne vojne akcije i svoje učešće u njima.

Hvalisav karakter Otta Skorzenyja potakao je njegovu pobudu da kroz memoarsko djelo prikaže svoju ulogu u organiziranju dramatičnih ratnih operacija od kojih su neke ostale na razini priprema, dok su druge uspješno izvedene i utjecale na tok druge po redu svjetske kataklizme. Oslobađajući čitaoca od ulaženja u detaljne opise trenutnih političkih prilika i stanja na frontovima, on svoje operacije samo okvirno uklapa u globalna ratna zbivanja. Njegovi opisi događaja su bez ikakve opširnosti, kratki, lišeni izleta u deskripciju i analize likova, znanih i neznanih. Izuzetak predstavlja Adolf Hitler. Ne krijući ushićenje zbog višebrojnih susreta sa Führerom, Skorzeny prikazuje njegovo psihičko i fizičko stanje, daje rekonstrukciju razgovora sa njim, oživljava atmosferu Vučije jame, te opisuje odnose Hitlera i "vojne kamarele".

Ipak, glavni akcenat u *Tajnim memoarima* stavljen je na deskripciju organizacije, sprovođenja i uspješnosti vojnih operacija najvišeg stepena tajnosti, te opise atmosfere u vojnim krugovima koju istraživač teško može dokučiti dokumentima službene provenijencije.

Zato, kroz Skorzenyjeve memoare čitalac može barem malo proniknuti u pozadinu njemačkih tajnih operacija koje su izvođene tokom Drugog svjetskog rata. Pojava ovakvih memoara značajna je za našu historiografiju koja ne obiluje memoarskom građom aktera s "druge strane borbene linije".

Tajne memoare Skorzeny započinje naracijom o njegovom dolasku u obavje-

štajnu službu 1943. godine, a završava ih predajom Saveznicima 1945. godine. O svojoj prethodnoj vojnoj karijeri kratko bilježi da je zbog dizenterije, koju je kao ratni suvenir zaradio na Istočnom frontu, vraćen na mirovanje u Njemačku 1942. godine. Ponovo se vojno aktivira slijedeće godine kada se, preuzimajući funkciju komandanta specijalnih formacija, zauvijek oprašta od "običnog vojničkog života".

Kao komandant njemačkih komandosa, već iste godine dobiva zadatak da locira i spasi svrgnutog fašističkog vođu Benita Musolinija. Koliko je za njega značajna akcija bila u pitanju, jasno odražavaju njegove riječi: "... je li moguće da mi je pripao zadatak koji će me vinuti ravno u nebo ili me strmoglaviti u pakao?" (str. 59). Zaista je bio u pravu. Zahvaljujući uspješno obavljenom poslu, nezvanično dobiva epitet najboljeg Hitlerovog komandosa.

Ovu glorifikaciju svoje ličnosti i dalje je hranio uspješnim rezultatima akcija koje su imale dalekosežan značaj za položaj Njemačke. Pravilnim rukovođenjem operacijom *Panzerfaust* spriječio je propast njemačkih armija na Istoku, gubitak Budimpešte kao raskrsnice svih njemačkih prometnih smjerova. U okviru operacije uhapšen je regent admiral Horthy, koji je nastojao preko jugoslavenskih partizana doći u kontakt sa sovjetskim Vrhovnim zapovjedništvom radi zaključivanja separatnog mira.

Kako je Hitler u njemu vidio čovjeka od najvećeg povjerenja i odlučnosti, dodijelio mu je Operaciju "Zmaj". Skorzenyjeva jedinica obučena u savezničke uniforme pravila je pometnju i sabotaze u savezničkoj pozadini dok su Nijemci tzv. Ofanzivom u Ardenima pokušavali posljednji put izmijeniti prilike na Zapadu.

Pored navedenih operacija zbog kojih

su mu Amerikanci dodijelili epitet "najopasniji čovjek u Europi", a Francuzi "ludo neustrašivi fanatik", Skorzeny nam u *Tajnim memoarima* daje kratki prikaz akcija koje su samo ostale na idejama, ali koje jasno odražavaju promišljanja njemačkih zapovjedničkih struktura. Razmatran je napad na ključne savezničke tačke za snabdijevanje: naftovodna polja Bakua, naftovod koji se pruža od nalazišta u Iraku i dvostrukim cijevima dostavlja dragocjenu sirovinu rafinerijama u Haifi i Tripolisu, zatvaranje Sueckog kanala.

On također spominje svoje uspjele pothvate, među kojima je i hapšenje kolovođa i sudionika vojne urote protiv Hitlera, ali istovremeno ne krije one koje su ostale bez povoljnog rezultata, neuspjao pokušaj spasavanja oko 2000 njemačkih vojnika u šumama sjeverno od Minska (1944/1945).

Slijed ratnih okolnosti, Hitlerovo samoubistvo, Dönitzovo preuzimanje Njemačke vlade i objava prekida neprijateljstva, naveli su ga na predaju Saveznicima (15. maja 1945). Vjerujući da je ratnim aktivnostima na svim frontovima izvršio svoju dužnost prema domovini, memoare završava melodramičnim riječima: "Sada neka bude što mora biti – ja sam samo zarobljenik." (str. 238)

U vojnim krugovima poznat po izrazito istančanom osjećaju za ratne operacije, Skorzeny poslije rata promovirao svoje podvige kroz objavljene memoare. Njih piše isključivo na osnovu sjećanja, jer nije nam poznato da je vodio dnevnik niti bilo kakve zabilješke, mada bi dnevnik ovako zanimljive ličnosti bio prava poslastica za sve konzumente historijskog štiva. Kao

specifičan historiografski žanr koji dopušta autonomnost viđenja, memoari ne spadaju u grupu izvora prvog reda već zajedno sa dokumentima pružaju mogućnost rekonstrukcije događaja. Oni se trebaju provjeriti i dopunjavati drugim izvorima i kontraverznim svjedočenjima. Tako je neophodno postupiti i s memoarskim zabilješkama Otta Skorzenyja, koji pokušavaju subjektivnim prikazom svega što se događalo oko njega opravdati svoje učesće u ratnim zbivanjima.

Zbivanja koja Skorzeny opisuje: ratne operacije od oslobođenja Benita Musolinija na Grand Sassu do borbi u Ardenskim šumama, nastanak i razvoj njegove specijalne jedinice, obuka komandos, njegove svađe sa drugim odjelima obavještajnih službi i birokracijom, spletke, zavist rijetko spominju službeni akti. U tome je vrijednost *Tajnih memoara* još veća. Memoari postaju značajniji i interesantniji za nas jer Skorzeny prikazuje i jednu epizodu iz naše historije, Desant na Drvar. Operacija lociranja i uništavanja Tita i Vrhovnog štaba NOVJ je, kako kaže on, "zbog ljubomore jednoga našeg generala" (str. 144) koji nije želio saradnju s Skorzenyjem završila neuspjehom. Stoga, posežemo za ovim djelom da vidimo koliko ovaj akter o navedenim događajima nudi iz prve ruke.

Ovo izdanje Skorzenyjevih *Tajnih memoara* obogaćeno je fotografijama koje vjerno ilustruju ratnu atmosferu i prikazuju grupe boraca u ratnim akcijama, te Pogovorom u kojem je prikazana njegova djelatnost kroz prizmu pisanja drugih autora

■

Sanja Gladanac

Sanja Petrović-Todosijević,
*Za bezimene: Djelatnost UNICEF-a u
Federativnoj Narodnoj Republici Ju-
goslaviji 1947-1954.* Beograd:
Institut za noviju istoriju Srbije,
2008, 213 str.

U posljednje vrijeme se sve više proučava društvena historija jugoslavenskog perioda i sve veća pažnja se posvećuje dosad zapostavljenim pitanjima kao što su zdravlje, privredni razvoj, obrazovanje, tj. stvarni događaji i procesi koji su utjecali na razvoj Jugoslavije od 1945. godine. Sve više se posvećuje pažnja određenim pojavama kraćeg ili dužeg trajanja koje nisu izričito administrativno-pravnog karaktera, ali su vezane za njih.

Jedno od takvih djela je nedavno objavljena studija mr. Sanje Petrović-Todosijević *Za bezimene*. Djelo se bavi društvenom historijom FNRJ u periodu 1947-1954, odnosno djelovanjem UNICEF-a u tom periodu u Jugoslaviji. Ipak, osnovno pitanje studije jeste status djeteta, koje je do sada u potpunosti marginalizirano. Iako knjiga otvara brojna nova pitanja na koja se još treba odgovoriti, ona predstavlja dobru studiju o djetetu, njegovom statusu, brizi o njemu na kratkoročnom ili dugoročnom planu, te promjene svijesti odraslih prema djetetu. Djelo se sastoji od uvoda, četiri poglavlja sa velikim brojem podnaslova, zaključka, sažetka na engleskom jeziku, imenskog registra, registra geografskih pojmova, popisa literature, te bilješke o piscu. Tematski je podijeljeno tako da se lakše prati rad UNICEF-a i da se na taj način postepeno upoznajemo sa planovima i programima za rad UNICEF-a. Posebna pažnja tokom analize zadatih tema posvećena je organi-

zaciji i realizaciji te distribuciji UNICEF-ove pomoći.

Cijelo uvodno poglavlje autorica posvećuje objašnjenju i definisanju *bezimenog*. Analizira teorije o razvoju odnosa i stavova prema djetetu sa psihološkog, pedagoškog te historijskog aspekta. Definiše period promjene stava odraslih prema pitanju djeteta, kada se na dijete počinje gledati humanije i više zaštitnički. Također, analizira međusobne odnose odraslih, razloge stupanja u brak, te promjenu vizije braka poslije Drugog svjetskog rata. Nastavlja postavljati pitanja vezana za sistem školstva, bolnice, socijalne institucije, jaslice, obdaništa, tj. sve institucije predviđene za brigu o djetetu. Već se u uvodnom dijelu može primijetiti velika neorganizovanost vlasti FNRJ na svim nivoima i slaba komunikacija između centralnih vlasti i mjesnih odbora.

Dalji tok studije mr. Petrović-Todosijević tematski je vezan za nastanak i rad UNICEF-a u FNRJ. Svako poglavlje bavi se određenim aspektom rada i realizacijom planova i programa UNICEF-a u FNRJ.

Prvo poglavlje bavi se pitanjem pojave UNICEF-a u FNRJ, statusu Jugoslavije između istočnih i zapadnih "struja", te temeljima na osnovu kojih Jugoslavija ima pravo ostvariti UNICEF-ovu pomoć. Razvoj odnosa Misije UNICEF-a i Centralne vlade u Beogradu, mogućnost, odnosno nemogućnost ispunjavanja elementarnih uvjeta za efikasnu distribuciju UNICEF-ove pomoći u potpunosti su analizirana, kao i uplitanje Vlade FNRJ u poslove Misije UNICEF-a. Konstatuje da je jedan od osnovnih problema u komunikaciji sa misionarima UNICEF-a bilo veliko nepovjerenje Centralne vlade prema njima i težnja da ništa ne ometa formiranje i jačanje socijalizma u Jugoslaviji. Podobnošću pripadnika UNI-

CEF-a posvećen je poseban dio u knjizi. Prvo poglavlje se završava objašnjavanjem i drugog faktora za lošu realizaciju pomoći, a to je neupućenost jugoslavenskih građana na porijeklo pomoći i prava koja su imali.

Drugo poglavlje se više bavi tekućim pitanjima distribucije pomoći u FNRJ, a koliko je ta analiza detaljna govore i teme podnaslova drugog poglavlja: *transport, smještaj, koordinacija, deoba, korisnici, ambalaža*, te *odgovornost pri distribuciji pomoći*. Najviše se bavi problemima datih pojava: na koji način se vršio transport, smještaj koordinacija itd., tj. realnim realizacijskim pitanjima vezanim za određeni dio postavljenog zadatka Misije UNICEF-a. Dosta se govori o nemoći misionara UNICEF-a u FNRJ zbog uplitanja organa vlasti u njihov rad. Mjesni odbornici nisu slušali savjete misionara UNICEF-a već naredjenja "odozgo". Autorica objašnjava da misionari nisu imali nikakve ovlasti na bilo kojem nivou pri distribuciji i zbog toga su morali bespomoćno posmatrati kako se dobivena pomoć dijeli neplanski, dok su velike količine završavale na mjestima ili kod osoba kojima nisu bile namijenjene.

Već u slijedećem, trećem poglavlju autorica se bavi politikom UNICEF-a, tj. njenim planovima i programima rada. Realizirani programi se vide i iz njihovih naziva (*Program sirovina za obuču i odjeću, Program dopunske dječije ishrane* i sl.), a ozbiljne namjere za realizaciju spomenutih programa u velikoj količini novca koja je bila predviđena za te programe. Svi ovi programi imali su zajednički problem: nemogućnost države da izgradi objekte potrebne za smještaj i distribuciju pomoći, proizvede potrebne proizvode za koje su dobili pomoć u sirovinama od UNICEF-a ili

edukuje stanovništvo o upotrebi pomoći, jer je to predstavljalo veliko finansijsko opterećenje za državu kojom je harala oskudica i bolest. Uglavnom, oni kojima je bila pomoć namijenjena imali su mnogo prepreka u realizaciji svojih prava.

Četvrto poglavlje govori o zdravstvenoj misiji UNICEF-a, a detaljnije se bavi pitanjima promjene stava u pristupu medicini (preventivna ili terapijska medicina). Zastupa se teorija socijalne medicine kojom bi svi građani bili u mogućnosti ostvariti jednaka prava u zdravstvenim službama. UNICEF-ova pomoć u zdravstvu obuhvatala je izgradnju zdravstvenih institucija, edukaciju medicinskog osoblja i bavila se problemima kojima je bilo izloženo zdravstvo u FNRJ u prvoj deceniji poslije Drugog svjetskog rata. Ipak, ustrajnost UNICEF-ove misije u okviru zdravstva vidi se u kasnijim analizama rezultata koji su jako pozitivni u odnosu na prvobitni period. U zaključku autorica vrši kratki pregled svih obrađenih poglavlja.

Djelo mr. Sanje Petrović-Todosijević prilično nas realistično uvodi u obrađivani period historije Jugoslavije. Može se osjetiti sva muka i kaos spomenutog perioda. Djelo je napisano jasno i razumljivo, te je tako prihvatljivo čitatelju. Djelo ima važnost zbog korištene literature jer se u okviru nje nalazi veći broj neobjavljenih, izvora a kredibilitet podataka također je argumentovan korištenjem periodike tog vremena i državnim izvještajima o datim temama. Sadržaj je obogaćen određenim brojem fotografija i na taj način čitanje je osvježeno. Ovo djelo kod čitatelja budi interesovanja za istraživanje drugih tema društveno-socijalnog karaktera datog perioda ■

Senada Jusić

***Kulturna politika Jugoslavije:
1945-1952: zbornik dokumenata.***
Knj. 1-2, priredili: Branka Doknić,
Milić F. Petrović, Ivan Hofman.
Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009,
(613; 558 str.)

Kulturna politika FNRJ nakon Drugog svjetskog rata predstavlja veoma zanimljivu i značajnu temu koja je posljednjih 20-ak godina bila predmet istraživanja brojnih historičara. FNRJ je nastala kao rezultat narodnooslobodilačke borbe u Drugom svjetskom ratu. Državne vlasti su imale za cilj da transformišu agrarno društvo u industrijsko. Kulturna politika je bila jedan od instrumenata koje je vlast koristila u transformaciji društva. O ovim temama govori i Zbornik dokumenata "Kulturna politika Jugoslavije: 1945-1952". Pored autora samog teksta dr. Branke Doknić, Ivana Hofmana i Milića F. Petrovića, o kulturnoj politici su, između ostalih, pisali: Ljubodrag Dimić ("Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952." Rad, Beograd, 1988), Katarina Spehnjak ("Javnost i propaganda Narodnog fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.", Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002), te Lilly Carol ("Power and persuasion, Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953.", Westview press. Boulder, Colorado, 2001). Rad dr. Dimića je ujedno i njegov magistarski rad, dok je rad dr. Spehnjak njezina doktorska disertacija.

Zbirka se sastoji od 2 toma. Prvi se sastoji od tri studije. U prvom, uvodnom dijelu pod naslovom *Kulturna politika Jugoslavije* autorica dr. Branka Doknić je predstavila ciljeve nove kulturne politike, kao i instrumente koje je nova vlast koristila u njezi-

noj realizaciji. Autorica je podijelila ovaj period na tri dijela (1945-1948. koji je bio period obnove zemlje, a na planu kulturne politike to je period praćenja sovjetskog uzora, zatim period sukoba sa Informbirom 1948-1950. godine, kada je Jugoslavija bila izolovana te je morala pod pritiskom ekonomske krize napustiti herojski princip i najprije se osloniti na svoje snage, a onda i prikloniti se zapadnim zemljama i period od 1950-1952. godine, koji je označen kao period u kojem se napušta soćrealizam i u kojem u Jugoslaviji dolazi do liberalizacije kulture i jačanja saradnje na međunarodnom planu). Autorica zaključuje da kulturna politika Jugoslavije nije ostvarila svoj cilj, jer je često pred sebe stavljala preambiciozne planove, te samim tim nije vodila realnu politiku.

Studija Milića F. Petrovića pod nazivom *Polazne osnove za kulturno-prosvetni rad* je podijeljena na više dijelova, u kojim se razmatra šteta načinjena u ratu u oblasti kulture i obrazovanja, te početak obnove predratnih ustanova i osnivanje novih. Autor se bavi odnosom novog sistema prema tradiciji i kulturnom naslijeđu koje je imalo predrevolucionarni karakter, tj. koje je nastalo prije dolaska nove vlasti, ali i prema ljudima koji su svoje obrazovanje stekli tokom okupacije. Obradeni su i odnosi između crkve i države u vezi s obrazovanjem, kao i sam položaj pojedinih vjerskih zajednica. Autor zaključuje ovo poglavlje dijelom koji govori o naporima „narodnih“ vlasti u poljima obrazovanja (otvaranje novih škola širom zemlje, akcije opismenjavanja), kao i o ulozi pojedinih medija u tim akcijama.

Treća studija, *Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1952.* djelo je Ivana Hofmana, koji govori o školskom sistemu u Jugoslaviji u ovom periodu. Izvršena je

klasifikacija škola (stručne, učiteljske, škole za opće obrazovanje, škole nacionalnih manjina itd.). Autor je istražio probleme koje je osnovno i srednje obrazovanje imalo u ovom periodu, a to su: nedovoljan broj objekata, neadekvatni školski prostori, nedostatak nastavnog kadra itd. Istražena je i problematika nastave vjeronauke. Studija se završava razmatranjem promjena koje su nastale na ovom polju kao posljedica rezolucije Informbira.

Sve tri studije koje čine sintetički tekst zauzimaju otprilike jednu šestinu prvog toma (92 od 613 stranica). Ostatak prvog toma i čitav drugi tom čine dokumenti koji pokrivaju mnoge oblasti vezane za kulturu i kulturnu politiku. Sami dokumenti su podijeljeni na 3 cjeline. Prva pod naslovom *Polazne osnove kulture i prosvete* obuhvata ukupno 146 dokumenata. U ovom dijelu se nalaze dokumenti koji govore o organizaciji agitpropa CK KPJ neposredno poslije rata, njegovim osnovnim zadaćama, ali i nedostacima sa partijskog gledišta. Pored toga, tu su i dokumenti koji govore o reorganizaciji Ministarstva prosvjete i obavezama sreskih i okružnih NOO-a. Slijedeće pitanje kojeg se dokumenti dotiču jeste pitanje ratne štete nanesene kulturnim i prosvjetnim ustanovama, te pitanje povratka odnesene imovine tokom rata. Dokumenti donose i podatke o obnovi bibliotečkih i arhivskih fondova te obnovi starih i osnivanju novih institucija (Državni izdavački zavod, Filmsko preduzeće DFJ). Problem priznavanja diploma stečenih u ratu je također zastupljen. Značajni su i dokumenti koji govore o pokušaju zaštite arhivske građe nastale tokom okupacije, te dokumenti o restriktivnoj politici prema vjerskim zajednicama, koja je uključivala prekid njihovog finansiranja. Dokumenti donose podatke o Srpskoj pravoslavnoj

crkvi i Katoličkoj crkvi. Prisutni su također i dokumenti koji govore o promjeni svijesti naroda kroz mitologizaciju NOB-a, te proslavi novih praznika (Dan pobjede-9. maj, Praznik rada-1. maj, te 4. juli). Ova cjelina dokumenata se završava dijelom u kojem se govori o borbi protiv nepismenosti, organizaciji analfabetskih tečajeva, te brojnim izvještajima iz republika o akcijama opismenjivanja putem različitih medija (radio, priredbe, izložbe, štampa i film).

Druga cjelina po nazivom *Kultura agitpropa* je i najobimnija, sa preko 300 dokumenata. Ističu se dokumenti koji govore o čistkama nastavnog i administrativnog kadra na univerzitetima čiji je rad obnovljen nakon završetka rata. Izvještaji inspektora koji ukazuju na slabu stručnost učiteljskog kadra, nedisciplini učenika, nedovoljnom korištenju škola za politički rad sa masama su također značajni za shvatanje uloge škole u socijalističkoj Jugoslaviji. Dokumenti također svjedoče o brizi vlasti oko nedovoljno ideološko orijentiranih udžbenika i nepostojanja udžbenika za neke predmete (historija). U ovom dijelu se govori i o mjerama poduzetim protiv nastave vjeronauke preko ustavnog odvajanja crkve i države, onemogućavanjem sveštenika da obavljaju nastavu, te zabrane proslava vjerskih praznika u školama. Vidljivo je i nezadovoljstvo vlasti činjenicom da je socijalni sastav učenika bio nezadovoljavajući, pogotovo u srednjim školama, gdje je bilo nedovoljno djece seljaka i industrijskih radnika. Na osnovu dokumenata vidi se da se i manjinama pokušavala dati mogućnost obrazovanja, te da se pokušavala obnoviti djelatnost škola manjina jugoslovenskih naroda u inostranstvu. Izvještaj službenice UNESCO-a Monike Lafmen je pun optimizma zbog svega što je postignuto na polju obnove prosvjetnih institu-

cija i cjelokupnog razvoja u periodu 1945-1947. U ovoj cjelini dokumenata nalaze se i dokumenti koji govore o jugoslavenskim studentima na studiju u inostranstvu, te o studentima strancima koji su studirali u Jugoslaviji. Dokumenti govore o jugoslavenskim studentima u Čehoslovačkoj, Francuskoj, SSSR-u te Velikoj Britaniji. Na osnovu podataka iznijetih u dokumentima vidi se da su ti studenti imali različitih iskustava. Neki od njih su u potpunosti uspjeli u svojoj zadaći, te su pored dobrog učenja učestvovali i u radnim akcijama. Drugi su se pak teško uklopili, te su jedva čekali da se vrate. Dio studenata se bio potpuno asimilirao sa domaćim stanovništvom, a jedna grupa u Francuskoj je zauzela neprijateljski stav prema Francuskoj državi i narodu. Što se pak tiče studenata stranaca i njihova iskustava su bila mješovita, pa su neki od njih (Albanci) bili dosta drski, te su, što je onda bilo nečuveno, čak skidali slike maršala Tita sa zida. Za studiranje u Jugoslaviji presudna je bila politička orijentacija prema politici Jugoslavenske vlade. Prednost su imali članovi radnih brigada. Dokumenti izvještavaju i o stavu narodnih vlasti da je slabost Tanjuga manjak političkog kriterija i nepostojanje političke kontrole. Značajani su i podaci o cenzuri podataka u štampi, filmu i radiju 1948. zbog očekivanog ratnog stanja. Situacija u muzici je također bila teška. Postojao je manjak kulturno-umjetničkih kadrova, a postojeći su bili preopterećeni. Bilo je i pokušaja da se zabrani prodaja umjetnina umjetnika kolaboratora. U kinematografiji je postojao izvjesni antagonizam između filmskih studija i Komiteta za kinematografiju Agitpropa CK KPJ, zbog otpora studija centralističkog politici Agitpropa. Cjelina o agitprop-kulturi se završava dijelom o kulturnoj saradnji sa inozemstvom. Što se tiče odnosa sa

Zapadom, iz dokumenata se da zaključiti da poslije 1945. dolazi do zahlađenja odnosa koje se manifestiralo u pojačanoj propagandi Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, te u otkazivanju ranije dogovorene pomoći. S druge strane, odnosi sa zemljama narodne demokratije bili su u usponu sve do Rezolucije Informbiroa. To se vidi po organizovanju brojnih izložbi i slanju brojnih ekurzija u te zemlje u ovom periodu.

Treća cjelina dokumenata nosi naziv *Liberalizacija kulturne politike*. Po broju dokumenata ovo je najkraći dio i sačinjava oko 70 dokumenata. Dokumenti se odnose na period poslije sukoba sa Informbiroom. Na osnovu dokumenata vidimo da tada dolazi do brojnih promjena. Štampa se od tada rastura na osnovu potražnje i to preko profesionalnih revizora i prodavača. Također, poslije Trećeg plenuma dolazi i do obračuna sa tvrdolinijašima u Agitpropu. U ovom periodu počinje decentralizacija (prijenos ovlasti sa Saveznog ministarstva prosvjete na SNO, GNO i MNO). Također, proširuje se nadležnost škola, te dolazi do veće inicijative nastavnika. Pored toga, Jugoslavija počinje intenzivnije da se promovise van Istočnog bloka. Nakon 6. kongresa CK KPJ dolazi i do razvoja samouprave i decentralizacije nauke i štampe.

U knjizi se može naći i dosta interesantnih podataka o BiH. Na osnovu dokumenata vidi se da je u ratu uništeno 80% školskih zgrada. Tu su i dokumenti koji govore o akciji opismenjavanja u BiH i osnivanju Narodne biblioteke 1945. Dokumenti govore i o direktivama za proslavu 9. maja u BiH, te o osnivanju dvogodišnje škole za preraslu djecu koje je poslije rata bilo oko 50.000. Na osnovu dokumenata vidi se da je pismenost žena u BiH bila dosta niska. Tek je svaka peta žena bila pismena. Iako

je napredak tokom ovog perioda bio očit, u 1949. u BiH je još nedostajalo 378 učitelja. Dokumenti govore o lošem stanju u internatima, osnivanju umjetničkih škola u Sarajevu, Banjoj Luci i drugim gradovima, te o osnivanju raznih profesionalnih društava kao što je Društvo ljekara BiH 1945. godine, ali i drugih u kasnijim godinama. Posebno je značajan jedan izvještaj sa Konferencije plenuma Komiteta za kulturu i umjetnost pri Vladi FNRJ, na kojoj su učestvovali Skender Kulenović i Ivo Andrić. Kulenović je tom prilikom rekao da je muzički život u Sarajevu „vrlo mrtav“, te da muzičari ne stvaraju zbog preopterećenosti i neadekvatnih uvjeta. Kao osnovne probleme on navodi manjak kadra i preopterećenost postojećih kadrova, te tehničku zaostalost. Andrić je predlagao što užu vezu, razmjenu i priliv umjetnika iz ostalih republika u BiH budući da je u BiH kulturno-umjetnički život bio najslabiji.

Može se zaključiti da su autori uradili dosta dobar posao u objašnjavanju same kulturne politike i pojava vezanih za nju. Sami dokumenti pokrivaju sve oblasti koje su važne za proučavanje kulturne politike, te istraživačima omogućavaju dosta kvalitetnu osnovu za rad u ovoj oblasti ■

Muhamed Nametak

Živojin Pavlović, *Ispljuvak pun krvi*. Beograd: Službeni glasnik - Biblioteka Otpori i zabrane, 2008, 140 str.

U izdanju Službenog glasnika, edicija *Biblioteka Otpori i zabrane*, u 2008. godini objavljene su tri knjige u kojima se obrađuje pitanje studentskih nemira: Nebojša Popov, *Društveni sukobi - izazov sociologiji*. "Beogradski juni" 1968.; Ilija Moljković, "Slučaj" Student i *Ispljuvak pun krvi* Živojina Pavlovića. Četrdeset godina poslije studentskih demonstracija u Jugoslaviji ostvarena je dovoljna historijska distanca da bi se mogla početi istraživati ova tema. Objavlivanjem ove tri knjige u okviru edicije *Biblioteka Otpori i zabrane* napravljeni su pionirski koraci u tom poslu.

Ispljuvak pun krvi Živojina Pavlovića je dnevnički zapis o studentskim demonstracijama. Kao savremenik tih dešavanja, Živojin Pavlović je razumio važnost historijskog trenutka kojem je svjedočio, te ga je stoga i zabilježio. Autor kaže: "Odlučujemo da odemo među studente. Stalo nam je da budemo prisutni budućim zbivanjima. Već smo opčinjeni historijom." (27)

Važno je naglasiti da je ovo *de facto* treće izdanje ove knjige. Prvi put je objavljena 1984. godine, ali je ubrzo cenzurisana i povučena iz prodaje, a svaki primjerak ove knjige je uništen. Drugo izdanje ova knjiga je doživjela 1990. godine u izdavaštvu Grafičkog studija *Dereta*. Treće izdanje, o kojem je ovdje riječ, izašlo je u spomenutoj ediciji *Biblioteka Otpori i zabrane* Službenog glasnika 2008. godine.

Knjiga se sastoji iz tri dijela-*Događaji, Kraj i Pre početka i posle kraja*, te zaključka *Post festum ili trošnost uverenja*. Predgovor ovom izdanju napisao je prof. Čedomir Čupić pod naslovom *Paradoksi 1968*.

U prvom dijelu knjige *Događaji*, koji je ujedno i najobimniji, autor hronološki iznosi svoje viđenje dešavanja za vrijeme studentskih demonstracija u Beogradu od 2. do 9. juna 1968. godine. Prikazana su dešavanja na Beogradskom univerzitetu, početak demonstracija, organizovanje studenata, odnos vlasti prema demonstrantima, nasilje narodne milicije u pokušaju da uguši studentske nemire, te odnos javnog mnijenja prema tim dešavanjima. Posebna karakteristika ovog djela je ta što Živojin Pavlović kroz svoje zapise donosi sliku odnosa srpske inteligencije tog vremena prema studentskim demonstracijama. Navode se reakcije istaknutih slikara, književnika, režisera, novinara, filmskih radnika poput: Puriše Đorđevića, Aleksandra Antonića, Ljubomira Tešića, Zore Korać, Branka Vučićevića, Desanke Maksimović, Žike Stojkovića, Borislava Mihajlovića, Dragana Jeremića, Radonje Vešovića, Danila Kiša, Momčila Milankova, Branka Ćopića, Dušana Makavejeva i drugih istaknutih ličnosti. Knjiga je dodatno obogaćena faksimilima dokumenata iz tog vremena, poput *Rezolucije studenata Beogradskog univerziteta*, *Rezolucije studenata Crvenog univerziteta Karl Marx u Beogradu radničkoj klasi Jugoslavije*, *propusnica* za ulaz na Crveni univerzitet, amblem Beogradskog univerziteta i slično. U pojedinim dijelovima autorovih zapisa citirani su kompletni članci iz listova *Student* i *Vjesnik*. Naprimjer, priložen je članak iz lista *Student* o početku studentskih demonstracija ili članak o napadu na prof. Ljubomira Tadića pod naslovom *Desetorica na profesora Tadića*. Poseban dodatak predstavlja pismo Nikole Čučkovića iz Zagreba, golootočkog zatvorenika, upućeno studentima Beogradskog univerziteta. Pismo se sastoji iz nekoliko dijelova, a u njemu su do detalja opisane sve muke i nevolje koje

je Nikola Čučković preživio za vrijeme svog zatočeništva (1948-1953) u nekoliko zatvora za *prevaspitavanje* informbiroovaca (Otok sv. Grgur, otok Ugljen, Stara Gradiška, Goli otok i Zatvor u Bileći). Priložena su imena i prezimena žrtava i zločinaca kojih se on sjeća, kao i dopisi koje je slao Javnom tužilaštvu u Zagrebu sa namjerom da se ta dešavanja rasvijetle. Autor je u cijelosti prenio pismo u knjigu, vjerovatno i sam potrešen teškom sudbinom ovog čovjeka i svjestan potrebe da se s tim treba upoznati jugoslavenska javnost. Na kraju poglavlja *Događaji* nalazi se prilog od 38 fotografija iz tog vremena, koje prikazuju surovu realnost tog vremena u Beogradu. Autori fotografija su: Stevan Kragujević, Tomislav Peternek, Dragan Konstantinović, P. Otoranov i Živojin Pavlović.

U poglavlju *Kraj* autor piše o dešavanjima koja su nastupila po okončanju studentskih demonstracija, nakon govora Josipa Broza Tita na televiziji 9. juna 1968. Prvobitan zanos koji su studenti osjetili poslije Titovog govora je brzo opao, nakon što su shvatili da njihovi zahtjevi neće biti ispunjeni. Vlast je brzo reagovala na pokušaj studenata da se putem printanih medija javno obilježe krivci za nasilje koje je počinjeno nad studentima za vrijeme demonstracija. U listu *Student* pokrenuta je rubrika *Stub srama*, u kojoj su pojedinci, istaknuti političari, oficijelna štampa, listovi *Borba* i *Večernje novine* i institucije javno prozivani za *nepravdu* koja je počinjena nad studentima za vrijeme demonstracija. Ubrzo je zabranjeno rasturanje časopisa *Razlog*, *Delo*, *Vidik*, *Student* i *Književne novine*. Podignute su optužnice protiv glavnih urednika *Vidika* Nikole Višnjica i *Studenta* Đorđije Vukovića, kao i protiv autora spornih članaka u tim novinama. Ova dešavanja prekinule su vijesti da je Čehoslovačka

okupirana, nakon čega u javnosti prestaje svaki spomen studentskih nemira.

Pre početka i posle kraja je treće poglavlje ove knjige. Živojin Pavlović je izdvojio djela pet mladih autora iz vremena prije i poslije studentskih demonstracija, kojima je želio prikazati kako je mlada inteligencija nagovijestila eskalaciju postojećeg nezadovoljstva, ali također i najbolje protumačila ta dešavanja po njihovom završetku. Priloženi su radovi: Tomaš Šalmund, "Duma 1964", *Perspektiva* 1964; Goran Babić, "Averzija prema alkoholu", *Encyclopaedia moderna*, br. 5, 6, 1967; Dragoš Kalajić, "Nova levica danas i ovde", *Susret*, br. 81. 1. 5. 1968; Milovan Vitezović, "Sa kolena na koleno", *Susret*, 11. 6. 1968. i Simon Simonović, "Od bekstva do akcije", *Delo*, august-septembar 1968.

Post festum ili trošnost uverenja je zaključno razmatranje o studentskim demonstracijama. Autor zaključuje: "U Jugoslaviji, studentski "pokret" je kao revolucionarna akcija doživeo potpun poraz; kao reformistička snaga izvesnu potvrdu." (140)

Dnevnički zapis Živojina Pavlovića *Ispljuvak pun krvi* je veoma važan izvor za istraživanje teme studentskih demonstracija, pa će tako biti nezaobilazno štivo u rukama onog istraživača koji se odluči baviti tim pitanjem. Izdavanje ranije spomenute trilogije, u koju spada i ova knjiga, u okviru edicije *Biblioteka Otpor i zabrane*, važan je korak u otvaranju ovog pitanja. Izdavaču stoga treba čestitati, ali svakako i skrenuti pažnju na neke nedostatke koje smo primijetili u ovoj knjizi. Ti nedostaci ne umanjuju značaj sadržaja ove knjige, ali sigurno je da ostavljaju loš opći dojam strogom čitateljskom oku. Prije svega, nedostaje *Sadržaj* knjige, kojim bi se uveliko olakšalo onim čitaocima koji prvi put dolaze u dodir sa ovim djelom. Prilikom objavljivanja dnev-

nika, memoara i slične građe neophodno je priložiti i biografiju autora tog teksta, a nažalost, u ovom izdanju knjige *Ispljuvak pun krvi* uskraćeni smo i za to. Ovim propustima izdavača ne umanjuje se značaj i vrijednost ovog djela, ali uz male korekcije, uvrštavanjem Sadržaja, Biografije autora, i možda i Indexa imena, dobili bismo kompletnije i jasnije djelo za čitanje.

Ispljuvak pun krvi je knjiga, dnevnički zapis o burnim dešavanjima za vrijeme studentskih demonstracija krajem šezdesetih godina XX stoljeća. Posebnu važnost ima jer su događaji prikazani na osnovu doživljaja jednog istaknutog umjetnika i intelektualca tog vremena, Živojina Pavlovića. Ova knjiga je rezultat odličnog spoja izuzetnog književnog dara autora i senzibiliteta za razumijevanje određenog historijskog trenutka, te je zbog toga jednostavno i lahko štivo za čitanje ■

Aida Ličina

Omer Behmen, *Na dnu dna – Život i djelo*. Sarajevo: Mladi muslimani, 2006, 734 str.

Za historijsku nauku neobično je važno objavljivanje memoara ljudi koji su oblikovali političku historiju jednog naroda. U slučaju jednog od osnivača Stranke demokratske akcije (SDA) Omera Behmena cijela stvar dobiva na posebnoj težini utoliko što je njegova knjiga *Na dnu dna* obuhvatila i osvijetlila najmanje pet relevantnih historijskih oblasti: I. psihologiju, mentalitet i običajnost mostarskih Bošnjaka pred-socijalističkog vremena; II. međuljudske

i međunacionalne odnose u Mostaru; III. razvitak i djelovanje mladomuslimanskog pokreta; IV. karakter i profil komunističkog režima, te metode u obračunu sa ideološkim protivnicima i neistomišljenicima; V. pojavu, razvitak i tok moderne bošnjačke političke usmjerenosti devedesetih i uloge različitih aktera u njima. Dodatni moment zbog kojeg se ova knjiga može smatrati, sa historiografskog stajališta, korisnom publikacijom leži u činjenici da ona posjeduje nekih 250 stranica relevantne dokumentacije, uglavnom policijske i sudske provenijencije, poput izvještaja, optužnica, presuda, žalbi itd. U situaciji kada nam je još uvijek otežan uvid u arhive sigurnosnih, policijskih i sudskih struktura bivše države navedena dokumentacija u Behmenovoj knjizi nesporno može biti validan privremeni nadomjestak historičarima, politolozima i drugim naučnicima u suočavanju i analizi krupnih pitanja savremene bosanskohercegovačke historije poput procesa protiv Mladih muslimana 1949. godine, odnosno odnosa državnih vlasti prema svojim građanima sedamdesetih godina prošlog stoljeća u SR BiH.

Naročito impresioniraju Behmenova kazivanja i uspomene o zbivanjima u Mostaru prije 60 i više godina. Omer Behmen nam u svojim prikazima podastire historiografski validne i upotrebljive obavijesti, razlikujući bitno od nebitnog, fokusirajući se na momente koji osvjetljavaju društvenu atmosferu i međuljudske odnose u teškim ratnim i poratnim godinama. U tom smislu su njegovi memoari značajan doprinos historiji svakodnevnice. Dosadašnja historija je puno pažnje posvećivala NOB-u, revoluciji, brigadama, ofanzivama, okupaciji, kvinslinzima... Ali o životu u jednom bosanskohercegovačkom gradu gotovo uopće nije pisano – šta znamo o životu običnih ljudi

u Tuzli, Mostaru, Prijedoru, Bijeljini tokom 1942. i 1943. godine, o njihovim nevoljama, problemima, strahovima i nadanjima? Svojim kazivanjima Omer Behmen nam skreće pažnju na jedan zanemareni svijet – svijet malih i plemenitih, koje historijska nauka na ovim prostorima uglavnom zaobilazi, u kontrastu spram tzv. historijskih veličina, čiji su ideali i postupci hiljadama ljudi nerijetko donosili samo patnje i nevolje.

Posebna vrijednost Behmenovih kazivanja leži u autorovoj sposobnosti da prilično nepristrasno i izbalansirano piše o različitim sudionicima složenih ratnih i poratnih zbivanja, težeći da bude vjeran svjedok onome što je neposredno doživio, vidio, osjetio, bez uljepšavanja, odnosno ciljane difamacije bilo koje nacionalne, političke ili ideološke grupacije. Pritom Behmen piše stilom koji može biti dopadljiv kako široj čitalačkoj publici tako i literarnim sladokuscima, kritičarima i naučnicima.

Postoje, dakako, u Behmenovoj knjizi neka mjesta, neke interpretacije koje mogu biti predmet ozbiljne historijske kritike, što je potpuno normalno s obzirom da je riječ o tematici koja još uvijek nije dobila cjelovit i zaokružen historiografski tretman. Primjerice, teško je održivo Behmenovo tumačenje po kojem je organizacija Mladih muslimana nastala kao reakcija na nepriznavanje Bošnjaka kao naroda kroz Sporazum Cvetković – Maček, odnosno stav po kojem je, poslije rata, mladomuslimanski pokret Bošnjacima Hercegovine, ali i cijele Jugoslavije, predstavljao generalnu političku alternativu komunističkom režimu. Ove interpretacije su teško održive iz jednostavnog razloga što mladomuslimanska organizacija nije artikulirala nikakvu nacionalnu platformu, niti je ponudila zaseban politički program koji bi predstavljao konzistentnu negaciju protubosanskih i protu-

bošnjačkih paradigmi tridesetih i četrdesetih. Također, u knjizi je u izvjesnoj mjeri minimizirana jedna duboko posvećena, islamska, elitistička, naglašeno religiozna dimenzija organizacije u prilog percepcije koja joj je davala u nemaloj mjeri obilježja nacionalnog pokreta.

Kada se bude pisala historija bošnjačkog nacionalnog buđenja devedesetih godina XX stoljeća, ime Omera Behmena bit će nezaobilazno, i u smislu jednog od osnivača SDA i u smislu javne osobe, koja je kao malo ko u toj stranci manifestirala nesvakidašnju upornost i dosljednost u promoviranju svojih ideja, ma o kojem pitanju se radilo. Baš zbog toga je dobro što se on sam potrudio da nam ostavi u pisanoj formi mnoga svoja dragocjena zapažanja, iskustva i doživljaje, kako bi se smanjio prostor kasnijim nagađanjima i spekulacijama ■

Adnan Jahić

Davor Marjan, *Slom Titove Armije, JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008, 518 str.

Činjenica da je među svim sudionicima rata, Jugoslovenska narodna armija bila čimbenik čije je vojno-političko djelovanje najteže shvatiti i da je njeno djelovanje najmanje logično, ponukala je Davora Marjana na dublje istraživanje ove kompleksne tematike. Rezultat njegova rada je knjiga opsega većeg od 500 stranica teksta, pod naslovom *Slom Titove armije, JNA i raspad*

Jugoslavije 1987.-1992. Djelo je izašlo u Zagrebu 2008. godine u izdanju zagrebačke izdavačke kuće *Golden marketing-Tehnička knjiga* i *Hrvatskog instituta za povijest*. Na knjizi je ovaj sudionik ratnih zbivanja s prekidima radio šest godina. U tim je prekidima JNA i dalje imala određenu ulogu u istraživanjima autora. Doktorsku disertaciju na temu *Jugoslavenska narodna armija i raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1987.-1992.* Davor Marjan odbranio je u Zagrebu u maju mjesecu 2006. godine. Knjiga koja je pred nama je nešto sažetija verzija disertacije. Djelo je pisano na temelju onih arhivskih izvora JNA koje su tijekom rata prikupile hrvatske sigurnosne službe. Građa za ovaj period je opsežna, nesređena i "razbacana", ali se do nje može doći. Autor tvrdi da je u JNA postojao i javni i strogo tajni sistem, kanal komunikacije među oficirskim kadrom i zapovjedništvom same Armije. O tome svjedoče i Borisav Jović i Veljko Kadijević u svojim knjigama, ali i mnogi drugi bivši oficiri JNA. Marjan je dnevnu i sedmičnu štampu tretirao kao sekundarni izvor informacija. Pri tome koristi slijedeću štampu: *Narodna armija, Front, Vojska, Srpska vojska, Krajiški vojnik, Vojska Krajine, Vjesnik i Borba*.

Uloga JNA u procesu raspada Jugoslavije gotovo je zanemarena, o čemu svjedoči neznatan broj knjiga koje na objektivnan način dublje razmatraju tematiku za razliku od brojnih autora i pisanih djela koja obiluju slabostima. U uvodu je Marjan pomno analizirao literaturu koja se odnosi na JNA, kasne osamdesete i raspad Jugoslavije, ratove s početka devedesetih godina te iznosi svoj lični sud. Među ovim autorima su članovi Predsjedništva SFRJ, generali, oficiri, vojni analitičari, politolozi itd.

Autor se u najkraćim crtama osvrnuo na Jugoslaviju kao državnu zajednicu, njenu

prošlost i uređenje, probleme i raspad. Na strani 30, pri tome daje jedan jako diskutabilan sud i tvrdnju, a odnosi se na povijesnu opravdanost nezadovoljstva Srba i Hrvata republičkim granicama. Marjan je prije nego što je dublje ušao u tematiku jugoslavenske krize i raspada SFRJ te uloge JNA u tom vremenskom razdoblju prostor u knjizi posvetio odbrambenom sistemu države, Konceptiji općenarodne odbrane, organizaciji i važnijim značajkama JNA.

Titova smrt 1980. godine bila je ključni događaj koji je dao snažan impuls mnogim procesima koji su svoju "zrelost" stekli u drugoj polovici osamdesetih godina XX stoljeća. Jedan od tih procesa je i svojevrsno osamostaljivanje jedne od institucija savezne države: Jugoslavenske narodne armije. Armija sama po sebi nije bila imuna na gospodarsku krizu koja je postepeno nagrizala državu. Financiranje JNA postaje sve teže, "a u drugoj polovici 1980-ih postalo je krupan politički problem" (str. 88). Tako je stvoren jedan začarani krug, jedno klupko problema iz kojega Armija nije mogla naći izlaz. Ovom mnoštvu problema teško je naći početak i kraj toka, ali se s lakoćom oni mogu taksativno nabrojati: opća gospodarska kriza u SFRJ, zaostajanje JNA u tehničkoj modernizaciji, smanjeno financiranje Armije iz nacionalnog dohotka, neodustajanje armijske vrhuške od megalomanskih projekata, pad interesa za službu u JNA među stanovništvom, nestanak blokovske podjele svijeta, nestanak stvarnih i izmišljenih "neprijatelja" socijalističke Jugoslavije i izmišljanje, stvaranje istih, bilo vanjskih, bilo unutrašnjih, stanje opće psihoze u "društvu koje je stalno u revoluciji ali na raskršću". Ovo su samo neki od problema, vidljivi na prvi pogled. Armija je imala svoje prijedloge za izlazak iz krize, ali je 1988. godine "pretrpjela politič-

ki neuspjeh pri pokušaju da se na jugoslavensku krizu reagira na unitaristički način" (str. 107). Armija je krajem 1988. prešla na novu organizaciju oružanih snaga, izvršen je preustroj snaga poznat pod imenom *Jedinstvo*. Ovim je planom JNA "postigla jedinstvo cijelog prostora Jugoslavije kao ratišta, jedinstvo oružanih snaga na ratištu, jedinstvo oružane borbe i jedinstvo vođenja i zapovijedanja" (str. 121). "Glavna meta preustroja bila je teritorijalna odbrana. Nijedna republika nije bila pošteđena, a samo je Slovenija dala zamjerke na preustroj" (str. 123). Marjan sugerira dva moguća odgovora na pitanje svrhe promjena u ustroju JNA. Prvi je taj da je JNA ustroj načinila kako bi imala odriježene ruke i samostalno mogla da djeluje u raspletu krize. Drugi je razlog planirano djelovanje s jednom od republika u sastavu SFRJ, "upravo onako kao što je radio general Kadijević sa srpskim političkim vrhom." (str. 123).

Četrnaesti izvanredni kongres Saveza komunista Jugoslavije je bio još jedan od tektonskih poremećaja u SFRJ. Za armijsko vodstvo ovaj raspad je predstavljao i svojevrsni raspad svemira koji su poznavali. Najuzi krug tog rukovodstva osnovao je novu stranku pod imenom Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju. Ova zvijezda na novom višestranačkom nebu bila je kratkog sjaja, "a razočaranje izbornim rezultatima u Hrvatskoj i Sloveniji bilo je veliko i Armija ga nije mogla skriti." (str. 139). Odnosi sa ove dvije republike zahlađuju, postaju samo formalni. JNA je i u svojim odnosima prema Predsjedništvu i Saveznom izvršnom vijeću također izmjenila ton. Vojni vrh je članove ovih dvaju tijela podijelio na tri kategorije: u prvoj su oni koji su projugoslovenski opredijeljeni, u drugu skupinu ulaze najveći neprijatelji, razbijači Jugoslavije, u trećoj su pak kolebljivci, nepouz-

dani u kritičnim situacijama. Armija je na službenoj razini podržavala reforme Markovićeve vlade, ali kako je odmicala 1990. godina nepovjerenje Armije prema Vladi je konstantno raslo.

Odgovor Armije na stanje nakon 14. Kongresa bila je daljnja provedba plana *Jedinstvo*. Prvi korak u procesu razoružavanja republičkih teritorijalnih odbrana bilo je prihvaćanje Kriterija o planiranju razvoja Teritorijalne obrane SFRJ od strane jugoslovenskog Predsjedništva 1989. godine. Ovo je predviđalo znatno smanjenje TO-a u svim republikama i pokrajinama koje je dovelo do pojave viška naoružanja i opreme. Ovi viškovi su dodatno opterećivali prostore i štabove TO-a, tako da je već početkom februara 1990. godine Generalštab oružanih snaga SFRJ naredio povlačenje oružja i opreme u pozadinske baze JNA, s krajnim rokom provedbe krajem aprila iste godine. Završni čin razoružavanja TO bila je naredba načelnika Generalštaba od 14. maja 1990. na temelju koje je JNA počela akciju razoružavanja TO koja je u početku izgledala utemeljeno. Razoružavanje TO Srbije i TO Crne Gore je bilo samo fiktivno, a u ostalim republikama JNA je to uglavnom uspješno sprovela pod krinkom podizanja stepena zaštite opreme i oružja od krađe iz skladišta pojedinih TO. Oduzimanje oružja Teritorijalnoj odbrani Bosne i Hercegovine i Operativne zone Osijek bila je zadaća 1. vojne oblasti. Teritorijalna odbrana SR Bosne i Hercegovine je imala 653 objekta na kojima je oružje čuvano. Zadaća JNA po ovom pitanju u BiH je sprovedena do sredine juna 1990. godine s time da pojedina poduzeća, dio društveno-političkih organizacija u "Šipovu, Bosanskoj Gradišci, Banjaluci, Ilidži, Čitluku, Ljubuškom, Gradama, Livnu, Tomislavgradu, Bosanskom Petrovcu i Titovu Drvaru nije predao oruž-

je" (str. 152-153). Pokušaj povratka oduzetog oružja u Sloveniji i Hrvatskoj nakon izbora nije uspio. Cjelokupni plan *Jedinstvo* je bio osmišljen tako da se uspiju suzbiti vanredne prilike u zemlji. JNA je prvom etapom ovog plana vezala TO uz sebe. U Bosni i Hercegovini je Teritorijalna odbrana planski slabljena, 1986. godine za 5,6%, 1987. za 5,5% osoblja, a još ogromnih 30% u 1988. godini. Najmanji procenat smanjenja je bio u okruzima s većinskim srpskim stanovništvom. U toku 1990. ratni plan *Sutjeska-1* koji predviđa varijantu napada na SFRJ s Istoka, postaje prošlost. U prvi plan dolazi "neprijatelj" na Zapadu i za tu varijantu napada plan *Sutjeska-2*.

Krajem juna 1991. godine došlo je do vojnog sukoba između TO Slovenije i JNA. Ovaj je kratkotrajni rat bio uvod u krvoproliće stanovništva Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Autor je otprilike trećinu knjige posvetio upravo odnosima JNA i Hrvatske, od prvih slobodnih izbora do formalnog povlačenja JNA iz Hrvatske, polovinom 1992. godine. Detaljno i precizno je prikazan početak oružane pobune Srba u Hrvatskoj i nemiri u onim dijelovima Republike u kojima je srpsko stanovništvo bilo u većini! Osvjetljava dešavanja i incidentne slučajeve u Pakracu, Plitvicama, Borovu Selu. Uočen je proces raspada JNA i prelaska jedne nekad institucionalizirane i prije svega jugoslavenske vojske u punom smislu riječi u oružane formacije samo jednog naroda, jedne stranke, jedne bolesne ideologije. Ovaj je proces započeo povlačenjem JNA najprije iz Slovenije, a potom i Hrvatske prema Bosni i Hercegovini, gdje se isti i završava, a rađaju se etnički čistači poput Vojske Republike Srpske (u Bosni i Hercegovini) i Vojske Republike Srpske Krajine (u Republici Hrvatskoj).

Marjan je dao analizu ključnog odnosa

za rasplet jugoslavenske krize. To je odnos Srbije i JNA. Za neke je preimenovanje Armije u Vojsku Jugoslavije od 27. maja 1992. godine samo potvrda teze o zavjeri "srbokomunističke" JNA protiv novih nacionalnih demokratskih država. Analizu je započeo postavkom da su i JNA i Srbi (kao narod na prostoru čitave SFRJ) imali iste potrebe - opstanak Jugoslavije, odnosno i jedni i drugi žele jaku državu. Kao što je autor dobro formulirao: "Tu su bitne dvije stvari: prva je da su u profesionalnom dijelu Armije bili ljudi koji nisu odražavali nacionalno stanje u Jugoslaviji, a druga, da je upravljački dio Armije bio u sjedištu države i Srbije. To su predispozicije koje su onemogućile da Armija ima jednak početni odnos prema svim republikama." (str. 350). Taj ritmični, ali i opasni ples Srbije i JNA počeo je nereagiranjem Armije na Ustav Srbije iz septembra 1990. godine. Već ovdje je do izražaja došlo to da armijsko rukovodstvo nema iste aršine za sve republike. Veliku ulogu u razvoju ovog odnosa imaju i lična uvjerenja najvažnijih političkih i vojnih aktera rata (Kadijević, Adžić, Milošević, Jović). Praktično u trenutku kada je Kadijević odbacio jugoslavenstvo i prihvatio srpstvo, Srbija se iz saveznika JNA, pretvara u nalogodavca istoj te ulazi u rat - u uvjerenju da ima snagu i moć kojom će brzo i efikasno izvojevati pobjedu. Marjan smatra da je upravo ova kriva procjena temelj krvavog raspada SFRJ (str. 356-357).

Iz Makedonije je JNA izašla, kao što kaže i naslov 11. poglavlja knjige - *bez ispaljenog metka*. Srpska populacija u ovoj Republici nije bila dovoljna da bi mogao početi proces destabilizacije Socijalističke Republike Makedonije. Povlačenjem JNA iz Slovenije izaziva u Makedoniji opstrukciju u slanju novaka u JNA, a sami novaci su od dijela makedonskoh političara po-

zivani na građanski neposluh. Armija je u ovoj Republici imala jak oslonac u ministru odbrane Risti Damjanovskom, koji je podržao produženje vojnog roka vojnicima pridolih u Armiju u septembru 1990. Poslije toga je smijenjen sa svih dužnosti. Nakon izbora i konstituiranja samostalne i suverene države, krajem 1991. godine, osnovane su i oružane snage Republike Makedonije. Ovim je činom JNA postala strano tijelo na prostoru Makedonije. Dogovor o povlačenju JNA s teritorija Makedonije potpisali su Blagoje Adžić i Kiro Gligorov 21. februara 1992. godine.

Odnosima JNA i Bosne i Hercegovine posvećeno je nešto više od dvadeset stranica teksta knjige. U ovoj će Republici ova nekada respektabilna savezna institucija doživjeti svoj neslavan kraj. Samo se može pretpostaviti, ne i tvrditi da bi "srpski uspjeh u Hrvatskoj znači(o) istodobno i uspjeh u Bosni i Hercegovini" (str. 367), ili tako slično (str. 371) da bi pobjedom u Hrvatskoj JNA i Srbija pobijedile i u Bosni i Hercegovini. Od kraja juna 1991. godine (kada je u Banjoj Luci potpisan ugovor o suradnji SAO Krajine i Bosanske krajine) do sredine novembra iste godine (kada je osnovana Hrvatska zajednica Herceg-Bosna) u Bosni i Hercegovini su se neustavne političke odluke redale kao na traci. Ponašanje Armije u BiH 1991. godine bilo je u funkciji rušenja demokratski izabranih režima i zaštite srpske manjine u Hrvatskoj. Sa strankama na vlasti u BiH, Armija je surađivala samo u najnužnijoj mjeri. Sam geografski prostor Bosne i Hercegovine Armija je 1991. godine koristila kao manevarsko, mobilizacijsko, logističko i prometno uporište u ratnim operacijama protiv Hrvatske. Početkom decembra 1991. godine Slobodan Milošević je od armijskog rukovodstva zatražio razmjestaj JNA u BiH,

što je do kraja godine i provedeno. JNA se Bosni i Hercegovini mogla potpuno "posvetiti" nakon primirja između Hrvatske vojske i JNA, potpisanog u Sarajevu 2. januara 1992. U ovoj je Republici JNA imala prilično dobru "startnu poziciju". S jedne strane pred sobom je imala institucije vlasti koje nisu na vrijeme i odlučno reagirale na ratna dešavanja u Sloveniji i Hrvatskoj, a na drugoj, i ništa manje važno, uz sebe je imala podršku većeg dijela stanovništva srpske nacionalnosti.

Predsjedništvo BiH je od kraja juna 1991. godine počelo s opstrukcijom novačenja u JNA, a ovaj će potez postepeno pogoršati odnose na relaciji JNA - BiH. Predsjedništvo BiH je istog dana kada je u Beogradu proglašen Ustav SRJ 27. aprila 1992. tražilo da se JNA povuče sa teritorija BiH. Međutim, ovaj zahtjev će doći suviše kasno, budući da je JNA u Bosni i Hercegovini već otpočela smrtonosni marš.

U radu ovog Predsjedništva kao crne mrlje ostat će distanciranje, nedovoljna osjetljivost, isuviše blago ili nikakvo reagiranje na zločin koji je JNA počinila u selu Ravno, a kasnije i u martu 1992. godine kada su započeli sukobi u Bosanskom Brodu. Marjan je dao kratak prikaz najvažnijih akcija, manevara JNA i njenog ratovanja u BiH do kraja maja mjeseca 1992. godine. Nije zaobišao spomenuti redom: taktičko rušenje mostova na Savi od JNA, sukobe na širem prostoru Doboja, povlačenje kolone JNA iz Tuzle, djelovanje JNA u središnjoj Bosni, zarobljavanje Predsjednika Predsjedništva BiH pri povratku iz Lisabona, Dobrovoljačku ulicu u Sarajevu, zauzimanje Kupreške visoravni i osvajanje TV tornja na Vlašiću, etničko čišćenje u Prijedoru, borbe za Mostar, predaju položaja i sredstava JNA snagama hrvatskih i boanskohercegovačkih Srba.

Iz Jugoslavenske narodne armije nastale su tri srpske vojske. To su: u maju 1992. godine ustrojena Teritorijalna odbrana Republike Srpske Krajine, dalje Vojska Jugoslavije, nastala u maju 1992. od snaga JNA iz Srbije, Crne Gore i dva korpusa izvučena iz Makedonije te Vojska bosanskohercegovačkih Srba, nastala od 2. vojne oblasti i Bilećkoga korpusa 4. vojne oblasti JNA, dijelova TO-a i naoružanih skupina SDS-a. Novi načelnik Štaba komande 2. vojne oblasti postao je Ratko Mladić koji početkom maja 1992. godine proveo transformaciju ove vojne oblasti u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Sada već nekadašnja Armija je snagama TO RSK i Bosanskohercegovačkim Srbima "u amanet" ostavila na raspolaganje ogromne količine opreme i oružja. Najveći je dio opreme ipak završio u Srbiji i Crnoj Gori.

Autor je na kraju razložio debakl JNA u ratnim zbivanjima s kraja XX stoljeća. Zbog prejake i iskrivljene veze s Drugim svjetskim ratom sudar Armije sa stvarnošću u ratu od 1990. do 1992. godine bio je drugačiji od očekivanog, stoga katastrofalan. Ciljevi rata i ratni zadaci nisu bili definisani. Procjena protivnika nije bila na zadovoljavajućem nivou. U borbama za gradove Armija je pokazala totalno neumijeće ratovanja. U ratovanju u BiH je doduše izvukla neke pouke s prethodna dva "fronta", ali se to i dalje kosilo sa osnovama uspješne taktike ratovanja. Tenkovi su korišteni kao psihološka pomoć pješadiji, avijacija nije iskoristila apsolutnu premoć u zraku, korištena je za demonstraciju sile. Armija je bilježila velike uspjehe samo u domeni specijalnog rata. Velik problem Armiji davala je nedovoljna mobilizacija, nemoral među vojskom i dobrovoljcima, nedovoljna obrazovanost komandnog kadra. U ratu je JNA ratovala i protiv civila, a nisu joj stra-

ne mete bili ni spomenici kulture, a bila je veliki pokretač iseljavanja nesrpskog stanovništva s osvojenih područja.

Ova knjiga pored *Predgovora*, *Uvoda* i *Zaključka* sadrži još 14 poglavlja, koja hronološki i tematski izgrađuju cjelinu. Da bi čitaocu dao što bolji uvid u temu autor je kao priloge u knjigu uvrstio i 26 karti, 14 shematskih prikaza te sliku letka koji je korišten u specijalnom ratu protiv Hrvatske iz jeseni 1991. godine. Radi lakšeg snalaženja na iznesenim kartama i u samom tekstu bogatom vojnim terminima, na kraju knjige dat je *Tumač znakova* i popis korištenih kratica. Dat je i sažetak na engleskom jeziku (*Summary*), abecedni popis korištene literature i izvorne građe te je urađeno i *Kazalo osobnih imena*. Možemo reći da je Marjan u potpunosti uspio u svojoj nakani da rasvijetli ulogu JNA u procesu raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Autor je na najbolji način uspio da marljivo istraživanje i svoje spoznaje iz vojne i historijske nauke pretoči u knjigu. Ovim djelom smo dobili velik doprinos u istraživanju procesa pokrenutih raspadom SFRJ. Knjiga je svakako čvrst temelj, putokaz i (jedna od) osnova za daljnja istraživanja ratnog perioda, kako u Republici Hrvatskoj tako i rata u Bosni i Hercegovini ■

Edin Omerčić

Osman Brka, *SDA - ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2007, 680 str.

Savjestan bosanskohercegovački historičar koji se bavi istraživanjem savremene povijesti Bosne i Hercegovine, tačnije perioda od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća naovamo, doslovno je razapet između želje da odgovori potrebi historijske rekonstrukcije društveno aktuelnih tema, te time okonča njihovo nacionalno-mitomansko procesuiranje, i nedostupnosti relevantne historijske građe, sa kojom se, ukoliko nema odgovarajućih društvenopolitičkih veza, sudara kao sa kamenim zidom. Upravo zato se svako djelo koje naslovom nagovještava doprinose u rasvjetljavanju određenih aspekata spomenutog perioda bosanskohercegovačke historije, dočeka sa toplom dobrodošlicom i napeptom znatiželjom. Takva je i knjiga Osmana Brke "*SDA-Ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*„ koju je 2007. godine izdalo Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca i koja je na intrigantan način medijski propraćena. Knjiga obuhvata dvanaest godina (1990-2002) "zgunutog zbivanja" na bosanskohercegovačkom prostoru, gdje se jasno hronološki razdvajaju tri etape – vrijeme prije, u toku i poslije agresije, koje je i autor obradio u posebnim poglavljima. Pored ovih, jedno poglavlje knjige posvećeno je i autorovoj samoperpciji u kontekstu bosanskohercegovačkog komunističkog sistema. Godine 1990. Osman Brka, nastavnik historije i geografije i rukovodilac Centra za obrazovanje odraslih pri Narodnom univerzitetu Tešnja, priključuje se Stranci demokratske akcije i ubrzo, kako se

više puta u tekstu knjige naglašava, na lični poziv Alije Izetbegovića dolazi u Sarajevo - Centralu SDA, od kada počinje njegov stalni stranački i uspinjući politički angažman. Od 1990. Brka je član Glavnog, Izvršnog odbora SDA, a u poslijeratnom periodu poslanik u Federalnom i oba doma Državnog parlamenta, kao i predsjednik Komisije za ljudska prava Parlamenta BiH. Zahvaljujući činjenici da je od osnivanja SDA autor bio aktivni sudionik većine dešavanja u spomenutom periodu, kao i činjenici da je obavljao važne stranačko-političke funkcije, pri izradi knjige je imao mogućnost da koristi originalnu stranačku i dokumentaciju državnih službi, kao i video i tonsku dokumentaciju, sve potpomognuto ličnim bilješkama i intervjuima sa stranačkim kolegama koje je Brka u ovu svrhu realizovao. Uzimajući u obzir navedene, obećavajuće predispozicije, uvod knjige znatizeljnog čitaoca u velikoj mjeri obeshrabri u pogledu onoga što slijedi. Tako autor na jedan krajnje nespretna način u ovom dijelu sa ponosom napominje da je raspoloživu izvornu građu "...strpljivo pregledao da bih iz nje selektivno izvodio zaključke i ocjene o mnogim događajima..." (str. 6.), te da je u knjizi obuhvatio "...one događaje i doživljaje za koje sam cijenio da su u vezi s glavnim porukama ove knjige..." (str.7), koje bi se po riječima samog autora mogle sublimirati u idućem : "...ova knjiga može poslužiti kao odgovor svima koji su iz raznih razloga napadali SDA.(....) Ovo pisanje treba da posluži za objašnjavanje nepravednog karaktera onih politika koje su se služile prljavom i lažnom propagandom protiv SDA, što je uvijek bilo sračunato na razaranje države BiH i slabljenja političke pozicije bošnjačkog naroda" (str. 8). Autor nije zaboravio već na početku prozvati glavne protivnike stranke. Nediferenci-

rajućim pristupom prema Fikretu Abdiću, Adilu Zulfikarpašiću, Harisu Silajdžiću, Zlatku Lagumdžiji, Muhamedu Filipoviću, te u kasnijem tekstu Seferu Haliloviću, Rusmiru Mahmutćehajiću, autor diskvalificira svoj tekst. Svi oni se bez objektivnog valoriziranja njihovih uloga i zasluga, bez diferencirajućeg, slojevitijeg pristupa, trpaju u isti koš, a prozivku autor zaključuje rečenicom: "Ovo su samo neki od ekstremnih političkih protivnika SDA iz reda bošnjačkog naroda", (str. 16). Ozbiljnost ovih optužbi postaje jasnija ako se uzme u obzir da autor već na početku svoga uvodnog teksta odrješito stavlja znak jednakosti između stranke SDA, bošnjačkog naroda i države Bosne i Hercegovine.

Pored uvoda koji skromnim dometom i potpunim odsustvom kritičkog stava u čitaoca već unaprijed stvori određenu rezervu prema tekstu koji slijedi, dolazi prvo poglavlje pod naslovom *Vrijeme komunizma i prve ideje o bošnjačkoj političkoj partiji*, gdje postaje jasna rečenica iz uvoda u kojoj autor kaže: "Široka je lepeza raznih argumenata da je prikrivenost i opasnost nacionalističkih snaga u SFRJ bila usmjerena protiv sigurnosti, kulturnog, vjerskog, tradicijskog i nacionalnog identiteta i opstanka Bošnjaka. Mnogi Bošnjaci su imali ličnih iskustava u tom pogledu. Sticali su ih u raznim situacijama, čak u djetinjstvu dok su sjedili u školskim klupama" (str. 11).

Kroz potpoglavlja - *Srpski nacionalisti u školi, Moja "nepodobnost", Meni vjerovali više nego komunistima i dr.* Brka se neskromno *samopotvrđuje* kao identitetski osviješten musliman i Bošnjak u vrijeme komunističke vlasti, kao čovjek sa moralnim integritetom i rukovodilačkim sposobnostima, koje lokalna zajednica prepoznaje unatoč njegovoj "antikomunističkoj orijentaciji". Vrijeme komunizma za autora je, još

od vremena dok je sjedio u školskoj klupi, ispunjeno zaštitom interesa bošnjačkog naroda na jednoj mikrorazini. I kao da je sve to bilo svojevrsna sudbinska priprema za ulogu koja će biti dodijeljena Osmanu Brki na početku devedesetih godina 20. st. Autor pri tome, naglašavajući da se ideja o jednoj bošnjačkoj partiji početkom devedesetih rađa upravo u tijesnom krugu njemu bliskih ljudi, ukazuje na visok vlastiti intelektualni senzibilitet kroz činjenicu vlastite spoznaje važnosti i presudnosti društveno-političkog trenutka za sudbinu bošnjačko-muslimanskog naroda pa time i Bosne i Hercegovine.

Drugo poglavlje, pod nazivom *Osnivanje Stranke demokratske akcije i djelovanje do Prvog kongresa* najobimnije je poglavlje knjige (49-323), i u dokumentacionom smislu najvrjednije. Njime dominiraju izvještaji o predizbornim skupovima koji su se tokom 1990. održavali širom Bosne i Hercegovine, pri čemu primarna orijentacija autora nije bila selektivnost, već podastiranje svih raspoloživih podataka. Najčešće izvještajima sa spomenutih skupova dominiraju govori čelnika SDA, čije se poruke od skupa do skupa manje više ponavljaju, pa taj "deklarativni," dio teksta u čitaocu izazove zamor, mada je jasna namjera autora da prenošenjem i ponavljanjem tih govora argumentira u uvodu postavljenju tezu. Ipak, pored mnoštva podataka koje nam autor u drugom poglavlju donosi, i koji uistinu mogu biti od koristi za više istraživača različitih tematskih preokupacija, izdvojili bismo potpoglavlja koja govore o Osnivačkoj skupštini SDA u Sarajevu, održanoj 26.5.1990, održavanju Ajvatovice u ljeto 1990, osnivanju Saveza reformskih snaga Jugoslavije i Mitingu na Kozari od 27.7.1990, o raskolu u stranci, javnosti obznanjenom na preskonferenciji

održanoj 18.9.1990, o skupu u Novom Pazaru od 29.7.1990, Foči od 25.8.1990, Velikoj Kladuši od 15.9.1990, koji su se izdvojili brojem okupljenih Bošnjaka (Muslimana).

Brka pažnju u više navrata posvećuje i tzv. Tešanjskoj konvenciji od 23.9.1990, organizovanoj neposredno nakon raskola u Stranci i svojevrsnom testu stranačke stabilnosti i jedinstva, pri čemu do izražaja dolazi i njegov lokalpatriotizam. Skup bošnjačkih intelektualaca u sarajevskom Domu milicije od 10.6.1991. za Brku pruža dokaze o zaslugama SDA u odbrani Bosne i Hercegovine, a protiv bh. komunista i njihovog lidera tog doba Nijaza Durakovića. Godini 1991, u smislu sigurnosne situacije u BiH, a u kontekstu regionalizacije i sve transparentnijeg ispoljavanja srpskog nacionalšovinizma, također je posvećena pažnja, naročito situaciji u Gacku, Trebinju, Foči, mada pri tome kod autora ne prepoznajemo znakove preispitivanja kontroverznih tačaka u dešavanjima tog doba već se sudaramo sa jednim pravovjernim partijskim diskursom. Isti preovladava i u ocjeni "istorijskog sporazuma" iniciranog od strane Adila Zulfikarpašića u ljeto 1991. Poglavlje se zaključuje opisom Prvog kongresa SDA od 29.11.1991. i Referendumom za autonomiju Sandžaka održanom u oktobru 1991.

Autor je i u ovom poglavlju na jedan ne-suptilan način zaokupljen samopromocijom, pa pored mnogobrojnih vlastitih govora, na koje s ponosom ukazuje, nalazimo i potpoglavlje pod naslovom *Neki od sadržaja mojih govora na skupovima SDA*. Ipak, pored mnoštva konkretnih, materijalnih činjenica koje autor u ovom dijelu knjige pruža, posebno interesantna je priča o ljudima raznovrsnih obrazovnih i intelektualnih profila, koji su u jednom presudnom historijskom trenutku za bošnjačko-mu-

slimanski narod, bez ikakvog prethodnog političkog iskustva, sa društvenih margina uvučeni u sam vrh političkih zbivanja. Naročito dragocjen i konkretan je opis organizacionog širenja Stranke na lokalnom nivou putem privatno-društvenih i rodbinskih veza. Čitalac kroz tekst stvara predstavu o spontanoj stihiji gdje su počesto inicijativu u organizovanju Stranke na lokalnom nivou preuzimali, ne intelektualci koji su bili najpozvaniji već običan narod koji je bio voljan.

U trećem poglavlju pod naslovom *Stranka demokratske akcije u najtežem periodu odbrane BiH*, autor piše o teškoj situaciji u Bosni i Hercegovini sa kojom su se početkom 1992. građani i Stranka demokratske akcije, kao jedan od partnera u vlasti, suočili. Na temelju dopisa koji su stizali od lokalnih organa SDA saznajemo o teškom sigurnosnom stanju u Banjoj Luci, Prnjavoru, Janji, Šipovu, Trebinju i dr., gdje je bošnjačko stanovništvo zastrašivano, njihova privatna imovina uništavana, dok je u isto vrijeme srpsko stanovništvo naoružavano od strane jedinica JNA koje su se raspoređivale po strateški važnim oblastima BiH. Sve to se dešava u kontekstu proglašenja Republike srpskog naroda u BiH, što je bila kruna prethodno sprovedene "saoizacije" i osnivanja paralelnih institucija vlasti. Brka u ovom poglavlju piše i o Prvoj skupštini SDA u Hrvatskoj, koja je održana početkom 1992. u atmosferi aktualizacije postojećih političkih razlika SDA i HDZ. Autor se kratko osvrće i na Referendum za nezavisnost BiH, održan 29.2. i 1.3.1992. Odgovor za tragična dešavanja u Bijeljini i Janji u proljeće 1992. traži u vjerskoj i nacionalnoj otuđenosti muslimana, naročito Bijeljine, i lošim kadrovskim rješenjima Stranke za ovu oblast. Tu su još i potpoglavlja koja govore o hapšenju predsjed-

nika Alije Izetbegovića u proljeće 1992, o Brkinjoj "pravovremenoj" procjeni ličnosti Sefera Halilovića, o teškoj situaciji muslimana u Sandžaku i naposljetku o Brkinim službenim boravcima u Turskoj, gdje je kao Izetbegovićev izaslanik učestvovao, između ostalog, na Konferenciji nevladinih organizacija islamskog svijeta u Istanbulu u ljeto 1994.

Četvrto poglavlje pod naslovom *Stranka demokratske akcije u procesu stabiliziranja mira* uglavnom se sastoji od opisa sjednica Glavnog odbora Stranke demokratske akcije, prikaza rezultata općih i lokalnih izbora u periodu 1996-2002, te stranačkih kongresa (drugog i trećeg) koji su se održali u zahvaćenom periodu. Suštinski, a posebno uzevši u obzir situaciju nastalu oko formiranja općina Usora i Žepče, stječe se dojam da je postdejtonski period u Bosni i Hercegovini period nastavka dezintegracije države političkim sredstvima. Iz ovog poglavlja bismo izdvojili potpoglavlje *Povratak komunizma i bezumlja* posvećeno povratku Socijaldemokratske partije BiH na vlast 2000, u kojem se autor osvrće na slučaj *Alžirske grupe* i slučaj *Pogorelica*, te u kontekstu antikomunističkog diskursa spomenuli bismo i *Analizu* koju je predsjednik SDA Tuzle Adnan Jahić sačinio povodom neuspjeha Stranke u ovom kraju na općinskim izborima iz 1996. godine. Inače, Tuzla je zbog svoje tradicionalno lijeve orijentacije zauzimala važno mjesto u propagandnoj djelatnosti SDA od 1990.

Činjenicu da je istina promjenjiva kategorija koja se modifikuje pod pritiskom savremenog političkog i društvenog konteksta priznajemo autoru, posebno u pogledu relativizacije uloga nacionalnih stranaka na početku devedesetih. Ali Brka ni u jednom trenutku ne postavlja pitanje na koji način je SDA doprinijela i sama relativizaciji

svojim djelovanjem, jer ova stranka i danas snažno oblikuje tešku političku i društvenu stvarnost Bošnjaka, pa se iduće riječi autora doimaju kao da su bez konekcije sa stvarnošću: "Zbog toga je historija SDA (...) ustvari historija afirmacije BiH kao demokratske države kompatibilne standardima i iskustvima savremenih zapadnih država" (str. 14). Čak i ako je u pitanju lapsus, u smislu promoviranja, plediranja ili zalaganja za takvu državu, suština za građane nije u deklaraciji nego u njenoj sprovedbi u postdejtonskom periodu.

Ipak, Brkina knjiga može biti od koristi i onim istraživačima koji se budu bavili likom i djelom Alije Izetbegovića. Pored mnogobrojnih govora prvog čovjeka Stranke, Brka posredno i neposredno iskazanim pijetetom svjedoči o vrsti karizme na kojoj je Izetbegović, za razliku od nacionalnih vođa druga dva naroda, gradio svoju ulogu stranačkog i narodnog vođe.

I naposljetku, ponovit ćemo da se unatoč pobrojanim nedostacima, koji se prvenstveno odnose na nedostatak autorovog kritičkog pristupa, vrijednost ove knjige ogleda u količini dokumenata i podataka koje donosi, a koji mogu pomoći istraživačima u krajnje neizvjesnom pokušaju rekonstruiranja društveno-političke stvarnosti obrađenog perioda ■

Sabina Veladžić

Edina Bećirević, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009, 303 str.

O zločinima koji su počinjeni tokom rata 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini mnogo je pisano kako u domaćoj tako i u stranoj literaturi. Između ostalog, napisane su brojne analize i studije za različite potrebe, ali se vrlo malo njih na sistematičan način bavilo ovim problemom.

Nažalost, studije naučnika koji su proučavali zločine genocida i u kojim su podučavali o njihovom ranom prepoznavanju i prevenciji bile su slabo obrađene. To je rezultiralo time da zločini genocida u Bosni i Hercegovini i Ruandi uopće ne budu priznati, a u Kambodži čak budu potpuno zanemareni.

Nedavno objavljena knjiga dr. Edine Bećirević posebno se izdvaja svojim metodološkim pristupom. Ona koristi komparativni metodološki pristup, historijski i antropološki metod da bi napravila sveobuhvatnu analizu, koju zatim fokusira na jedno područje sa cijelim nizom „studija slučaja“. Njezina knjiga *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni* adaptirana je doktorska disertacija koju je prošle godine, pod naslovom *Genocid u istočnoj Bosni 1992.-1995. godine: srpski politički, vojni i socijalni projekat*, odbranila na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Predgovor za knjigu napisao je prof. dr. Robert Donia sa Univerziteta Mičigen, SAD.

Pored dokumenata Instituta za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, presuda i svjedočenja pred Međunarodnim krivičnim

sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i Sudom Bosne i Hercegovine, autorica je za potrebe pisanja ove knjige napravila i brojne intervjue sa preživjelim žrtvama zločina genocida.

Ona je, zahvaljujući svojim nespornim spisateljskim sposobnostima, uspjela jednu tako tešku i bolnu temu, kao što su zločini genocida i brojne različite izvore uklopiti u knjigu koja se čita u dahu.

U prvom poglavlju ("Pregled sociološke literature o genocidu", str. 21-51) autorica provodi čitatelja kroz svu raznolikost teorijskih koncepcija genocida od vremena „zločina bez imena“, perioda kada nije postojao ni izraz kojim bi se imenovao užas koji su provodili nacisti nad Jevrejima u toku Drugog svjetskog rata, do usvajanja Konvencije Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koja je usvojena 1948, a stupila na snagu 1951. godine. Naravno, ona se nije zaustavila na tom mjestu, nego prati i upoređuje studije najvećih svjetskih autoriteta iz oblasti proučavanja zločina genocida. Vrlo vješto prikazuje svu raznolikost teorijskih koncepcija genocida, osnovne nesuglasice među istraživačima i probleme koji su se javili u razvijanju funkcionalne definicije genocida.

Upravo komparirajući različite primjere genocida iz prošlosti, pokazuje kako metod komparacije genocida nije isto što i njihovo poistovjećivanje. Naime, u domaćoj, ali i međunarodnoj javnosti često se govori kako se genocid nad Bošnjacima ne može porediti sa nekim drugim, npr. genocidom nad Jevrejima. Neki idu čak toliko daleko, kako je posebno istakla dr. Bećirević, da „mjere“ genocid prema „standardnom modelu“ genocidu nad Jevrejima. Komparacijom „totalnog“ genocida provedenog nad američkim Indijancima i „netotalnog“ genocida provedenog nad evropskim Je-

vrejima vrlo efektno je ilustrirala koliko je zapravo nepravedno genocid nad jednim narodom mjeriti i umanjivati primjerom drugog, smrtonosnijeg genocida provedenog nad drugim narodom.

Iako je on definiran u spomenutoj Konvenciji UN-a, još uvijek ne postoji jedna sveobuhvatna teorija genocida u kojoj bi se postigao konsenzus o kontroverzama ovog pojma. Istraživači zločina genocida uglavnom su saglasni da se oni pojavljuju u različitim oblicima, da izvršioци imaju različite motive i ciljeve, različite puteve za njihovo sprovođenje. Ipak, kako ističe dr. Bećirević, međunarodna akademska zajednica sve je bliže definiranju koncepta koji može poslužiti za ranu detekciju genocida. Naglašene su zajedničke karakteristike historijskih primjera genocida. Posebno je istaknuta uloga države, državne birokratije, autoritarnog lidera, a odmah zatim nacionalističke ideologije na osnovu koje se kreira polarizacija stanovništva koja na kraju vodi do potpune dehumanizacije žrtve. Za provođenje genocida potrebno je također mobilizirati sve slojeve stanovništva, pa je on tako i „socijalni proces“.

U drugom poglavlju ("Srpski nacionalni mit, programi i propaganda", str. 53 - 94) pokazano je kako „profil bosanskog muslimana, Bošnjaka, u srpskoj nacionalističkoj ideologiji i kulturi izjednačen sa 'Turčinom' koji je poistovjećen sa kulturom nasilja i ocijenjen kao 'nosilac genocida' od turske vladavine do danas" (str. 55.). Izvorište svih srpskih nacionalnih programa i najvažniji događaj u srpskoj historiji je mitska epika vezana za Bitku na Kosovu. Autorica pokazuje kako je to, ustvari, vještački mit koji se razvijao u usmenoj tradiciji u okrilju Srpske pravoslavne crkve, a koji je bio važno sredstvo za očuvanje nacionalnih osjećaja Srba. Epika proizišla iz tog mita kasnije je postala

glavni pokretač srpskog nacionalističkog programa. Ona je zločinima genocida dala romantični prizvuk i gradila mit o srpskom „junaštvu“.

Nakon što je ukazala na temeljni srpski nacionalni mit, detektirala njegovo pravo izvorište, autorica analizira srpske nacionalističke programe i propagandu koji su proizašli iz njih. Analizirajući Karadžićev tekst „Srbi svi i svuda“, Garašaninovo „Načertanije“, Moljevićevu „Homegenu Srbiju“, „Instrukcije“ Draže Mihailovića, Rankovićevo i Ćosićevo jugoslavenstvo sa srpskom dominacijom i Memorandum SANU, zaključuje da je u okviru svih srpskih nacionalnih programa uvijek bila prisutna ideja etnički čiste srpske države koja bi se mogla ostvariti posrbljavanjem ili terorom i otimanjem teritorija od drugih etničkih grupa.

U trećem poglavlju (”Priprema genocida nad Bošnjacima 1992.–1995. „Udruženi zločinački poduhvat,“ str. 95 - 134) autorica analizira sociološke, političke i vojne faktore koji su doprinijeli ostvarenju srpskog genocidnog plana. Posebno ističe kako se genocid nikad ne dešava u stabilnim političkim odnosima. Tako njegov okvir u Bosni i Hercegovini čine ekonomska kriza koja je pogodila bivšu Jugoslaviju i slom komunističke ideologije. Autorica govori o općem političkom kontekstu i odnosu Međunarodne zajednice prema bosanskim muslimanima, argumentirajući to i svjedočenjem ambasadora Diega Arrie pred ICTY. Dr. Bećirević se osvrće i na stavove onih koji negiraju da se u Bosni i Hercegovini uopće desio genocid. Takvi kao argument navode da ne postoji ni plan ni naredba koji bi potvrdili namjeru za djelimično ili potpuno uništenje Bošnjaka. Nasuprot tome, autorica dokazuje da je postojao genocidni plan i namjera, podsjećajući da je još 1991. godine Ante Marković na sjednici Saveznog

izvršnog vijeća upozoravao na postojanje ratnog plana „RAM“ za stvaranje zapadnih srpskih granica. Genocidnu namjeru nedvosmisleno je dokazalo i Tužilaštvo Međunarodnog krivičnog suda za bivšu jugoslaviju (ICTY) Slobodanu Miloševiću, a postojanje genocidnog plana potvrdio je Milan Babić svjedočeći na suđenju Miloševiću. Također, i iz zabilješki sa sastanaka predstavnika Savezne republike Jugoslavije (SRJ) i predstavnika Republike Srpske (RS) nepobitno se dokazuje državni zločinački poduhvat koji je imao podršku crkve, vojnih i civilnih struktura kako u SRJ tako i u RS. Genocidnu namjeru potvrdio je i general Ratko Mladić. Naime, Radovan Karadžić na 16. sjednici Skupštine srpskog naroda 12. maja 1992. godine u Banjoj Luci predstavio je šest srpskih strateških ciljeva: 1. razdvajanje srpskog naroda od druge dvije nacionalne zajednice, 2. uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine, 3. eliminiranje Drine kao granice srpskih država, 4. uspostavljanje granice na rijekama Uni i Neretvi, 5. podjela Sarajeva na srpski i muslimanski dio, 6. izlaz Srpske Republike BiH na more. General Mladić se javio za govornicu i doslovno rekao o čemu se radi: „Ja ne znam kako će gospodin Krajišnik i gospodin Karadžić to objasniti svijetu. To je, ljudi, genocid“ (str. 120). Kako su glavni elementi za realizaciju genocida vojska i policija, detaljno je prikazano kako je Jugoslovenska narodna armija (JNA) transformirana u Srpsku vojsku. Posebno je istaknuta uloga tzv. dobrovoljačkih jedinica koje su, navodno, bile van kontrole regularnih jedinica. Te „paravojne jedinice“ bile su, ustvari, elitne specijalne jedinice i pod potpunom kontrolom JNA i Državne bezbjednosti Srbije.

U četvrtom poglavlju (”Genocid u istočnoj Bosni 1992. – 1993“, str. 135 - 224) detaljno je analiziran način na koji je prove-

den genocid u sedam gradova u istočnoj Bosni: Zvorniku, Vlasenici, Bratuncu, Rogatici, Foči, Višegradu, Srebrenici. U studijama slučaja svakog od ovih gradova analizirani su specifični aspekti genocida koji su komparirani sa sličnim primjerima genocida iz svjetske historije. Veliki broj dokaza nepobitno potvrđuje da su pripreme za agresiju trajale dugo i da je u njima učestvovala većina srpskog stanovništva.

Zatim je slijedila ujednačena metodologija koja ne samo da je bila identična sa načinom na koji je proveden genocid na prostoru cijele Bosne i Hercegovine nego je bila identična i sa drugim slučajevima genocida u historiji. Tokom 1992. i 1993. godine pored zatvaranja, mučenja i ubijanja Bošnjaka uništeni su i svi tragovi islamske kulture i civilizacije na okupiranom prostoru. U mikroanalizi genocida u svakom od navedenih gradova posebno su dokazivani pojedini aspekti genocida. Npr. u Zvorniku se posebno izdvaja uloga birokratskog aparata, paravojnih jedinica i pravoslavne crkve u provođenju genocida. U Vlasenici, drugom gradu iz 'studije slučaja', posebno je istaknuta dugotrajna priprema i korištenje svih raspoloživih resursa. Opća karakteristika svih genocida su koncentracioni logori. U slučaju Vlasenice pored mučenja i patnji žrtava naglašena je psihologija zločinaca, kao što je slučaj tamošnjeg zapovjednika Logora ratnog zločinca Dragana Nikolića Jenkija.

U primjeru genocida u Bratuncu pokazana je uloga zvaničnog Beograda u podsticanju i naoružavanju bosanskih Srba. Na primjeru ratnog zločinca Momira Deronjića prikazana je uloga lokalnih srpskih intelektualaca u provođenju genocida. Njegovo suđenje i pogodba sa Tužilaštvom ICTY pokazala je i međunarodnu dimenziju genocida. I pored njegove kristalno jasne ulo-

ge u zločinima genocida u istočnoj Bosni, Tužilaštvo ICTY ga je optužilo samo za masakr u selu Glogova, negirajući time da se genocid uopće desio u ovom gradu. U Rogatici su se Bošnjaci, naivno vjerujući svojim dojučerašnjim komšijama, dobrovoljno predali u zatočeništvo. Pitanje zašto su to uradili nakon bolnog iskustva iz Drugog svjetskog rata ostalo je bez odgovora. Autorica sugerira da je razlog možda u nametnutom mitu o bratstvu i jedinstvu. U studiji slučaja' Rogatice, između ostalih, posebno se izdvajaju primjeri 'spasilaca'. Potrebno je istaći da je na prostoru cijele Bosne i Hercegovine bilo građana srpske nacionalnosti koji su spašavali svoje komšije. Ipak, takvih slučajeva bilo je vrlo malo i uglavnom se radilo o ličnim primjerima. Nažalost, vrlo često su i spasioci dijelili sudbinu žrtve.

Da se nijedan od segmenata genocidnog procesa ne može posmatrati odvojeno, pokazuju primjeri organiziranog silovanja Bošnjakinja u Foči. Silovanje je bilo dio genocidne kampanje koja se provodila na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, a da je bilo organizirano u srpskom političkom i vojnom vrhu, pokazala su i neka priznanja krivice. Nažalost, ICTY je napravio pravni presedan i zločin silovanja u Ruandi osudio kao zločin genocida, a u slučaju Foče silovanje je ocijenjeno kao zločin protiv čovječnosti.

Genocid u Višegradu karakterističan je po tome što se radilo o stravičnim zločinima koji su vršeni javno. Žrtve su ubijane na ulicama, masakrirane na mostovima, u mahalama, žive spaljivane u svojim porodičnim kućama.

Na primjeru Srebrenice jasno je pokazano da su događaji iz jula 1995. samo kulminacija onoga što je počelo u aprilu 1992. godine. Namjerno i plansko izgladnjivanje tamošnjeg stanovništva i nametanje nehu-

manih uvjeta života iskoristilo se u genocidne svrhe. Mnogi preživjeli Srebreničani tvrde, kako su doslovno rekli autorici u intervjuima koje je radila s njima, da im je osjećaj gladi bio gori od straha od granate ili snajperskog metka.

U posljednjem, petom poglavlju ("Osma faza genocida – poricanje", str. 225 – 266) obrađuje se posljednja faza genocida – njegovo poricanje. Nakon počinjenog zločina nastupa osporavanje i negiranje istog. Prema reakcijama na genocid postoje tri kategorije: spasioци, izvršioци i posmatrači. Svaka od njih je posebno obrađena u ovoj knjizi. Posebno su zanimljivi navedeni primjeri svjedočenja pred ICTY-om.

Dr. Bećirević je pokazala da je genocid na prostoru Bosne i Hercegovine bio planiran, koordinirano izveden sa jasnom namjerom u srpskom političkom i vojnom vrhu u Beogradu. Genocidne namjere agresora ostale su iste sve vrijeme rata, a zločini genocida iz jula 1995. godine u Srebrenici bili su samo kulminacija procesa koji je počeo još u aprilu 1992. godine.

Sljedeći zaključak koji se nameće i nad kojim bismo se trebali ozbiljno zamisliti jeste da je negiranje genocida gotovo po pravilu siguran znak da narod u čije ime je počinjen zločin genocida nije prošao fazu osvještenja, te da postoji opasnost da se genocid ponovi ■

Saladin Kovačević

Ulf Brunnbauer, *"Die sozialistische Lebensweise." Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944-1989)*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2007, 768 str.

Knjiga čiji naslov u prijevodu glasi "Socijalistički način života. Ideologija, društvo, obitelj i politika u Bugarskoj (1944-1989)" predstavlja djelo kojim je Ulf Brunnbauer stekao zvanje habilitiranog doktora znanosti unutar njemačkog govornog akademskog miljea. Primarna intencija autora je bila da napiše historiju društva u Bugarskoj za vrijeme socijalizma. Pri tome mu kao temeljni koncept služi tzv. socijalistički način života. Glavna pitanja su definicija socijalističkog načina života, način njegova ostvarivanja, kao i rezultati njegove implementacije u svakodnevnom životu "običnih" građana. Autorova pozornost pri tome se fokusira na objašnjenje zbog čega se ideja o socijalističkom načinu života mijenjala tijekom socijalističkog razdoblja.

Brunnbauerovo shvaćanje biti socijalističkog načina života odražava se i u njegovoj dispoziciji rada. Ona se sastoji od triju glavnih dijelova podijeljenih na ukupno deset tematskih poglavlja, koja u svom redosljedu reflektiraju i kronološki razvitat društva kroz prizmu socijalističkog načina života: zamisao-transformacija-intervencija.

Kako autor objašnjava u uvodnom dijelu, takvim postavljanjem znanstvenog predmeta on želi spojiti društvenu i političku historiju. Pri takvom metodološkom pristupu koji nastoji sintetizirati dvije do sada samo separatno analizirane sfere društvene realnosti, politička sfera zadobiva nešto drugačiji značaj. Naime, za razliku

od dosadašnje političke historije koja se sastojala uglavnom u nabranjanju određenih političkih događanja, Brunnbauerov pristup shvaća državu kao aktera u društvenom ambijentu, koji nije homogen, niti posjeduje totalnu moć i koji u svom sukobljavanju s drugim akterima biva prinuđen na kompromise (str. 48).

Ovakvim postavljanjem istraživačkog problema Brunnbauer implicitno ulazi u već poznatu raspravu unutar društvenih znanosti o definiciji "društva", odnosno društvene sfere. Naime, iako društvene znanosti često koriste koncept društva, rijetko ga i definiraju. Rezultat toga unutar historiografije i njezinih teoretskih kao i metodoloških pristupa bio je da se koncept društva i društvene sfere često znalo olako zamijeniti s konceptima kao što su diskurs, kultura ili bi se čak reduciralo na političku stvarnost i njegovu historiju.

Iako autor ne ulazi eksplicitno u debatu definicije društvene realnosti, on je definira kroz prizmu socijalističkog načina života, za čije razumijevanje on postulira sintezu političke i društvene sfere. U dosadašnjoj znanstvenoj tradiciji, ideologija i socijalna praksa ne samo što su analizirane odvojeno nego im se čak pristupalo od dviju različitih disciplina unutar društvenih znanosti, historije i antropologije. Rezultat takve podjele rada unutar disciplina često je vodio već spomenutoj redukciji društvene sfere na samo jedan od ta dva aspekta.

U tome i leži težina, odnosno inovativni moment Brunnbauerove studije, koja u svom teoretskom konceptualiziranju društvene sfere u smislu socijalističkog načina života ne smatra ideologiju i socijalnu praksu, odnosno privatnu i javnu sferu kao dva neovisna društvena segmenta, nego ih postavlja u dijalektičkom odnosu u kojem se oni međusobno uvjetuju.

Prvi dio se posvećuje socijalističkom načinu života kao političkoj viziji, odnosno ideološkoj konstrukciji koja je predstavljala novu *conditio humana* za stvaranje novog *homo communisticus*. Partijska vizija novog društva polazila je od ambicija da što prije agrarnu osnovu društva eliminiira, te stvaranjem nove materijalne realnosti stvori novo moderno industrijsko društvo čija bi se transformacija prožimala i do svih njegovih sfera ne isključujući čak ni privatnu svakodnevicu, odnosno mentalitet ljudi. Ostvarivanjem ovakve sveobuhvatne hegemonije ideologije nad društvom novi *homo socialisticus* prema partijskom idealu predstavljao je čovjeka kao neumornog discipliniranog radnika, koji bdije da se ne bi promakao unutarnji ili vanjski neprijatelj i koji je bio odan Bugarskoj komunističkoj partiji i Sovjetskom savezu (str. 80).

Ovakva predstava društva, kao i pokušaji masovne mobilizacije za stvaranje nove socijalističke realnosti bili su karakteristični za prve dvije decenije socijalističke ere u Bugarskoj. Pokušaje njezine realizacije kao i prve prepreke ovakvoj komunističkoj utopiji Brunnbauer prikazuje kroz prizmu triju primjera: Omladinske brigade od 1946-1950, osnivanje socijalističkog grada Dimitrovgrada od 1947. godine, te izgradnja Tvornice čelika "Kremikovci" od 1958. godine.

Pri analizi tih, ali i sljedećih primjera autor koristi cijelu paletu izvora kombinirajući pisane i usmene izvore. Akribičnom pretragom arhivske građe, publiciranog medijskog materijala, privatnih neobjavljenih dokumenata u obliku dnevnika, te urađenim intervjuima koji više govore o restrospektivnoj percepciji događaja za vrijeme socijalizma, Brunnbauer ne samo što dokazuje svoje metodološko umijeće koje zadobiva interdisciplinarnu dimenziju

nego ovakvim historijsko-antropološkim pristupom uspijeva ukazati na polisemilnost i kompleksnost društvene (ne samo) socijalističke realnosti.

Omladinska brigada, Dimitrovgrad i Kremikovci istovremeno su nosili u sebi i ideološku i ekonomsku dimenziju. Primjer omladinskih brigada to slikovito pokazuje. U ideološkom smislu omladina je predstavljala inkubator novog čovjeka sa socijalističkom svijesću, te imala funkciju prikupiti omladinu pod kontrolu države i njezinih direktiva. S druge pak strane, ova je masovna mobilizacija itekako imala i pragmatični ekonomski aspekt regrutacije neplaćene radne snage. Ta je dimenzija pogotovo bila uvjetovana ustrajnošću seljačkog životnog ritma. Čak i nakon migracijskih tokova iz sela u grad, stanovništvo bi se i dalje orijentiralo prema dobi žetve, te u tom periodu kolektivno napuštalo radna mjesta u industriji i vraćalo se u selo radi žetve. Ovakva socijalna praksa nije se mogla iskorijeniti čak ni represivnim administrativnim metodama koje je Partija pokušavala uvesti putem radne knjižice, prijetnjama otpuštanja s radnog mjesta, koja ipak ne bi uslijedila zbog manjka radne snage. Ova je realnost karakterizirala i situaciju u Kremikovcima.

Slične simptome diskrepancije između političke vizije i socijalne prakse autor pokazuje i u slučaju izgradnje Dimitrovgrada, koji je kao ex-nihilo projekt bio metafora za herojsku fazu socijalističke izgradnje (str. 127). Njegova nova realnost, koja se oslikavala u ideološki osmišljenoj arhitekturi i javnim parkovima, trebala je biti srž nove radničke klase i njezinog ambijenta. Njegov je monumentalni karakter, štoviše, trebao služiti kao simbol neuništivog socijalizma. Međutim, glorifikacija grada kroz propagandu Partije u literaturi uskoro

se ispostavila kao samo jedna ravan stvarnosti ovoga grada. Na drugoj ravni, Dimitrovgrad, kao i drugi socijalistički gradovi, ubrzo se pokazao kao još jedan primjer partijskog neuspjeha da diktira novu realnost u društvu. Loša kvaliteta stambene izgradnje, kašnjenje izgradnje zbog manjka radne snage, kao i nedostatna opskrba u stanovima uskoro je rezultirala razvojem socijalnih praksi koje su divergirale od proklamiranih ideala (str. 145). Tako bi se u najkraćem roku javni parkovi pretvorili u vrtove za uzgajanje voća i povrća, ili čak u štale za uzgajanje stoke. Iako, s jedne strane, ovo nije bio ideološki zamišljeni ideal modernog urbanog društva, Partija je s ekonomskog aspekta i njezinog deficita bila prinuđena tolerirati takve privatne ekonomske jedinice na razini porodice, koji su predstavljali strategiju preživljavanja u lošim uvjetima (str. 305). Ovakav proces tzv. privatizacije javnog mjesta od strane građana koje je Brunnbauer obuhvatio izrazom "rurbanizacija", uskoro je prinudio i partiju i narod na međusobno usklađivanje ideologije i socijalne prakse.

Takvim metodološkim pristupom i pluralizmom izvora autor uspješno prikazuje interdependenciju ideologije kao partijskog diskursa i socijalne prakse kao njezinog materijalnog (ne)ostvarivanja. Poklanjajući pozornost i svakodnevnom životu "običnih" ljudi, autor demokratizira historiografski narativ o historiji Bugarske u socijalističkom periodu. Koristeći antropološke i sociološke studije iz toga vremena, autor daje glas i običnom narodu, kao i njegovoj svakodnevici i prikazuje je kao determinirajući faktor socijalističkog načina života. Ovakvim pristupom narodu se pridaje politička dimenzija. Iako on nije imao direktan monopol nad ideologijom i verbalnim diskursom koji je dominirao

oficijelnim javnim prostorom, on je svojim ponašanjem mogao određivati stupanj realizacije političke vizije. U tom smislu razina se moći naroda pogotovo odražavala kroz neverbalne diskurzivne prakse u njegovu svakodnevnom životu, što je često utjecalo i na polje ideologije kao lingvističke konstrukcije realnosti od strane Partije. Budući da autor locira članove partijskog vrha samo u sferi konstrukcije ideološkog aparata i njegova propagiranja, moglo bi se pitati kakve su oni obrasce ponašanja imali u svom osobnom privatnom životu i koliko su i oni sami poštivali ideološke diskurzivne norme dok su sjedili za kuhinjskim stolom u svojim kućama iza partijskih kulisa?!

Činjenica da je ideologija u socijalističkom sistemu predstavljala centralni instrument za legitimiranje partijske uloge kao egzekutora objektivnih zakona pri napretku društvene biti, uvjetovala je održavanje moći kongruencijom ideologije i društvene prakse. Oslanjajući se na ovakve premise, socijalistička je ideologija uskoro postala dinamičan i promjenjiv projekt, ako ne čak i arbitraran, čija bi realizacija uvijek iznova zahtijevala nove napore.

O tome napose svjedoči drugi dio rada, u kome je naglasak na transformaciji ideologije i njezine diskurzivne prakse, pogotovo na razini mentaliteta i svakodnevice. Autor tematski obrađuje razne diskurzivne prakse koje bi propagirale kolektivistički duh u borbi protiv izraženog materijalističkog društva, patriotizam u smislu obuhvaćanja svih društvenih (pa čak i vanpartijskih) slojeva, te borbu protiv tzv. buržoaskog naslijeđa gdje su se podrazumijevale religija, patrijarhalni sistem etc. Centralnu važnost u ovome dijelu autor daje i tzv. Očinskom frontu, kojem bi u jugoslavenskom kontekstu odgovarao SSRN, kao medijatoru

između Partije i društva putem lokalnih institucija, kulturnih domova i organizirane propagande na lokalnom nivou.

Drugi se dio završava poglavljem o disciplinskim mjerama za ostvarivanje socijalističke svakodnevice. Drukčije rečeno, iako je društvena realnost često bila rezultat odnosa između Partije i društva, Partija je itekako označavala i granice tolerancije odnosno fleksibilnosti kada bi se radilo o ugrožavanju reprodukcije njezinih struktura moći. Drugim riječima, represija je bila konstantni instrument vladanja za vrijeme komunističke vlasti u Bugarskoj (str. 700).

U okviru ovog dijela mi ćemo se zadržati na poglavlju o nacionalističkom diskursu koji se pojavio sredinom 60-ih godina i postao karakterističan ne samo za bugarske komuniste nego i za sve ostale socijalističke države.

Domaće ex-jugoslavensko nacionaliziranje političkog foruma, koje je poprimilo centrifugalni karakter, rezultiralo je pluralizmom nacionalnih naracija i nacionalnom heterogenizacijom društva, iz čega je proizašlo i nacionalno priznanje muslimana. Bugarski primjer, međutim, ukazuje na suprotne homogenizirajuće tendencije zamišljenih nacionalnih kolektiva, što je rezultiralo supresivnim pozicioniranjem prema muslimanskom stanovništvu.

Dok je ideološki diskurs oštro osuđivao i pokušavao eliminirati pojave obilježene kao buržoasko naslijeđe (naprimjer, patrijarhalni poredak), s druge strane nastojao je integritati tradiciju nacionalnog identiteta kao imanentni dio socijalističke ideologije. Ovakav instrumentalistički postupak obrazlagan je novom spoznajom o socijalističkom načinu života, koja se već 60-ih godina, za razliku od perioda 50-ih, nije mogla graditi više na *tabula rasa*, odnosno nije više predstavljala oštar rez s

prošlošću, nego je zahtijevala određeni kontinuitet sa starim običajima. Iza ovakve nacionalne retorike ležao je pokušaj Partije da proširi bazu legitimnih identiteta u društvu, te da ideološki obuhvati i onaj dio društva koji se nije identificirao s komunističkom ideologijom.

Brunnbauer ovdje nacionalni diskurs predstavlja u smislu top-down modela, koji je iniciran od strane Partije i implementiran na stanovništvo. Kao rezultat ideološke reorijentacije uslijedila su pojačana izražavanja patriotizma u školskoj nastavi u sklopu predmeta historije, organizirane ekskurzije u muzeje kao propagatore nacionalne kulture, te folklorizacija javnih mjesta. Za ovo poglavlje autor ne osvjetljava reakcije na terenu svakodnevice ljudi, niti dokumentira bilo kakve forme protesta od strane građana. Iz toga možemo zaključiti da je, za razliku od socijalističke klasne retorike, nacionalistički narativ uspješnije omogućavao homogenizaciju društva i donekle ostvarivanje njegove koherentnosti.

Ovakvo institucionaliziranje nacionalističke propagande, koja je trebala služiti homogenizaciji društva, uskoro se pretvorilo u aparat za asimilaciju manjina koja je 70-ih godina poprimila čak i nasilničke karakteristike. Glavna je meta bila muslimanska manjina, čija su tradicija i običaji iz partijske perspektive predstavljali zaostatke predmodernog društva. Usporedimo li primjer Bugarske sa socijalističkom Jugoslavijom, možemo ustanoviti kako je nacionaliziranje političke retorike moglo imati vrlo različite posljedice u socijalističkim sistemima. I dok se u sklopu nacionalnog diskursa u Bugarskoj asimilacijska tendencija prema muslimanima intenzivirala, nacionalna retorika u jugoslavenskom kontekstu u odnosu na muslimansko stanovništvo u suprotnom je pravcu umanjila

patrijarhalne aspiracije, te rezultirala priznanjem nacionalnog statusa muslimana.

Strategija asimilacije u Bugarskoj koristila se raznim metodama, počevši od propagande protiv navodnog ugnjetavanja žene u islamu (no, ni bugarska muslimanka nije baš uživala neki bolji status u društvu) preko kurseva o higijeni i načinu oblačenja sve do represivnih mjera, koje su poznate kao nasilno preimenovanje muslimanskog stanovništva u Bugarskoj tokom 70-ih godina. Iako je ovakav politički potez prouzrokovao masovno iseljavanje muslimana u Tursku, represivna se politika iskazala više kontraproduktivnom nego uspješnom u svom nastojanju stvaranja homogenog društva. Jer, iako bi muslimanske žene u javnosti skidale maramu i šalvare, njihova kućna privatna sfera nije se mogla izmijeniti prema partijskim naredbama. Rezultat ovakve politike, dakle, nije bio transformacija svakodnevnice, nego pojačanje izoliranosti muslimanskog stanovništva, distanciranje od Partije i njegovo povlačenje u privatnu sferu kao zaštitni prostor, gdje se mogla njegovati kulturna intimnost (str. 474). Drugim riječima, umjesto jačanja partijske legitimnosti, ovakvim ju je potezima ona samo slabila, što je na kraju rezultiralo partijskim utišavanjem ovakvih tema za diskusiju.

Iz ovog primjera možemo zaključiti da nestajanje određenih aspekata prakse s dnevnog reda unutar partijskog diskursa nije moralo značiti njihovo uspješno eliminiranje. Dakle, jednostrani metodološki pristup analizi samo jedne razine, tj. političke, dao bi ograničenu sliku. Prema tome, pogled samo na politički diskurs pružio bi pogrešan dojam o postojanju određenih svakodnevnih navika u društvu. U ovom slučaju dao bi povoda da se zaključi da 70-ih godina religija (islam) već nestaje u

socijalističkom društvu, jer nestaje i u oficijelnoj ideologiji Partije. Međutim, pomoću antropoloških i socioloških studija, koje autor ovdje koristi iz druge ruke, on ukazuje na persistenciju određenih praksi čak kada one i nestanu s pozornice oficijelne ideologije/propagande/ideološke logike.

Treći dio knjige posvećen je sintezi ideologije i demografskih struktura i njihovih promjena tijekom vremena. U ovom dijelu glavnu pozornost autor pridaje obitelji koja se smatrala *nucleusom* socijalističkog društva, kao i aspektu reprodukcije društva. Ove teme su pogotovo nakon 50-ih godina zadobile centralnu važnost unutar partijskog diskursa, te autor kroz njihovu prizmu na kraju raspravlja o problemu državne intervencije u privatni život građana, te njihove rezultate. Nastojanje države da uđe čak i u najintimniju sferu čovjekova života, kao što su obitelj i seksualno ponašanje, autor osvjetljava u svojim zadnjim poglavljima. Oslanjajući se na tzv. obiteljske kodekse koje je Partija izdavala te vremenom i revidirala, kao i demografske studije, Brunnbauer konstatira da je miješanje u privatni život od strane Partije itekako imalo odjeka, odnosno to nije bio tek jednostavni monolog Partije. Propaganda o seksualnosti u funkciji reprodukcije, o ulozi žene kao majke, ali i socijalističke radnice, te modeliranje oblika obitelji ubrzo je rezultiralo situacijom s dvije oštrice. Sa jedne strane, došlo je do povlačenja građana u svoju privatnu obiteljsku sferu, ali istovremeno i u instrumentalnu glorifikaciju obitelji od strane Partije (str. 604), koja je u obitelji sada vidjela pomoć za ostvarivanje i reprodukciju njezine ideološke, ali i demografske osnove. Politiziranjem i privatne obiteljske sfere, povlačenje građana u njoj time nije više omogućavalo zaštitu od partijskog utjecaja. S druge strane, upravo

ideološko potvrđivanje obitelji od strane Partije rezultiralo je domesticiranjem ideologije, te korištenjem raznih socijalnih privilegija za obitelj, koje su proizašle iz podrške obiteljskih zajednica. Zauzvrat, Partija je u socijalnoj politici, pak, očekivala utjecaj na tokove reprodukcije. Međutim, kao što se u zadnjem poglavlju pokazuje, pronatalistička propaganda, koja se pokušavala ostvariti zabranom abortusa, kao i finansijskom premijom za svako rođeno dijete, nije uspjela preusmjeriti demografske tendencije u poželjnom pravcu. Kao što Brunnbauer zaključuje, to je opet već poznati rezultat koji se dao spoznati i u svim ostalim oblastima društva (str. 690).

Raspad socijalističkog sistema 1989. godine nije značio i nestajanje njegovih socijalnih praksi unutar društva. U zaključnim riječima Brunnbauer naglašava da 54-godišnja vladavina Komunističke partije nije ostala bez traga u životima ljudi, a to zaključuje na osnovi autobiografskih narativa, ali i retrospektivne percepcije na socijalistički period. Iako se socijalistički način života nije mogao etablirati po zamišljenom modelu, on je itekako imao utjecaja na društvo i njegov razvoj. Ali njegova ideološka zamisao možda nije htjela sama sebi priznati da je realnost života kompleksna i da je nije moguće usmjeravati u potpunosti, kao što se ni volja ljudi nad kojima se vlada ne da u potpunosti potčiniti volji vladara (str. 694). Ovakav koncept historije, koji je napose inspiriran konceptom politike vladanih¹ Jamesa Scotta ne samo što revidira općepoznatu reputaciju socijalističkog poretka kao totalitarnog režima već napokon pridaje značaj običnom narodu kao itekako bitnom akteru i određivaču

¹ James Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden transcripts*. London: 1991.

dinamike historijskih procesa.

Autorovo djelo, iako je preopširno i preopterećeno detaljnom naracijom (pitanje je koliko će se entuzijasta odlučiti da pročita 705 stranica teksta), ono je bitan doprinos u njegovom teorijskom i metodološkom pristupu historiji jugoistočne Evrope i zaslužuje veliku pozornost i pohvale! ■

Iva Lučić

Nijaz Duraković, *Međunarodni odnosi*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka & Pravni fakultet Univerzitetu u Sarajevu, 2009, 339 str.

Najnovija knjiga poznatog sarajevskog univerzitetskog profesora *Međunarodni odnosi* pruža neizreciv prikaz subjekata međunarodnoga prava i međunarodnih odnosa. U Predgovoru autor navodi da od 1945. pa do današnjih dana niko nije napisao cjelovitu studiju u BiH iz oblasti međunarodnih odnosa, odnosno međunarodnih političkih odnosa. Kako je ovo, bar prema autoru, cjelovita studija izučavanja međunarodnih odnosa na fakultetima u nas, autoru tada vrijedi čestitati na relativno uspješnoj cjelovitoj studiji izučavanja i istraživanja, te konciznoga prikazivanja ove i naučne i praktične problematike u formi pisanoga djela.

U prvome dijelu knjige, nakon uvodnih razmatranja, autor pruža različite teorije i pristupe u izučavanju međunarodnih odnosa. Dat je jedan osnovni prikaz i sadašnjih modernih a i teorija koje su uglavnom bile zastupljene u bližoj ili daljnjoj prošlo-

sti. Međutim, na strani 18. stoji podnaslov: *Različite teorije i pristupi u izučavanju međunarodnih odnosa*, gdje se na samome početku govori o nauci, razvoju nauke, korijenima i razvoju međunarodnih odnosa kroz historiju čovječanstva. Iz svega ovoga proizlazi da autor nije dovoljno pozornosti pridao izučavanju općih i osnovnih pojmova u nauci međunarodnih odnosa, kao ni historijatu i razvoju ove naučne problematike i u svijetu i u nas. Nejasno je zašto autor nije na samome početku i prostorno a i tematski odvojio predmetne cjeline i pokušao ih na kompaktan način prikazati, prije nego se upustio u prikazivanje najzastupljenijih teorija i pristupa izučavanju međunarodnih odnosa.

Nadalje, autor prikazuje dva osnovna subjekta u međunarodnome pravu i međunarodnim odnosima: državu i međunarodnu organizaciju. Kod države autor daje prikaz esencijalnih sastojaka za bivstvovanje jednog političko-pravnog entiteta kakav je država: teritorija, stanovništvo i državna vlast. Kod međunarodnih organizacija kroz čitavo se poglavlje prožima osnovna podjela ovih organizacija na vladine i nevladine organizacije. Druge podjele međunarodnih organizacija na mjestima su prisutne, ali im nije data prevelika pozornost. Otvoreno je pitanje: zašto autor nije više stranica svojega pisanoga djela posvetio prikazivanju osnovnih subjekata koji ulaze u međunarodne, transnacionalne i ine odnose u današnjem svijetu? Radi se o vrlo bitnim naučnim područjima i jedino ukoliko ih autor zna na kvalitetan način prenijeti krajnjim čitateljima, onda je razumijevanje međunarodnih odnosa (odnosa između država i međunarodnih organizacija) kvalitetno i sveobuhvatno. Autor kasnije govori o transnacionalnim subjektima međunarodnih odnosa: tran-

snacionalnim političkim pokretima te o transnacionalnim privrednim organizacijama. U poglavlju koje počinje na strani 101, autor tretira transnacionalne vjerske organizacije: katoličku crkvu, pravoslavnu crkvu, islam i judaizam. Ono što je nejasno iz ovog poglavlja knjige ogleda se u činjenici da autor nije na primjeren i naučno istinit način naslovio ovaj dio. Naime, islam ne može biti vjerska organizacija u smislu institucionalnoga organiziranja katoličke crkve, čak ni u smislu organiziranja pravoslavne i drugih svjetskih crkava.

Autor u narednim poglavljima knjige radi na vrlo interesantnom sadržaju inventivnoga naslova: *savremeni terorizam (od anarhizma do terorizma)*, u kojem elaborira teror, uzroke terora i terorizma, te na kraju daje načine za otklanjanje uzroka globalnoga terorizma. Naime, svaki izraz nasilja apriorno je potrebno osuditi, bez obzira na uzroke, osnove i ciljeve samoga nasilja. Međutim, istodobno je potrebno raditi na prepoznavanju uzroka te raditi na djelotvornim i sveobuhvatnim programima iskorjenjivanja tih uzroka, koji dovode do eksplozije nasilja, a ne površno djelovati, sanirajući samo i jedino posljedice koje je jedan teroristički akt izazvao. Autor u ovom poglavlju uopće ne govori o mjerama ili programima ili, pak, sadržaju politike za suzbijanje terorističkoga djelovanja ili za otklanjanje uzroka za potencijalno terorističko djelovanje. Vrlo je bitno znati, a u duhu ove knjige, kakva je uloga država i međunarodnih organizacija, kao i drugih pojavnih entiteta u svemu ovome, odnosno u terorističkome problemu današnjice.

Vrlo je interesantno poglavlje koje govori o globalizaciji. Globalizacija danas postaje sve značajniji i sve važniji fenomen u modernome okružju, posebice kada ispitujemo osnovne pravce i djelovanje

vanjskih politika subjekata međunarodnih odnosa. Osnovna zamjerka koja se može dovesti u korelaciju sa poglavljem o terorizmu jeste zašto autor nije na bolji način povezoao globalizaciju i terorizam, s obzirom da se fenomen globalizacije može uzeti kao jedan od vanjskih uzroka kršenja ljudskih prava, što će u konačnici rezultirati terorističkim oblicima nasilja. S druge strane je pohvalno istaknuti autorovo prepoznavanje vrijednosti i značaja „sajberspejsa“, odnosno digitalne revolucije posljednjih godina. Sajberspejs, kako autor navodi, predstavlja metaforu koja se koristi za opisivanje globalne elektronske mreže ljudi, ideja i interakcija na internetu. Danas globalna internetska mreža postaje jedna od najjačih i najutjecajnijih i medija i društvenih organizacija sa izuzetnim utjecajem na globalne političke tokove.

Poglavlje pod nazivom *Uloga sile u međunarodnim odnosima* nedovoljno je istraženo i opisano. Uloga i upotreba sile u međunarodnome pravu kao i u međunarodnim odnosima je od prijeko bitnosti u današnjem razumijevanju međunarodnih tokova novca, roba i ljudi.

Međunarodni odnosi i diplomacija je još jedno poglavlje u knjizi koje budi čitateljsku ali i naučnu znatiželju. Naime, diplomaciju treba promatrati kao srž međunarodnih odnosa. Ona nam može s pravom pružiti rješenje za aktualne svjetske krize. Valjane diplomatske aktivnosti pružaju utočište za pokušaj rješavanja konflikata na međunarodnoj razini neovisno o njihovim uzrocima. Nejasno je zašto autor na svoj autentičan način nije obradio pitanje diplomacije, s obzirom da je ona u srži međunarodnih odnosa i rješavanja konfliktnih situacija mirnim putem. Danas se smatra da država sa jakom diplomacijom ima jaku ulogu i visoku poziciju među drugim dr-

žavama. Nejasno je, zbog samoga naslova knjige, zašto autor u prilogima (tačnije, u Prilogu broj 6), na samome kraju, preuzima dio iz knjige: *Diplomacija, načela i funkcije* autora prof. Dr. Stjepana Lapende. Nejasno je zašto autor, pretpostavljajući da bi trebao imati osnovna poznavanja pojmova diplomacije, preuzima dijelove Lapendine knjige iz 2007.

Evropska unija i međunarodni odnosi jeste posljednje tematsko poglavlje knjige. Razumljivo je što je autor htio dati oseban prikaz Evropske unije kao supranacionalne organizacije, te istražiti utjecaj institucionalnih mehanizama Evropske unije na razvoj Bosne i Hercegovine. Također je dat kratki hronološki prikaz djelovanja ove organizacije na proces institucionalne izgradnje u Bosni i Hercegovini. Evropska unija, moramo kazati, igra jednu od vodećih uloga u demokratskoj izgradnji u državi. Posebno je primijetan utjecaj Unije na sve procese tranzicijske pravde koji se trenutačno odvijaju u Bosni i Hercegovini.

Nadalje, knjiga se sastoji od šest priloga. Prvi prilog prikazuje Organizaciju ujedinjenih nacija. Ostaje nejasno zašto autor odvaja elaboriranje o strukturi i organizaciji Ujedinjenih nacija u dva poglavlja. Sve zanimljive konstatacije o ovoj univerzalnoj međunarodnoj organizaciji autor je mogao dati, vrlo koncizno, u jednome tematskome poglavlju. S druge strane, zbog značaja naučnog problema za problematiku kojom se knjiga bavi bilo bi puno umjesnije, dakako s naučnog i praktičnog aspekta, da je autor ovu tematiku pozicionirao u tematskom, glavnom dijelu knjige. Treći prilog daje poprilično deskriptivnu predodžbu o regionalnoj, sjeveroatlantskoj organizaciji NATO-u. Jedna od osnovnih zamjerki koje se nalaze u ovome dijelu leže u činjenici da se za literaturu koriste samo

internetski izvori, što jedno ovakvo naučno ili stručno djelo sebi ne bi smjelo dozvoliti. Internetski izvori nikako ne bi trebali biti dovoljni za istraživanje i prikazivanje bilo kojega naučnoga problema. Prilog broj 5: *Uloga i djelovanje SAD u međunarodnim odnosima* je sasvim nepotreban s obzirom da se ova tematika mogla sasvim kritički i cjelovito prikazati u glavnim tematskim cjelinama knjige, u glavnome njezinome dijelu. Naime, ovaj naučni problem može se prožimati i pratiti kroz odnos Evropske unije i Sjedinjenih Američkih Država, kao i kroz odnos Ujedinjenih nacija i Sjedinjenih Američkih Država. Odjeljak knjige u kojemu autor elaborira ulogu sile u međunarodnim odnosima ne bi smio biti predstavljen bez utjecaja Američke države, jer je američka uloga u navedenome odjeljku više nego primijetna i ne bi se trebala nikako zapostavljati. Upravo iz američkoga utjecaja i kreiranja vanjske politike, proizlazi struktura i osnovna sadržina današnjih međunarodnih odnosa. Radi se o relativno moćnom subjektu, mnogo više u domenu međunarodnih odnosa negoli u domenu međunarodnoga prava.

Kroz cijeli naučni tekst je primijetno da je knjiga pisana razumljivim rječnikom, jer je autor vjerovatno pisao ovo djelo s intencijom da služi kao nastavni udžbenik studenata onih fakulteta na kojima se izučavaju, kroz nastavne predmete, međunarodni odnosi i diplomacija. Knjiga obiluje novim informacijama i novim naučnim momentima. Međutim, ono što nedostaje jednom ovakvome djelu je upravo ispitivanje uzajamnog odnosa između međunarodnoga prava i međunarodnih odnosa, tj. u kojoj je i u kolikoj mjeri međunarodno pravo prisutno u međunarodnim odnosima. Ne bi, možda, bilo zgoreg napisati nešto i o nuklearnoj energiji, odnosno nuklearnome

oružju u današnjim međunarodnim odnosima. Zatim, bilo bi dobro pisati koliko zdravo i ispravno međunarodno općenje može utjecati na očuvanje međunarodnoga mira i sigurnosti u onim državama gdje nije narušen, odnosno na brzu izgradnju međunarodnoga mira i sigurnosti u onim državama gdje su ove vrijednosti znatno narušene. S druge strane, pravicima bi bilo osobito zanimljivo pratiti koliko kodifikacija međunarodnoga prava utječe na razvoj i tok međunarodnih odnosa i diplomacije. Ljudska prava s jedne i međunarodno humanitarno pravo s druge strane jesu, također, oblasti u kojima međunarodni odnosi nekada imaju ključnu i prestižnu ulogu. ■

Enis Omerović

Časopis za suvremenu povijest,
40, br.1, 2008, 1990.-1991.
Prijelomne godine hrvatske povijesti:
Počeci Domovinskog rata,
Zagreb: Hrvatski institut za povijest,
2008, 307 str.

Pred nama je tematski broj Časopisa za suvremenu povijest, koji izdaje Hrvatski institut za povijest. U ovom su broju objavljeni radovi s Međunarodnog znanstvenog skupa o temi "Prijelomne godine hrvatske povijesti: Počeci Domovinskog rata (1990.-1991.)" održanog u Hrvatskom institutu za povijest 23. i 24. 11. 2004.godine, a u sklopu projekta *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat (1991.-1995.-1998.)*. Naime, Vlada Republike Hrvatske je 2001. godine

postavila zahtjev za pokretanjem istraživanja pod radnim naslovom *Domovinski rat i ratne žrtve u 20. stoljeću*, a Hrvatski institut za povijest dobio je zadaću da pokrije znanstveni dio posla, čega se gotovo nevoljko i prihvatio, budući da u to vrijeme na ovom Institutu niko nije sustavno istraživao 80. i 90. godine 20. stoljeća. Drugi razlog ovom opreznom upuštanju u istraživanje razdoblja 90-ih godina 20. stoljeća je "i strah od mogućih političkih pritisaka i instrumentalizacije istraživanja najnovije povijesti" (str. 6.) kod istraživača. Do kraja 2006. godine suradnici na projektu objavili su osam knjiga i tridesetak različitih članaka u časopisima i zbornicima. U ovom je tematskom broju Časopisa objavljeno ukupno 13 znanstvenih članaka i 7 prikaza knjiga.

Nakon što je ukratko dao osnovne naznake o osnivanju stranaka u Hrvatskoj, Davor Pauković u radu pod naslovom *Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva* smješta taj proces u kontekst pluralizacije i liberalizacije stranačkog života u Hrvatskoj. Naglasio je način na koji su prvo hrvatsko a potom i srpsko novinstvo izvještavali o spomenutom procesu, a potom predstavio dvije studije slučaja. Prvi se slučaj odnosi na skup na Petrovoj gori iz marta 1990. godine, a drugi na "atentat" na Tuđmana u Benkovcu. Oba je slučaja sagledao kroz prizmu pisanja hrvatskih i srbijanskih novina, te dao "osnovne razlike argumentacijskih strategija." Zaključuje da je "predizborna kampanja u Hrvatskoj iskorištena za ulogu akceleratora u zaoštavanju odnosa Hrvatska-Srbija i Srbi (u Hrvatskoj)-Hrvati."(str. 30.)

Ozren Žunec u svom radu pod naslovom *Socijalna konstrukcija pobune Srba u Hrvatskoj 1990.-1995.* pokušava objasniti

motive i ciljeve pobune Srba u Hrvatskoj i pri tome se služi "pretpostavkama konstrukcionizma u sociološkoj teoriji".(v.str. 33-34) U tom smislu smatra da je "povijesni konstrukt o nastanku Jugoslavije... zamijenjen (je) konstrukcijom o katastrofalnoj političkoj pogrešci Srba koji su se protiv svojih interesa, i još k tome dva puta (1918. i 1945) ujedinili sa svojim vječnim i smrtnim neprijateljima Hrvatima." (str. 35), te dalje kaže da je tumačenje smisla koje je Jugoslavija imala za Srbe "najistaknutija crta izvršene konstrukcije." (str. 35.) Suština je konstruiranje nove "povijesne stvarnosti" koja postaje "objektivna zbilja" u okviru koje se odvija homogenizacija i dešava pobuna. Pobuna je utemeljena na toj novoj "povijesnoj stvarnosti", a ta je: Jugoslavija koja je stvorena 1918. godine predstavlja srpsku grešku. Srbi su u nju uletjeli kao pobjednici iz rata 1914-1918. i prihvatili Slovence i Hrvate - "narode gubitnike". Kao drugi primjer tu je konstrukt o Hrvatima kao ustašama (svi su Hrvati ustaše, a tako je i Republika Hrvatska ustvari ustaška tvorevina, ono isto što je bila i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945, tako da su Srbi u Republici Hrvatskoj ugroženi jer će im se ponovno dogoditi ono isto što im se dogodilo za vrijeme ustaške vladavine u NDH. Ukratko: ponavlja se "povijesna stvarnost"). Da bi to dočarao, iznosi niz anegdota koje su podgrijavale i dale uvod u ono što je poznato kao "događanje naroda", "balvan revolucija", odnosno srpska pobuna u Hrvatskoj. Raščlanio je i analizirao, između mnogih, dva "fantastična i bizarna anakronizma" koji su poslužili u srpskom nacionalističkom diskursu u opravdanju rata. Za primjer je uzeo govore Željka Ražnatovića i Slavka Letića. (str. 42. i 44)

U članku pod naslovom *Sudionici i osnovne značajke rata u Hrvatskoj* Davor

Marjan u uvodnom dijelu daje gusto nabijene, sažete podatke o akterima rata u Hrvatskoj i njihovoj organizaciji, snazi i početnim djelovanjima. Autor drži da je rat u Hrvatskoj počeo sredinom maja mjeseca 1990. godine, nakon pobjede HDZ-a na izborima; kao temelj za periodizaciju rata uzima djelovanje JNA, koja je "bila glavni 'motor' na temelju kojeg su ostali sudionici ravnali svoja stajališta." (str. 54) Periodizirao je rat u Hrvatskoj od maja 1990. do januara 1992. godine na tri razdoblja. Smatra da je osnovno obilježje ovog gotovo dvogodišnjeg perioda "otvoreni rat glavnine Oružanih snaga SFRJ i pobunjenih Srba protiv Republike Hrvatske" (str. 54) koji je za cilj imao etničko čišćenje određenih prostora (str. 64).

U svom radu pod naslovom *Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991.* Nikica Barić je na temelju zapisnika sa sjednica Vlade SAO Krajine prikazao kojom se problematikom ova institucija bavila od osnutka, tj. Od prve sjednice 1.7.1991. do 31.12.1991. godine i prve sjednice Vlade Republike Srpske Krajine. Tako je u tekstu analizirao stajalište Vlade SAO u vezi s djelovanjem EZ-e i u tom smislu Mirovne konferencije o Jugoslaviji, te stajalište iste o angažiranju mirovnih snaga UN-a na prostor Jugoslavije. Što se tiče nekakve "unutarnje" politike, analizirano je djelovanje Vlade na polju odbrane, pravosuđa i uprave, gospodarstva, finansija, prometa i veza, elektroprivrede i energetike, obrazovanja, informiranja, te zdravstva, koje je dovelo do prekida ustaljenih veza Krajine s Hrvatskom, a sa druge strane pokušalo se područje SAO Krajine orijentirati prema Srbiji, "na koju su krajinski Srbi gledali kao na novu maticu." (str. 83)

U članku pod naslovom *Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslaven-*

skom državom (od načelne koalicije do raspada vojnog saveza 1989.-1991.) Damjan Guštin je ispratio uspone i padove suradnje ovih dviju republika od 14. kongresa SKJ, preko prvih slobodnih izbora, rata u Sloveniji, početka rata u Hrvatskoj do priznanja dviju "sijamskih blizanki". Ustvrdio je da je savezništvo bilo i političko i vojno, s time da je – i kad je dolazilo do nekih političkih razmimoilaženja u vezi sa strateškim pitanjima pri procesu otcjepljenja – vojni savez i dalje bio čvrst, a Slovenija je pomagala opskrbu Hrvatske oružjem.

Ivica Lučić je pisao o Bosni i Hercegovini u razdoblju od prvih izbora do međunarodnog priznanja. U radu je koristio transkripte sa sjednica Skupštine i Predsjedništva SRBiH, relevantnu literaturu i novine. Hronološki precizno prati pojedina zbivanja od "nagovještaja novog vremena" u Bosni i Hercegovini kada je dnevni list *Oslobođenje* prvi put 2. januara 1990. godine izašao bez do tada stalnog zaglavlja "Druže Tito, mi ti se kunemo", preko raspada Saveza komunista na 14. Kongresu i uvođenja novog višestranačkog sustava u Sloveniji i Hrvatskoj, pa do početka ratnih zbivanja u Hercegovini, maratonske Osme zajedničke sjednice Skupštine SRBiH i održavanja Referenduma o neovisnosti i samostalnosti Bosne i Hercegovine. Međutim, u tekstu se Luciću potkrala faktografska greška. Na str. 137. kaže: "Da bi ojačala svoju političku poziciju, srpska politička elita organizirala je u Sarajevu 28. i 29. ožujka 1992., na dan Referenduma, *Kongres intelektualaca srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*." Da podsjetimo: Referendum je u Bosni i Hercegovini održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, gotovo mjesec dana prije Kongresa o kojem je riječ. *Kongres srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine* je održan 28. i 29. marta 1992. godine, a ne na

dan Referenduma. Na dan Referenduma, odnosno neposredno prije, kao što sam Lucić kaže, 29. februara 1992. je održana proširena sjednica Skupštine Autonomne pokrajine Bosanska krajina.

S pravom zaključuje da se još dan-danas, nakon rata, u BiH vode iste one političke bitke koje su vođene i prije izbijanja rata koji je završio bez pobjednika, da još nije riješeno pitanje podjele vlasti i uređenja države.

Sabina P. Ramet istražuje pitanje odnosa SAD prema jugoslavenskoj krizi od 1988. do 1991. godine. Po mišljenju autorice, ovo je razdoblje u kojem je za administraciju Georgea Busha pitanje Jugoslavije sporedno i nije među ključnima u američkoj vanjskoj politici. Sve što administracija nastoji je očuvati koliko-toliko stabilnost. Autorica dalje smatra da se ova administracija počela postupno uključivati tek kada je buknuo rat u Bosni i Hercegovini. Kao jedan od razloga nemiješanja ističe i iskrivljeno sjećanje na Drugi svjetski rat. Smatra da do odlučne američke intervencije nije došlo u prvoj polovini 1991. godine jer je Evropskoj zajednici prepušteno "vodstvo u oblikovanju onoga što se smatralo jedinstvenim odgovorom zapadnog svijeta na raspad Jugoslavije." (str. 148) Kako je postepeno rastao pritisak Kongresa na Bushovu administraciju u vezi s priznavanjem nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, to će ova učiniti u aprilu 1992. godine "u paketu" s Bosnom i Hercegovinom.

O njemačkim reakcijama na rat u Hrvatskoj piše Dunja Melčić. Sagledala je pisanja njemačkih naučnika i izvještaje masovnih medija. James J. Sadkovich piše jedan hvalespjev Franji Tuđmanu. U radu je razmatrao ciljeve i probleme s kojima se Tuđman susretao kod procesa stvaranja hrvatske države. Dotaknuo se i problema revizioniz-

ma u historiji, te smatra da je revizija nužna, bez obzira o kojoj je temi riječ. U skladu s tim mišljenjem želi dati novo svjetlo na ulogu i djelovanje Tuđmana, koji u razdoblju raspada Jugoslavije, po autorovu mišljenju, nailazi na sve moguće prepreke pri ostvarenju svojih zamisli. Tako će se u istom košu, na istoj ravni djelovanja naći zajedno i Ljubljana i Sarajevo i Skoplje i Beograd.

Albert Bing je pisao o problematici ljudskih prava u "turbulentnim okolnostima raspada Jugoslavije i uspostave novih geopolitičkih datosti". (str. 197) Autor tvrdi da ljudska prava od 90-ih godina "postaju prijepornim pitanjem hrvatske političke javnosti. Petnaest godina kasnije odnos prema ljudskim pravima dominira kao jedna od temeljnih ideoloških podjela hrvatskoga političkog diskursa."(str. 200)

Demografijom se bave dva autora članka: Dražen Živić i Mario Kevo. Živić je objašnjenju političko-povijesnih dešavanja s početka 90-ih godina u Hrvatskoj i regiji prišao s aspekta demografskog kretanja stanovništva. Po autorovim istraživanjima, broj stanovnika Hrvatske je doživio izvjesno smanjenje, jer je prisutna prirodna depopulacija, ukupna depopulacija, te starenje ili senilizacija stanovništva. Uzrok demografske krize, prema tome, nije samo rat 1991 – 1995, već autor u ove ubraja i gubitke stanovništva u Prvom i Drugom svjetskom ratu, emigraciju, epidemije i pandemije (kraj 19. i početak 20.st.), bijelu kugu, ruralni egzodus, procese društvene modernizacije, manjak konkretne populacijske politike itd. Kevo je svoj rad vremenski omeđio na 20 godina. Usporedio je dva međupopisna razdoblja, ono od 1981. pa do 1991. godine i od 1991. do 2001. godine, i to na prostoru današnje Brodsko-posavske županije koja bi otprilike odgovara-

la prostoru općina Slavonski Brod i Nova Gradiška u SR Hrvatskoj. U radu je koristio statističko-demografske izvore Državnog zavoda za statistiku RH, Zavoda za statistiku SR Hrvatske, te Zavoda za statistiku RH.

Članak Vere Katz je mješavina "historiografskog i memoarskog rada" (str. 269) pod naslovom *Život Hrvata u opkoljenom Sarajevu*. Naslov nas, međutim, može malo zbuniti budući se u tekstu ne govori isključivo i samo o položaju hrvatskog naroda tokom gotovo 1500 dana opsade glavnoga grada Bosne i Hercegovine. Rad se većim svojim dijelom zapravo odnosi na intelektualnu i vjersku elitu okupljenu oko HKD "Napredak" i djelovanje ovog društva tokom opsade. Autorica je opisala dva događaja koji su je, pri iščitavanju memoarske literature, (ponovno?) uznemirili – budući je i sama posredni ili izravni svjedok istih. Postavila je i pitanje o određivanju prema toj vrsti literature, te daje nekoliko smjernica za buduća istraživanja koja će, nadajmo se, "obaviti naraštaji koji budu mogli bez pretjeranih emocija i vlastitog sjećanja prosuđivati o političkim i drugim ratnim događajima." (str. 279)

Prikaze knjiga različite tematike koja se odnosi na period od 1986. do kraja 1995. godine pišu saradnici Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata – Ivan Brigović, Natko Martinić Jerčić, Slaven Ružić, Julija Barunčić Pletikošić, Željka Križe i Ivan Radoš.

Ovaj broj Časopisa za suvremenu povijest je potvrdio da je u Hrvatskoj učinjen veliki korak samim time što se krenulo sa sistematskim istraživanjem razdoblja posljednjeg rata i da su historiografski rezultati do kojih su istraživači došli itekako značajni, s obzirom na sve teškoće koje istraživač spomenutog razdoblja mora savladati. Isto tako, ovaj tematski broj bi

svakako trebao podstaknuti, ako ne i opomenuti, nadolazeće generacije mladih historičara na silnu neistraženu tematiku i istraživačke mogućnosti koje pruža turbulentno razdoblje zgusnute povijesti kraja 80-ih i prve polovine 90-ih godina ■

Edin Omerčić

Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske. br. 1, Banjaluka: 2009, 581 str.

Arhivski časopisi su stručne arhivske publikacije koje izdaju arhivske ustanove, arhivska društva ili arhivska udruženja. U ovim časopisima arhivisti i historičari, ali i drugi naučni radnici objavljuju svoje stručne radove iz arhivske teorije i prakse, te naučne radove iz historije, inventare o arhivskoj građi i izbore značajnijih arhivskih dokumenata. Do 2009. godine u Bosni i Hercegovini su izlazila dva arhivska godišnjaka, od 1961. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, a od 2002. *Glasnik Udruženja arhivskih društava Bosne i Hercegovine*, a u Tuzli od 1997. godine izlazi *Arhivska praksa* u izdanju Arhiva Tuzlanskog kantona.

U Banjoj Luci je ove (2009) godine objavljen prvi broj novog arhivskog godišnjaka – *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, pa je tako bosanskohercegovačka arhivistika obogaćena još jednim stručnim časopisom.

Glavni i odgovorni urednik ovoga *Glasnika* je Dušan Popović, Zoran S. Mačkić je sekretar, a članovi redakcije su prof. dr. Đorđe Mikić, Dušan Vržina i Verica Stošić. Kako

je redakcija časopisa sastavljena od historičara i arhivista, tako i prvi broj *Glasnika* sadrži vrijedne radove i priloge iz arhivistike, historije i bibliografije. Časopis zadovoljava sve standarde izdavačke djelatnosti za ovu vrstu stručne literature, te predstavlja značajnu dopunu arhivskoj struci, ali i doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji.

U godišnjaku *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* broj 1 obimna materija je raspoređena u sljedeće rubrike: Arhivistika, Istoriografija, Objavljivanje arhivske građe, Objavljivanje informativnih sredstava, Prikazi i osvrti, Bibliografija, Iz djelatnosti Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske i In memoriam.

U uvodnom tekstu *Povodom prvog broja Glasnika* Nebojša Radmanović je naglasio kako je ovaj stručni arhivski časopis planiran u Arhivu u Banjoj Luci još prije 1992. godine, ali zbog izbijanja rata aktivnosti u vezi sa njegovim izdavanjem su stale. *Glasnik* je namijenjen «arhivistima, istoričarima, i drugim naučnicima, književnicima i drugim umjetnicima i ostalim ljubiteljima prošlosti i kulturno-istorijskog naslijeđa».

Prva rubrika *Arhivistika* (1-112) sadrži devet priloga u kojima su tretirana različita pitanja iz arhivske prakse (O Arhivu Republike Srpske, Arhivska djelatnost u Hercegovini, Zaštita arhivske građe u ratnim uslovima i stečena iskustva iz posljednjeg rata, Uloga i značaj arhiva u ostvarivanju prava pristupa informacijama-bosanskohercegovačko iskustvo), arhivske teorije (o arhivskoj građi Fonda Kraljevska banska uprava Vrbanske banovine, informacija o preuzetim fondovima organa vlasti Republike Srpske, o stanju, količini, sadržaju i značaju građe ovih republičkih organa nastalih nakon 1992. godine), te arhivskog zakonodavstva (Zakon o arhivskoj djelatnosti Republike Srpske).

Rubrika *Istoriografija* (113-420) je najobimnija i sadrži 19 priloga koji se hronološki odnose na period od ranog srednjeg vijeka (tumačenje titule župan od njenog prvog javljanja do kraja XII vijeka) do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća (Banjalučke prvomajske proslave 1945-1970). Iziskivalo bi dosta prostora da se nabroje svi prilozi, pa zato izdajamo samo jedan, autora Đ. Mikić i D. Popovića: „Moć i bogatstvo banjalučkih zemljoposjednika Džinića.“ U članku je predstavljen historijat begovske porodice Džinić, koja je imala istaknutu ulogu u političkom, ekonomskom i socijalnom životu Banje Luke u XIX i prvim decenijama XX stoljeća.

Objavljivanje arhivske građe (435-502) je rubrika u kojoj su prezentirani arhivski dokumenti: Faksimil, transkripcija i interpretacija poništenja jednog bračnog ugovora iz 1398. godine iz Arhiva HAZU, Kraća biografija pop Vasilija-Vajana Kovačevića (1844-1896) i faksimil njegovog svjedočanstva iz 1876. godine, iz vremena Ustanka u Bosni 1875-1878, koji se čuva u Muzeju u Banjoj Luci, Kratak historijat i dvadeset pet poglavlja Propisa o radu Sirotišta „Marija zvijezda“, koje je utemeljeno 1878. godine i Ustav Ruske matice u Banjoj Luci, jednog od udruženja ruskih emigranata koji su nakon okončanog građanskog rata u Rusiji 1921. godine izabrali Banju Luku i Kraljevinu SHS za novu domovinu.

Četvrta rubrika *Objavljivanje informativnih sredstava* (503-520) sadrži analitički inventar arhivske zbirke *Orijentalni rukopisi i dokumenti (1311-); 1311/1925. (Analitički inventar)*. Riječ je o Zbirci orijentalnih rukopisa, što je jedna od 30 arhivskih zbirki Arhiva Republike Srpske, a formirana je otkupom u periodu od 1954. do 1962. godine. Najveći broj dokumenata je otkupljen od osoba koje su rođene u Banjoj Luci, a čine je ruko-

piši i dokumenti. Kratak prijevod sadržaja rukopisa i dokumenata završio je 1962. godine Rašid Hajdarević, arhivist Istorijskog arhiva Sarajevo, a Ferida Bostandžić je na osnovu ovih prijevoda uradila regesta (ukupno 58).

Rubrika *Prikazi i osvrti* (521-560) sadrži prikaze 2 časopisa i 3 knjige, objavljenih 2008. godine, te tri osvrti, a rubrika *Bibliografija* (561-572) sadrži pregled izdanja Arhiva Republike Srpske i bibliografiju radova radnika Arhiva Republike Srpske.

U rubrici *In memoriam* (577-582) objavljena su sjećanja na umrle arhivske radnike i historičare: Milana Vukmanovića, Ibrahima Ibrišagića, Nafisa Halilovića, Dušana Lukića i Zdravka Antonića ■

Mina Kujović

ZBORNİK RADOVA IDENTITET ISTRE - ISHODIŠTA I PERSPEKTIVE

ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrov-
šak, Gordan Črpić, Robert Blagoni,
Zagreb: Institut društvenih znanosti
"Ivo Pilar", Biblioteka ZBORNICI,
knjiga 26, 2006, 582 str.

Zbornik radova "Identitet Istre - ishodišta i perspektive" rezultat je istoimenog naučnog skupa održanog u Puli od 16. do 18. juna 2004. godine u organizaciji Pulskog centra Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar", Hrvatskog instituta za povijest u Za-

grebu, Filozofskog fakulteta u Puli, Centra za promociju socijalnog nauka Crkve HKB iz Zagreba i Biskupije porečko - pulske sa sjedištem u Poreču. Zbornik je na sud široj čitalačkoj publici predložen dvije godine kasnije, kada je publiciran kao izdanje Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar" u Zagrebu. Zbornik sadrži 26 autorskih radova, podijeljenih u dvije veće tematske cjeline: "Povijesni aspekti identiteta Istre" (pp. 11-293) i "Društveni i kulturni aspekti identiteta Istre" (pp. 295-577). Tematski okvir "Povijesni aspekti identiteta Istre" kao subpoglavljaja sadrži: Srednji i novi vijek; Devetnaesto i dvadeseto stoljeće; Drugi svjetski rat i poraće. Cjelina pod naslovom "Društveni i kulturni aspekti identiteta Istre" podijeljena je na: Crkva i identitet Istre; Demografski aspekti identiteta; Politički, jezični, kulturni i socijalni aspekti identiteta Istre.

Rad Miroslava Bertoše pod naslovom "U znaku plurala-višebrojni i višeslojni identiteti istarski" (kroki ranog novovjekovlja XVI.-XVII. stoljeća) (pp. 15-32) predstavlja svojevrsni uvod u Zbornik, gdje se na osnovu teorijskih postavki definiše pojam identiteta u kontekstu hrvatskog povijesnog kruga ranog novog vijeka. Autor je na stanovištu tumačenja identiteta kao promjenjive povijesne kategorije, te zaključuje kako su "istarski identiteti od ranog srednjovjekovlja do danas osebujan (su) zbroj razmrvljenih identiteta pojedinih dijelova hrvatskog etničkog prostora koji su se u tim prijelomnim stoljećima uobličavali pod utjecajima golemih promjena na Mediteranu, srednjoj i jugoistočnoj Evropi" (p. 18). Bertoša, također, upozorava na česta migraciona kretanja, kao bitan faktor u formiranju pojedinih identiteta na istarskom području. Autorova zaključna razmatranja usmjerena su u pravcu isticanja potrebe za daljnja istraživanja ovog pitanja, što bi bio

preduvjet za izradu jedne temeljitije sinteze o ovom problemu.

U radu "Glagoljaštvo kao identifikacijski čimbenik istarskih Hrvata" (pp. 33-45) autora Mile Bogovića fokus se stavlja na prostornu raširenost glagoljskih spomenika po cjelokupnom istarskom području, ali i području koji gravitira istom, u hiljadugodišnjem vremenskom okviru, što je, prema autoru, bitna odrednica u formiranju identiteta istarskih Hrvata. Jedan bitan kulturološki segment Istrijana, predstavljaju glagoljaši, u kontekstu štampanja prve knjige-Prvotiska 1483. (glagoljski Misal) (p. 42).

Sljedeći u nizu radova objavljenih u ovom zborniku je rad Ivana Jurkovića "Hrvatski identitet plemstva austrijskog dijela Istre krajem XV. i tijekom XVI. stoljeća" (pp. 47-65), u kojem autor zaključuje da je istarsko plemstvo moralo u određenoj mjeri biti i nositelj hrvatskog identiteta, jednako kao što je bilo nositelj identiteta u austrijskom dijelu Istarskog poluotoka na prijelazu iz razvijenog srednjeg vijeka u novovjekovni period. Autor kao argument uzima glagoljašku tradiciju ovoga područja, te konkretizira sa grafitom Baldasara Polderštana iz Crkve sv. Antuna, koji je ispisan glagoljicom, a datiran 1491. godine. Ovaj "suživot onomastičke raznolikosti" (p. 51), prema autoru, jasan je pokazatelj i kulturnog pluralizma ovoga područja, odnosno "ondašnje multietničke zajednice Istre" (p. 58).

"Istrani u Mlecima (XV.-XVIII. st.): obilježja, prepoznatljivosti i identiteti" (pp. 67-84), rad autorice Lovorke Čoralčić, bavi se životom i djelovanjem istarske iseljeničke skupine u Mletačkoj republici. Na osnovu uvida u brojnu izvornu građu, prije svega Arhiva u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), autorica zaključuje da su prekojadranske migracije činile jednu od najvažnijih sastavnica hrvatske povijesti razvijenog srednjeg vi-

jeka i ranog novog vijeka. Arhivska građa, nerijetko, daje dragocjene podatke o životu i načinu djelovanja istarske iseljeničke skupine u Mlecima, koji su, iako ne toliko brojni, ipak činili skupinu prepoznatljivog identiteta na ovom području.

Završni rad u okviru subpoglavlja "Srednji i novi vijek" predstavlja članak profesora Filozofskog fakulteta u Puli Slavena Bertoške pod naslovom "*Povijesna antroponimija i toponimija Barbanštine i Rakaljštine početkom XIX. stoljeća*" (pp. 85-99). Autor na osnovu građe za proučavanje područja Barbanštine i Rakaljštine, posebice notarskih spisa Alessandra d'Elettija, ali i dokumenata koji se odnose na period od 1814. do 1821. godine, taksativno nabraja 51 selo i naseljeno područje. U svojim zaključnim razmatranjima autor pokazuje da su mnoga naselja ime dobila prema prezimenu najbrojnije porodice ili one prve naseljene na istom lokalitetu. Naglašena dominantnost i kontinuitet hrvatskih prezimena osnovni je argument kojim autor dokazuje posebno snažan hrvatski supstrat u ovome dijelu Istarskog poluotoka.

Subpoglavlje "Devetnaesto i dvadeseto stoljeće" otvara Antonio Miculian sa radom na italijanskom jeziku pod naslovom "*Il diritto di nazionalità in Istria e nel litorale austriaco dalla seconda metà' del XIX agli inizi del XX secolo*"¹ (pp. 103-121). Autor posebnu pažnju usmjerava na prijelomne godine istarske historije, počevši sa 1797. godinom, kada Istra dospijeva pod francusku i austrijsku upravu, kada otpočinje modernizacijski proces u okviru društvene organizacije.

Nevio Šetić u radu "O nacionalnom iden-

titetu Istre u XX. stoljeću" (pp. 125-135) daje doprinos poznavanju identiteta Istre XX stoljeća, u nacionalnom smislu, upozoravajući da u Istarskoj županiji apsolutnu većinu čine Hrvati. Prema istraživanju Nevija Šetića, izjašnjavanje u regionalnom smislu je u velikom padu, sa oko 18% prema popisu iz 1991 na razinu od oko 4% prema popisu iz 2001. godine. U posljednjem poglavlju teksta "Istranin ili Istrijan" autor definira ova dva pojma, sa uočljivom tendencijom isticanja hrvatskog nacionalnog, ispred istarskog regionalnog identiteta. Termin "istrijan", prema autoru, je profiliran je od strane politikantsko-iredentističkih interesa, te je kao takav bio nametnut Hrvatima u Istri prema načelu: "...jedan Istrijan više znači u praksi jedan Hrvat manje".

Darko Dukovski bavio se temom "*Istra XX. stoljeća (1900.-1950.): promjene identiteta (socijalni i gospodarski uzroci)*" (pp. 139-170). U ovom relativno opširnom radu autor sintetski definira osnovne historijske pojave na ovom području od konca XIX do pedesetih godina XX stoljeća, sa posebnim osvrtom na društveno-politički i ekonomski aspekt kao sastavne dijelove identiteta. Također, Darko Dukovski upozorava koliko ovi faktori čine identitet promjenljivom kategorijom, ističući upravo Istru, *područje ljudske promenade* (p. 139), kao fantastičan primjer takvog promišljanja.

Sljedeći u nizu je rad Željka Klaića "*Matko Laginja i političko gospodarski problemi Istre u XX. stoljeću*" (pp. 173-206), u kojem autor prati historijsku ulogu Matka Laginje, na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, i njegove napore za oslobađanje hrvatskog seljaštva u Istri od vlasti *njemačko-italijanske birokracije*. Sa izbijanjem Prvog svjetskog rata Matko Laginja kao vođa Narodnog pokreta nakratko prekida sa radom, da bi svoj politički angažman nastavio nakon 1918. go-

¹ Prev. "Pravo na nacionalnost u Istri i austrijskom primorju od druge polovice XIX. stoljeća do početka XX. stoljeća"

dine kao predsjednik *Gospodarske sveze za Istru*. Nakon 1925. Matko Laginja se povlači iz stranačkog života, ali ostaje društveno aktivan sve do smrti 1930. godine.

Treće subpoglavlje "*Drugi svjetski rat i poraće*" započinje radom Marija Jareba "*Istra u medijima, promidžbi i publicistici ustaško-domobranskog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske od kraja dvadesetih godina do 1945. godine*" (pp. 213-231). Autor zaključuje na osnovu konsultirane arhivske građe da rukovodstvo ustaško-domobranskog pokreta na čelu sa Antom Pavelićem sve do 1943 nije posvećivalo dovoljno pažnje istarskom problemu, a kao razlog navodi bliske veze Pavelića sa Talijanima, koje započinju 1927. godine. Naime, te godine se Pavelić susreće sa predstavnikom Fašističke stranke Robertom Forgesom Davanzatiem u Rimu, gdje su raspravljali o ustrojstvu buduće hrvatske države. U tzv. *Promemoriji*, Pavelić izostavlja sve one hrvatske krajeve koji su nakon Prvog svjetskog rata pripali Kraljevini Italiji. "*Uspostava NDH i njezino »savezništvo« s fašističkom Italijom značili su za hrvatsku javnost i politiku gotovo potpunu šutnju o istarskom pitanju*", rezimirao je Jareb. Do promjene dolazi 1943. nakon kapitulacije Italije, kada otpočinju zahtjevi za uključivanje Istre u sklop NDH. Ipak, i tada izostaju značajniji politički potezi koji bi u konačnici ostvarili zacrtani cilj, a odnos prema Istri se sveo na njeno spominjanje u medijima i publicistici toga vremena.

Rad koji je napisao Marino Manin govori "*O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću*" (pp. 235-252). Pitanje broja žrtava, odnosno broja ljudskih gubitaka predstavlja uvijek kontroverzno i osjetljivo historiografsko pitanje. I autor zaključuje da podaci o broju žrtava istarskoga područja variraju, te da se na nakim mjestima poprilično razlikuju, u zavisno-

sti od provenijencije samih podataka. U daljnjem tekstu Manin definira pojmove *egzodusa* i *jama*, te načine na koje su isti tumačeni u Italiji sa jedne, i Jugoslaviji (Hrvatska i Slovenija) sa druge strane. Svoj rad okončava utvrđivanjem broja žrtava za riječko područje, zaključujući da je "*otprilike tri puta manji (2.4%) u odnosu na prosječnu vrijednost za područje Republike Hrvatske (7.3%)*." (p. 247)

"*Komunistička partija Hrvatske u Istri tijekom prvih godina nakon završetka Drugog svjetskog rata*" (pp. 255-277)-autorski je članak Berislava Jandrića, u kojem je raspravljano o ulozi Komunističke partije Hrvatske (KPH) neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, te njenom stručnom i kadrovskom osposobljavanju i potrazi vlastitog modela društveno-političkog pokreta. Autor pravi diferencijaciju u djelovanje KPH u ostalim krajevima Hrvatske i u Istri, s obzirom na složenu političku situaciju u Istri, te prisustvo međunarodne politike.

Milan Rakovac u radu naslovljenom "*Kultura opstanka*" (281-293) na poseban način, esejističkim stilskim izražavanjem tumači odnos hrvatskog, talijanskog i slovenskog u Istri tokom XX stoljeća.

Drugo poglavlje, koje se bavi društvenim i kulturnim aspektima identiteta Istre, započinje radom Franje Emanuela Hoška pod naslovom "*Identitet istarskog svećenika kao čimbenik identiteta Istre prema romanu Šime Sironića »Teški dani« (1961.)*" (pp. 299-316). Na osnovu romana Šima Sironića "*Teški dani*" autor tumači neke crtice iz crkvenog, vjerskog, društvenog i političkog života Istre na početku XX stoljeća.

Stanko Josip Škunca bavio se temom "*Redovništvo u crkvi Istre*" (pp. 317-328), gdje donosi kratki historijski pregled geneze crkvenih redova na ovom području, te njihovom doprinosu u izgradnji duhov-

nog i kulturnog istarskog bića. Tako autor spominje benediktince, templare, ivanovce, dominikance, franjevce (konventualci i opservanti) etc.

"Uloga istarskih franjevaca u reformaciji i protureformaciji" (pp. 329-344) naslov je rada Ludevita Antona Maračića, gdje autor prati crkveni red konventualaca, ogranak iz reda franjevaca, i njihov rad na širenju, ali i potiskivanju reformacije po Istarskom poluotoku. Neki od njih širenjem luteranizma bivaju procesuirani od strane koparske i venecijanske inkvizicije. Istarski franjevci su bili zaduženi i za vođenje inkvizicijskog postupka u Istri sve do XVI stoljeća, kada reformacija pod pritiskom protureformacije iščezava sa istarskog prostora.

Sljedeći rad objavljen u zborniku "*Identitet Istre - ishodišta i perspektive*" autorsko je djelo Stipana Trogrlića pod naslovom "*Katolička crkva i diplomatsko-politička borba za priključenje Istre Hrvatskoj (1945.-1947.)*" (pp. 345-369). U vrlo zanimljivom radu autor pokušava odgovoriti na pitanje kako i pod kojim uvjetima je klerikalno-upravljačka struktura Katoličke crkve u Istri doživjela podjelu na nacionalnoj osnovi, te se uključila u rješavanje istarskog nacionalnog pitanja. Italijanske crkvene strukture surađuju sa liberalnom i fašističkom opcijom, dok hrvatske i slovenske, nakon Drugog svjetskog rata, podršku pružaju novoformiranoj komunističkoj vlasti. Nacionalno-politički program hrvatskog svećenstva bio je priključenje Istre Hrvatskoj, a jedina relevantna politička snaga sposobna za ostvarenje tog cilja bilo je vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta, dok je podrška crkve novoj vlasti omogućila lakše dokazivanje legitimiteta kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu.

Posljedni rad u okviru subpoglavlja "*Crkva i identitet Istre*" (pp. 371-390) napisao je

Željko Boneta, pod naslovom "*Modernizacija i religioznost u Istri*". Autor tumači proces modernizacije, te koliko isti ima udjela u sveopćoj pojavi sekulariziranja društva. Cilj rada, prema autoru, jeste provjera aktualnosti tzv. *sekularizacijske paradigme* u Istri, uzevši u obzir ovo područje kao modernizacijski "*naprednije*" od hrvatskog prosjeka.

Nenad Pokos i Dražen Živić analizirali su statističke podatke o broju stanovništva u radu "*Suvremena demografska slika Istre*" (pp. 393-417), ali ujedno i otvorili subpoglavlje pod naslovom "*Demografski aspekti identiteta*". Autorski dvojac je brojnim demografskim kartama i tabelarnim prikazima pokušao razmotriti najznačajnije pravce demografskih kretanja u Istri između 1991. i 2001. godine. Također, prikazane su i promjene najosnovnijih struktura istarskog stanovništva: starosne, spolne, jezičke, obrazovne etc.

Mario Šošić se bavio temom "*Komparativna analiza nacionalne komponente popisa stanovništva 2001. godine u Istri*" (pp. 419-438). Autor upoređuje popise stanovništva iz 1991. i 2001. godine, te zaključuje da je po popisu iz 1991. zabilježen veliki postotni pad udjela Hrvata i izrazito veliki postotak udjela regionalno opredijeljenih (Istrijana) u ukupnoj populaciji, dok je po popisu iz 2001. stanje u potpunosti obrnuto. Na osnovu vlastitih istraživanja autor zaključuje da se regionalno-istrijski identitet ne pojavljuje kao jak osjećaj regionalne identifikacije (p. 434). Zatim nastavlja: "Može se zaključno iskazati, kako su rezultati popisa stanovništva Istarske županije iz 2001. godine, kad je riječ o narodnosnoj strukturi, demantirali političke, ali i neke *znanstvene pristupe*, koji su fenomen *Istrijanstva* forsirano nastojali povijesno obrazložiti i nacionalno identitetski definirati" (p. 434).

Sandi Blagonić otvara treće subpoglavlje

lje u okviru cjeline "*Društveni i kulturni aspekti identiteta Istre*" sa radom intrigantnog, simboličko-satiričkog naslova "*Ne budimo ovce, glasajmo za kozu: aktualizirana povijest i simboli u procesu objektiviranja identiteta*." (pp. 441-461). Rad se bavi analizom interpretacija historijske događajnosti u sferi politikanskog diskursa. Kroz primjere političke prerade istrijanstva i općenitog istarskog identiteta, autor otkriva simbolički pojam *aktualizirane povijesti*. Simbolički lik koze, kao likovna predstava na istarskom grbu, resurs je za pojačavanje regionalnog identiteta, te kao takav je jako čest u javnom diskursu IDS-a (Istarski demokratski sabor). Autor, također, analizirajući novinsku građu, stranačke listove, te grafite, uočava simboličko suprotstavljanje lika koze i lika boškarina kao dva antipoda, gdje koza identificira IDS i istrijanstvo, dok boškarin simbolizira istarsko hrvatstvo.

"*Istra u zrcalu povijesnih smjerenja: identitet i strategije tumačenja odnosa čovjeka, jezika i svijeta*" (pp. 463-483) rad je koji potpisuje Robert Blagoni. Istaknuta je potreba, na primjeru Istre, o nužnosti praćenja evropskog i svjetskog modernizacijskog modela, te uključivanja u ekonomske, političke i kulturne tokove. S druge strane, neophodno je očuvati lokalne identitete, suprotstavljene sveopćoj globalizaciji, kroz očuvanje jezika, kao osnovice identiteta.

Još jedan u nizu radova o književnom elementu iz istarske historije potpisuje Boris Biletić "*Prijelomnice povijesti hrvatske Istre u književnu djelu Zvane Črnje*" (pp. 485-502), gdje autor definira značaj i ulogu Črnjinog pisanja, u prožimanju fenomena lokalnog, nacionalnog i univerzalnog, na primjeru istarskog provizorija.

Grupa autora-Vlado Šakić, Renata Franc i Ines Ivičić potpisuju rad pod naslovom "*Psihosocijalna analiza nekih sastavnica socijal-*

nog identiteta građana Istre" (pp. 503-521). Koristeći metodu ispitivanja javnog mnijenja, autori zaključuju da građani Istre za samoodređenje u prosjeku važnijim smatraju lične, a ne društvene aspekte identiteta, po čemu se značajno razlikuju od ostalih regija u Hrvatskoj. Pod *ličnim aspektima* podrazumijevaju osobne vrijednosti i moralne kvalitete, te vlastite osjećaje, dok za društvene aspekte identiteta kao relevantne uzimaju poznavanje maternjeg jezika, pripadnost obitelji etc. Smatramo važnim napomenuti da je metoda korištena pri izradi ovog naučnog rada dominantno sociološka, te da su rezultati ispitivanja tabelarno prikazivani u zavisnosti od smjera argumentacijske linije.

Socijalnu sliku stanovništva Istre u XIX stoljeću prikazao je Jakov Jelinčić u radu "*Matične knjige umrlih važan izvor za povijest zdravstva (Primjer matičnih knjiga umrlih župe Vodnjan od 1815. do 1893)*" (pp. 523-559). Također, temom iz socijalne historije su se bavili i Olivera Petrak, Mladen Havelka i Jasminka Despot Lučanin u radu "*Uloga lokalne zajednice u skrbi za starije osobe-neka obilježja starijeg stanovništva Istre i usporedba s drugim područjima u Hrvatskoj*" (pp. 561-577). Oba prethodna rada tumače segmente iz mikrohistorije istarskog područja, daju značajan doprinos izučavanju historije zdravstva, te daju sliku socijalne strukture stanovništva, što je snažno polazište za nadgradnju priče o identitetima u Istri. Na samom kraju urednici donose detaljan popis autora tekstova objavljenih u zborniku.

Kako su i mnogi autori u svojim radovima istakli, osnovni zadatak zbornika *Identitet Istre-ishodišta i perspektive* bio je otvaranje pojedinih pitanja usko vezanih za problem identiteta istarskog područja. Mislimo da je važno napomenuti da su svi

autori ukazali na brojnu literaturu, donoseći je kroz fusnote i na kraju svakog pojedinih referata, ostavljajući prostor budućim istraživačima za daljnje proučavanje ove problematike. Zbornik odiše multidisciplinarnošću u svakom smislu, ne nedostaju teme koje obrađuju historijske, političke, kulturne, crkvene, jezičke i socijalne aspekte, koji su zbirno neophodni za zaokruživanje priče o identitetima, a ona sama po sebi je multidisciplinarni problem, a podrazumijeva višeslojnu obradu. Ipak, smatramo da se znanstveni skup, ali i ovaj Zbornik kao *ukoričeni* proizvod istog, savršeno uklapa u priču o *aktualiziranoj povijesti* u političkom diskursu u Republici Hrvatskoj. Pitanje istarskih identiteta još je uvijek u sferi političke manipulacije, te je pažljivijim čitanjem radova objavljenih u Zborniku moguće uočiti tendenciju koja ide u pravcu forsiranja hrvatskog nacionalnog identiteta ispred regionalnog istarskog (istrijskog), čime se ovaj prostor i politički nastoji više vezati sa ostalom Hrvatskom.

Na kraju, važno je napomenuti da uspješnost zbornika treba mjeriti *količinom* zdravih, na argumenataciji zasnovanih naučnih polemika, koje isti može pokrenuti, što je drugi korak u nizu znanstvenog procesa ■

Mirza Jabandžić

Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka – Zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 297 str.

Protekle 2008. godine navršilo se 40 godina od održavanja 17. i 20. sjednice CKSKBiH na kojima su bosanskohercegovački komunisti, uz saglasnost saveznog partijskog vrha, jasno i definitivno, odbacili sve kalkulacije o eventualnom nacionalnom integriranju muslimana u okrilje srpske ili hrvatske nacije, čime je otvoren put za formalno priznavanje muslimanske nacije. Tim povodom, Institut za istoriju u Sarajevu je u duhu svoje višedecenijske tradicije otvaranja tema koje su rezultat potreba savremenog društva, pa i političkog trenutka, 16. maja 2008. godine u prostorijama Bošnjačkog instituta u Sarajevu organizirao Međunarodnu konferenciju „*Nacionalni identitet Bošnjaka 1945-2008*“. Ona je motivirana potrebom da se naučno utemeljeno raspravi o jednom od najvažnijih pitanja bosanskohercegovačke stvarnosti, i to na način da se ispoštuje savremeni naučni pristup interdisciplinarnosti i teorijskog razmatranja, uz tradicionalnu historiografsku konkretizaciju ovog pitanja u periodu od kraja Drugog svjetskog rata do savremenog doba.

Najveći broj radova prezentiranih na spomenutoj Konferenciji objavljen je u zborniku „*Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*“ (Sarajevo, 2009.) U cilju što sistematičnijeg prezentiranja u Zborniku objavljenih rezultata radove smo grupirali prema njihovom srodnom užem tematskom i metodološkom opredjeljenju. Prva grupa autora bavi se širim i užim kontekstom i konkretizacijom priznavanja muslimanske nacije 60-ih godina 20. st. Ivo

Goldstein stavlja akcenat na općejugoslovenske i procese u Hrvatskoj, pri čemu pitanje priznavanja muslimanske nacije direktno ne stavlja u taj kontekst, ostavljajući čitaocima da sami prave paralelu s radovima autora koji konkretnije razmatraju pitanje priznavanja muslimanske nacije u tom vremenu. Husnija Kamberović u vezi sa bosanskohercegovačkim kontekstom, priznanje nacionalnog identiteta Bošnjaka direktno veže za težnje komunista da zadrže vodeću poziciju unutar muslimanske zajednice i marginaliziraju uticaj Islamske zajednice među Bošnjacima. Hannes Grandits se uspješno bavi ambivalentnostima, nekompatibilnim dvojakostima koje se u nacionalnoj politici komunista 60-ih i 70-ih ogledaju u decentralizatorskoj politici „odozgo“, kroz koju SKBiH kontrolirano jača Bosnu i Hercegovinu i Muslimane kao protutežu državnim centrima (Srbiji i Hrvatskoj), pri čemu širu populaciju Jugoslavije u istom periodu integrira ekonomski napredak i kultura potrošnje koji su „djelovali da se pojača neki panjugoslovenski identitet“. Iva Lučić priznanje bosanskohercegovačkih muslimana kao nacije 1968. razmatra kroz tri diskursa: afirmativni i oficijelni – bosanskohercegovačkih komunista, negatorski – manjeg dijela srbijanskih komunista i širi muslimanski, jugoslovenski koji vjeru apostrofira kao temeljnu odrednicu identiteta, pri čemu različitost diskursa posljedično dovodi autoricu do zaključka o pluralizmu muslimanskog identiteta.

Drugu grupu čine autori koji se primarno bave bošnjačkim nacionalnim identitetom u velikim promjenama krajem 20. stoljeća. Xavier Bougarel, u osnovi ispravnu postavku o procesima nacionalnog razvitka Muslimana (Bošnjaka), nedovoljnim uvažavanjem uvjetovanosti ovog procesa

objektivnim kontekstom, dovodi u pitanje. Jedna od karakteristika na kojoj se ogleda tendencija konstruiranja jeste da autor ljuđe sa margine poistovjećuje sa najvažnijim kreatorima bošnjačke politike i da bošnjačkim političkim elitama pridaje više političkog subjektiviteta i snage nego što ovi realno imaju, čime svojim tvrdnjama dovodi do opasnih političkih implikacija. Admir Mulaosmanović uspješno pokazuje kako je regionalni identitet u jednom trenutku na početku nastavka nacionalnog konstituiranja bosanskohercegovačkih muslimana djelovao integrirajuće i kao kohezivni element nacije, a opet u kasnijem vremenu kao dezintegrirajući faktor. Pri tome prati historijsku uvjetovanost izgradnje regionalnog identiteta i njegovo preoblikovanje i preusmjeravanje u socijalističkom dobu. Naslov teksta *Homogenizacija Bošnjaka kroz Preporod 1990*. Sabini Veladžić je poslužio kao šlagvort za rekonstruiranje inače mnogo kompleksnijeg naučnog problema homogeniziranja Bošnjaka u vremenu urušavanja jugoslovenske države i grupiranja dijelova stanovništva na nacionalnom principu. Autorica pokušava i uspijeva analizom konkretnog historijskog materijala doći do sopstvenih zaključaka o ishodima analiziranih procesa. Istovremeno, primarna orijentiranost na izvore muslimansko-bošnjačke provenijencije nosi opasnost pristrasnog tumačenja događaja i procesa.

Dvoje autora, historičarku i sociologa, povezuje izražen teorijski pristup. Dženita Sarač se fokusirala na suodnos religijskog i nacionalnog u identitetu Muslimana/Bošnjaka, pri čemu je teorijski aspekt dominantniji u odnosu na konkretne činjenice kojima bi osnažila u naslovu postavljenu tezu o neuspjehu sekularizacije početkom 80-ih. Dino Abazović se bavi političkom revitalizacijom religije u konfliktnim

i postkonfliktom multikonfesionalnim društvima, pokušavajući religioznost bosanskohercegovačkih muslimana testirati na modernim sociološkim teorijama sekularizacije i desekularizacije. Jedino se Šaćir Filandra koncentrirao na pitanje identiteta Bošnjaka izvan Bosne i Hercegovine. On definira problem dvojne, bošnjačko-muslimanske nominacije u identitetskim procesima među muslimanima u Crnoj Gori na prelazu 20. i 21. stoljeća, a raspravlja i o mogućem scenariju za buduća vremena, povremeno nudeći savjete šta bi to bilo najbolje za bošnjačko-muslimansku grupu u Crnoj Gori. Poželjna je bila, ali je izostala konkretna paralela djelatnosti bošnjačke elite u Bosni i Hercegovini i analiziranih procesa u Crnoj Gori.

Nakon iščitavanja i analiziranja Zbornika stiče se dojam da su prezentirani radovi rezultat bavljenja autora naučnim problemima u vlastitim tematskim okvirima koji su u većoj ili manjoj mjeri kompatibilni tematici Konferencije i Zbornika, što je, između ostalog, rezultiralo djelomičnom nepotpunošću i otvaranjem, a ne zatvaranjem definiranog naučnog pitanja. Također, izostao je rad koji bi sintetizirao pitanje identiteta Bošnjaka u 20. st., što je sigurno rezultat nedovoljne istraženosti, i opet ukazuje na opravdanost organiziranja ove Konferencije i objavljivanja prezentiranih materijala. Bilo bi dobro na ovakvim skupovima davati „zadatke“ za pisanje preglednog rada sa osnovnim karakteristikama zadate teme gdje bi se vidjela istraženost, kontroverze, nedostaci i buduća zadaci, a konferencija bi dobila više sistematičnosti. Za septembar 2009. godine najavljeni skup „*Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*“ trebao bi otići korak dalje u pravcu potpunijeg sagledavanja identiteta naše zemlje, ljudi i naroda/nacija koji je nastanjuju i preki-

danja uobičajenog pristupa promatranja spornog ili manjeg spornog nacionalnog identiteta Muslimana/Bošnjaka, dok se nacionalni identitet i geneza nacionalnog identiteta druga dva bosanskohercegovačka naroda implicitno podrazumijevaju za neupitne, što bi trebalo voditi u najispravnijem pravcu promatranja Bosne i Hercegovine kao cjeline, s uvažavanjem svih različitosti i sličnosti unutar nje ■

Sabina Veladžić i Edin Radušić

Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma na prostoru bivše Jugoslavije – Zbornik radova. Novi Sad: 2008, 266 str.

Radovi iz ovog Zbornika predstavljeni su na Međunarodnom naučnom skupu „Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma na prostoru bivše Jugoslavije“, maja mjeseca 2008. godine u Novom Sadu. Zbornik je izdat također u Novom Sadu iste godine. Podijeljen je na 3 dijela i broji 17 radova historičara i politologa iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Mitovi i stereotipi, odnosno nevjerodostojni i ustaljeni prikazi prošlosti i prošlih događaja su često zastupljeni kako u historiji tako i u historiografiji bivše Jugoslavije. Ovaj skup, ali i Zbornik radova kao njegov produkt imali su za cilj okupiti znanstvenike iz regiona, te diskusijom i donošenjem zajedničkih zaključaka raditi na demitologizaciji prošlosti, razumijevanju i prevazilaženju stereotipa koji su produkt nacionalističke i komunističke ideologije na ovim prostorima.

Ljubodrag Dimić, sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, govori o brojnosti mitova i stereotipa u jugoslavenskoj historiji. Po njemu, mitovi nastaju projekcijom nekritičkih osobnih političkih, vjerskih, nacionalnih i ideoloških predstava na ono što je predmet istraživanja, te donošenjem sudova i zaključaka, bez valjanog sagledavanja, upoznavanja, istraživanja i objašnjavanja. Za Dimića, ali i za svakog realnog promatrača i istraživača, prošlost jugoslavenske države i društva predstavlja prostor koji je mnogo više i češće ispunjen zamislama i maštom, odnosno mitovima, nego znanjem ili stvarnošću. Tako Dimić dolazi i do pojma "privid stvarnosti", koji se odnosi na sve ono što je obojeno maštom, emocionalnim, ideološkim i nacionalističkim elementima. Razum je taj koji treba da razlikuje i napravi jasnu granicu između stvarnosti i privida stvarnosti, odnosno granicu između znanja i mitova. Svaka historija nakon 1918., 1945. i 1991. pisana je na isti kalup. Trebalo je oduzeti moć i legitimitet prošloj, a ojačati položaj i pozicije novoj vlasti. I na taj način se nije stvaralo ništa drugo, nego mitologija. Dimić reviziju prošlosti jugoslavenske države ostavlja novim istraživačima sa zadatkom da se prevaziđu ideološki, nacionalni, politički, tradicijski i vjerski ustaljeni obrasci i da se okrenu isključivo svom zanatu, razumnom tumačenju historije, koje će biti ispunjeno znanjem, a ne mitom.

Dr. Mile Bjelajac, sa Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda, u svom radu "Mitovi i stereotipi koji su nadživeli Jugoslaviju" razmatra stereotip o "prodaji" hrvatskih teritorija¹ od strane Beograda

¹ U pitanju su bile teritorije Koruška, Slovenačko primorje sa Trstom i dijelovima Furlanije i Julijske krajine, Istra, otoci i Dalmacija, na koje je

1915–1924. godine. Ovaj mit nastaje uoči stvaranja jugoslavenske države i prisutan je tijekom njenog trajanja, ali i kasnije kada se formiraju nove države raspadom Jugoslavije i kada je potrebno legitimirati njih i vlast u njima. Kako su ove teritorije bile naseljene hrvatskim i slovenskim stanovništvom, formiran je mit da su teritorije prepuštene Italiji "iz nebrige srpskih vlastodržaca, zato što nisu bili u pitanju krajevi naseljeni srpskim stanovništvom".² Ovaj mit je trebao oslabiti solidarnost između srpskog i hrvatskog naroda i pokazati na besmisao zajedničke države. Hrvatsko javno mnijenje smatralo je da je srpska vojska mogla biti oslonac u političkoj borbi za nacionalne teritorije. Da shvatimo da tako nije moglo biti i da je to samo stereotipno mišljenje, dovoljan nam je podatak koji Bjelajac u svom radu donosi: "...prema dve srpske eskadrile, često bez benzina, stajale su 84 eskadrile italijanske avijacije i preko 500 mornaričkih hidroaviona..."³

Mira Radojević, sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, u svom radu "Stereotipi o jugoslavenstvu" govori o jugoslavenskoj ideji, odnosno ideji integracije južnoslavenskih naroda u jednu državu. Autorica je svoj rad bazirala isključivo na periodu pred Prvi svjetski rat, vremenski određenom od 1903. do 1914. godine, a po njoj je to period "intenzivne promocije jugoslavenske ideje".⁴ Za čitanje ovog članka potrebna je izvjesna doza kritičnosti, jer u nekim mo-

Italija, kao nasljednica Mletačke republike polagala historijsko pravo.

² *Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma na prostoru bivše Jugoslavije. Zbornik radova.* Novi Sad: 2008, 25.

³ *Isto*, 30.

⁴ *Isto*, 45.

mentima autorica, razbijajući stereotip da je Srbija koristila jugoslagenstvo za promoviranje velikosrpskih ideja i težnji, kreira novi stereotip.

Saša Marković u svom radu "Integralno jugoslagenstvo u Vojvodini – odjek i stranačko određenje" govori o tome kako je ideologija integralnog jugoslagenstva, koja je uspostavljena nakon šestojanuarske diktature, imala odjeka na razvoj stranačkog i političkog života u Vojvodini. Autor navodi da je i KPJ poduzimala iskrene i efektivne mjere s ciljem da se animozitet između nacionalnih zajednica u Vojvodini prevaziđe, ali po brojnim selima, zbog utjecaja crkve, građanskih političara i neaktivnosti i neobrazovanosti stanovništva nacionalno pitanje nije riješeno i međusobni sukobi su ostali prisutni još jako dugo na ovim prostorima.

Vjekoslav Perica u svom članku "Nacionalne crkve Srba i Hrvata i sakralizacija mitske prošlosti Drugog svjetskog rata" ističe kako svaka historijska perspektiva postaje mitska ako služi nekoj svrsi, a da to nije povijesna znanost, otvorena demokratska debata i kritičko preispitivanje stvarnosti u demokratskom društvu.⁵ U svom radu je uradio reviziju historije Drugog svjetskog rata od strane ove dvije crkve kroz konstrukciju mitova i svetačko-mučeničkih kultova, a posebnu pozornost je posvetio Alojziju Stepincu, Nikolaju Velimiroviću, Jasenovcu i Bleiburgu. U zaključku Perica ističe kako su ova 4 analizirana mita primarno antikomunistički i antijugoslavenski mitovi, a sekundarno u sebi nose animozitet između hrvatskog i srpskog naroda. Nemoguće je, kako i sam autor ističe, pre raditi ove mitove, dati im pravu i stvarnu sliku zbivanja na osnovu historijskih izvora

i činjenica, te ih kritički sagledati, ispitati i analizirati, jer onda više ne bi bili mitovi. Jedino što se može uraditi na njihovom prevazilaženju jeste ukazivati na to da su to samo nerealni prikazi historije koji imaju određenu funkciju u ovom vremenu i pomoću pluralizma i otvorenosti društva nastojati pronaći uvjete za promjene koje će ove mitove staviti u čošak i skloniti sa pozornice javnog života.

U svom tekstu "Srpski stereotipi o Njemcima i percepcija Evrope" Ranka Gašić, sa Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, govori o historijskim vezama Srba i Nijemaca i stereotipnoj slici o Nijemcima koja je postojala u 19. i 20. stoljeću. Ovaj stereotip, kao i svaki drugi, ima pozitivne i negativne strane, a za posljedicu ima jak utjecaj na shvatanje Evrope uopće. Autorica zaključuje da je stereotip Srba o Nijemcima prije izbijanja Prvog svjetskog rata bio pozitivan, mada je i tada postojao strah od utapanja u moćniju kulturu. Ratovi su sa sobom donijeli i novu vrstu iskustva, pa je tijekom 20. stoljeća, uključujući i ratove 90-ih godina, na jugoslavenskom prostoru preovladavao negativan stereotip. Nijemci su smatrani kao nasilni susjedi, mašine koje su stvorene za neprekidnu borbu, a pri tome su uvjereni u svoju superiornost.

Rad Ljubiše Despotovića, sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, "Mitovi i stereotipi u funkciji geopolitike – Srbofobija i njeni izvori" nastoji objasniti osnovnu funkciju, nastanak i medijsku eksploataciju mitova i stereotipa kako u njihovoj historijskoj tako i u njihovoj geopolitičkoj perspektivi. Despotović navodi da razlike koje postoje na nivou civilizacijsko-kulturoloških obrazaca mogu biti osnova za konstruiranje straha prema nekome, odnosno fobije, ali ono što pokreće razvoj socijalnih i političkih fobija jesu interesi koji iz tih razlika proističu. U

⁵ Isto, 128.

radu autor tumači da je srbofobija plod iracionalnog straha zapadnog čovjeka prema pripadnicima jednog malog, slavenskog naroda. A da li je vjerovati Despotoviću ili ne, ostat će na istraživačima da se uhvate u koštac sa činjenicama, izvorima, mitovima i različitim percepcijama i utvrde da li je možda i ovaj autor u težnji za demitologizacijom kreirao neki novi mit.

U radu "Mit o izabranom narodu" autora *Darka Gavrilovića*, sa Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci, nastoji se predstaviti povezanost nacionalizma i mitova koji su se razvili na osnovama Starog i Novog zavjeta. Ideolozi nacionalizma bili su ti koji su po svojoj prošlosti tražili bilo šta što bi moglo u najvećoj mjeri odgovarati njihovim političkim potrebama. Tamo gdje ne bi našli slavnu prošlost nerijetko su i poraze pretvarali u pobjede i okretali se idejama onoga što je u Evropi bilo zajedničko – a to je kršćanstvo. Tako se najprije javio i mit o "izabranom narodu" i "obećanoj zemlji", koji svoje temelje ima u Starom zavjetu.⁶ U skladu s tim javljaju se i mnogi autori sa sličnim idejama, ali i sa pretenzijama da je potrebno onu srpsku historiografiju koju smatraju netačnom zamijeniti novom, koja je, naravno, po njima tačna. Srpski narod će u tim novim historiografijama biti predstavljen kao najstariji na svijetu, odnosno kao "izabrani narod".

Srđan Šljukić sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu u svom tekstu pod naslovom

⁶ "...u Indiji, prvoj sorabskoj ili srpskoj kolijevci, gdje su još 5 000 godina prije Hristovog rođenja postojale dvije srpske države: Velika Sarbarska I Primorska Panovska...", a potom navodi da je svijet stvoren tačno u 09:00 sati, 23.10.4004. godine pr.n.e., što implicira da su, poredeći sa Starim zavjetom, Srbi stariji od Adama, pa tako i od svijeta. *Mitovi i stereotipi...*, 177.

"Mitovi i sukobi na Zapadnom Balkanu – jedan antropološki pristup" nastoji prikazati odnos između mitova i sukoba na zapadnom Balkanu. U tom objašnjenju on polazi od činjenice kako je mit nešto negativno i nepoželjno, te da za konačan mir treba izvršiti demitologizaciju. Za njega, mit je univerzalna kulturna tvorevina koja se javlja u određenom vremenu i ima tačno određenu društvenu funkciju, a sukobi se javljaju usljed mitova koji nisu naučni i ne daju naučnu, već moralističko-političku sliku. I jedino ako mitove shvatimo kao takve, moći ćemo se upustiti u proučavanje odnosa sukoba i mitova, posebno na zapadnom Balkanu.

Edin Radušić, sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu, u svom radu "Narodi u Bosni i Hercegovini se mrže stoljećima?! Kako je sve to počelo?" govori o stereotipu po kojem se narodi u Bosni i Hercegovini mrže stoljećima i da je baš ta mržnja osnovni uzrok nesporazuma i sukoba u zemlji. Rad je usmjeren isključivo na sredinu 19. stoljeća, period kada su se počeli graditi nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini i počeli stvarati stereotipi o uzajamnoj mržnji. Najoštrija linija razlikovanja povučena je u religiji. Radušić rješenje ovog problema vidi u ulasku Bosne i Hercegovine i susjednih država u okvire euro-atlantskih integracija. Na taj način će se prevazići antagonizam između bosanskohercegovačkih naroda, ali i sukobi koji se temelje na istom. A da li je to baš tako jednostavno? Poistovijetili su se religija i narodnost, ali kada bi jedni od drugih, ali i jedni o drugima više učili, kada bismo pronalazili uzajamne sličnosti, a nastojali da prebrodimo razlike, tako bi iščezli i antagonizam i sukobi među bosanskohercegovačkim narodima. Možda nam je ta mržnja nametnuta izvana, ali je ona u nama i jedino je mi možemo iskorijeniti ili

prođubiti, a nikako neke evropske integracije, ma koliko one bile moćne.

Rad *Adnana Jahića* sa Filozofskog fakulteta u Tuzli govori o nekim stereotipima koji su se razvili u okrilju historiografije, te naučne i šire javnosti o nekim pitanjima iz bosanskohercegovačke historije u doba prve jugoslavenske države (1918–1945). Prema autoru, stereotipi su nastajali na temeljima općenito negativnog određenja jugoslavenske historiografije socijalističkog razdoblja prema monarhističkoj Jugoslaviji. Cilj autora nije bio korigovanje, niti napadanje jugoslavenskih autora, već poziv istraživačima da detaljnije iščitavaju literaturu i koriste se što većim brojem izvora koji bi mogli ponuditi odgovore na pitanja i dileme koji se pred istraživačima otvaraju.

Igor Graovac u svom članku "Stereotipi i mitovi o ljudskim gubicima (žrtvama i stradalnicima) u ratovima tijekom XX stoljeća na području bivše Jugoslavije" najprije ističe, da na osnovu suvremene viktinologije treba razlikovati žrtve od stradalnika. Stereotipno se često stradalnici i žrtve objedinjuju, pa se najčešće govori samo o žrtvama, a posebno nakon Drugog svjetskog rata, kada se čak počinje i manipulirati brojem žrtava i stradalnika. Autor problem ovakvog pristupa vidi u izdiferenciranom nacionalnom, republičkom ili političkom ključu, s rezultatima umanjenja ili uvećanja broja žrtava i stradalnika, čime se manipuliralo njima. Ista situacija nastala je i u ratovima na koncu XX stoljeća, pri raspadu Jugoslavije.

Janko P. Veselinović sa Fakulteta za preduzetni menadžment u Novom Sadu nije historičar, ali u svom radu "Odnos Srbije prema Srbima iz okruženja – istine i zabluda"

de" analizira odnos Srbije prema dijelovima srpskog naroda koji živi u susjednim državama i traži od historičara da detaljnije istraže odnos matične države prema svom narodu koji živi van granica te države. Autor nastoji pokazati potrebu za historijskom analizom i sagledavanjem loših političkih odluka lidera matičnog naroda na dijelove svog naroda koji živi van granica te države. Autor je ukazao potrebu za istraživanjem Srbije i srpskog naroda, kao konkretnog primjera iz svog rada, ali nije isključena ni potreba analiziranja i sagledavanja drugih matičnih država i njenog naroda van granica iste.

Autori ovog Zbornika složili su se u jednom, da su mitovi neutemeljeni i nerealan prikaz prošlosti i prošlih zbivanja sa izražajnom funkcijom u tačno određenom periodu. Složili su se i da su mitovi i stereotipna mišljenja jedan od glavnih razloga za sukobe naroda sa prostora bivše Jugoslavije. Ovim skupom i Zbornikom, kao njegovim krajnjim rezultatom, nastojalo se dijalogom, diskusijom i različitim pogledima, te donošenjem zajedničkih zaključaka raditi na demitologizaciji prošlosti, razumijevanju i prevazilaženju stereotipa koji su produkt nacionalističke i komunističke ideologije na ovim prostorima. Ali kako se dalo vidjeti, neki od autora su upali u zamku i boreći se da jugoslavensku prošlost očiste od mitova, bili su na pragu stvaranja novih mitova. U historijskoj nauci i njenom daljem razvoju nužno je izbjegavati ovakve zamke, jer time dobivamo samo novi mit koji ponovno treba demitologizirati i na koncu ispadne da se nauka samo vrti u krug ■

Šeila Galijašević

"Istorijsko ne staljinizmu": Zbornik radova. Okrugli sto "Istorijsko ne staljinizmu", Sarajevo, 28. juni 2008. godine, Sarajevo: Savez društava "Josip Broz Tito" u BiH, 2008, 306 str.

U Sarajevu je 28. juna 2008. godine održan okrugli sto o temi "Istorijsko ne staljinizmu" u organizaciji Saveza društava "Josip Broz Tito" u Bosni i Hercegovini. Povod održavanja bila je 60. godišnjica objavljivanja Rezolucije Informbiroa, a prisustvovalo je više od 40 učesnika. Zbornik radova "Istorijsko ne staljinizmu", koji je ubrzo nakon ovog događaja izašao iz štampe, podijeljen je na tri dijela: Prilozi, Diskusije i Dokumenti. Profili sudionika skupa čiji su referati sadržani u Prilozima je zaista šarolik. To su ugledni bosanskohercegovački javni radnici, historičari, ekonomisti, politolozi, sociolozi, publicisti kao i sudionici spomenutih događanja. To je, naravno, imalo utjecaja na sadržaj i koncepciju članka koji se zaista razlikuju i po svom naučnom kvalitetu.

Članci se razlikuju ne samo prema temama, kvantitetu, stavu o ozbiljnosti i posljedicama "sukoba" već i prema konačnoj ocjeni važnosti ovog historijskog iskustva za savremene društveno-političke procese.

Prvi i najveći članak u zborniku jeste rad Raifa Dizdarevića ("Šezdeset godina historijskog NE staljinizmu", 15-67), u kojem se autor detaljno osvrnuo na pitanja koja su izazvala neslaganja KPJ i SKP još od početka Drugog svjetskog rata. U drugom dijelu predstavljen je period od 1945. do 1948. godine, period političke i ekonomske saradnje, a potom je hronološki prikazano zaoštavanje odnosa Jugoslavije i SSSR.

Autor konstatira da sukob nema ideološku nego političko-ustrojstvenu pozadinu i zaključuje da "priča o Titovom NE, ne treba da bude puko prisjećanje već živa i inspirativna vrijednost".

Tomislav Išek ("Povijesna pozadina historijskog NE 1948. godine", 67-73) također je ukazao na ideološka i praktična neslaganja između KPJ i SKP(b) koja se javljaju još dvadesetih godina, a posebno su izražena nakon 1941. godine, kada KPJ počinje sve više da se oslanja na vlastite snage ostvarujući svoju viziju budućeg ustrojstva Jugoslavije.

Pitanjem potiskivanja sjećanja i neobilježavanja historijskog NE u savremenom bosanskohercegovačkom društvu bavio se Tarik Haverić ("Šta je povijesno u "historijskom" NE", 73-76). Haverić smatra da je historijsko NE ujedno i povijesno i da se ono danas osporava iz dvije komplementarne pozicije: pozicije nepostojanja Jugoslavije kao države, socijalističkog samoupravljanja kao sistema, ali i evidentne upotrebe "nedozvoljenih sredstava" tadašnje jugoslavenske vlasti.

Salih Fočo ("Titovo NE staljinizmu iz sadašnjosti", 77-83) osvrnuo se na pitanje značaja "sukoba" i istakao da se njegova realna ocjena ne može dobiti iz "nove vremenske i društvene vizure", ističući da je Tito bio političar pragmatičar u situacijama političkih konstelacija, čija djelatnost predstavlja *trajnu vrijednost i istorijsku poruku*.

Govoreći o različitim oblicima pritiska na Jugoslaviju, od propagandnog rata do vojne pripravnosti komunističkog bloka, Mirsad Abazović ("Legitimitet odbrane države od spoljnje prijetnje i unutrašnjeg udara 1948. godine", 83-89) kao pozitivnu posljedicu sukoba naveo je rekonstrukciju Partije, tj. njenu "demokratsku revoluciju". Prema mišljenju ovog autora, to je

bio uvod u daljnju demokratizaciju jugoslavenskog društva usprkos unutarnjim podjelama, prostalinističkim strujama i greškama koje je vlast činila.

Aziz Hadžihasanović ("Moralna strana Titovog otpora Staljinu kao snažan integrativni faktor", 89-97), između ostalog, osvrnuo se na djelatnost Informbiroa, ali i na moralnu stranu Titovog otpora Staljinu, što je razvilo novu integrativnu silu u društvu. To iskustvo može poslužiti kao poruka "ovovremenskoj fatalnoj manjkavosti moralne čvrstine i odlučnosti kao nužne dimenzije svakog dostojanstva i moralnog integriteta bosanskohercegovačkih građana"(96).

Literaturu koja govori o "sukobu" i njegovima posljedicama Senija Milišić je podijelila na onu nastalu do 1992. i literaturu nakon 1992. godine ("O nekim implikacijama sukoba sa Informbiroom", 97-111). Ocjenjuje literaturu "prvog perioda" kao literaturu koja se bavi "opštim mjestima, ideološkim stavovima i političkim ocjenama", u koju se ubraja i memoaristika *informbiroovaca*. Konstatirajući da se savremena bosanskohercegovačka historiografija nalazi u procjepu između hrvatske i srpske, koje se mnogo više bave ovom problematikom, ističe vrijednu studiju Denisa Bećirovića o *Informbirou* objavljenu 2005. godine u Tuzli. Autorica se osvrnula na uzroke sovjetско-jugoslavenske konfrontacije, obračune političkog rukovodstva sa pristalicama Rezolucije i drugim "unutrašnjim neprijateljima", na stav bosanskohercegovačkog rukovodstva o Rezoluciji IB-a, položaj Bosne i Hercegovine u vrijeme ekonomske blokade i vojnog pritiska i postepeno otvaranje Jugoslavije zemljama Zapada.

Šefko Međedović je u svom članku ("Titova kritika staljinističke vizije i prakse socijalističkog društva", 111-117) pozitivno

ocijenio tadašnju jugoslavensku politiku i Titove ideje i praksu, zaključivši da "socijalizam sa ljudskim likom ostaje zadatak naprednog čovječanstva"(116).

Analizirajući historijski kontekst sukoba, Denis Bećirović ("Sljedbenici Staljinovih optužbi protiv Tita u Jugoslaviji – motivi i razmjere", 117-129) fokusirao se na razloge podijeljenosti unutar Partije i pristajanje uz Rezoluciju Informbiroa. Kao razloge opredjeljivanja članova Partije "za Informbiro" navodi "neobaviještenost", pretjeranu upotrebu represije organa sigurnosti, ekonomske nedaće, političke privilegije novopridošlih članova Partije, postepeno približavanje države zapadnim kapitalističkim zemljama, stvaranje privilegovanog partijskog vrha, tradicionalno partnerstvo sa Rusijom itd. Bećirović se osvrnuo na vrlo važno, često neizostavno pitanje kada se govori o *Titovom NE Staljinu*, a to je pitanje Golog otoka, kojeg naziva "crnom mrljom" u historiji socijalističke Jugoslavije (127).

Osnovne stavove komunističkog rukovodstva BiH o sukobu sa Informbiroom, analizirajući zapisnik sjednice Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH održane 1-2. jula 1948. godine, predstavio je Husnija Kamberović u svom radu "Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine" (129-147). Na početku sukoba većina članova rukovodstva PK KP BiH izražavala je kolebljivost smatrajući da delegacija KPJ treba prisustvovati narednoj sjednici Informbiroa s ciljem da se dokaže neopravdanost optužbi. Međutim, podijeljenost je bila tim veća što je dio članstva smatrao sovjetske optužbe djelomično ili potpuno tačnim, tj. kritički se odnosio prema ponašanju CK KPJ. Analiza zapisnika sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i CK KPJ u Beogradu održanog

7. jula 1948. godine ukazuje na "moralne lomove" dijela bosanskohercegovačkih vodećih komunista na kojem je "otklonjena svaka sumnja" u ispravnost djelatnosti KPJ. Nakon ova dva jasna primjera unutarpartijskih previranja, autor se u trećem dijelu članka osvrnuo na "provjeru" partijskog članstva koja je uslijedila, obračune sa "drugovima na nižim partijskim i vladajućim strukturama" koji su etiketirani kao *staljinisti*, što će trajati dosta dugo, čak do sredine 70-ih godina.

Čedo Kisić ("Francuski intelektualci i jugoslavenski otpor staljinizmu", 147-153) u svom članku govorio je o stavovima i djelatnosti francuskih intelektualaca koji su stali na stranu jugoslavenskog političkog rukovodstva u "sukobu" Staljin-Tito.

Govoreći o deformaciji socijalizma i izrastanju Staljinovog kulta ličnosti, Safet Bandžović ["Tito u sovjetskoj štampi: staljinistička tehnologija političkih obračuna (1948.-1953.)" 153-181] fokusirao se na sovjetski *propagandni rat* (posebno listova "Pravda" i "Izvestija") protiv Jugoslavije i njenog rukovodstva, u kojem su učestvovali i jugoslavenski emigranti i komunistički lideri drugih evropskih zemalja. Između ostalog, autor je istakao činjenicu da sukob SSSR i Jugoslavije ima osnov u velikodržavnoj sovjetskoj hegemoniji koja je imala potrebu za "novim neprijateljem" s ciljem dokazivanja "sopstvene premoći, ispravnosti samo svog puta i svoje istine" (159-160).

Sead Hadžović ("Staljinizam i antistaljinizam poslije Staljina", 181-191) kao jedan od argumenata za neophodno izučavanje ove problematike navodi činjenicu postojanosti *staljinizma* i nakon Staljinove smrti, što se potvrdilo 1956. u Mađarskoj i 1968. godine u Čehoslovačkoj. Međutim, autor *staljinizam* prepoznaje i u "savremenim

demokratijama" ukazujući na autokratiju i kult ličnosti u režimima Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića.

O posljedicama "sukoba" Tito-Staljin na ekonomska i politička kretanja kao i stanje u partijskim komitetima u Hercegovini osvrnuo se Adnan Velagić ("Refleksije sukoba Informbiroa i KPJ na području Hercegovine", 191-205). Autor je na osnovu arhivske građe analizirao proces "omasovljavanja i pročišćavanja partijskih redova" u Hercegovini koju je komunistički vrh označio kao "izuzetno nestabilno područje" zbog djelatnosti "kontrarevolucionarnih snaga, križara, četnika i informbirovaca". U borbi komunističke partije sa "kontrarevolucionarnim snagama" na ovom području bili su angažirani Instruktorska komisija OK KPBiH, Agitprop odjeljenje i UDB-a, koji su se pored propagandnih metoda služili i represivnim mjerama.

Izet Šabotić u svom članku "Informbiro i agrarno pitanje" (205-217) općenito govori o stanju u agraru od 1945. do 1953. godine, te ukazuje na činjenicu da nije došlo do potpunog raskida sa "sovjetskim modelom" 1948. godine, jer je jugoslavenska vlast tek tada ozbiljnije započela proces kolektivizacije zemljišta na selu po uzoru na sovjetsku agrarnu politiku. Posljednji članak u zborniku jeste članak Mirka Pejanovića ("Socijalno-politička osnova Titovog Ne staljinizmu", 217-227), koji tretira razvoj i društveni značaj KPJ od dolaska Josipa Broza Tita na čelnu poziciju do Rezolucije Informbiroa. Autor je zaključio da je socijalno-politička osnova *Titovog NE* upravo u snazi i ugledu KPJ i Tita i njihovoj realnoj povezanosti sa narodnim masama.

Drugi dio zbornika čine diskusije koje više predstavljaju dopunu i dodatna objašnjenja već izrečenog nego stvarnu polemiku među učesnicima okruglog stola. U

diskusiji se postavilo i nekoliko važnih pitanja koja su referenti zaobišli ili pak u svojim izlaganjima samo dotakli. Nerzuk Ćurak je postavio pitanje da li je *Titovo Ne* ustvari "negacija staljinizma", tj. ujedno i pobuna protiv Staljinove prezentacije komunizma. Smail Ćekić je istakao potrebu razlikovanja "uzroka sukoba" i "korijena razlika". U diskusiji se raspravljalo o problemu "nerealnih očekivanja od političkog rukovodstva tog perioda", kolebanjima partijskog kadra, apsolutnoj ili relativnoj distanciranosti od sovjeta, važnosti i vrijednosti tumačenja "sukoba" iz ugla "naknadne pameti" i današnje perspektive, prednostima "razlaza" za BiH i njenu privredu, demokratizaciji društva i ekonomskom prosperitetu, vlastitom jugoslavenskom putu, politici nesvrstanih itd.

Treći, ne manje važan dio Zbornika predstavljaju Dokumenti. Predstavljani su faksimili važnih dokumenata iz perioda o kojem se na skupu raspravljalo. Dokumente čine pismena korespondencija između Josipa Broza Tita i CK KPJ i Ministarstva vanjskih poslova SSSR od 20. i 27. marta, 13. aprila, 4, 17. i 22. maja. Predstavljena je i *Rezolucija Informbiroa* od 28. juna 1948. godine, kao i *Izjava CK KPJ povodom Rezolucije IB-a Komunističkih partija o stanju u KPJ* datirana 29. juna 1948. kao i *Rezolucija Petog kongresa KPJ* 28. jula 1948. godine. Na samom kraju predstavljena je i tzv. Beogradska deklaracija, tj. *Deklaracija vlada FNRJ i SSSR* potpisana 2. juna 1955. godine kojom se, na simboličan način, završava višegodišnji sukob dvije komunističke vlade.

Održavanje ovog okruglog stola imalo je za cilj podizanje hipoteke sa izučavanja socijalističkog, posebno starijeg perioda jugoslavenske i bosanskohercegovačke

prošlosti. Uspješnost skupa koji je okupio zaista eminentne naučne stručnjake, a potom objavljivanje Zbornika koji je postao dostupan široj javnosti, ukazuje da je organizator vidno uspio u tome.

Značaj ovog zbornika leži u dvije ključne činjenice. Prva jeste šarolikost strukovne kompetencije referenata koji su iz svojih užih oblasti predstavili i dali ocjenu datog "povijesnog procesa i Titovog NE". Mnoštvo i kompleksnost tema, pored povremenog preklapanja, čitaocu daju višestruk uvid ne samo u ključne događaje nego rasvjetljavaju uzroke, početke, tok, refleksije, reakcije i posljedice "povijesnog NE".

Druga, iznimna vrijednost Zbornika jeste da su učesnici zaista nastojali dati realnu ocjenu historijskih zbivanja i povijesnog značaja bez pribjegavanja crno-bijelim interpretacijama, tj. bez potpunog glorificiranja i opravdavanja djelatnosti partijskog i državnog rukovodstva, kao i bespoštedne kritike sistema "koji više ne postoji". Ipak, mora se priznati da u pojedinim radovima čitalac na trenutak prepoznaje subjektivnost autora koja nadvladava naučnu objektivnost, što se obično izražava u bezrezervnim pohvalama jugoslavenskog socijalističkog sistema. Konstruktivna diskusija, dokumenti koji čitaocu na jednom mjestu prezentiraju arhivsku dokumentaciju i omogućavaju uvid u otvaranje "sukoba", a nadasve savremeno, multidisciplinarno sagledavanje ovog procesa u *Prilozima* predstavljaju zaokruženu cjelinu značajnih povijesnih događanja.

U Zborniku se raspravlja o pouci datog procesa, dok mi zaključujemo da sam Zbornik kao rezultat rada okruglog stola može poslužiti kao pouka kako treba raspravljati o nekom historijskom procesu ■

Dženita Sarač

Međunarodna konferencija *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* – Sarajevo, 25-26. septembar 2009. godine

U organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu je 25. i 26. septembra 2009. godine održana Međunarodna konferencija *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*. U okviru priprema za održavanje ove Konferencije krenulo se od stanovišta kako je identitet stalno podložan promjenama i nadogradnji što je bilo i više nego dovoljan razlog da se osnovne promjene u identitetskim odrednicama tokom bosansko-hercegovačke historije sagledaju kroz više aspekata i različitih perspektiva, a posebno se očekivala afirmacija pluralizma identiteta nasuprot neopravdano uobičajenom reduciranju identiteta na etnicitet. Zato su se referati na Konferenciji odnosili na različite slojeve identiteta, od političko-teritorijalnog, religijskog, nacionalnog preko socijalnog i kulturnog do rodnog identiteta. Time se, zapravo, otvorila mogućnost da se o svakom od ovih identitetskih segmenata razgovara na međunarodnom nivou.

Uz učešće historičara iz Bosne i Hercegovine, svoj doprinos realiziranju ovog projekta dali su i historičari iz Hrvatske, Srbije, Njemačke i Italije. Zato ovu Konferenciju treba posmatrati kao nastavak višegodišnjih aktivnosti Instituta za istoriju, koji je u proteklih nekoliko godina uspješno realizirao više naučnih konferencija međunarodnog karaktera, čiji su rezultati sada već prepoznatljivi zbornici radova.¹

1 *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo: 2003. *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*. Sarajevo: 2006. *Re-*

Time se Institut za istoriju sve više afirmira kao ozbiljna naučna institucija sa međunarodnim konferencijama kao prepoznatljivo uspješnim brendom.

Tokom prvog radnog dana Konferencije otvoreno je nekoliko interesantnih tematskih okvira uz uvodno izlaganje Husnije Kamberovića (*O identitetu Bosne i Hercegovine ili o identitetima u Bosni i Hercegovini*). Ovim izlaganjem predstavljena je savremena problematika identiteta i životne stvarnosti na primjeru Bosne i Hercegovine kako bi se utvrdio stvarni identitet i njegove moguće percepcije koje vrlo često nisu istovjetne životnoj stvarnosti. Doprinos potpunijem sagledavanju šarolikosti bosanskohercegovačkog identiteta dali su Muhidin Pelesić (*Formiranje nacionalnih entiteta u Bosni i Hercegovini u procjepu između tajnih političkih djelovanja i javnih sukobljavanja*), Sonja Dujmović (*Bosna i Hercegovina ne može ni da živi niti da umre – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba do 1941. godine*), Suzana Leček (*Autohtono ili moderno? Oblikovanje kulturnog identiteta bosanskohercegovačkih Hrvata prema zamisljivosti Seljačke sloge 1935-1941*) i Eli Tauber (*Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini*).

Posebna cjelina u okviru rada Konferencije bilo je sagledavanje bosanskohercegovačkog identiteta izvana – kroz prizmu viđenja drugih prema Bosni i Hercegovini, gdje se jako interesantnim pokazalo izlaganje Edina Radušića (*Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularnoj građi*), kao i tumačenja regionalnih identiteta u odnosu sa nacionalnim i nadnacionalnim

vizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Sarajevo: 2007. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: 2009.

identitetom (Ema Neimarlija, Admir Mula-osmanović).

Poslijepodnevna sesija prvog radnog dana nastavljena je predstavljanjem referata koji su govorili o promjenjivosti i transformaciji identiteta kroz različite vremenske periode. Od analize transformacije identiteta u antičkom periodu Salmedina Mesihovića (*Transformacija identiteta Dezi-tijata kroz proces romanizacije*) do pogleda na promjene konfesionalnog identiteta tokom XIX stoljeća Fahda Kasumovića (*Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine XIX stoljeća*) preko sagledavanja stanja u religijskim zajednicama sredinom XX stoljeća (Denis Bećirović, Amir Duranović), referatima su se predstavili i kolege historičari čiji je fokus interesovanja socijalna slika društva i društvene diferencijacije XIX i XX stoljeća sa posebnim osvrtom na razmatranje odnosa selo-grad, te procese modernizacije u različitim vremenskim periodima (Vera Katz, Hannes Grandits, Seka Brkljača, Ivana Dobrivojević). Značajna osobina referata iznesenih tokom ove sesije pokazala je svu istraživačku temeljitost spomenutih kolega, kao i širinu prostora za eventualna buduća istraživanja.

Tokom drugog dana Konferencije predstavljani su referati sa osvrtom na bosansko srednjovjekovlje (Vesna Mušeta – Aščerić) i poglede na stanje u Bosni tokom XVIII stoljeća (Enes Pelidija, Boro Bronza). Posebno vrijednim pokazalo se izlaganje Peje Čoškovića (*Naziv Bošnjani u bosanskim ispravama XIV stoljeća*), gdje je na primjeru najpoznatijeg termina bosanskog srednjovjekovlja pokazano širenje njegovog opsega. I drugi su referati ukazali na razvojnu liniju stabiliziranja identiteta Bosne kroz utvrđivanje i dugotrajnije održavanje granične linije koja je tokom XVIII stoljeća više

puta potvrđivana međunarodnim ugovorima. Ipak, najviše pažnje posvećeno je novovjekovnoj historiji i događajima iz XX stoljeća kako tokom prvog tako i tokom drugog dana Konferencije. Usmjerenost pažnje prema novovjekovnim i savremenim tematskim okvirima prezentirana je kroz referate o međuratnom periodu (Adnan Jahić) i periodu Drugog svjetskog rata (Adnan Velagić), a nastavljena prikazivanjem slike Sarajeva po oslobođenju 1945. godine (Fedžad Forto). Približavanje događajima iz recentnije prošlosti prezentirano je kroz referate o statusu i položaju Bošnjaka u okviru SFR/FNR Jugoslavije (Izet Šabotić), kao i ocjenu kretanja unutar jedne od političkih stranaka (*Politika Stranke demokratske akcije u 1991.- između građanskog koncepta i nacionalnog unitarizma*) tokom 1991. godine (Sabina Veladžić). Naročitu pažnju prisutnih izazvao je referat Edina Omerčića (*Viđenje "drugog" u vrijeme rata 1992-1995. Tu na puškomet*), što je otvorilo diskusiju koja je, u konačnici, pokazala opravdanost istraživanja tema iz bliže prošlosti, ali i potrebu da se takve teme istražuju sistematski, za što je potrebno puno više kadrovskih i finansijskih rješenja.

Posebno interesantan, za veoma zavidan broj prisutne publike, bio je dio Konferencije koji je kroz nekoliko tematski različitih referata govorio o kulturnom identitetu tokom historije u rasponu od predstavljanja uloge i značaja kulturno-historijskog naslijeđa u izgradnji bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta (Azem Kožar), preko oslikavanja tanzimatskog-reformskog procesa u XIX stoljeću i kreiranja javnog identiteta u Bosni i Hercegovini na primjeru pravoslavne zajednice (Nenad Makuljević) do fragmenata iz kulturne prošlosti posmatrane kroz prizmu kaligrafske (Haris Dervišević, *Islamska kali-*

grafska baština u Bosni i Hercegovini: Hafiz Husejin-Rakim-efendija Islamović) i pjesničke baštine (Munir Drkić, *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku-pjesma u slavu bošnjačkom identitetu*) u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine. Istovremeno, predstavljeni su modeli građenja kulture sjećanja i građenja građanske kulture pamćenja. Model građenja kulture sjećanja predstavljen je na primjeru sarajevskog Trga oslobođenja (Amra Čusto), dok je u preglednom referatu o građanskoj historiografiji 1878-1918. Dennis Dierks predstavio načine izgrađivanja građanske kulture pamćenja (*Građanska historiografija i građanska kultura pamćenja u BiH 1878-1918*).

U posljednjoj radnoj sesiji otvorene su teme rodnog identiteta predstavljene referatima o braku, bračnim odnosima i položaju žene u srednjovjekovnoj Bosni, čime je upotpunjen mozaik identitetske prošlosti Bosne i Hercegovine (Safija Kešetović). U svakom referatu prikazani su fragmenti svakodnevnog života sa posebnim osvrtom na porodične odnose i karaktere bračne zajednice (Midhat Spahić). Vrijedno spomena je i prisustvo studenata historije Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koji su pratili rad Konferencije, te su u okviru nastavnog procesa svoja zapažanja iznijeli u usmenoj i pismenoj formi.

U skladu sa dosadašnjom praksom koju provodi Institut za istoriju, planiran je i zbornik radova sa Konferencije, čime bi se zatvorio organizacijski krug ovog značaj-

nog projekta. Stoga se opravdano očekuje kako će zbornik radova otvoriti nove vidike za naučnike, studente i sve one kojima je naša nauka bliska, te da će dati potpuniju sliku sagledavanja identiteta Bosne i Hercegovine i identiteta u njoj.

O zanimljivosti i značaju predstavljenih referata najzornije svjedoči interes za diskutiranjem o stavovima koji su ostali ili nedovoljno jasni ili nedovoljno argumentirani, što je otvorilo prostor za dodatne i raznovrsne diskusije. Kao i u dosadašnjim slučajevima, iskazani interes za Konferenciju, podneseni referati i diskusije pokazali su svu opravdanost organiziranja ovakvog skupa. Time je ispunjen još jedan od prvobitno zacrtanih ciljeva koji je pretpostavljao akademsko diskutiranje o svim aspektima identiteta toliko prisutnih u našoj svakodnevnicu, a toliko prijeko potrebnih u savremenom trenutku u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina zajedno sa zemljama regiona koji neminovno donosi potrebu svakodnevne nadogradnje slike o sebi i drugome. Ova konstatacija ima posebnu vrijednost ima li se na umu činjenica koja podrazumijeva evropske integracije zemalja regiona, proces koji neminovno sa sobom donosi potrebu za utvrđivanjem starih i građenjem novih identiteta. Osim vizionarskog pogleda u budućnost, za izgrađivanje boljih životnih uvjeta najbolja (pre)poruka jeste objektivno i nepristrasno sagledavanje prošlosti. Za mudre učenike, naime, *historia est magistra vitae* ■

Amir Duranović

RAZGOVORI

UDK 929 KARABEGOVIĆ I., (012)

CRTICE IZ ŽIVOTA PROF. DR. IBRAHIMA KARABEGOVIĆA (BIOGRAFIJA I BIBLIOGRAFIJA)¹

Amila Kasumović
Filozofski fakultet, Sarajevo

BIOGRAFIJA

Zamršeno klupko historije zemalja bivše Jugoslavije poslije Prvog svjetskog rata, taj Gordijev čvor kojeg je trebalo razmrsiti, uspješno je “raspetljao” mojoj generaciji (1999/2003) prof. dr. Ibrahim Karabegović. Ostao je zapamćen kao zanimljiv predavač, vrstan pedagog i ugodan sugovornik u diskusijama vođenim o vrlo zanimljivim, ali često politiziranim temama. Mnoge od ovih tema, koje su mlade, buduće historičare mogle zbuniti ili ih navesti na pogrešne zaključke, prof. Karabegović je argumentovano objasnio i otklonio svu našu zbunjenost i nedoumice. Svojim je radom dao doprinos razvoju Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, ali je veliki dio svog života posvetio i razvoju značajne institucije za bosanskohercegovačko društvo – Institutu za istoriju u Sarajevu.

Prof. dr. Ibrahim Karabegović je rođen 5. juna 1931. godine u Modriči. U rodnom mjestu je stekao osnovno obrazovanje. Prvi i drugi razred gimnazije je privatno polagao u Banjoj Luci, odnosno u Derventi u toku 1942. i 1943. godine. Više razrede gimnazije je pohađao u Derventi i Doboju u toku 1945-1951. godine. Tu je ujedno i maturirao. Na Odsjek za historiju upisao se u 1951, a diplomirao je u ljeto 1956. godine. Nakon diplomiranja vratio se u rodno mjesto gdje je kao profesor historije radio u Osnovnoj školi i Gimnaziji punih sedam godina. Godine 1963. je izabran na mjesto asistenta na Institutu za istoriju radničkog pokreta, danas poznatog kao Institut za istoriju. Iste godine je upisao i postdiplomski studij na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje se opredijelio za izučavanje najnovije historije, odnosno historije

¹ Rad *Crtice iz života prof. dr. Ibrahima Karabegovića (biografija i bibliografija)* zajedno sa intervjuom nastao je 2005. godine.

19. i 20. stoljeća. Postdiplomski studij je završio krajem 1965. godine. Kao stipendista DAAD-a boravio je u SR Njemačkoj (Bon) i Holandiji (Amsterdam) 1973. godine. Prof. Karabegović je doktorsku disertaciju odbranio u martu 1976. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu o temi "Reformizam u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1919-1941)". Stepem naučnog savjetnika stekao je 1985. godine (konkurisao je sa oko 50 naučnih radova), a u isto zvanje ponovo je izabran 19. januara 1994. godine (ovaj put je konkurisao sa 65 radova).

Na funkciji direktora Instituta za istoriju u Sarajevu prof. Karabegović se nalazio u dva navrata: u periodu od oktobra 1978. do oktobra 1987, te u periodu od 1998. do 2002. godine. Učestvovao je u kreiranju i realizaciji naučnih projekata koji su bili vezani za oblast historiografije, a također i u podizanju naučnog kadra i naučnom usmjeravanju asistenata. Posebno treba istaći rad na projektu Društveni cilj XIII/2.

Funkciju glavnog i odgovornog urednika časopisa *Prilozi*, koji izdaje Institut za istoriju u Sarajevu, vršio je u periodu od 1978. do 1987, te od 1998. do 2002. godine.

U zvanje redovnog profesora za predmet Istorija Jugoslavije, Odsjek za historiju-Filozofski fakultet u Sarajevu, izabran je 1994. i tu je funkciju obavljao sve do 2003. godine. Bio je i predsjednik Društva istoričara BiH, te predsjednik Zajednice institucija za noviju i najnoviju istoriju Jugoslavije. Oženjen je i ima sina i kćerku.

Prof. Karabegović je uz osam knjiga (monografije, hronologije i knjige građe), objavio i preko šezdeset bibliografskih jedinica, od kojih su neke objavljene i u stranim publikacijama.

Iz ovog bogatog naučnog opusa posebno treba izdvojiti djela kao što je knjiga "Radnički pokret u Bosni i Hercegovini između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909-1929. godine" izašla u Sarajevu 1973. godine. Ovo je ujedno bio i pionirski rad u istraživanju do tada malo razmatrane reformističke komponente u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu, a dao je doprinos kompleksnijem proučavanju nastanka i razvoja iste. Spomenuta knjiga, kao i doktorska disertacija, napisana je na osnovu dugog i kritičkog istraživanja, te objektivne interpretacije. Od posebnog značaja su hronologije radničkog pokreta koje su objavljene u Sarajevu 1971. i Beogradu 1980. godine, ali i rad na prikupljanju građe za monografije o Ivanu Krndelju i Mitru Trifunoviću, kao i građe o kongresima Glavnog radničkog saveza za BiH 1905-1919. godine. Prof. Karabegović je bio koautor u ovom napornom radu, gdje se posebna pažnja trebala posvetiti kritičkom odabiru građe, koja je poslije objavljena i služi kao vrijedan izvor svim istraživačima koji se bave ovim temama. Veoma zapažena je sinteza višegodišnjih istraživanja prof. Karabegovića usmjerenih na period legalnog djelovanja radničkog pokreta, koja je u Istoriji Saveza komunističke Bosne i Hercegovine (Sarajevo, 1990.) objavljena pod nazivom "Formiranje i legalno djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini (1919-1921)". Ovo djelo je značajno

jer predstavlja i sliku poslijeratnog društva Bosne i Hercegovine, donosi podatke o osnivanju SRPJ (k) 1919. godine, programskoj osnovi i aktivnostima KPJ dok je još djelovala kao legalna 1920/1921. godine.

Interesovao se i za lokalnu historiju pojedinih oblasti u Bosni i Hercegovini i kao rezultat tog interesovanja nastali su radovi “Dobojski kraj u svjetlu revolucionarnih zbivanja između dva rata (1918-1941)”, koji je ujedno i predgovor Zborniku sjećanja “Od ustanka do pobjede” (Doboj, 1986, knjiga I, str. 15-31), te “Društveno-ekonomske i političke prilike i djelatnost KPJ na Romaniji između dva svjetska rata (1918-1941)” (edicija *Romanija u NOB*).

Prof. Karabegović je učestvovao i na velikim skupovima održanim u zemlji, ali i u inostranstvu. Treba izdvojiti njegovo učešće na Međunarodnoj konferenciji historičara radničkog pokreta u Lincu (23. zasjedanje održano 1987. godine), gdje je u koautorstvu sa dr. Nedimom Šarcem podnio referat o temi “Die Jugoslawischen Sozialdemokraten und die Stockholmer Konferenz”. Referat je godinu dana kasnije publikovan u “Europaverlag” u Beču. Godine 1989. ponovo je učestvovao na Konferenciji u Lincu sa temom “Druga internacionala u jugoslovenskoj i marksističkoj literaturi”. Prof. Karabegović je također podnio referat o temi “Radnički pokret u radovima akademika Envera Redžića” i na Naučnom skupu upriličenom na inicijativu ANUBiH, a povodom 75-godišnjice života akademika Envera Redžića.

Naporan i mukotrpan rad prof. Karabegovića nagrađen je Republičkom nagradom za naučni doprinos “Veselin Masleša”, kao i Republičkom nagradom “27. juli”. Rad, postignuti rezultati, iskustvo na različitim pozicijama vezanim uz historijsku nauku svrstavaju prof. Karabegovića u plejadu najistaknutijih historičara Bosne i Hercegovine.

BIBLIOGRAFIJA

I Knjige (monografije i knjige građe)

1. Radnički pokret u Bosni i Hercegovini između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909-1929. godine, IGRO “Svjetlost”, Sarajevo, 1973, str. 215.
2. Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919-1941, IGRO “Svjetlost”, Sarajevo, 1979, str. 308.
3. Ivan Krndelj. Građa za monografiju, Institut za istoriju Sarajevo i Rad Beograd, Beograd, 1977, str. 383. (Koautori: Hadžirović, Ahmed i Ramljak, Anto)
4. Mitar Trifunović. Građa za monografiju, Institut za istoriju Sarajevo i IGRO “Univerzal”, Tuzla, 1983, str. 384. (Koautori: Hadžirović, Ahmed i Stanić, Ilija)

5. Kongresi Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919), Grada, Vijeće saveza sindikata Bosne i Hercegovine – Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta “Mićo Sokolović”, Sarajevo, 1985, str. 392. (Koautori: Madžar, Božo i Hadžibegović, Iljas)

II Članci, rasprave i prilozi

1. Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Prilozi, Sarajevo, II, 2, 1966, str. 27-74.
2. Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine, Prilozi, Sarajevo, III, 3, 1967, str. 75-86.
3. Revolucionarna štampa u Bosni i Hercegovini od aprila 1919. do šestojanuarske diktature 1929. godine, Novinarstvo, Časopis Jugoslovenskog instituta za novinarstvo, Beograd, 3-4, 1968, str. 145-156.
4. O radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini od polovine 1917. godine do formiranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII-IX, 1968/69, str. 205-233.
5. Rascjep u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu 1919-1921 i posljedice rascjepa, Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini – Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije, 6. i 7. novembra 1969, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 3, Sarajevo, 1970, str. 97-142.
6. Saradnja bosanskohercegovačkih i srbijanskih reformista 1919. i 1920. godine, Materijali sa simpozijuma o radničkom pokretu i KPJ u Srbiji 1919-1941. održanog u Beogradu 24-25. novembra 1969, Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Muzeja radničkog pokreta i narodne revolucije Vojvodine i Zavoda za istoriju Kosova, Beograd, VI, 1971, str. 235-246.
7. Uloga Glasa slobode u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine. (Prilog izučavanju socijalističke misli u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine), Prilozi, Sarajevo, VII, 7, 1971, str. 183-197. (Koautor: Hadžibegović, Iljas), Rad objavljen i u: Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska “Radnika”, Jugoslovenski institut za novinarstvo i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1974, str. 315-332. (Koautor: Hadžibegović, Iljas)

8. Vukovarski kongres i pitanje daljnje izgradnje Partije u BiH, Drugi kongres KPJ, Materijali sa simpozija održanog 22. i 23. VI 1970. Povodom 50-godišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920, Slavonski Brod, 1972, str. 195-203.
9. Saradnja Socijalističke radn(ičk)e grupe "Ujedinjenje" i Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije za BiH (1925-1929), Prilozi, Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, str. 243-269.
10. Konstituisanje reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g., Prilozi, Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, str. 267-317.
11. Odjek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije, Prilozi, Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, str. 347-353 (Koautor: Hadžirović, Ahmed), Rad objavljen na njemačkom jeziku pod naslovom "Das Echo des Aufstandes der oesterreichischen Arbeiter in der sozialistischen und kommunistischen Press in Jugoslawien", In: Internationale Tagund der Historiker der Arbeiterbewegung (X Linzer konferenz 1974), Linz 10-14. September 1974, geschichte der Arbeiterbewegung ITH – Tagungsberichte 9, Europaverlag, Wien, 1976, s. 378-384. (Koautor: Hadžirović, Ahmed)
12. Povodom jedne ocjene, Okrugli sto o Mladoj Bosni, Pregled, Sarajevo, LXIV, 7-8, 1974, str. 749-751.
13. Idejno-marksistička zasnovanost i vrijednost udžbenika za društvene nauke u osnovnim i srednjim školama, Putevi i dostignuća u obrazovanju i vaspitanju, Republički prosvjetno-pedagoški zavod SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XI, 4, 1975, str. 386-394.
14. O osnovnim pretpostavkama razvitka radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata s posebnim osvrtom na reformistički pravac, Prilozi, Sarajevo, XI-XII, 11-12, 1975-1976, str. 113-132.
15. "Glas slobode" – prvo radničko glasilo u Bosni i Hercegovini, Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975, Sarajevo, 1977, str. 182-219.
16. Istorijsko iskustvo (SKJ) u periodu od 1919. do 1941. godine, Priručnik ideološko-političkog obrazovanja, Studijski centar Gradske konferencije SKBiH Sarajevo, Posebno izdanje, Sarajevo, 1977, str. 241-256.
17. Aktivnost žena Modriče i okoline u NOP-u, Žene BiH u NOB-i 1941-1945. godine-sjećanja učesnika, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 658-660. (Koautor: Muhidin Spužić).
18. Podrška organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini Titovoj antifrakcijskoj liniji, Zbornik radova naučnog skupa Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase, Zagreb, 1978, str. 67-77.

19. Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1-4, 1978, str. 425-431.
20. Vliv Rijnove revoluce na obnovu delnickeho hnuti v Bosne a Hercegovine (1917-1918), Slezsky sbornik, Slezsky ustav ČSAV, Brno, č. 3, ročník 76, 1978, str. 189-200.
21. Djelatnost Đure Đakovića u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini od 1905. do 1921. godine, Prilozi, Sarajevo, XV, 16, 1979, str. 11-20.
22. Doprinos bosanskohercegovačkog radničkog pokreta stvaranju jedinstvene partije jugoslovenskog proletarijata, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVIII-XIX, 1978/79, str. 105-115.
23. Revolucionarna djelatnost Mitra Trifunovića Uče od 1919. do 1941. godine, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Knjiga prva, Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941, Tuzla, 1979, str. 274-304.
24. Odnos KPJ i socijalista u Bosni i Hercegovini u godinama pred Drugi svjetski rat, Zbornik radova sa Naučnog savjetovanja održanog u Mostaru 5. i 6. oktobra 1978. godine, Sarajevo, 1980, str. 183-185.
25. Povodom šezdesetogodišnjice Vukovarskog kongresa (Komunističke partije Jugoslavije), Pregled, Sarajevo, LXX, 6, 1980, str. 765-771.
26. Bauernunruhen und Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina und anderen jugoslawischen Landern unter der osterreichisch-ungarischen Verwaltung am Ende des 1. Weltkrieges, Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (15. Linzer Konferenz 1979), Linz, 11. bis 15. September 1979, Geschichte der Arbeiterbewegung ITH – Tagungsberichte 14, Europaverlag Wien, 1981, str. 259-270. (Koautor: Šehić, Nusret)
27. Grundlegende Charakteristiken der Gewerkschaftsbewegung in Jugoslawien zwischen Weltkriegen (1918–1941), Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung 16. Linzer Konferenz 1980, Linz, 9. bis 13. September 1980, Geschichte der Arbeiterbewegung ITH – Tagungsberichte 15, Europaverlag Wien, 1982, str. 249-257.
28. Kratak osvrt na rezultate poslijeratne istoriografije o međuratnom periodu istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), Sarajevo, 11. i 12. II 1982, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12, Sarajevo, 1983, str. 79-84.
29. Saradnja Filipa Filipovića sa radničkim pokretom u Bosni i Hercegovini od kraja 1917. do početka 1919. godine, Filip Filipović – revolucionarna misao i delo, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1983, str. 203-209.

30. Širenje socijalističkih ideja i marksizam, Marks, radnički pokret B(osne) i H(ercegovine) i program SKJ, Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 16. III 1983. godine u Sarajevu, Sarajevo, 1983, str. 29-31.
31. Djelatnost Đure Đakovića u socijalističkom i komunističkom pokretu u Bosni i Hercegovini od 1905. do 1921. godine, Đuro Đaković – život i djelo, Materijal sa znanstvenog skupa održanog 24. i 25. travnja 1979. u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod, 1984, str. 25-36.
32. Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Rad, Beograd, 1985. (Saradnik na tekstu poglavlja pod naslovom “Stvaranje i uspon KPJ (1919-1921)”, str. 55-81.
33. Gaćinović Vladimir, ideolog revolucionarne jugoslovenske omladinske organizacije “Mlada Bosna”, Enciklopedija Jugoslavije, 4, E–Hrv, Jugoslavenski leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1986, str. 298.
34. Glas saveza radnika i seljaka, Organ Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1940-1941, Enciklopedija Jugoslavije, 4, E–Hrv, Jugoslavenski leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1986, str. 401.
35. Grabež Trifko, istaknuti član revolucionarne jugoslovenske omladinske organizacije “Mlada Bosna”, Enciklopedija Jugoslavije, 4, E–Hrv, Jugoslavenski leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1986, str. 464.
36. Dobojski kraj u svjetlu revolucionarnih zbivanja između dva rata (1918-1941), Zbornik sjećanja “Od ustanka do pobjede”, Doboj, 1986, knjiga I, str. 15-31.
37. Modriča u periodu između dva svjetska rata (1918-1941), Modriča sa okolinom u prošlosti, Modriča, 1986, str. 139.
38. Die Jugoslawischen Sozialdemokraten und die Stockholmer Konferenz, Europa-verlag, Wien, 1988. (Koautor: Šarac, Nedim)
39. Radnički pokret (1918-1941) u radovima akademika Envera Redžića, Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga XCII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 25, Sarajevo, 1990, str. 43-48.
40. Formiranje i legalno djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini (1919-1921), Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knjiga I, Institut za istoriju u Sarajevu i NIŠRO Svjetlost-Sarajevo, Sarajevo, 1990, str. 89-117.
41. Jugoslovenski socijalisti o državnom uređenju i položaju B(osne) i H(ercegovine), Okrugli sto: Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1875-1945, ANUBiH, Posebna izdanja, XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo, 1994, str. 22.

42. Radničko socijalno osiguranje u Bosni i Hercegovini 1919-1941, Prilozi, Sarajevo, XXV, 27, (1991), 1994, str. 79-103.
43. Osnovni podaci o Jevrejima Bijeljine od doseljenja do 1941. godine, Zbornik radova Sefard '92, Sarajevo, 11. 09. - 14. 09. 1992, Sarajevo, 1995, str. 81-91.
44. Kratak osvrt na popis stanovništva Bosanske posavine od 1879. do 1991. godine, Bosanska posavina-dio cjelovite Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa okruglog stola održanog 24. 11. 1994. godine u Sarajevu, Sarajevo, 1997, str. 163-172.
45. Neki značajni momenti o Bosanskoj posavini u vrijeme austro-ugarske uprave (1878-1918), Bosanska posavina-dio cjelovite Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa okruglog stola održanog 24. 11. 1994. godine u Sarajevu, Sarajevo, 1997, str. 85-91.
46. Sarajevo u očima stranih putopisaca od polovine šesnaestog do kraja sedamnaestog stoljeća, Prilozi historiji Sarajeva, Radovi sa Znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva (održanog od 19. do 21. marta 1993. godine), Sarajevo, 1997, str. 231-238.
47. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – historijska realnost, Historijska traganja, 3, Sarajevo, 2009, str. 11-15.

III Rad na hronologijama

1. Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, Svjetlost, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1971, str. 612. Priredila: Bajić, Nevenka; Saradnici: Begić, Dana, Hadžibegović, Iljas, Hadžirović, Ahmed, Isović, Kasim, Išek, Tomislav, Juzbašić, Dževad, Lay, Ernest, Karabegović, Ibrahim, Nedimović, Uroš, Trninić, Mirjana i Škarica, Dubravka)
2. Hronologija najvažnijih događaja iz istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine 1878-1941, Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, Tom I, 1919-1941, Beograd, 1980, (od str. 9) (Bajić, Nevenka, Hadžirović, Ahmed i Karabegović, Ibrahim).

IV Diskusije na naučnim skupovima

1. Diskusija na Naučnom simpozijumu povodom 50-godišnjice Drugog kongresa KPJ, Drugi kongres KPJ, Materijali sa simpozija održanog 22-23. VI 1970. godine povodom 50-godišnjice Drugog Vukovarskog kongresa KPJ 1920, SlavonSKI Brod, 1972, str. 457-459. i 474-476.
2. Diskusija o knjizi dr. Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1972, Prilozi, Sarajevo, XI-XII, 11-12, 1975-1976, str. 387-388.
3. Diskusija na Naučnom skupu povodom 50-godišnjice Osme mjesne konferencije KPJ Zagreb, Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase (Zbornik radova Naučnog skupa), Zagreb, 1978, str. 445.
4. Diskusija na Naučnom skupu u Banjoj Luci 18-20. XI 1976, Banja Luka u novijoj istoriji(1878-1945), Zbornik radova s Naučnog skupa održanog u Banjoj Luci 18-20. novembra 1976, Banja Luka, 1978, str. 742-743.
5. Diskusija na Naučnom skupu u Skender-Vakufu 20-22. februara 1982. godine, Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu, Zbornik radova s Naučnog skupa Oblasna konferencija KPJ za Bosansku Krajinu 21-23. februar 1942. godine u Skender-Vakufu, održanog 20-22. februara 1982. godine u Skender-Vakufu, Banja Luka, 1982, str. 582-583.
6. Diskusija na Savjetovanju o historiografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982, Sarajevo, 11. i 12. II 1982, Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982, Sarajevo, 11. i 12. II 1982, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12, Sarajevo, 1983, str. 167.
7. Diskusija na savjetovanju o temi Aktuelna pitanja istorijske nauke u Bosni i Hercegovini, održanom u organizaciji Sekcije za nauku Republičke konferencije SSEN Bosne i Hercegovine u Sarajevu aprila 1983. godine, Opredjeljenja, Sarajevo, XV, 12, 1984, str. 62-65.
8. Jugoslovenski socijalisti o državnom uređenju i položaju BiH, Okrugli sto: Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945, Sarajevo, 17. novembar 1993, Sarajevo, 1994, str. 22.

V Osvrti, prikazi i kritike

1. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XV (1964), Sarajevo, 1966, str. 343, Prilozi, Sarajevo, III, 3, 1967, str. 290-293.
2. Kotorski naučni skup "Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije", Pregled, Sarajevo, LVII, 11-12, 1967, str. 577-586, (Koautor: Hadžirović, Ahmed).
3. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVI (1965), Sarajevo, 1967, str. 314, Prilozi, Sarajevo, IV, 4, 1968, str. 715-717.
4. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVII (1966-1967), Sarajevo, 1969, str. 483, Prilozi, Sarajevo, V, 5, 1969, str. 353-354.
5. Naučni skup: Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919-1941, Prilozi, Sarajevo, V, 5, 1969, str. 394-397.
6. Prilozi za istoriju socijalizma, br. 6, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, str. 593, Prilozi, Sarajevo, VI, 6, 1970, str. 278-280.
7. Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 1920. Simpozijum održan u Vukovaru 22. i 23. juna 1970, Prilozi, Sarajevo, VI, 6, 1970, str. 295-298.
8. Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Osvrt na Međunarodni naučni skup, održan 20. i 21. XII 1971. u Beogradu, Prilozi, Sarajevo, VII, 7, 1971, str. 299-303.
9. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVIII (1968/69), Sarajevo, str. 325, Prilozi, Sarajevo, VII, 7, 1971, str. 279-281.
10. Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku Drugog svjetskog rata, Međunarodna konferencija, Sofija 21-26. april 1971, Prilozi, Sarajevo, VII, 7, 1971, str. 305-309. (Koautor: Hadžirović, Ahmed).
11. Deveta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu od 11. do 15. septembra 1973, Prilozi, Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, str. 469-474.
12. Dr. Nedim Šarac, Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 314, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI-XXVII, 1976, str. 322-325.
13. Samija Sarić, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919-1921. Sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa, Sarajevo, 1991, str. 478, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXXI, 1991, str. 223-224.
14. Nusret Šehić, Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj, Sarajevo, 1991, Prilozi, Sarajevo, XXV, 27 (1991), 1994, str. 225-227.

15. "Historija Bosne (i Hercegovine)" koja to zaista nije, Prilozi, Sarajevo, 30, 2001, str. 330.
16. Dr. Nusret Šehić, Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. godine, Rabić, Sarajevo, 2003, Ljiljan, br. 586, Sarajevo, 2004.
17. Doprinos dr. Vere Kržišnik-Bukić istraživanju Cazinske bune 1950. godine, Prilozi, br. 36, Sarajevo, 2006, 203-208.

VI Godišnji i periodični izvještaji o radu Instituta za istoriju

1. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1981. godini, Prilozi, Sarajevo, XVIII, 19, 1982, str. 365-375.
2. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1982. godini, Prilozi, Sarajevo, XIX, 20, 1984, str. 233-242.
3. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1983. godini, Prilozi, Sarajevo, XX, 21, 1985, str. 325-330.
4. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1984. godini, Prilozi, Sarajevo, XX, 21, 1985, str. 331-337.
5. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1985. godini, Prilozi, Sarajevo, XXI, 22, 1986, str. 357-362.
6. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1986. godini, Prilozi, Sarajevo, XXII, 23, 1987, str. 287-293.
7. Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1987. godini, Prilozi, Sarajevo, XXII, 23, 1987, str. 293-298.
8. 30 godina rada i postojanja Instituta za istoriju u Sarajevu, Prilozi, Sarajevo, XXIII, 24, 1988, str. 5-31. (Koautor: Borovčanin, Drago).
9. Institut za istoriju-Sarajevo u ratu i neposredno nakon njegovog završetka. Kratak pregled djelatnosti, Prilozi, Sarajevo, XXVI, 28, 1999, str. 7-15.

VII *In memoriam*

1. Dr. Rasim Hurem (1927-2008), Prilozi, br. 37, Sarajevo, 2008, 313-316.

INTERVJU SA PROF. DR. IBRAHIMOM KARABEGOVIĆEM

Šta Vas je opredijelilo za životni poziv historičara?

■ Potrebno je, prije svega, reći da sam 1951. godine maturirao u Doboju. Razredni starješina prof. Mujčinović predavao je historiju, predmet koji sam volio i, koliko se sjećam, iz tog predmeta uvijek sam imao odličnu ocjenu. Nakon mature prof. Mujčinović mi je rekao da bi bilo dobro da studiram historiju. U to vrijeme bio je veoma atraktivan studij na Državnom institutu za fiskulturu (DIF) u Beogradu, pa sam i ja ozbiljno razmišljao da se opredijelim za taj studij. Ipak, u tom kolebanju prevagnuo je savjet prof. Mujčinovića i upisao sam se 1951/52. godine na Filozofski fakultet-Odsjek za historiju u Sarajevu.

Možete li se prisjetiti svojih početaka? Sa kojim problemima ste se susretali?

■ U moje vrijeme, vrijeme mojih studija, zgrada Filozofskog fakulteta nalazila se na Baščašiji, u bivšoj Medresi nasuprot Begove džamije. Pedesete godine bile su godine omladinskih radnih akcija, godine velikog entuzijazma, ali i veoma teške godine, godine gladi (1950, 1952). Naravno, ni mene nisu mimoišle radne akcije. Nakon učešća u izgradnji Omladinske pruge Šamac-Sarajevo, 1947. godine, u prvim godinama studiranja, učestvovao sam u studentskim brigadama na dobrovoljnim akcijama u izgradnji vodovoda za Studentski dom na Bjelavama i u Brigadi Filozofskog fakulteta na izmje-

štanju Puta Konjic-Jablanica u Ostrošcu. Kako se vidi, studij historije bio je usko povezan sa radnim akcijama. U prvo vrijeme sam stanovao u Studentskom domu, koji se nalazio u zgradi današnjeg Katoličkog teološkog fakulteta, zatim dvije godine u zgradi današnjeg Katoličkog školskog centra i, najzad, u Studentskom domu na Bjelavama. Cimeri su mi bili rahmetli Ahmed Čejvan (prije 1992. godine direktor Gimnazije u Banjoj Luci) i Stipe Obad (profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru). Moj studij je, pored radnih akcija, bio povezan i sa aktivnim bavljenjem sportom. Naime, ja sam još kao gimnazijalac počeo da igram fudbal u Fudbalskom klubu "Sloga" u Doboju. Bavljenje fudbalom nastavio sam i za vrijeme studija. Trenirao sam u dvorištu studentskog doma i u vrijeme takmičenja putovao u Doboju i u druga mjesta, gdje je nastupao moj klub. Za svaku utakmicu dobivao sam od kluba "džeparac", koji mi je dobro došao u tim teškim vremenima. Kasnije sam, zahvaljujući prof. Anti Babiću, dobio i stipendiju, koja mi je bila od velike pomoći u studiranju.

Da li su Vas te aktivnosti ometale u studiranju?

■ Navedene aktivnosti me nisu ometale u studiranju. Uglavnom sam redovno polagao ispite. Godina studija se rado sjećam, pa i onih u kojima smo gladovali. Naravno, često se sjetim i kolega. Posebno je bilo dosta studenata historije iz Crne Gore. Na studiju sam proveo pet godina, diplomirao sam 26. juna 1956. godine. Mentor na diplomskom radu bio je prof. Branislav Đurđev, ali glavnu pomoć mi je pružio prof. Hamid Hadžibegić, koji me je nagovarao da ostanem u Sarajevu i da radim u Orijentalnom institutu. Kod prof. Hadžibegića po-

hađao sam pet semestara časove turskog jezika, pa je to bio pravi razlog za njegov prijedlog. Ja sam jedva čekao da završim studij i da počnem raditi u mojoj Modriči, koja me je posljednjih godina i stipendirala. U Osnovnoj školi i Gimnaziji u Modriči sam radio do oktobra 1963. godine.

Potom ste došli u Sarajevo. Možete li reći nešto o razlozima povratka u grad u kojem ste studirali?

■ Nakon šest godina rada u osmogodišnjoj školi i gimnaziji, odlučio sam da napustim svoje rodno mjesto. O razlozima nije potrebno govoriti, dovoljno je samo reći da "niko u svom selu nije postao pop". Obaviješten sam od nekih mojih prijatelja iz Sarajeva da je Institut za istoriju raspisao konkurs za prijem asistenata. Podnio sam prijavu i na sjednici Savjeta Instituta, 15. oktobra 1963. godine, primljeni smo ja i Zdravko Antonić i odmah smo upućeni u Beograd na postdiplomski studij. U Beogradu sam boravio do 1966. godine, gdje sam na Filozofskom fakultetu i magistrirao. Činjenica da ću biti upućen na postdiplomski studij u Beograd bila je odlučujuća u mom opredjeljenju da napustim Modriču i da se počnem baviti naučnim radom. Istina, imao sam 32 godine i bilo mi je jasno da sam za ovu vrstu rada uhvatio "posljednji voz". Sam sam sebi postavio zadatak da ne budem posljednji i da se, ako već ne postoje uvjeti da se nađem u prvim redovima, držim zlatne sredine. Ako bih sam cijenio svoj naučni doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji, stavio bih se u srednji red historičara Bosne i Hercegovine. Za svoj naučni doprinos i naučni opus dobio sam dvije u to vrijeme najistaknutije republičke nagrade – 27. julsku i Nagradu "Veselin Masleša". U Institutu za istoriju postigao sam sve na-

učne stepene, od naučnog saradnika do naučnog savjetnika. Bivio sam se izučavanjem reformističkog radničkog pokreta i na tom problemu sam 1976. godine doktorirao pred komisijom u sastavu: prof. Milorad Ekmečić, prof. Branislav Đurđev, prof. Ljubo Boban iz Zagreba i prof. Rade Petrović. Moram ovom prilikom istaći da sam socijalističkom pokretu reformističke orijentacije, problemu na kojem sam odbranio doktorsku disertaciju, prva saznanja i upute dobio od prof. Nedima Šarca.

Iako sam takve i slične funkcije izbjegavao, stjecajem okolnosti 1978. godine prihvatio sam se funkcije direktora Instituta za istoriju i na toj funkciji sam proveo punih 13 godina (od 1978. do 1987. i od 1998. do 2002. godine). Za to vrijeme najviše sam se bavio organizacijom naučnog rada i stvaranjem što povoljnijih uvjeta za tu djelatnost.

Kakvo je stanje u bosanskohercegovačkoj historiografiji tada vladalo?

■ Tadašnje stanje u bosanskohercegovačkoj historiografiji mogao sam da cijenim kasnije, u godinama kada sam počeo i sam da se bavim naučnim radom. Pedesete godine, godine mojih studija, ustvari su početne godine organizovanja bosanskohercegovačke historiografije. Njeni centri, oko kojih su se okupljali historičari, bili su Katedra za istoriju i Orijentalni institut. Tek kasnije, sa formiranjem Instituta za istoriju (1959), prije toga Naučnog društva, zatim ANU BiH (1966) i drugih naučnih ustanova, počeo će se sa organizovanjem radom na izučavanju raznovrsne problematike iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Glavni problemi sa kojima smo se u to vrijeme susretali bili su problemi naučnog i nastavnog kadra, problemi nedostatka udžbenika i dr.

Kako vidite dosadašnji razvoj bosanskohercegovačke historiografije i njenu dalju perspektivu?

■ Kako sam već istakao, historiografija u Bosni i Hercegovini je prošla kroz nekoliko faza razvoja. U prvim godinama, nakon završetka Drugog svjetskog rata, stvarani su uvjeti za organizovano i naučno istraživanje prošlosti Bosne i Hercegovine. Zato je, prije svega, bio potreban naučni kadar. Mislim da su se ti uvjeti stekli 60-ih godina, posebno nakon osnivanja ANUBiH. Od tada do danas, historiografija u Bosni i Hercegovini je postigla značajne rezultate, naučno su obrađeni mnogobrojni problemi, počevši od antike do najnovijeg vremena. Zapažen doprinos u razvoju bosanskohercegovačke historiografije imali su naučni časopisi "Godišnjak Društva istoričara BiH" i "Prilozi" Instituta za istoriju. Osamdesetih godina, saradnjom SIŽ-a nauke BiH, ANUBiH i Instituta za istoriju, izrađen je dugoročni program izučavanja prošlosti BiH – DC XIII/2, čija je realizacija prekinuta agresijom na BiH 1992. godine.

A perspektive?

■ Na perspektivu bosanskohercegovačke historiografije gledam sa optimizmom. Pri tome imam u vidu ono što se, i u ovim veoma nepovoljnim uvjetima, čini u Institutu za istoriju i na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, na okupljanju i usavršavanju mlađeg naučnog kadra. Mlađima poručujem da se u bavljenju historijskom naukom oslanjaju na pozitivnu tradiciju i rezultate njihovih prethodnika, da se bore protiv podjele na tri nacionalne historije BiH. U BiH postoji samo historija BiH sa svim specifičnostima naroda koji u njoj žive stoljećima. Te specifičnosti se moraju

uvažavati, pa, naravno, i različita mišljenja o pojedinim problemima i činjenicama iz prošlosti BiH.

Koje je Vaše mišljenje o odnosu historiografija susjednih nam zemalja prema historiji BiH?

■ Odnos historiografija susjednih zemalja prema historiji BiH je i dobronamjeran i zlonamjeran. Postoje oni historičari koji ne uvažavaju BiH kao samostalnu historijsku tvorevinu i činjenicu. Po njihovom mišljenju, BiH je srpska ili hrvatska zemlja. Ima, međutim, više onih koji na BiH gledaju drugim očima, onih koji je uvažavaju. Naravno, postoje čvrste veze i povezanost historije BiH i susjednih zemalja, što treba uvažavati i proučavati. Potrebno je razvijati što prisnije i čvršće veze historičara BiH i susjednih zemalja. Što se tiče zemalja izvan jugoslovenskog prostora, dobro bi bilo da se obnove ranije veze. S tim u vezi, apelujem na mlađe kolege da aktiviraju rad Društva istoričara BiH, i u okviru Društva, sekcije za saradnju sa historičarima tih zemalja. Podsjećam vas da smo prije 1992. godine imali veoma dobre odnose i veoma plodnu saradnju sa historičarima Austrije, Italije, Čehoslovačke, SSSR-a, Turske, Bugarske i drugih zemalja. Imajući u vidu višestoljetnu povezanost historije BiH i historije Mađarske, potrebno je što prije otkloniti jezičku barijeru i učiniti sve što je potrebno za što čvršću saradnju sa historičarima te susjedne zemlje.

Koliko publikovanje izvora može doprinijeti razbijanju mitova u historiji? Šta se na tom polju do sada postiglo i šta nas čeka u budućnosti?

■ Najbolji način suprotstavljanju zloupotrebe mitova su naučne rasprave poput

onih na Naučnom skupu u Sarajevu, koji su organizovali Institut za istoriju i Univerzitet iz Osla prije nekoliko godina. Kako je poznato, najuspješniji referati sa tog skupa su publikovani. Što se tiče publikovanja izvora, odnosno arhivske građe, do sada se na tom polju malo uradilo. U periodu prije 1992. godine najviše se publikovala građa o historiji Komunističke partije Jugoslavije i o Narodnooslobodilačkoj borbi. Najčešće su velika prepreka finansijska sredstva, ali i stručni kadar u arhivskim ustanovama. U narednom periodu će kompjuterizacija odigrati odlučujuću ulogu u prezentiranju arhivske građe, pa se, s tim u vezi, postavlja pitanje edukacije naučnog i stručnog kadra u odgovarajućim ustanovama.

Iza sebe imate zavidnu karijeru. Surađivali ste sa velikanima historijske nauke. Koga od njih biste posebno izdvojili i zašto?

■ U mojoj, kako Vi kažete, zavidnoj karijeri, saradivao sam, manje ili više, sa mnogim, pa i najistaknutijim historičarima. Treba imati u vidu da sam 13 godina bio direktor Instituta za istoriju, koji je imao svoj Savjet, Naučno vijeće, Redakciju časopisa i u kojima su redovno bili angažovani naši poznati historičari. Pored toga, budući da sam godinama bio član Odbora za istorijske nauke pri ANUBiH, član Komisije za istoriju pri CK SK BiH, u jednom mandatu predsjednik Društva istoričara BiH, zatim predsjednik Zajednice institucija Jugoslavije, koje su se bavile historijom socijalističkog i komunističkog pokreta, imao sam dosta prilika da se susrećem i saradujem sa historičarima Bosne i Hercegovine i sa historičarima iz svih tadašnjih jugoslavenskih univerzitetskih centara. Mnoge jugoslavenske historičare sam pobliže upoznao učešćem u

radu na realizaciji jugoslavenskog projekta Istorije Saveza komunista Jugoslavije. Naravno, na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu imao sam priliku da ta poznanstva proširim i produbim.

Iz vremena studija najbolji utisak na mene ostavili su prof. Anto Babić, prof. Hamdija Kapidžić, prof. Hamid Hadžibegić, prof. Branislav Đurđev i prof. Ferdo Hauptmann. Nažalost, ni jedan od spomenutih profesora nije više među živima, kao i većina onih koje bih želio ovom prilikom spomenuti. To su: prof. Nedim Filipović, prof. Avdo Sućeska, prof. Alojz Benac, prof. Marko Šunjić, prof. Rade Petrović, prof. Ahmed Aličić, prof. Ahmed Tuzlić, prof. Milan Vasić, prof. Esad Pašalić, dr. Adem Handžić, prof. Hazim Šabanović, prof. Sulejman Grozdanić, prof. Galib Šljivo, prof. Atif Purivatra, dr. Božo Madžar, prof. Matko Kovačević i drugi. Od mojih kolega koji su radili na Institutu i na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta, ostatak će mi u trajnom sjećanju druženje i saradnja na naučnom polju sa prof. Dževadom Juzbašićem, dr. Nusretom Šehićem, prof. Iljasom Hadžibegovićem, prof. Tomislavom Išekom, prof. Nikolom Babićem, prof. Tomislavom Kraljačićem, dr. Lukom Đakovićem, dr. Rasimom Huremom, prof. Pavom Živkovićem, dr. Behijom Zlatar, prof. Enesom Pelidijom, dr. Ahmedom Hadžirovićem, prof. Nedimom Šarcem, dr. Borisom Nilevićem, mr. Rafaelom Brčićem, dr. Budimirom Miličićem. U ratnim godinama najtješnju saradnju sam ostvario sa rahmetli prof. Ibrahimom Tepićem. Imao sam uvijek prisne i prijateljske odnose, možda i zbog toga što smo na neki način zemljaci, komšije (Modriča-Gradačac) sa prof. Mustafom Imamovićem. Od mlađih kolega i kolegica rado sam saradivao sa dr. Husnijom Kamberovićem, dr. Verom Katz, mr. Sekom Br-

kljačom, mr. Muhidinom Pelesićem i dr. Esadom Kurtovićem.

Uvijek ću se rado sjećati mog profesora i akademika Vase Čubrilovića, koji je rukovodio postdiplomskim studijem na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Posljednjih godina rada u Institutu za istoriju činio sam napore da se razvije što tješnja saradnja sa Institutom za historiju u Zagrebu. Moram istaći da sam u ravnateljstvu spomenutog Instituta prof. Miroslavu Valentiću naišao na dobronamjernog i iskrenog partnera i prijatelja. Ovom prilikom bih istakao dobru saradnju sa nekim historičarima iz Slovenije, posebno sa dr. Verom Kržišnik-Bukić, dr. I. Fišev i prof. Ignacijem Voje. Namjerno sam, za kraj, ostavio da spomenem akademika Envera Redžića, koji je najzaslužniji za ono što sam postigao u naučnom radu.

Nalazili ste se na različitim funkcijama. Da li biste, ipak, mogli izdvojiti poseban trenutak u Vašoj karijeri?

■ Posebnih trenutaka u karijeri bilo je više. Odbrana doktorske disertacije nakon 13 godina rada je trenutak koji se ne zaboravlja. Izrada dugoročnog plana razvoja historijske nauke – Društvenog cilja XIII/2, oko kojeg je Institut za istoriju okupio 80 naučnih i stručnih saradnika, posebno se pamti i predstavlja veliki uspjeh Instituta, pa, naravno, i njegovog direktora. Agresija na Bosnu i Hercegovinu, učešće nekih historičara, bivših kolega, u kreiranju nacionalističkih i hegemonističkih politika ostavilo je na mene poseban utisak. Razočarao sam se u historiju i često govorio da ona nije "učiteljica života" i da se ta nauka pro.....la. Ipak, i u toku rata i opsade Sarajeva od strane srpskih, četničkih jedinica, desilo mi se nešto najprijetnije u životu – izbor za redovnog profesora na Filozofskom

fakultetu i uključivanje u obrazovnu djelatnost. Na taj način se moja naučna djelatnost u oblasti historiografije u potpunosti zaokružila.

To je u vezi s mojim narednim pitanjem. Možete li se osvrnuti na Vaš rad sa studentima. Šta Vam je to značilo?

■ Kako je poznato, Katedra za historiju Filozofskog fakulteta je za vrijeme rata desetkovana, oko 50% naučnog kadra, iz raznih razloga, napustilo je Sarajevo. Trebalo je pomoći Katedri za historiju i najprirodnije je bilo da na upražnjena mjesta dođu naučni radnici, historičari iz Instituta za istoriju. Odmah su se angažovali dr. Dževad Juzbašić, dr. Boris Nilević, dr. Enes Pelidija, dr. Tomislav Išek, a ja ću prijeći na Fakultet polovinom 1994. godine i ubrzo ću biti izabran za redovnog profesora. Predavao sam historiju Jugoslavije i BiH sve do 2002. godine i na Katedri za historiju stekao nove prijatelje i saradnike. Pored onih koje sam već spomenuo, sa zadovoljstvom sam saradivao sa dr. Zijadom Šehićem, mr. Edinom Radušićem, dr. Vesnom Mušeta-Aščerić, dr. Dubravkom Lovrenovićem, dr. Enverom Imamovićem i drugim. Rad na fakultetu je novo iskustvo, ali i nastavak ranije obrazovne djelatnosti u osnovnoj školi i gimnaziji. To je posebno zadovoljstvo, posebno za nas koji smo već u poznim godinama. Rad sa mladima podmlađuje i nas starije. Što se tiče rada sa studentima, veliku pomoć i podršku imao sam od mog asistenta mr. Muhidina Pelesića. Gdje god sam mogao, pomagao sam studentima, najčešće u nabavci literature. Više desetina studenata diplomiralo je na temama iz mog predmeta i, koliko mi je poznato, svi su se zaposlili. Jednostavno rečeno, rad sa studentima bio je za mene posebno zadovoljstvo.

**Kako izgleda Vaš privatni život danas?
Radite li na nekoj temi, možda nekoj
koju niste stigli obraditi ranije?**

■ Provodim prave penzionerske dane. Četiri do pet puta dnevno izvodim u šetnju kućnog ljubimca. Redovno se, gotovo svaki dan nađem sa kolegama i prijateljima u mjesnoj zajednici, u naselju Ciglane, gdje uz kahvu ćaskamo, igramo remi, a ponekad popijemo i ljuto piće. Idem redovno u kupovinu na pijacu, ponekad pripremim ručak za nas dvoje (supruga još radi), jednom riječju - "pustio sam mozak na pašu". Prema tome, ne bavim se pisanjem, a nemam ni namjeru. Ponekad nešto recenziram, član sam Redakcije "Priloga" Instituta za istoriju, a prošle školske godine bio sam angažovan na Pedagoškom fakultetu u Bihaću. Odlazio sam u Bihać mjesečno na dva-tri dana i predavao opću historiju i historiju BiH. Zadovoljan sam onim što sam učinio u na-

učnom i organizacionom pogledu u oblasti historiografije i rado prepuštam da mlađi preuzmu štafetu.

Vaša poruka mlađim naraštajima historičara...

■ Mladima poručujem da se do uspjeha može doći samo svakodnevnim i upornim radom. Bez arhivskih istraživanja nema novih rezultata, svaka tvrdnja mora biti argumentovana. Mora se uvažavati tuđe mišljenje. Posebno je u našoj sredini potrebno razvijati kritički odnos i polemički duh u historijskoj nauci. Znanje klasičnih i svjetskih jezika jedan je od najvažnijih uvjeta za napredovanje u nauci. Ne dajmo se pokolebati, ovakva teška situacija u BiH neće trajati vječito.

Hvala profesore!

■ Razgovor vodila: Amila Kasumović

INDEKS AUTORA

- Bronza Boro, Filozofski fakultet, Banja Luka, Bosna i Hercegovina
- Čar Drnda Hatidža, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Duranović Amir, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Filipović Muhamed, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Galijašević Šeila, studentica, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Gladanac Sanja, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Išek Tomislav, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Jabandžić Mirza, student, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Jahić Adnan, Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina
- Jusić Senada, studentica postdiplomskog studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kamberović Husnija, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kapidžija Elmedina, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kasumović Amila, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kasumović Fahd, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kovačević Saladin, student postdiplomskog studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Krečo Aldina, studentica postdiplomskog studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kujović Mina, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kujraković Nusret, Medžlis Islamske zajednice Gradačac, Bosna i Hercegovina

- Kurtović Esad, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ličina Aida, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Lučić Iva, Uppsala University, Uppsala, Švedska
- Ljuca Adin, National Technical Library, Prag, Češka Republika
- Mesihović Salmedin, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Nametak Muhamed, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Omerčić Edin, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Omerović Enis, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Omerović S. Enes, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Rabić Nedim, student, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Radušić Edin, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Sarač Dženita, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Sundhaussen Holm, Free University, Berlin, Njemačka
- Veladžić Sabina, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Velagić Adnan, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina
- Younis Hana, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Zilić Adis, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo, Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćenica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Upute saradnicima
Prilozi, 38, Sarajevo, 2009, str. 371-372.

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39 -44.
Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo, Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.
[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 72 63; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodi rezimea na engleski jezik:
Senada Kreso

Lektor:
Mr. Mirela Omerović

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju
Džemal Bašić

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European Online Library
(Frankfurt am Main) (<http://www.ceeol.com>).